

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

JUHÁSZ GABRIELLA

**Ferdinand Fellner és Hermann Helmer
magyarországi színházépítésze**

Doktori (PhD) disszertáció

Történelemtudományi Doktori Iskola

Vezető: Prof. Óze Sándor DSc

Témavezető: Rozsnyai József PhD

Budapest, 2024

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó és köszönetnyilvánítás	4
1. BEVEZETÉS.....	6
1.1. A doktori disszertáció célja	6
1.2. Szakirodalmi áttekintés	7
2. FERDINAND FELLNER ÉS HERMANN HELMER ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA	11
2.1. Idősebb Ferdinand Fellner (1815-1871).....	11
2.2. Ifjabb Ferdinand Fellner (1847-1916).....	12
2.3. Hermann Helmer (1849-1919).....	14
2.4. Atelier Fellner & Helmer.....	16
2.5. Az iroda által tervezett épülettípusok	17
3. SZÍNHÁZAK AZ ÉPÍTÉSZPÁROS ÉLETMŰVÉBEN	22
3.1. Az európai színházépítészet áttekintése	22
3.2. A Ringtheater és az Iroquois Theatre katasztrófája és a tűzkísérletek	31
3.3. Fellner és Helmer színházainak típus szerinti felsorolása.....	34
3.4. A Fellner és Helmer iroda magyarországi színházai	38
3.4.1. Temesvár (Timișoara, Románia), Városi Színház, vígadó és szálloda (1871-1875).....	39
3.4.1.1. <i>Építéstörténet</i>	39
3.4.1.2. <i>Épületleírás</i>	42
3.4.1.3. <i>Épületbelső</i>	45
3.4.2. Budapest, Népszínház (1874-1875)	46
3.4.2.1. <i>Ideiglenes Bizottmányról</i>	46
3.4.2.2. <i>Pesti Magyar Népszínház Alapító Társulat</i>	48
3.4.2.3. <i>A Népszínház tervváltozatai és az építkezés menete</i>	50
3.4.2.4. <i>Épületleírás</i>	54
3.4.2.5. <i>Épületbelső</i>	56
3.4.3. Szeged, Városi Színház (1882-1883; 1885-1886).....	60
3.4.3.1. <i>Új város – új színház épül: a színház felépítésének közvetlen előzményei</i>	60
3.4.3.2. <i>Az építkezés és az építési napló</i>	64
3.4.3.3. <i>Épületleírás</i>	68
3.4.3.4. <i>Épületbelső</i>	72
3.4.4. Fiume (Rijeka, Horvátország), Városi Színház (1883-1885).....	74
3.4.4.1. <i>Építéstörténet</i>	74
3.4.4.2. <i>Épületleírás</i>	77
3.4.4.3. <i>Épületbelső</i>	79

3.4.5. Pozsony (Bratislava, Szlovákia), Városi Színház (1884-1886)	81
3.4.5.1. <i>Építéstörténet</i>	81
3.4.5.2. <i>Épületeírás</i>	84
3.4.5.3. <i>Épületbelső</i>	87
3.4.6. Tata, Várszínház (1888-1889)	89
3.4.6.1. <i>Az új Várszínház Tatán</i>	90
3.4.6.2. <i>Épületeírás</i>	93
3.4.6.3. <i>Épületbelső</i>	95
3.4.7. Budapest, Somossy Orfeum (1893-1894)	98
3.4.7.1. <i>A Nagymező utcai Somossy Orfeum építéstörténete</i>	98
3.4.7.2. <i>Egy folyamodvány miatt elhúzódó jogi konfliktus az építéstörténetben</i>	103
3.4.7.3. <i>Épületeírás</i>	106
3.4.7.4. <i>Épületbelső</i>	109
3.4.8. Budapest, Vígszínház (1895-1896)	113
3.4.8.1. <i>A Magyar Vígszínház Egylet</i>	113
3.4.8.2. <i>A Magyar Vígszínház Részvénytársaság</i>	119
3.4.8.3. <i>Építéstörténet</i>	123
3.4.8.4. <i>Épületeírás</i>	127
3.4.8.5. <i>Épületbelső</i>	130
3.4.9. Kecskemét, Városi Színház (1895-1896).....	133
3.4.9.1. <i>Építéstörténet</i>	133
3.4.9.2. <i>Épületeírás</i>	142
3.4.9.3. <i>Épületbelső</i>	145
3.4.10. Nagyvárad (Oradea, Románia), Városi Színház (1899-1900)	147
3.4.10.1. <i>Építéstörténet</i>	148
3.4.10.2. <i>Épületeírás</i>	152
3.4.10.3. <i>Épületbelső</i>	154
3.4.11. Kolozsvár (Cluj-Napoca, Románia), Nemzeti Színház (1904-1906).....	156
3.4.11.1. <i>Építéstörténet</i>	156
3.4.11.2. <i>Épületeírás</i>	162
3.4.11.3. <i>Épületbelső</i>	165
3.5. A Fellner és Helmer iroda magyarországi népszerűségéhez vezető lehetséges okokról – a magyar színházépítészet vázlatos áttekintése, különös tekintettel Szkalnitzky Antal, Ybl Miklós és Lang Adolf szerepére	167
4. ÖSSZEGZÉS.....	180
4.1. A magyarországi Fellner és Helmer színházak építési telkének kiválasztása	183

4.2. A Fellner és Helmer színházainak tipológiai vizsgálata.....	186
4.3. Fellner és Helmer színházainak alaprajzi rendszeréről, technikai felszereltségéről	192
4.4. Ferdinand Fellner és Hermann Helmer a kortársak szemében – különös tekintettel a magyar építészek és a sajtó viszonyára	197
5. FORRÁSJEGYZÉK	209
5.1. Szakirodalom.....	209
5.2. Gyűjteményi és levéltári források	217
5.3. Folyóiratok, napilapok	218
5.4. Térképek gyűjteménye	222
5.5. Digitális gyűjtemények, internetes források.....	222
5.6. Film, videóösszeállítás	225
6. FÜGGELÉK.....	226
6.1. A Fellner és Helmer színházak listája	226
6.2. A dolgozatban vizsgált magyarországi színházak történeti áttekintése, kiegészítve elő- és utóéletükkel	228
6.2.1. Temesvár színháza.....	228
6.2.2. Budapest, Népszínház	230
6.2.2.1. <i>Az alapító, Rákosi Jenő</i>	230
6.2.2.2. <i>A Népszínház utóélete</i>	231
6.2.3. Szeged színháza.....	232
6.2.4. Fiume színháza	236
6.2.5. Pozsony színháza.....	237
6.2.6. Tata kastélyszínháza	240
6.2.6.1. <i>Esterházy Miklós József (1839-1897)</i>	241
6.2.6.2. A színház	243
6.2.7. Budapest, Somossy Orfeum	247
6.2.7.1. <i>Somossy Károly (1828-1903)</i>	247
6.2.7.2. <i>A Somossy Orfeum utóélete</i>	250
6.2.8. Budapest, Vígszínház	251
6.2.8.1. <i>Az alapítókról</i>	251
6.2.8.2. <i>A Vígszínház utóélete</i>	253
6.2.9. Kecskemét	254
6.2.10. Nagyvárad	260
6.2.11. Kolozsvár.....	263

Előszó és köszönetnyilvánítás

Az utóbbi évtizedben jelentősen megnőtt a magyarországi historizmus nagyszerű építészetével és építészeivel foglalkozó kutatások száma, rendkívül gazdaggá vált a korszak magyar építészetének szakirodalma. Ennek oka, hogy egyre több elsődleges forrás vált elérhetővé, köszönhetően a különböző kutatóhelyeken, művészet- és építészettörténettel foglalkozó intézményekben dolgozóknak, és a témával foglalkozó kutatóknak. Számos forrás digitálisan is kutathatóvá vált, ami nagyban könnyíti a munkát: ez a tendencia különösen erősödött 2020-tól, amikor a COVID vírus miatt hozott döntések értelmében több intézmény is bezárásra kényszerült. A digitalizáció segítségével olyan hazai és külföldi források is elérhetővé váltak, amikhez e lehetőség nélkül nehezebben lehetne hozzáférni. Ezzel együtt még fontosabbá vált a megfelelő kritikai szemlélet, hiszen az internetről átvett források esetében kétszeresen is meg kell győződni annak hitelességéről. Ugyanakkor egyértelmű, hogy ez a tendencia a következő években nem fog megváltozni és egyre nagyobb teret nyer a digitális anyagok elérhetősége és az adatbázisok bővülése, – ami újabb és újabb lehetőséget kínál a kutatóknak – így akár korábbi evidenciákat is újraértékelhetünk az újabb források ismeretében.

Köszönettel tartozom mindenkinek, aki valamilyen módon hozzájárult ahhoz, hogy ez a dolgozat megszülethessen. Kiemelten köszönöm Rozsnyai Józsefnek, a témavezetőmnek, Kiss Kornéliának, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Doktori és Habilitációs Iroda vezetőjének, valamint Tóth Enikőnek, aki maga is foglalkozott az építészpáros életművével és a Magyar Építészeti Múzeum munkatársaként is segítségemre volt. Köszönöm a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történelemtudományi Iskola oktatóinak. Köszönöm Szakács Béla Zsoltnak, Józsa Ankának, Budapest Főváros Levéltára dolgozóinak, kiemelten Brunner Attilának és Hídvégi Violettnak; az Országos Széchényi Könyvtár munkatársainak, különösen Kovács-Burda Zitának; a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár és a Magyar Nemzeti Levéltár dolgozóinak. Köszönet illeti a Budapest Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum főigazgatóját, dr. Perényi Rolandot, illetve Király Andrást, gyűjteménykezelőt. Köszönöm a Magyar Építészeti Múzeum munkatársainak, kiemelten Ritoók Pálnak, Magyaróvári Fanninak, Baldavári Eszternek és Kádár Zsófiának. Az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézetben nyújtott segítségért köszönet illeti Tóth Judit gyűjteménykezelőt. A Budapesti Operettszínházzal kapcsolatos információkat köszönöm Sárdi Mihálynak. A vidéki színházakkal kapcsolatban köszönettel tartozom Borda Sándornak és Hevesi Zoltánnak, a Szegedi Nemzeti Színház dolgozóinak és a Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár munkatársainak. Köszönöm Stegmayer Máténak, a tatai Kuny Domokos Múzeum

muzeológusának, Lázár Ivettának, Dobos Dorinának és Kövesdi Mónikának, a tatai Esterházy-kastély muzeológusainak; a Bács-Kiskun Vármegyei Levéltár munkatársának, Tánczos-Szabó Ágotának, valamint a Kecskeméti Katona József Színház műszaki vezetőjének, Kis Baláznak. A ma külföldön található színházak kapcsán köszönetemet szeretném kifejezni Michal Celnarnak a Pozsonyi Városi Levéltárból (Archív mesta Bratislavy), Andrea Záhoranskának, Maria Šipošovának és Martin Gazdíknak a Szlovák Nemzeti Színházból (Slovenski národné divadlo); Nagyváradon Lakatos Attilának, és a Román Nemzeti Levéltár Bihari kirendeltség titkárságának (Archivele Naționale ale României, Bihor); Temesváron Keresztes Péternek, Jancsó Árpádnak és a Román Nemzeti Levéltár Temesi kirendeltség titkárságának (Archivele Naționale ale României, Timiș); Kolozsváron Fülöp Zsuzsannának és Barazsuly Viktóriának. Köszönettel tartozom Boris Dundovičnak és a Rijekai Városi Levéltár (Državni Arhiv u Rijeci) munkatársának, Boris Zakošeknek. Végezetül szeretném megköszönni a családom támogatását.

1. BEVEZETÉS

1.1. A doktori disszertáció célja

Jelen doktori disszertáció fókuszában Ferdinand Fellner és Hermann Helmer magyarországi színházépítészete áll. Az osztrák építészpáros munkássága révén szorosan kapcsolódott Magyarországhoz. A hazai szakirodalomban elsősorban színházépítészetük ismert, ami természetes, hiszen az Osztrák-Magyar Monarchián belül tervezett közel ötven színházból tíz Magyarország területén épült fel, egy pedig a Kárpát-medencén kívüli, a Magyar Koronához tartozó városban. Életművük átfogó, részletes vizsgálatára eddig még nem került sor, annak ellenére, hogy a 19. századi magyar színházépítészet vizsgálatánál megkerülhetetlen a nevük. Természetesen számos magyar nyelven írt tanulmány és szakkönyv foglalkozik velük, az általuk tervezett színházak építéstörténetéhez kapcsolódóan több monográfiát is ismerünk, ráadásul az utóbbi években az iroda által tervezett paloták, bérházak és áruházak is a kutatás fókuszába kerültek a hazai munkákban is. A téma külföldi – elsősorban német nyelven megjelent – szakirodalma ezzel szemben jobban feldolgozott, nemcsak az életművel, de az iroda munkásságának jelentőségével is behatóbban foglalkozik.

Alapszakos szakdolgozatomban a Vígszínház építéstörténete és épületleírása készült el, majd mesterszakos dolgozatomban, a Magyar Királyi Operaház tervpályázata kapcsán is foglalkoztam az irodával, pontosabban a zárt pályázatra felkért Ferdinand Fellner tervanyagával. A disszertáció témaválasztásának oka a Fellner és Helmer iroda munkásságának magyar nyelvű monografikus áttekintése, különös tekintettel az általuk tervezett magyarországi színházakra. Célommá vált, hogy a lehetőségekhez mérten minél részletesebben, kronologikus rendszerben, együtt lehessen vizsgálni ezeket az épületeket, amihez a kutatás során igyekeztem a lehető legnagyobb hangsúlyt fektetni az elsődleges forrásokra: az iroda, vagy a kivitelezők által készített tervekre – igazán ideális, ahol mindkét tervtípus fellelhető a levéltárakban, vagy múzeumi gyűjteményekben –, a fennmaradt iratokra, valamint a korabeli sajtóanyagokra.¹ Így a dolgozat nemcsak Ferdinand Fellner és Hermann Helmer stílusának és szakmai munkásságának alakulására helyezi a hangsúlyt, hanem részletes betekintést enged a magyarországi színházak építéstörténetébe is: a megrendelő, az építtető és a korabeli sajtó szempontjait és az egyes szereplők egymáshoz való viszonyát is figyelembe veszi. Ezáltal a dolgozat az építészeti kérdések mellett építészet- és társadalomtörténeti elemzésre is

¹ Néhány esetben sajnos nem sikerült elutazni a dolgozat tárgyát képező városokba. Minden esetben felvettem a kapcsolatot a városi levéltárral vagy egy helyi, a témában jártas kutatóval. Célom, hogy a későbbi kutatás során a hiányzó terveket is azonosítani tudjam, amennyiben erre lehetőség adódik.

vállalkozik, ami nemcsak a komplex vizsgálatot tesz lehetővé, hanem lehetőséget teremt és irányt ad a további kutatáshoz is.

1.2. Szakirodalmi áttekintés

Mielőtt a fő fejezetek tárgyalására sor kerülne, fontosnak tartom a témával kapcsolatos főbb szakirodalmak vázlatos áttekintését. Ferdinand Fellner és Hermann Helmer életét és életművét német nyelven dolgozta fel Alios Wurm-Arnkreuz *Ferdinand Fellner und seine Bedeutung für den modernen Theaterbau* (elsősorban Fellnerről, 1919), majd Hans-Christoph Hoffmann *Die Theaterbauten von Fellner und Helmer* (1966), később pedig a grazi színház 100 éves évfordulójához érve készült el az *Architekten der Illusion* Gerhard M. Dienes szerkesztésében (1999). Angol nyelven Michael Sell írt könyvet az építészpáros színházairól és koncerttermeiről *Theatres and Concert Halls of Fellner and Helmer* (2014) címmel. Ferdinand Fellner: *Das deutsche Volkstheater in Wien mit Reflexionen über den Theaterbau im Allgemeinen* (1888), valamint Ferdinand Fellner és Hermann Helmer: *Sammelwerk der ausgeführten Bauten und Projekte in den Jahren 1870/1914* (1914) gyűjteménye is fontos alappilléret képezi az építészpáros munkásságával kapcsolatos kutatásnak, ahogyan az idegen nyelvű szaksajtó is, amiben nem egy általuk írt publikáció is megjelent, ráadásul ezeket a kiadványokat az építészek is ismerték, a bennük közölt tervek inspirációs forrásként is értelmezhetők: *Zeitschrift des österreichischen Ingenieur- und Architekten Vereines* (Az Osztrák Mérnök és Építész Egylet Közlönye, 1865-1957), *Architektonische Rundschau* (Építészeti Szemle, 1885-1914).

Az első ismert magyar nyelvű szakirodalom, ami az építészpáros munkásságát bemutatta, Moravánszky Ákos: *Építészet az Osztrák-Magyar Monarchiában* című kötetében (1988) jelent meg. Európai építészeti kontextusban Kalmár Miklós tárgyalta munkáikat *Az építészet története: Historizmus, századforduló* könyvében (2001). Fellner és Helmer tevékenységéről magyar nyelven Fellner László, Merényi László és Rudnyánszky Pál készített közösen kismonográfiát *Fellner Ferdinánd* címen (2004). Tóth Enikő *Egy bécsi színházgyár nyomában* címmel készített OTDK dolgozata Pro Arte Aranyérmert nyert (2017), majd mesterszakos szakdolgozatában, *Fellner és Helmer palotaépítésze* címmel (2020) foglalkozott tovább az építészpáros életművével. Császár László *Épülettípusok a kiegyezés utáni Magyarországon* (1995) kötete a színházról szóló fejezetében érinti Fellner és Helmer magyarországi színházait is. Az építészpáros munkáit érintette még a Sisa József által szerkesztett: *A magyar művészet a 19. században – építészet és iparművészet* című könyv

(2013), Józsa Anka doktori disszertációja, *Színházépítészet Magyarországon* címmel (2015), valamint Ordasi Zsuzsanna tanulmánya, a *Neoreneszánsz színházépületek Magyarországon* (2009) is. Mindemellett Rozsnyai József *Neobarokk építészet Magyarországon* címmel (2011) írt doktori disszertációjában is kitért az építészpáros által tervezett színházakra. Fellner és Helmer munkásságáról 2003-ban nyílt vándorkiállítás a Budapest Történeti Múzeumban, *Fellner és Helmer, a két színházgyáros* névvel. Fontos kiemelni a dolgozatban vizsgált városi színházak építéstörténetével foglalkozó legfontosabb kötetek és tanulmányok szerzőit is: Miklósik Ilona (temesvári színház), Sándor János (szegedi színház), Nina Palinič (fiumei színház), Jana Laslavíková (pozsonyi színház), Herceg Renáta (tatai kastélyszínház), Somfai Péter (budapesti Somossy Orfeum), Illyés Ákos (budapesti Vígszínház) ifj. Gyergyádesz László (kecskeméti színház), Nagy Béla (nagyváradai színház), valamint Janovics Jenő és Barazsuly Viktória (kolozsvári színház).²

Fellner és Helmer színházainak kapcsán elengedhetetlen az európai építészet vázlatos áttekintése is. A színpadok alaprajzi rendszerét, előcsarnokának típusait az európai országokra lebontva már a századfordulón is összefoglalták: a Manfred Semper: *Handbuch der Architektur* negyedik kötetében 1904-ben.³ Természetesen nem szabad megfeledkezni a korszakban megjelent tanulmányokról, könyvekről, és a sajtóban megjelent cikkekről sem, hiszen a tervek mellett ezek az elméleti írások szolgáltatták a főbb szakirodalmak alapját is, ráadásul inspirációs forrást jelenthettek Fellner és Helmer számára is: ilyen például Charles Garnier: *Le nouvel Opéra de Paris* (1878), vagy Gottfried Semper: *Die vier Elemente der Baukunst* (1851), C. F. Langhans: *Über theater oder Bemerkungen über Katakustik in Beziehung auf Theater* (1810). A közép-európai színházépítészetet bemutató kötetek közül a legfontosabb kiindulási pont a 19. század főbb színházait katalógusszerűen bemutató *Beyond everydayness: Theatre Architecture in Central Europe* (2010), valamint *Theatre Architecture of the Late 19th Century in Central Europe* (1993). Nemcsak színházépítéssel, hanem a színházak repertoárjának és a díszleteinek fejlődésével foglalkozik Glynne Wickham: *A History of the Theatre* (1992), és Simon Tidworth: *Theatres: An Architectural & Cultural History* (1973) című könyve. Általános építészettörténeti könyvek közül fontos kiemelni azokat, amik a színházat, mint épülettípust mutatják be külön fejezetben: ilyen például Nicolaus Pevsner: *History of Building Types* (1979) és Roger Dixon-Stefan Muthesius *Victorian Architecture* (1978) című könyvei. Természetesen,

² A lista nem teljes, a pontos hivatkozások a Fellner és Helmer által tervezett magyarországi színházak vonatkozó fejezeteiben és a forrásjegyzékben találhatóak.

³ A szakirodalmi áttekintésben felsorolt kötetek pontos adatai a vonatkozó szövegrészekben található hivatkozásokban, illetve a bibliográfiában találhatóak.

a gyűjtőmunkák mellett színházakról is szép számban készültek monográfiák: Adalbert Behr-Alfred Hoffmann: *Das Schauspielhaus in Berlin* (1984); Sabine Hammer: *Das Opernhaus in Hannover* (1986); *Die Wiener Oper: 350 Jahre Glanz und Tradition* (1986); Wolfgang Hänsch: *Die Semperoper* (1986). Az építészekről készült monográfiák is segítségemre voltak: *Charles Garnier* (2003), vagy a *Große Baumeister* (1987) című könyv által feldolgozott életrajzok – Hieronymus Lotter, Georg Wenzeslaus von Knobelsdorff, David Gilly, Gottfried Semper, Ludwig Bohnstedt, Walter Gropius, Otto Haesler.

A magyar építészeti áttekintéshez a korábbi bekezdésben kiemelt munkák – Sisa József 2013-as kötete, Józsa Anka doktori disszertációja és Ordasi Zsuzsanna tanulmánya – szolgálnak alapként.⁴ A témához elengedhetetlen az építészekről szóló monográfiák ismerete: Szkalnitzky Antalról Sisa József (1994), Lang Adolfról Pilkhoffer Mónika (2017) írt kötetet, de itt kell megemlíteni Komárik Dénes: Feszl Frigyes (1993) és Gerle János által írt (2004) hasonló című könyvét is. Ybl Miklósról több monografikus feldolgozás is megjelent: Ybl Ervin 1956-os könyvét szokás kiindulásként kezelni, de a Marótyz Katalin és Gerle János által írt kötet (2002), valamint az Ybl Miklós virtuális archívum is a vizsgálat alapját képezi. A Magyar Királyi Operaház épületéről Czétényi Piroska *Az Operaház* (1987), valamint Borsa Miklós-Tolnay Pál *Az ismeretlen Operaház* (1984) címmel írt könyvei a legfontosabb források. A színpadtechnika fejlődéséről hiánypótló könyv Borsa Miklós és Szabó-Jilek Iván: *Tűzben született – A korszakteremtő Asphaleia színpad története* (2020).⁵ Az *Építészet mesterei* sorozatban megjelent monográfiák is a kutatás részét képezték: Rozsnyai József Meinig Arthur (2018) és Alpár Ignác (2020) monográfiája mellett Csáki Tamás Árkay kötetét (2020) – amely Kallina Mór, Árkay Aladár és Árkay Bertalan életművét dolgozza fel – fontos kiemelni, mivel Meinig Arthur és Árkay Aladár is a Fellner és Helmer irodában dolgozott pályája kezdetén. Alpár Ignác is szerzett némi tapasztalatot a színházépítészet terén, ugyanakkor Hauszmann Alajos – a monográfia szerzője Gerle János (2002, újrakiadás 2018-ban) – a szombathelyi színház tervezése mellett (1877-1880) oktatói tevékenysége az általa tanított, későbbi generáció szempontjából nyert jelentőséget. A Magyar Építészeti Múzeumban őrzött, általa írt kéziratok jegyzetéből kiderül, hogy a színházépítészet elméleti kérdésében a korábbi fejezetben is kiemelt *Handbuch der Architektur* című kötetét vette alapul.⁶

⁴ Józsa Anka kifejezetten építésztörténeti és technikai szempontból tekinti át a magyarországi színházakat, Ordasi Zsuzsanna pedig azokat a stílusmintákat követi nyomon, amit a magyar építészek emeltek át az általuk tervezett épületekbe.

⁵ Köszönöm Dr. Krähling Jánosnak a szakirodalmi ajánlást.

⁶ Magyar Építészeti Múzeum. Hauszmann Alajos (1847-1926) hagyatéka. 2.23.: ltsz. 69.018.32.

A korszak megértéséhez és az építészet-, valamint társadalomtörténeti kutatáshoz elengedhetetlen a szaksajtó vizsgálata: Az *Építő Ipar – Építő Művészet* (1877-1932), a *Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye* (1867-1944) és *Heti Értesítője* (1882-1910), a *Vállalkozók Lapja* (1879-1944) és az *Építészeti Szemle* (1892-1905). Ehhez természetesen a napilapok – *Pesti Hírlap* (1841-1944), *Fővárosi Lapok* (1864-1901) és a vidéki városok napilapjainak vizsgálata is hozzátartozott. A folyóiratok nagy része elérhető az Arcanum Digitális Tudománytárban.

Az előzményekben vizsgált színjátékkal és színházakkal kapcsolatban Staud Géza – a rendkívül gazdag életműben kiemelendő *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai és irodalma I-III. és IV. kötete* (1984-1988; 1994), *Magyar Kastélyszínházak I-III.* (1963-1964) – és Kilián István – elsősorban *A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században* (2002) – művei a legfontosabb források.

2. FERDINAND FELLNER ÉS HERMANN HELMER ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

2.1. Idősebb Ferdinand Fellner (1815-1871)

Idősebb Ferdinand Fellner – Ferdinand Fellner édesapja – maga is építészként dolgozott. (1.5 ábra) Jelentősége, hogy ifjabb Fellner karrierjének alapjait ő rakta le, mindemellett Hermann Helmert is műszaki rajzolóként foglalkoztatta irodájában – ebből jött létre később a vizsgálat tárgyát képező építésziroda. Idősebb Ferdinand Fellner 1815. március 15-én született, édesapja Josef Fellner (kb. 1770-1843), édesanyja Anna Maria Fellner – lánynevén Anna Reister (?1779-1831) – volt.⁷ Idősebb Ferdinand Fellner felmenői ács mesterek voltak, édesapja is ezt a mesterséget választotta és adta tovább Ferdinand idősebb testvérének, Jacob Fellnernek.⁸ Ferdinand Fellner építészként végzett a Bécsi Polytechnikumban (Wiener Polytechnischen Institut), ahol 1829-1835 között tanult, majd ezt követően 1834-1837 között a bécsi Művészeti Akadémián (Akademie der Bildenden Künste, Wien) folytatta tanulmányait. Idősebb Fellnerről kevés életrajzi adat maradt fenn, annyi bizonyos, hogy tanulmányait követően, 1837-1839 között itáliai útra indult, majd 1846-ban házasodott össze Caroline Perlrel (1828-1895). Tíz gyermekük született – ifjabb Ferdinand Fellner volt az elsőszülött közülük. Az id. Fellner által alapított építésziroda a Servitengasse 5/a szám alatt működött. Megbecsült építész volt, aki a bécsi Építőbizottság, a Wiener Baukommission beim k. k. Staatsministerium, Architekten tagjai között szerepel, olyan építészek mellett, mint Heinrich Ferstl és Theophil Hansen.⁹

Egyik legkorábbi munkája az 1848-1853 között épült brünnfeldi Alsó-Ausztriai Állami Elmegyógyintézet (1.6. ábra).¹⁰ 1853-ban készült el tervei szerint a IV-es számú Főreálgimnázium épülete (Bécs, IV. Oberrealschule, Waltergasse 7.), 1860-ban pedig a bécsi Ringstraße egyik első lakóházára kapott megbízást, a Friedrichstraße 2. szám alatt, de ugyanitt épült fel a Handelsakademie 1860-1862 között, ami a Ring egyik első középülete volt (1.7. ábra).¹¹ Lakóházakat, középületeket egyaránt tervezett, valamint – megalapozva ezzel ifjabb

⁷ ZADRAZIL, Martina: *Die Fassade des Liebiegschen Hauses*. Naglergasse 1., Graben 20 (1857-1859). Diplomarbeit. Universität Wien. 2008. p. 25. valamint <https://www.architektenlexikon.at/de/1049.htm> (megtekintve 2023. 01. 23.)

⁸ Fellner Jacob, asztalos – Stutzimmermesiter – a IX. Alserbachstraße 24. szám alatt található 1871-ben is. *Adolph Lehmann's allgemeiner Wohnungs-Anzeiger*, 1971. p. 480.

⁹ *Wiener Kommunal-Kalender und städtisches Jahrbuch*. Wien. 1865. 3. évf. p. 138.

¹⁰ Universität Wien, Fotosammlungen, 106.I.3444, <https://scopeq.cc.univie.ac.at/Query/detail.aspx?id=230168> (megtekintve 2023. 01. 23.)

¹¹ von WURZBACH, Constantin: *Fellner, Ferdinand*. In: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 28. Theil. Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei. Wien 1874. p. 331. Online elérhető: <http://www.literature.at/viewer.alo?objid=11777&page=340&viewmode=overview> (megtekintve 2023. 01. 23.)

Ferdinand Fellner szakterületét – több színházépület is a nevéhez köthető. 1856-ban az ő tervei szerint készült el a Thalientheater, 1860-ban (1.8. ábra) a Treumanntheater (1.9. ábra) és a badeni Aréna 1865-ben.¹² A brünni (Brno, Csehország) színház előkészületeit 1870-ben még idősebb Fellner vezette, ekkor fejeződött be az átmeneti színház építése, a végleges Városi Színház azonban 1881-1882-ben épült fel ifj. Fellner és Helmer tervei szerint. Két utolsó színházát betegsége és 1871-ben bekövetkezett halála miatt fia fejezte be: a bécsi Stadttheatert 1871-1872 között, és a temesvári színházat (1871-1875) is. Stílusát tekintve a neoromán építészet egyik fontos alakjának tekintik, épületein azonban felfedezhető a félköríves és a neoreneszánsz irány – különösen Velence hatása – is. Építészeti munkássága mellett fontos kiemelni építészeti írását is, ahol a városbővítéssel és lakóházépítés szempontjaival foglalkozott.¹³ 1871. szeptember 25-én hunyt el, halotti bizonyítványát 1871. szeptember 27-én állították ki: a halál oka szívelégtelenség volt, ami a dokumentum tanúsága szerint a Servitengasse-i irodájában történt (1.10. ábra).¹⁴

2.2. Ifjabb Ferdinand Fellner (1847-1916)

Ifjabb Ferdinand Fellner 1847. április 19-én született. Születési bejegyzése a rosszai római katolikus plébánia 1847. évi anyakönyvében található.¹⁵ A Bauernmarkti Reálgimnázium elvégzését követően az életrajzával foglalkozó két író szerint – Alois Wurm-Arnkreuz és Hans-Christian Hoffmann – a Technische Hochschule hallgatójaként folytatta tanulmányait, azonban erre vonatkozó oklevél az eddigi kutatások során nem került elő.¹⁶ Hermann Helmer említi Fellner itt végzett tanulmányait 1916-ban írt nekrológiájában, azonban pontos dátum és bővebb információ ebben a cikkben sem olvasható.¹⁷ 1866-tól az édesapja irodájában dolgozott, ekkor mindösszesen 19 éves volt. Édesapja 1871-ben bekövetkezett halálát követően egyedül vette át az építésziroda vezetését. Képzésével kapcsolatban Fellner 1909-ben tartott előadásának írott anyagában maga is csak arról a lehetőségről beszélt, amely tanulmányai közben adódott

¹²https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Ferdinand_Fellner_der_%C3%84ltre#tab=Personendaten (megtekintve 2023. 01. 23.)

¹³ FELLNER, Ferdinand Architekt: *Wie soll Wien bauen?* Wien. 1860.

¹⁴ Idősebb Ferdinand Fellner halotti bizonyítványa, kelt szeptember 27-én, 1871-ben. Totenverzeichnis 1871. Mikrofilm # 008465293. Magistrat, Stadtarchiv Wien.

¹⁵ TÓTH Enikő: *Egy bécsi színházgyár nyomában*. 33. OTDK. 2017. 1. helyezés, Pro Arte Aranyérem. p. 4. (továbbiakban TÓTH, 2017)

¹⁶ TÓTH Enikő: *Fellner és Helmer palotaépítésze*. Mesterszakos szakdolgozat. 2020. p. 9. (továbbiakban TÓTH, 2020) A hivatkozás eredeti forrása: SAUTNER, Katharina: *Fellner und Helmer abseits der Illusion*, Magisterarbeit. Technische Universität. Wien. 2006.

¹⁷ *Österreichische Monatsschrift für den öffentlichen Baudienst*. 1916. május 11. 22. évf. 19. füzet p. 304.

édesapja mellett.¹⁸ 1871 júliusában házasodott össze Katharina Plankkal (?-1898). A következő években, 1872-ben megszületett Ferdinand (Ferry) és 1873-ban Melanie. Sajnos mindkét gyermeke viszonylag fiatalon hunyt el – Ferry 1911-ben, Melanie pedig 1909-ben.¹⁹ Melanie 1895-ben házasodott össze Robert Reinerrel, egy gyermekük született, ifjabb Robert Reiner.

Ferdinand Fellner munkája során nemcsak számos lakó- és középület tervét készítette el, hanem aktívan publikált is, többször mutatta be a közönségnek az iroda által tervezett színházakat – magyar vonatkozásban Helmerrel a pesti Népszínházat, a tatai Kastélyszínházat és a Somossy Orfeumot is.²⁰ *Das deutsche Volkstheater in Wien mit Reflexionen über den Theaterbau im Allgemeinen* címmel jelent meg előadása a bécsi Volkstheater megnyitója kapcsán 1888-ban, majd 1909-ben a *Die Entwicklung des Theaterbaues in den letzten fünfzig Jahren*. 1914. május 12-én kelt végrendeletében ingóságainak egy részét unokájára, Robert Reinerre hagyta, az iroda archívuma Adolf Anderl és Rudolf Weber nevű alkalmazottjaira szállt, de Robert Reiner és Hermann Helmer is élhetett elővásárlási joggal.²¹ Bár Helmer élt a lehetőséggel, az archívum nagy része mára vélhetően megsemmisült: valószínűleg a leszármazottak semmisítették meg helyhiány miatt.²² Szerencsére a tervek közül többet is átvettek a városok, volt, ahol szerződés kötötte az építészeket arra, hogy a rajzok a munka végeztével a város tulajdonában maradnak.²³

1916. március 22-én, 68 esztendőskorában Ferdinand Fellner váratlanul elhunyt. A hivatalos halotti bizonyítvány 1916. március 27-én kelt, a pontos ok érrendszeri elégtelenség volt (1.12. ábra).²⁴ Gyászjelentéséből kiderül, hogy a temetést veje, és unokája szervezték. 1916. március 25-én helyezték örök nyugalomra, a gyászmenet otthonától a templomig kísérte utolsó útjára (1.11. ábra). 1916. március 27-én misét tartottak a tiszteletére a rossau Pfarrkirche-ben.²⁵ Családi sírja a Grinzig temetőben található (2.16. ábra). Élete során munkája elismeréseként több kitüntetést és kinevezést is kapott: 1875-ben a Ferenc József Rend lovagi

¹⁸ FELLNER, Ferdinand: *Die Entwicklung des Theaterbaues in den letzten fünfzig Jahren*. Wien. 1909. p. 4. – a kézirat Fellner 1909. november 26-án tartott előadása alapján készült. (továbbiakban FELLNER, 1909)

¹⁹ TÓTH, 2017. p. 4. Ferry maga is építésznek tanult. Gyermekei emlékére Fellner alapítványokat hozott létre. HOFFMANN, Hans-Christoph: *Die Theaterbauten von Fellner und Helmer*, Prestel-Verlag München, 1966. p. 12-13. (továbbiakban: HOFFMANN, 1966.)

²⁰ A pesti Népszínházról: *Deutsche Bauzeitung*. 1876. június 17. 49. sz. p. 243-244. A tatai színházról: *Zeitschrift des österreichischen Ingenieur- und Architekten Vereines* (továbbiakban ZÖIAV) 1892. január 8. 2. sz. p. 27. Somossy Orfeum: ugyanitt: 1895. január 18. 3. sz. 5. képtábla p. 32-33.

²¹ HOFFMANN, 1966. p. 13.

²² TÓTH, 2020. p. 11.

²³ Ilyen volt például Kecskemét és Szeged városa is, és szerencsére a város levéltára rendkívül részletes dokumentációt őriz az épületekről.

²⁴ Fellner halotti bizonyítványa, kelt március 27-én, 1916-ban. Totenverzeichnis 1 Jan - 24 Juli 1916 Mikrofilm # 008464757 Wien (Niederösterreich). Magistrat, Stadtarchiv Wien, Austria

²⁵ Fellner gyászjelentése. Wienbibliothek im Rathaus. Partezettel. Ferdinand Fellner. 22.3.1916, Grinzinger Friedhof. Grinzinger Friedhof. Gruppe MR. Nr. 21

keresztjét, 1890-ben a Svéd Rend Északi Csillag lovagi keresztjét kapta meg (Ritterkreuz des Franz-Josef-Ordens, Ritterkreuz des schwedischen Nordsternordens). 1903-ban építésügyi felügyelő kinevezést kapott (Baurat), 1905-ben a Német Népszínházi Egyesület elnökének választották meg (Präsident des Deutschen Volkstheatervereins). 1914-ben a Ferenc József Rend Parancsnoki Keresztjét vehette át (Komturkreuz des Franz-Josef-Ordens).²⁶ Ismert leszármazottja, Ferdinand Fellner dédunokája, Sigrid Friedel.²⁷

2.3. Hermann Helmer (1849-1919)

Hermann Gottlieb Helmer Harburgban (ma Hamburg egy kerülete) született 1849. július 13-án. Keresztelőlevele a hamburgi 1849-es templomi könyvben lelhető fel.²⁸ Édesapja Heinrich Adolph Ernst Helmer, egy aranyműves és kiskereskedő, édesanyja, Louise Amanda – lánynevén Fritz Amanda –, akivel 1843. november 3-án házasodott össze. Helmer a családi iparoshagyományt vitte tovább, kőművesnek tanult, építőipari iskolába járt Nienburgban, majd a hannoveri Polytechnikumban (Polytechnische Schule in Hannover) folytatta tanulmányait. Műszaki főiskolára Münchenben járt, Gottgetreu professzor tanítványaként, ezt követően, 1868-ban már Bécsben telepedett le, idősebb Ferdinand Fellner műhelyében, mint műszaki rajzoló – saját maga ír erről az időszakról, ebből megtudható, hogy a szakmai kapcsolatot idősebb Fellner egy barátjának köszönhette.²⁹ A bécsi lakcímejegyzékben 1870-ben még nem található a neve, 1872-ben már igen: 1883-ig a Langegasse 28. szám alatt, 1884-től a Kochgasse 12. szám alatt lakott, de a bejegyzések minden esetben feltüntették a Fellner és Helmer irodát is.³⁰ Első komoly megbízatására 1870-ben került sor: ekkor pályázaton nyerte el a varasdi (Varaždin, Horvátország) színház és redoute tervezésének és építésének lehetőségét: ezen, mint egyéni építész vett részt.³¹ Ekkor ismerte meg feleségét, Philippine Levanić-ot, akivel 1875-ben házasodott össze. Négy gyermekük született: Adele (1877), Irene (1881), Hermann (1878), valamint Hans (1882), közülük ifjabb Hermann Helmer lépett építész pályára, a tanulmányait követően édesapja mellett kezdett dolgozni.

Ferdinand Fellner partnerévé 1873-tól lépett elő, bár a korábban is jellemző munkamegosztás a társulást követően is megmaradt. Kollégájához hasonlóan, ő is aktívan

²⁶ <http://www.architektenlexikon.at/de/126.htm> (megtekintve 2023. 01. 24.)

²⁷ TÓTH, 2017. p. 5. Sigrid Friedel visszaemlékezését Michael Sell közölte. SELL, Michael: *The theatres and concert halls of Fellner and Helmer*. Entertainment Technology Press. 2014. p. 15-16. (továbbiakban SELL, 2014)

²⁸ HOFFMANN, 1966. p. 126.

²⁹ HOFFMANN, 1966. p. 126.

³⁰ *Adolph Lehmann's allgemeiner Wohnungs-Anzeiger*. Wien. 1870-1885.

³¹ HOFFMANN, 1966. p. 14.

publikált, a tűzvédelmi reformok nagy hangsúlyt kaptak az életműben. Fontos szerepet vállalt az 1881-ben történt bécsi Ringtheater katasztrófáját követő tűzbiztonsági előírások törvényi módosításában is.³² Fellner 1916-ban bekövetkezett halálát követően Helmer folytatta az iroda vezetését. Három évvel később, 1919. április 2-án, 69 esztendősen hunyt el. 1919. április 2-án kelt halotti bizonyítványából kiderül, hogy a bécsi 13. kerületi Kailer-Jubiläum kórházban (Kailer-Jubiläums-Spitale) hunyt el artéria elégtelenségben (1.13. ábra).³³

Az iroda vezetését fia, ifjabb Hermann Helmer vette át, 1928-ban már Atelier Helmer néven található meg a bécsi címjegyzékben, és ebben a formában ifjabb Helmer egészen 1938-ban bekövetkezett haláláig vezette azt.³⁴ Idősebb Hermann Helmer sírja a bécsi Központi temetőben (Zentralfriedhof) található (1.17. ábra).³⁵ Ismert leszármazottja, Hermann Helmer dédunokája, Christine Bösch-Helmer és Katja Dor.³⁶ Élete során a következő kitüntetésekkel ismerték el munkásságát: 1883-ban a Ferenc József Rend lovagi keresztjét, 1895-ben az építésügyi tiszt elnevezést kapta meg, 1904-től már az építésügyi felügyelő (Baurat és Oberbaurat) megszólítás illette meg. További címei és kitüntetései: Királyi Porosz Koronarend IV. Osztály (königl. preußischer Kronenorden IV. Klasse) 1895; a Hesseni Nagyhercegi Érdemrend I. osztályú lovagkeresztje (Ritterkreuz I. Klasse des Großherzoglich Hessischen Verdienstordens Philipps des Großmütigen) 1905; az előadóterem akusztikáját meghatározó bizottság elnöke (Obmann des Ausschusses zur Bestimmung der Akustik von Hörsälen) 1905-1917 között; A Bolgár Fejedelmi Polgári Rend parancsnoki keresztje (Kommandeurkreuz des fürstlich bulgarischen Zivilordens) 1907; a VIII. Nemzetközi Építészkongresszus alelnöke (Vizepräsident VIII. Internationalen Architektenkongress) 1908; Vaskorona Rend III. Osztály (Orden der Eisernen Krone III. Klasse) 1912, a Bécsi Műszaki Egyetem állami vizsgabizottság tagja (Mitglied der Staatsprüfungskommission im Hochbaufach der Technischen Hochschule Wien) 1914-től; Jubileumi Emlékérem Lichtenstein hercegi kormányától (Hochfürstlich Lichtensteinsche Regierungs-Jubiläums-Erinnerungs-Medaille) 1915-ből.³⁷

³² HELMER, Hermann: *Über die Feuersicherheit der Theater und die notwendigen Reformen*. In: ZÖIAV 1904. május 20. 56. évf. 21. sz. p. 325-330; <http://www.architektenlexikon.at/de/220.htm> (megtekintve 2023. 01. 25.)

³³ Helmer halotti bizonyítványa, kelt április 7-én, 1919-ben. Totenverzeichnis 1. Jan.-14. Okt. 1919 Magistrat, Stadtarchiv Wien. Austria. Mikrofilm #008464765

³⁴ *Adolph Lehmann's allgemeiner Wohnungs-Anzeiger*. Wien. 1928. p. 523.

³⁵ Wien. Zentralfriedhof, Gruppe 32 A. Nr. 40.

³⁶ TÓTH, 2017. p. 44. Christine Bösch Helmerrel való levelezése révén kapta meg és publikálhatta Hermann Helmer anyakönyvi kivonatáról készült fényképet. Katja Dor visszaemlékezése Michael Sell könyvében olvasható. SELL, 2014. p. 17.

³⁷ <http://www.architektenlexikon.at/de/220.htm> (megtekintve 2023. 01. 25.)

2.4. Atelier Fellner & Helmer

A közös munka 1873-ban kezdődött, Fellner kortársa és életrajzírója, Alois von Wurm-Arnkreuz datálása szerint.³⁸ A pesti Népszínház Nagykörútra készült októberi tervein még Ferdinand Fellner saját kézjegye olvasható. 1873 ősze után alapíthatták a közös irodát – a céges aláíráson mindig együtt szerepelt a nevük, függetlenül attól, hogy a kérdéses épületet ki tervezte. Pontos cégadat sajnos nem áll rendelkezésre, mivel ezen a néven hivatalos cégbejegyzés nem történt.³⁹ A bécsi lakcímgjegyzék alapján 1887-ig az idősebb Fellner által alapított helyszínen, *Fellner & Helmer* társulás a bécsi Servitengasse 5/a. szám alatt, majd 1888-tól Servitengasse 7. szám alatt állt (1.20. ábra).⁴⁰ A szoros barátság ellenére valamilyen jogi megállapodást kötöttek egymással, ám ennek bizonyítéka a bécsi Igazságügyi Palotában 1927-ben kitört tűz során elpusztulhatott. Fennmaradtak azonban szerződések, amit Dr. Moritz Reiner, Fellner vejének édesapja, foglalkozását tekintve közjegyző hitelesíthetett.⁴¹ Mindemellett a kecskeméti iratanyagban talált eredeti dokumentum is a megfelelő jogi keretek kialakítását sejteti: az itt őrzött levélben Hermann Helmer felhatalmazta partnerét, hogy a cég nevében a különböző járandóságokat felvehette és nyugtázhatta.⁴²

A közösen vezetett iroda elnevezését egy, a kecskeméti levéltár iratanyagában őrzött eredeti borítékon található pecsét is megerősíti: ezen az *Atelier Fellner & Helmer* olvasható (1.21. ábra).⁴³ A tervrajzokon több formában található meg közös aláírásuk – a kecskeméti és vígszínházi terveken például az *Atelier Fellner & Helmer* szerepel, ezzel szemben a pozsonyi terveken az *Architekten Fellner & Helmer* olvasható. A céges aláírás általában kétféle írásmóddal szerepelt: Ferdinand Fellner és Hermann Helmer saját kézjegyét vizsgálva beazonosítható, hogy az adott terv melyik építész hatáskörébe tartozott: mindezt az épületek eltérő stílusa is sugallja.⁴⁴ A kezdeti munkamegosztás szerint Fellner tárgyalt és utazott, Helmer az irodai munkát vezette, valamint a tervek kidolgozását vállalta – később mindketten aktívan tárgyaltak és utaztak is.⁴⁵

³⁸ WURM-ARNKREUZ, Alois: *Architekt Ferdinand Fellner und seine Bedeutung für den modernen Theaterbau*. Verlag für Technik und Industrie, Wien-Leipzig. 1919. p. 15. (továbbiakban: WURM-ARNKREUZ, 1919)

³⁹ HOFFMANN, 1966. p. 16. Az 1873-as kezdetet az ZÖIAV cikke is megerősíti, a Hermann Helmerhez nekrológ első szakaszában. 1919. október 10. 41. füzet p. 376.

⁴⁰ *Adolph Lehmann's allgemeiner Wohnungs-Anzeiger*. Wien. 1887. p. 355. valamint 1888. p. 369.

⁴¹ HOFFMANN, 1966. p. 16.

⁴² Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára (továbbiakban: MNL BKML) IV.1908/b. 940. 1517/1895

⁴³ MNL BKML IV.1908/b. 940.

⁴⁴ TÓTH, 2020. p. 10-11.

⁴⁵ HOFFMANN, 1966. p. 18. A pesti Népszínház terveit, mint közös munkát jegyzi Hoffmann, ez azonban bizonyosan még Fellner egyéni munkája lehetett, legalábbis az aláírások minden terven következetesen az ő

Az iroda a megrendelések teljesítése érdekében, és mint gyakorlati lehetőséget biztosító műhely, számos műszaki rajzoló foglalkoztatott. A magyar, vagy Magyarországon letelepedett építészek közül Meinig Arthur az 1870-es évek végén, vélhetően 1879-től dolgozhatott itt, és Fellner és Helmer megbízottjaként került Magyarországra: Károlyi István palotájának építésénél (1881-1883) az építészpáros megbízott helyettese volt.⁴⁶ A műhelyben dolgozott még Árkay Aladár (1868-1932) és Jónás Dávid (1871-1951) is.⁴⁷

2.5. Az iroda által tervezett épülettípusok

Az iroda megrendelői köre elsősorban az Osztrák-Magyar Monarchián belül – ezen kívül Németország, Svájc, sőt, egy pályázat kapcsán New York is – alakult ki: megtalálhatók közöttük a társadalom legmagasabb fokán állók, a polgárság tehetősebb rétege, illetve a különböző városok vezetői is. A megrendelők eloszlása az épülettípus szerint változott.

Az általuk tervezett lakóépületek – ebbe beletartoznak a lakóházak, bérházak, paloták és villák – teljes felsorolására a dolgozat keretei sajnos nem adnak lehetőséget, mindazonáltal fontos kiemelni, hogy a többszáz tételből álló lista egyértelművé teszi, hogy – az építésziroda színházépítészeti hírnevével ellentétben – a társulás fő profilja alapvetően ez az épülettípus volt.⁴⁸ Lakóházaikról általánosan elmondható, hogy többségben zárt sorban épültek, a főhomlokzat – néhány kivételtől eltekintve – nem kapott hangsúlyos kiemelést – legfeljebb kisebb mértékű rizalitmozgás jellemzi –, inkább az ablakok és a főbejárat díszes, axisonként ismétlődő keretezésében nyilvánul meg a reprezentáció, különös tekintettel a hangsúlyosabb piano nobile-re. Paloták esetében megjelent díszesebb sarokrizaliteképzés, vagy balkon is, kihangsúlyozva annak funkcióját.⁴⁹ A bejárat axis jellemzően az épület egyik oldalán kapott helyet, ritkábban a középtengelyen. Külön említést érdemel a Fellner és Helmer épületein megjelenő, főleg főemeleten alkalmazott oromzati forma, ami eredetileg a bécsi Felső-Belvedere déli homlokzatán figyelhető meg: két szélén negyedhomorlat és rövid vízszintes vonal látható, ami egy központi félkörívhez csatlakozik – első megjelenése a bécsi Sturany-

kézjegyet viselik. Ugyanígy stílusjegyek és levelezések alapján a nagyváradi színház Helmer nevéhez kapcsolódik, nem Fellnerhez, ahogy Hoffmann elhelyezte.

⁴⁶ ROZSNYAI József: *Meinig Arthur*, Holnap kiadó, Budapest, 2018. p. 16.

⁴⁷ Teljes lista: HOFFMANN 1966. p. 18. CSÁKI Tamás: *Árkay Aladár*. Holnap Kiadó. 2020. p. 84. A bekezdés szerint az Orfeum építésénél közreműködött.

⁴⁸ TÓTH, 2020. 272-277. A lakó és bérházak, valamint paloták teljes jegyzéke a függelékben olvasható.

⁴⁹ A lakóépületek esetében problematikus a palota, hotel és villa fogalma: a német nyelvű szakirodalmakban nem egységes a megnevezés, gyakran keveredik, ellentétes egymással, hogy mely épületeket mely elnevezés illeti. Ennek tisztázására már történt kísérlet, ám ez a problémakör további kutatás tárgyát képezi, jelen disszertációnak nem képezi tárgyát. TÓTH, 2020. p. 21-23.

palotán figyelhető meg (1878-1880, Schottenring 21; 2.23. ábra).⁵⁰ Téralakítás tekintetében a rendelkezésre álló telek határozta meg, hogy az adott épület a horizontálisan, az utcafront síkjában, vagy az utcafronthoz képest szűken hátra terjeszkedett – az életműben mindegyik kialakításra láthatunk példát.

A legrepresentatívabb épületeket, a palotákat vizsgálva megállapítható, hogy azok négyzetes, vagy hosszúkás telekre épültek, és a lehetőségekhez mérten belső udvar is tartozott hozzájuk – ilyen például a Scharf-palota (1879-1880, Bécs, Prinz-Eugen-Straße 40.), a Schenk-palota (1888-1889, Bécs, Theresianumgasse 21.), a Sturany-palota és a Károlyi-Csekonics palota is (1881-1883, Budapest, Múzeum utca 17.). A Mallmann-palotában (1871-1873, Bécs, Strudlhofgasse 10.) például a központi udvart üvegtető fedí és az emeleti szobák a központi galériáról közelíthetők meg.⁵¹ Fontos megemlíteni, hogy az első neobarokk stílusú épületként nyilvántartott lakóház épp a Sturany-palota volt: megrendelője a maga is építész Johann Sturany (1831-1912).⁵² Bejárata díszes előtérbe vezetett, ahonnan két oldalt lehetett az emeletre továbbhaladni: itt kaptak helyet a társasági élethez kötődő helyiségek, míg a lakószárnyak a földszinten és a második emeleten helyezkedtek el. A Scharf palotán külön bejáraton lehetett bejutni a lakószárnyakhoz és a társasági élet helyiségeibe: a magasföldszinten étkező, biliárdszoba, az emeleten galéria és táncterem is helyet kapott. A Schenk-palota főbejáratán belépve hosszúkás folyosóra, majd kerek előtérben lehet bejutni: innen balra díszes lépcsősor vezet a reprezentatív lépcsőházhoz, ami az épület központi helyisége. Érdekessége továbbá az előcsarnok és lépcsőház „L” alaprajzával egységet alkotó belső udvar szintén „L” formája: e két központ köré szerveződtek a további helyiségek. A Schnapper-palota (1891-1892, Bécs, Salesianergasse 3/a.) keskeny telekre épült, éppen ezért az épület baloldalán a földszinten hosszúkás folyosót alakítottak ki az építésznek, aminek jobboldalán nyílt a lépcsőház.⁵³

A lakóházak között megtalálható Hermann Helmer saját lakóháza (1882-1883, Kochgasse 12; 1.25. ábra), és villája (1890, Semmering 12.), valamint Ferdinand Fellner és fiával, Ferryvel készült bérháza (1911, Gebhardtgasse 13; 1.26. ábra) is. Előbbi homlokzata a palotákon is látott Belvedere-oromzatot alkalmazta, bejárata is a baloldalon kapott helyet. A villán ezzel szemben a központi axison áll a bejárat, a kiemelést konzolokon támaszkodó

⁵⁰ ROZSNYAI, József: *Neobarokk építészet Magyarországon, az Osztrák-Magyar Monarchia idején, különös tekintettel Meinig Arthur építész munkásságára*. Doktori disszertáció. 2011. p. 38. (továbbiakban: ROZSNYAI, 2011.)

⁵¹ A dolgozatban említett palotákról Tóth Enikő készített részletes leírást és fotódokumentációt, korábban hivatkozott, 2020-as szakdolgozatában.

⁵² TÓTH Enikő: *Neobarock und Luxusgefühl. Das Palais Sturany in Wien*. In: *Steine sprechen*. Wien. 2019 október. 58. évf. 154. sz. p. 42-51.

⁵³ TÓTH, 2020. p. 84.85.

kovácsoltvas erkély és egy félköríves záródású ablak adja. A Gebhardtgassen álló bérház homlokzati kialakítása Ferry Fellnerhez köthető, középvaxisán a bejárat felett a homlokzat síkjából előrelépő zárt ablakfülke látható – ez a homlokzati architektúra Hermine Kühnel bérházán (1886, Bécs, Rienöblgasse 3; *1.27. ábra*) is megfigyelhető, igaz még historizáló stílusban. Fontos kiemelni még a Thonet-bérházat (1889, Untere Weißgerberstraße 7; *1.28. ábra*) – kiemelést csak a főemelet Belvedere-oromzatos ablakai kaptak – és a Thonet testvérek lakó- és üzletházát (1900, Graz, Herrengasse 28; *1.29. ábra*) – lekerekített, kupolával lezárt sarokrizailt és az hangsúlyos nyújtott kosárféves kirakatablakok jellemzik. Magyar vonatkozás Liphay Béla báró (1827-1899) bécsi bérháza (1878, Singerstraße 3. – homlokzata sajnos átépítésre került): Liphay a Vígszínház építésénél is jelen volt, mint a Részvénytársaság egyik vezető beosztású tagja.

Érdeemes néhány példával kiemelni, hogy az iroda kastélyok tervezésére és felújítására is vállalkozott: ezek a munkák elsősorban a mai Csehország területéhez és Hermann Helmerhez köthetők.⁵⁴ 1890-1891 között a Friess család a birtokában lévő villát Zborovice-ben (*1.30. ábra*), illetve ugyanebben az évben készült el a Pavlovice-kastély Alfréd Skene megbízásából (*1.31. ábra*). 1897-ben fejeződött a Johann Nepomuk von Harrach által vásárolt Žinkovyc-kastély felújítása (*1.32. ábra*). Magyar vonatkozásban fontos megemlíteni a Solymosy Irma Olega megrendelésére felépült szőnyi Solymosy-Gyürky-kastélyt, 1911-1913 között – neobarokk, „U” alaprajzú, manzárdtetővel fedett épület, ami a korabeli feljegyzések szerint igazán modern lehetett, villanyvilágítással és központi fűtéssel (*1.33. ábra*).⁵⁵

Az életműben áruházak is szerepeltek: a Rothberger áruház az iroda kísérletező kedvéről tanúskodik. Rothberger Jakab első boltja a bécsi Stephansplatz 9. szám alatt nyílt meg 1861-ben, textíliákkal, konfekciórúházzal foglalkozott. Népszerűségének köszönhetően 1885-ben saját áruházát nyithatta meg, amelyet már a bécsi építészpáros tervezett. Ez ugyanitt, a Stephansplatz 9. szám alatt állt, amihez 1893-ban a Stephansplatz 11. épületét is megvásárolta: az iroda tervei szerint kötötte össze a kettőt 1895-re. (*1.34. ábra*) Rothberger 1877-ben Budapesten is telket vásárolt: Rothberger két fia, Alfred és Moritz vették át az üzletet apjuk 1899-es halálát követően, majd 1904-ben, majd 1909-ben is átalakításokat végeztek (*1.35.*

⁵⁴ LINHARTOVÁ, Mgr. Dana: *Architektonická činnost ateliéru Fellner & Helmer na území dnešní České republiky*. Doktori disszertáció. 2014. p. 97-104; p. 89-96; p. 137-156.

⁵⁵ BALAHÓ György: *Könyv a 100 éves szőnyi kastélyról*. In: *Honismeret*, 2014. 42. évf. 4. sz. 77-78. (A rezümében bemutatott kötet címe: *A 100 éve épült barokk álom. A szőnyi Solymosy-Gyürky kastély története*. RABI Lenke, SZÁMADÓ Emese, TURI Zsolt szerk., Komárom, Klapka György Múzeum, 2013.). <https://www.kitervezte.hu/epuletek/csaladihaz/solymosy-gyurky-kastely-szonyi> (megtekintve: 2024. 02. 19.)

ábra).⁵⁶ Egy másik, kezdetben szintén textíliával foglalkozó áruház, a bécsi Gerngroß is az ő terveik szerint épült fel 1902-1904 között – ahogyan a budapesti Rothberger esetében, ezen a munkán is érezhető a Ferry Fellner által hozott szecessziós hatás. Az építészpáros 1912-1914-ben újíttotta fel a grazi Kastner & Öhler áruházat, ami eredetileg 1894-ben nyílt meg (1.36. ábra).⁵⁷

Fellner és Helmer hivatali és középületek tervezését is vállalta: a neoreneszánsz formákat helyezte előtérbe az 1885-ben, Fellner terve szerint épült szucsávi Igazságügyi Palota (Justizpalast Suceava, Románia, 1.37. ábra). 1892-ben épült fel a Mária Terézia Női Kórház (Maria Theresia Frauen Hospital, 1.38. ábra) Bécsben: a bejárat hangsúlyos timpanonnal lezárt kapuzata és a sávozott téglafelületek, valamint a páros szegmensíves ablakok különlegessé teszik az életműben. Itt fontos megjegyezni, hogy korábban az iroda részt vett az 1876-ban meghirdetett, a fővárosi kórházi pavilonok pályázatán, ahová „*Minerva medicae*” jellegével nyújtottak be anyagot – tervüket dicséretben részesítették és 600 forintos díjjal jutalmazták.⁵⁸ Tervet készítettek a badeni szanatóriumhoz 1883-ban (Kurhaus in Baden bei Wien).⁵⁹ A századfordulón, 1902-1904 között épült fel az osztrák liesingi irodaház: az áruházakkal szemben ezen az épületen a neobarokk dominál (1.39. ábra). Ugyanez figyelhető meg az 1910-1912 között épült Rosenhügel Neurológiai Kórház homlokzatain is (Bécs, Ausztria, 2.40. ábra).⁶⁰

A középületek között előkelő helyen szerepelnek banképületek is: az Osztrák-Magyar Bank többször is megbízta az építészpárost: 1880-as alapítású az aradi fiók, aminek 1897-ben épült fel a Fellner és Helmer által tervezett székhelye (1.41. ábra). A budapesti székház tervezője Alpár Ignác, egy korabeli cikk az építészpárost is megnevezi, akik épületre kiírt pályázaton részt vettek.⁶¹ Az általuk 1914-ben megjelent gyűjtemény a mai Ukrajna, Csehország és Lengyelország területén nevez meg bankfiókokat.⁶² Zágrábban (Horvátország)

⁵⁶ Flier Gergely: *Valóságos üzletközpont volt a korabeli Pesten a Nagy Kristóf-ház*. 2022 május 26.: https://pestbuda.hu/cikk/20220526_valosagos_uzletkozpont_volt_a_korabeli_pesten_a_nagy_kristof_haz (megtekintve 2023. 01. 30.) A kivitelező, Havel Lipót korábban, 1895-1896 között a Vígszínház építésénél dolgozott együtt az építészpárossal.

⁵⁷ SCHOLLER, Birgit: *Geschäfts- und Warenhäuser von Fellner & Helmer*. Diplomarbeit. Graz. 2011. p 31-76.

⁵⁸ Az *Építési Ipar*. 1878. március 17. 2. évfolyam, 11. sz. p. 95.

⁵⁹ <https://www.architektenlexikon.at/de/126.htm> (megtekintve 2023. 02. 07.) Itt a bejegyzés további két középülettel kapcsolatban említi pályamunkát: a Gyümölcs- és Lisztbörze bécsi épületére (Frucht- und Mehlbörse Wien) kiírt pályázatot 1886-ban, valamint a brünni Kereskedelmi és Iparkamara épületét (Handel- und Gewerbekammer Brünn), egy 1907-es tervpályázat révén.

⁶⁰ WURM-ARNKREUZ, 1919. 123.

⁶¹ ROZSNYAI József: *Alpár Ignác*. Holnap Kiadó. Budapest. 2020. p. 179. (továbbiakban, ROZSNYAI, 2020). A hivatkozott cikk az *Építési Ipar* 1901. június 2-i számában olvasható, p. 118.

⁶² FELLNER, Ferdinand, HELMER, Hermann: *Sammelwerk der ausgeführten Bauten und Projekte in den Jahren 1870/1914* [Az 1870 és 1914 között véghezvitt építkezések és projektek gyűjtőmunkája], Bécs, magánkiadás, 1914., 5. (továbbiakban FELLNER-HELMER, 1914.)

az Escompte-Bank épületének tervezése (1898) is az építészpárhoz kötődött (1.42. ábra).⁶³ A hivatali épületek mellett ki kell emelni még az iroda a budapesti Országház tervpályázatán történt részvétét 1883-ban, a „*Moriamur pro rege nostro*” jellegével ellátott anyaguk 1500 forintos díjat nyert, emellett munkájukat megvásárolta a város (1.43. ábra).⁶⁴

Több városban is található példa szállodákra az életműben: a pilseni Hotel Waldeck (Plzeň, Csehország, 1891-1896; 1.44. ábra), a karlsbadi Grandhotel Pupp (Karlovy Vary, Csehország, 1896-1907), a lemergi Hotel George (Lviv, Ukrajna, 1899-1901; 1.45. ábra), a bécsi Hotel Erzherzog (1899, ma már nem áll), a Hotel Schneeberghof (Puchberg am Schneeberg, Ausztria, 1897), illetve a Hotel Panhans (Semmering, Ausztria, 1912-1913; 1.46. ábra).⁶⁵ Kissé kilóg a sorból az 1887-ben elkészült 22 méter magas kilátó a 484 méter magas Kahlenbergen (1.47. ábra).⁶⁶ A kilátóhoz hasonlóan egyedi az életműben az új egyetemi csillagvizsgáló (1874-1879), és a lemergi Nemesi Kaszinó (1898) is egyedülálló az életműben (1.48. ábra). Mindemelett fontos kiemelni, hogy Fellner és Helmer síremlékek tervezésével is foglalkozott. Erről szintén az 1914-ben megjelent saját kiadású album szolgál forrásként, ahol az építészpáros felsorolta a legfontosabb sírokat és mauzóleumokat: ezek a Thonet (1.49. ábra), Eisler, Taussig, Faber, Gerhardus, Rosenberg és Latzkó családok számára – utóbbi kettő budapesti említésű, bár pontos azonosítására eddig nem került sor. A többi síremlék a bécsi Zentralfriedhof területén található.⁶⁷

⁶³ DIENES, M. Gerhard: *Fellner és Helmer A kor, amelyben építettek*. In: *Európai utas* 2004/1. p. 45. Adamik Lajos fordítása; a bankról bővebben: Azra SULJIĆ, Karin ŠERMAN: *Monetary Institutions and the emerge of a new building type*. In: *Prostor* 2021/29. University of Zagreb, Faculty of Architecture.

⁶⁴ *Az Országház építése és művészete*. szerk.: SISA József. Országház Könyvkiadó. Budapest. 2020. p. 50-51.

⁶⁵ WURM-ARNKREUZ, 1919. 125-126.

⁶⁶ Control Office of the City of Vienna: *Audit report for the 2001 financial year* – Chapter: Municipal Department 49. Lainz Forestry Administration, safety-related observations regarding lookouts. p. 845 https://www.stadtrechnungshof.wien.at/berichte/2001/Seiten_0840-0845_aus_2001.pdf

⁶⁷ FELLNER-HELMER, 1914. p. 5; Kézirat tanuló: Juhász Gabriella és Tóth Enikő: *Fellner és Helmer munkássága Magyarországon*. 2019. p. 25.

3. SZÍNHÁZAK AZ ÉPÍTÉSZPÁROS ÉLETMŰVÉBEN

3.1. Az európai színházépítészeti áttekintése

Mielőtt a dolgozat fő tárgya, Fellner és Helmer színházépítészete rátérnénk, következzen röviden az egyetemes színházépítészeti áttekintése. A téma feldolgozottsága és nagysága miatt azonban elsősorban a hangsúly az építészpáros által használt megoldások előzményeinek – mind építészeti, mind színháztechnikai, mind tűzvédelmi – kialakulásán és fejlődésén van.

A Fellner és Helmer által is gyakran használt patkó alakú nézőtér fogalma a 18. század barokk építészetiig nem volt jelen az egyetemes építészettörténetben, formai kialakulása számos megvalósult és teoretikus kísérlet eredménye az évszázadok során. Az egyik első példa egy 1638-ban épült velencei színház, a Teatro Santi Giovanni e Paolo 1654-es átépítéséhez kötődött (2.1. ábra), de hamarosan Franciaországban is megjelent a patkó alakú nézőtér, amikor 1660-ban Molière átalakította a párizsi Théâtre de Palais Royal belső terét (2.2. ábra).⁶⁸ A forma kialakítását több, a színházban bekövetkező változás is előhívta, ami technikai és társadalmi okokra is visszavezethető volt: a barokk színházban a karzatokat zárt páholyok váltották fel, miközben a színpad mélysége, a díszletek perspektívája és részletessége is megváltozott: ezek az újítások a látószögek optimalizálását is szükségessé tették. A színpad nézőtértől való leválasztásával kialakult a proscénium, a proscéniumpáholy, ami keretet teremtett a színpad körül. Ez sok esetben – különösen az építészek által tervezett városi színházaknál – az udvari díszpáholy alternatívájaként jelent meg. Mindeközben a színpadtér is folyamatosan változott: az egyre bővülő díszlet és technikai vívmány mind beépült a hátsó traktusokba, kialakítva a ma is használt, a színpad köré szervezett folyosó- és helyiségrendszert, valamint a díszletek mozgatására alkalmas zsinórpádlást. A színháztechnikai rendszerek kialakítására vonatkozó kísérletek párhuzamosan jelentek meg az alaprajzi rendszer alakulásával (2.3 ábra).

A színházépítészeti általánosan is ismert, eredetileg félköríves alaprajza az antik görög és az ebből továbbfejlődő római színházból ered.⁶⁹ A középkorban alapvetően a templom, a vallási tér került középpontba, így a vallásos drámák, misztériumok és passiójátékok szolgálták színházi előadásként, de fából állított szabadtéri színpadon vándortársulatok is felléptek világi

⁶⁸ PEVSNER, Nikolaus: *A History of Building Types*. Bollingen Series XXXV. Princeton University Press. 1997. p. 70. (továbbiakban PEVSNER, 1997)

⁶⁹ *Ancient Greece and the Hellenistic World, 500-200 BC*. In: WICKHAM, Glynne: *A History of the Theatre*. Phaidon Press Limited, London. 1992. p. 31. (továbbiakban WICKHAM, 1992)

előadásokkal, emellett az uralkodó udvarában is állítottak fel színpadot.⁷⁰ Az itáliai reneszánsz nemcsak abban tért el a középkori színháztól, hogy fokozatosan visszatért az amfiteátrális alaprajzi rendszerre, hanem az építészek, teoretikusok egyre többet foglalkoztak az állandó kőszínház kérdésével, amihez nagyban támaszkodtak Vitruvius: *Tíz könyv az építészetéről* (*De architectura, libri decem*) című művére (2.4. ábra).⁷¹ A reneszánsz korszak egyúttal a perspektíva keresésének időszaka is, ami a teátrumokban a színpadkép mélységének érzékeltetését jelentette: az első perspektivikus háttér – szintén Vitruvius által inspirálva – Sebastiano Serlio (1475-1554) révén született meg, aki a ferrarai Palazzo Ducale udvarán álló színpadhoz készített állandó díszletképeket (2.5. ábra).⁷² Rendkívül fontos és meghatározó Andrea Palladio (1508-1580) utolsó munkája, a vicenzai színház, a Teatro Olimpico 1580-1584 között.⁷³ Félköríves alaprajzú nézőtere, és a mögötte álló kolonnád híven követi az antik színházak rendszerét, ráadásul az építészeti ismeretek lehetővé tették annak lefedését is (2.6. ábra).⁷⁴ A színpad díszleteinek elkészítése és a városi utcakép mélységét megteremtő háttér Vincenzo Scamozzi nevéhez fűződik, ahogyan a pár évvel később elkészült sabbionetai Teatro all'antica (1588-1590) is (2.7. ábra).⁷⁵ A sabbionetai színház jelentősége, hogy az antik hagyományokra épülő nézőtéri ülőhelyeken kívül már vízszintes helyet hagy további nézők számára. Fontos kiemelni azonban, hogy az előadás közben ez a díszlet már nem bizonyult megfelelőnek, mivel a színész, ahogy a színpadtól távolodott, épp ellenkező hatást ért el, egyre nagyobbá vált az utcai házakhoz képest – további kísérletezésre volt tehát szükség. Ennek következő eredménye a Sebastiano Serlio által leírt forgatható díszlet, ami a színpad két oldalán helyezkedett el. Ezt tökéletesítette Nicola Sabbatini, aki egyenlő oldalú háromszögekre festett díszleteket, és ezek hátrafelé szűkülő teret alakítottak ki, amit széthúzható díszletelemek zártak le. Így alakult ki a Telari-színpad (2.8. ábra).⁷⁶

Mindeközben a nézőtéren megjelentek a karzati, később páholyhelyek is: ennek egyik első példája a francia főúri kastélyokban figyelhető meg, ilyen volt a Palais Royal. Richelieu

⁷⁰ GASCIOGNE, Bamber: *World theatre: an illustrated history*. Boston. 1968. p. 71. és p. 89. A színházépítészetéről általánosan írt Jakabffy Zoltán. *A színházépítészet fejlődése*. In: *Építő Ipar*. 1908. július 26. 32. évf. 30. szám. p. 297-298.

⁷¹ VITRUVIUS: *The Ten Books On Architecture*. ford. MORGAN, Morris Hicky Phd. Lld. Harvard University Press. 1914. p. 129-156. (továbbiakban MORGAN, 1914) A könyvhöz több fordítás is készült, Daniele Barbaro (1514-1570) és Andrea Palladio (1508-1580) révén is: ezeket saját megjegyzéseik és Palladio tanulmányútján készült rajzok is kiegészítik.

⁷² BORSA MIKLÓS-SZABÓ JILEK IVÁN: *Tűzben született*. Budapest, Szabó-Jilek Kft. 2020. p. 13.

⁷³ Építészeti tudását és munkássága tapasztalatát Az építészet négy könyvében foglalta össze (I quattro libri dell'architettura). Palladio antik római színházokról készült felmérései közül ki kell emelni az egykor Vicenzában álló ókori római színházromot, a Teatro Bergat. (2.6. ábra)

⁷⁴ MORGAN, 1914. p. 149-152.

⁷⁵ PEVSNER, 1997. p. 66.

⁷⁶ BORSA-SZABÓ-JILEK, 2020. p. 16.

bíboros rezidenciájában 1637-1641 között Jacques Lemercier (1585-1654) tervei szerint épült fel egy színház – a rendelkezésre álló alaprajzon jól látható a harangformájú tér (2.9. ábra).⁷⁷ Angliában ezzel szemben az első igazi angol színház – egy faszerkezetes építmény, the Theatre néven, James Burbage tervezésében – 1576-ban alakult (2.10. ábra). A kontinenssel szemben alaprajzi rendszerét tekintve inkább poligonális alap jellemezte, de ezen is érezhető volt a vitruviusi leírások ismerete.⁷⁸

A 17. századra az előadások hossza és a díszletek száma is növekedett, részletgazdagabb lett. Megjelent az első proscéniumkeretes színpad – első példája a pármái Teatro Farnesen, Giovan Battista Aleotti tervezésében, 1628-ban – és a díszletszárnyak is (2.11. ábra).⁷⁹ A korábbi díszletképekkel ellentétben ezek a festett táblák egymás mögött helyezkedtek el, a színpad két oldalán, a nézőtér számára takarásban, miközben a színpad hátrafelé emelkedett. Az oldalsó szárnyakhoz kapcsolódó szerkezeti rendszer magába foglalta a zsinórpádlás közvetlen előzményének megjelenítését is.⁸⁰ A színpadot körülvevő tér a nézőtértől elzárhatóvá vált, ám ez láthatósági korlátot is teremtett. Ennek kiküszöbölésére az ókor hagyományos félköríves, vagy teljes kör nézőtéri alaprajzát fokozatosan felváltották újabb, kísérleti típusok, ahogyan megfigyelhető a nézőtér emelkedése is: megjelent a nyújtott U alak – ez már a sabbionetai színháznál is megfigyelhető, de Európában ekkor kezd el terjedni igazán, így például a madridi Buen Retiro (Cosimo Lotti, 1626-1630; 2.12. ábra), a pármái Teatro Farnese (Giovanni Battista Aleotti, 1617-1628), a párizsi (Salle des Machines, Louis Le Vau, 1659; 2.13. ábra) és az amszterdami Új Színház (Schouwburg, Philip Vingboons, 1663-1665; 2.14. ábra) színházainak alaprajzán is megfigyelhető.⁸¹ A három tervet összehasonlítva megállapítható, hogy a holland színházban karzat, a madridi és a párizsi épületben azonban már páholy áll, de mindegyik terven jól láthatóak a színpad két oldalán elhelyezett díszletszárnyak is. A pármái színház inkább az ókori hagyományokhoz köthető, hiszen maga a színpadtér U alakú, ami körül amfiteátrumszerűen emelkednek az ülőhelyek. A harang típus az U formához hasonló, azonban

⁷⁷ BLONDEL, Jacques-François: *Architecture française ou recueil des plans, élévations, coupes et profils*. Párizs. 1754. p. 46-47. képmelléklete a színház tervével (elérhető francia nyelven: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1080325/f1.item.r=.langEN> (megtekintve 2023. 04. 15.))

⁷⁸ WICKHAM, 1992. p. 123. Az első Globe Színház (1599) épp a Színház faanyagát használta fel, és az építésében részt vett Richard Burbage, James Burbage fia. Centrális színpadtér köré szerveződött a nézőtér, amely háromszintes karzathelyeket biztosított. Példaként kell említeni még a Swan Színházat – Swan Theatre, 1595 –, amely egy korabeli ábrázoláson maradt fenn. Fontos kiemelni továbbá Inigo Jones nevét, akinek tervein – Cockpit in Court (1629), és ismeretlen színház terve – egyértelműen felfedezhető Vitruvius és Palladio hatása is.

⁷⁹ Olasz nyelven telari és quinte, angol nyelven scenic wings Ez a kifejezés magyar nyelven elsősorban színpadrendszerként terjed el, a főszínpadot körülvevő terekhez tartozik. *Magyar Színházművészeti lexikon*. Szerk.: SZÉKELY György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

⁸⁰ E rendszer feltalálójá Giovanni Battista Aleotti (1546-1636) volt, azonban sikerre Giacomo Torelli (1608-1678) vitte. *Britannica lexikon*. <https://www.britannica.com/art/scene-shifting> (megtekintve 2023. 04. 15.)

⁸¹ BRANDT, George: *German and Dutch theatre, 1600-1848*. Cambridge University Press. 1993. p. 412.

a színpadhoz közeledve az U két szára kisség kifelé homorodik: jó példa erre a müncheni Residenz Színház (Cuvilliés Színház, Francois Cuvilliés, 1657; 2.15. ábra). Ugyanezen elv szerint alakul a patkó alakú elrendezés is, csak ebben az esetben éppen a harang szárával ellentétesen, befelé domborodik a páholysor – a korábban már említett velencei színházon, a Teatro Santi Giovanni e Paolon és a párizsi Théâtre de Palais Royal volt az első példa, de a pármiai Nuovo Teatro Ducale is a példák között említendő (1687, Király Színház, átalakítása: Nicolò Bettoli révén 1853-ban; 2.16. ábra). Nem tűntek el ugyanakkor az ókori hagyományokhoz szorosan köthető elliptikus, ovális és poligonális formák sem: a római Tor di Nona (Carlo Fontana, 1695; 2.17. ábra) elliptikus alaprajza nem tér el jelentősen a patkóformától, ahogyan az 1689-ben megnyílt hannoveri Operaház (Sclossopernhaus, Georg Ludwig Friedrich Laves; 2.18. ábra) sem.⁸²

A színházakban mindeközben előtérbe kerülő páholy- és karzathelyek kialakulásának társadalmi oka volt. Megjelentek a reprezentációs célt szolgáló presztízshelyek: a bérlés nemcsak egy alkalomra, hanem akár egész évadokra szólt, ráadásul ezeket a páholyokat a bérlők be is rendezhették.⁸³ Megjelent a mindenki számára elérhető nyilvános színház, de jelen volt a zárt, meghívásos alapon működő magánszínház is. Utóbbihoz tartoztak a reformok ellenére töretlen népszerűségnek örvendő udvari színházak is: a potsdami Stadtschloss színháza (Georg Wenzeslaus von Knobelsdorff, 1745; 2.19. ábra), a Versailles-i Palotához épült Opera (Ange-Jacques Gabriel, 1770; 2.20. ábra), vagy a bécsi Hofburg alsó kertjében 1540-ben épült bálterméből 1741-ben, Mária Terézia engedélyével kialakított színház is.⁸⁴ Az 1700-as években egyre több nyilvános színház nyílt meg Európa nagyobb városaiban: Drezda (Operaház, Giuseppe Galli da Bibiena, 1750-es átalakítás; 2.21. ábra), London (Drury Lane Királyi Színház, Robert és James Adam átalakítása 1775-ben; 2.22. ábra), Lyon (Nagyszínház, Jacques-Gabriel Soufflot, 1754; 2.23. ábra), Berlin (Unter den Linden Operaház, Georg Wenzeslaus von Knobelsdorff, 1742, majd Carl Gotthard Langhans építette át 1787-ben; 2.24. ábra).

A színpadtechnika látványos fejlődésen ment keresztül ebben az időszakban: kibővült a színpad köré épített tér, mivel a díszletek mozgatása már nemcsak oldalirányban, sínek segítségével, hanem emelőgépekkel és süllyesztőkkel is lehetségessé vált, ráadásul

⁸² GIORGI, Felice: *Descrizione istorica del Teatro di Tor di Nona*. Roma, 1795. p. 17.

⁸³ Fellner és Helmer színházai épp ezzel a hagyománnyal szakítanak, mivel kifejezetten a polgári réteg számára építettek. A pozsonyi barokk színház kapcsán egy újságcikk olvasható arról, hogy a színház bontására sor kerül, így a páholyokból szállítsák el a tulajdonaikat. *Nemzet*. 1884. augusztus 27. 715. sz. p. 3.

⁸⁴ Dr. BAYER, Josef: Das neue K. K. Hofburgtheater als Bauwerk. In: *Die Theater Wiens*. Gesellschaft für vervielfältigende Kunst. Wien. 1894. p. 58.

tárolásukhoz is több térre volt szükség. Megjelentek a vastag, hajókötelekhez hasonló kötéllel, emberi erővel mozgatható szerkezetek, a díszletek függőleges mozgatásához pedig kialakult a zsinórpádlás közvetlen elődje a színpad felett, a nézőtértől takarásban. A zárt terek megfelelő világításáról is gondoskodni kellett – gyertyák, illetve fáklyák használatával világítottak.

A klasszicizmus építészetének egyik csúcsa a La Scala épülete Milánóban (2.25. *ábra*), amely 1778-ban nyílt meg, az építész Giuseppe Piermarini (1734-1808) volt – míg a másik a bordeaux-i Nagy Színház – Grand Théâtre –, amely 1777-1780 között épült Victor Louis (1731-1800) tervei nyomán (2.26. *ábra*). Előbbiben a földszinti zártszékek mellett kizárólag páholyok találhatóak, összesen hat szinten. A korszak az antik hagyományok újrafelfedezésével magával vonzotta a színház alaprajzi rendszerének újragondolását is. A reneszánszhoz hasonlóan ismét az antik színház alapjaihoz nyúlt vissza: a patkó alaprajzot felváltotta a kör, vagy ellipszis formákkal való kísérletezés, miközben a nézőtér kialakítása elvetette a páholyok alkalmazását. Charles-Nicolas Cochin *Projet d'une salle de spectacle* (1765) és Chevalier de Chaumont *Exposition des principes qu'on doit suivre dans l'ordonnance des théâtres modernes* (1769) könyveikben nagyszabású antik színházakat képzeltek el, ahol a páholyok helyett karzatszinteket terveztek.⁸⁵ A barokk ellen emelt szót Francesco Milizia, aki a *Trattato del teatro* (1771) című értekezésében: úgy véli, hogy a nézőtéri elrendezés alapját nem a társadalmi hierarchia, hanem a megfelelő láthatóság és hallhatóság kellene, hogy képezze – éppen ezért félköríves alaprajzot javasolt, páholyok nélkül.⁸⁶ Hozzá hasonlóan Jacques-François Blondel *Cours d'architecture* (1771) című tanulmányában szintén a félkörív, vagy ellipszis alaprajz mellett foglalt állást.⁸⁷

A korszak egyik legfontosabb technikai újítása a tűzvédelmi szempontok előtérbe kerülése lett: a faszervezetes épület egyre gyakrabban kapott kő- vagy téglaborítást. Az egyik legmonumentálisabb terv ebből a korszakból Étienne-Louis Boullée (1728-1799) ideális Operaházához készült rajzai, amelyet a Palais Royal közepére, szabadon álló épületként képzelt el (2.27. *ábra*).⁸⁸ Hasonlóan gondolkodott Jean-Nicolas-Louis Durand (1760-1834) és George Saunders (1762-1839) is. Előbbi ideális színház terve már vasszerkezetes, páholyok nélkül kialakított félköríves alaprajzú, az antik minták hagyományaira építő teátrum, Saunders *Treatise on Theatres* (1791) című könyvének leírásában egy ezzel megegyező épületet

⁸⁵ Charles-Nicolas Cochin könyve elérhető: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k97716210.texteImage> (megtekintve 2022. 11. 21.) Chevalier de Chaumont könyve elérhető: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1269974h.texteImage> (megtekintve 2023. 04. 15.)

⁸⁶ *Idea d'un Teatro Nuovo*. In: *Trattato completo, formale e materiale del teatro di Francesco Milizia*, Velence, 1794 https://books.google.hu/books/about/Trattato_completo_formale_e_materiale_de.html?id=cYG9-2Jxe8cC&redir_esc=y (megtekintve 2022. 11. 21.) 92-98.

⁸⁷ PEVSNER, 1997. p. 80.

⁸⁸ BOULLÉE, Étienne-Louis: *Az építészet poézise: Tanulmány a művészetről*. Corvina, Budapest, 1985. p. 57-63.

vizionált.⁸⁹ Az elméleti elképzelések Besançon színházában – tervezője Claude-Nicolas Ledoux, 1778-1784 között épült – majdnem mind megtalálhatóak (2.28. ábra).⁹⁰

Fellner és Helmer színházépítészetében megfigyelhető, hogy a színház különböző egységei – a vesztibül, a nézőtér és a színpadtér a zsinórpaddal – az épület külső megjelenésében jól elkülöníthetők egymástól. Ennek alapjait a 18-19. század fordulóján a fiatalon elhunyt – mindösszesen 28 évesen – Friedrich Gilly (1772-1800) fektette le, annak ellenére, hogy a berlini Nemzeti Színház (1798) terve soha nem valósult meg. Az elképzelésről fennmaradt külső homlokzati vázlaton jól látható a különböző formák egymás mellé rendelése, ahol a külső egységek kialakítása kifejezte az épületbelső funkcióját (2.29. ábra).⁹¹ A berlini színház – Schauspielhaus – húsz évvel később épült fel, Karl Friedrich Schinkel (1781-1841) tervei szerint 1818-1821 között (2.30-2.31. ábra).⁹² A külső homlokzatán alkalmazott elemek – a reprezentatív lépcsősor, a portikusszal képzett főhomlokzat, a jól látható zsinórpaddal – mind megjelennek a bécsi építészpáros munkáin is, különösen az 1870-es években.

Az ipari forradalom által kínált lehetőségek természetesen a színházépítészetre is jelentős hatással voltak. Általánosságban elmondható, hogy a nyilvános színházak elterjedése szorosan összefügg azzal a tendenciával – és ez a Fellner és Helmer elsődleges terepének számító Osztrák-Magyar Monarchia területére fokozottan igaz –, hogy a gyors népességnövekedés magával vonzotta a városok fejlődését és polgáriasodását is, emiatt ezekben a városokban fokozott igény jelentkezett a különböző feladatokat ellátó épülettípusokra. Az adminisztratív, közlekedési, pénzügyi, oktatási intézmények mellett, a kultúrának otthont adó épületek is szélesebb körben kezdtek el terjedni, miközben a nemzetek saját identitásukat is kifejezve, nemzeti, vagy városi színház építése mellett döntöttek.⁹³ Folytatódott a színházak technikai, akusztikai és tűzvédelmi szempontjainak fejlesztése, miközben az itáliai és francia hagyományokra épülő patkó alakú, páholyokat magában foglaló nézőterű színház típus alapvetően nem sokban változott – a klasszicizmusban látott elméleti kísérletek ellenére sem. A teátrumokban a gyertyavilágítást gázra, majd a 19. század végére fokozatosan villanyvilágításra cserélték – a használt anyagok nagy része még fa maradt, így továbbra is rendkívül tűzveszélyesek voltak ezek az épületek.

⁸⁹ PEVSNER, 1997. p. 82.

⁹⁰ TIDWORTH, Simon: *Theatres: An Architectural & Cultural History*. London 1973 p. 110 – 111.

⁹¹ Friedrich Gilly – Schinkel's Lehrer. In: *Zentralblatt der Bauverwaltung*. 1881. április 9. 1. évf. 2. sz. p. 18.

⁹² Adalbert BEHR-Alfred HOFFMANN: *Das Schauspielhaus in Berlin*. VEB Verlag für Bauwesen. 1984

⁹³ BRIX, Emil: *Architecture and Society in the Late Habsburg Monarchy*. In: *Theatre Architecture of the Late 19th Century in Central Europe*. International Culutral Centre, Cracow. 1993. p. 26.

Ha a fejlődés társadalmi vetületét vizsgáljuk, megállapítható, hogy a nyilvános színházak fokozatosan háttérbe szorították a magánszínházakat: az egyre polgárosodó társadalomban megnövekedett igény mutatkozott erre a szórakozási formára és társadalmi eseményre – emiatt egyre több város tehetette meg, hogy színházat építsen, miközben ezzel a városvezetés státuszát is reprezentálni kívánta. Ez a reprezentáció már a színház főbejáratán belépve, az előcsarnokban kezdődött, és a nézőtérrel érte el csúcspontját. A belső terek társadalmi hierarchiájának reprezentációja természetesen itt is megmaradt – a részvényesek és az arisztokrácia saját páholyt bérelt, míg a polgárok a földszinti helyekre váltottak helyeket. A karzatok hagyományosan a cselédek és diákok állóhelye volt. Jelentősek a színpadtechnikai újítások: megjelent a hátsó színpad, a színpadtér körül bővült a raktárak és öltözők száma. Kialakult a zsinórpádlás, majd később a vízhidraulika elvén működő emelőrendszerek is, amelyek lehetővé tették a különböző színpadi díszletek egy időben történő mozgatását. A technika fejlődése nemcsak ezeket a lehetőségeket teremtette meg, hanem az információ gyorsabb áramlását is, immár külföldről is. A nyomdák által nagyszámban készülő napilapok, magazinok és könyvek mindenki számára hozzáférhetővé váltak, a színházépületek szakmai megismertetésén túl pedig az egyes színdarabokhoz készült színlapok és a darabról írt kritikák is megjelentek.⁹⁴

Fellner és Helmer építészetére a század közepső évtizedeiben keletkezett színházak és az ekkor alkotó építészek lehettek a legnagyobb hatással. Gottfried Semper (1803-1879)⁹⁵ tervei szerint, 1838-1841 között épült fel az első Operaház a városban, ami 1869-ben sajnos leégett, azonban a város szinte azonnal döntött az újjáépítéséről: ez 1871-1878 között, Semper tervei nyomán. Fellner és Helmer a második épületet tekinthették mintának (2.32.-2.35. ábra). A szabadon álló épület Európa-szerte színházépítészeti etalonná vált. Semper hatását nemcsak építészeti alkotásai, hanem elméleti munkái is kiemelkedővé teszik: *Die vier Elemente der Baukunst* (1851) mellett *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten* (1860-1863) kétkötetes könyvei. Építészelméletében különösen fontos kiemelni azt az elvet, miszerint az építész elsősorban magára a szerkezeti megoldásokra fekteti a hangsúlyt, ugyanakkor elengedhetetlen számára az aktuális stílusirányzathoz eredő megfelelő díszítés alkalmazása. Ettől válik egyedi alkotássá az épület, ez ad lehetőséget a művészi, szimbolikus kifejezésre.⁹⁶

⁹⁴ WICKHAM, 1992. p. 182-183.

⁹⁵ ROZSNYAI, 2011. p. 96. Semper 1833-ban maga is megjárta Itáliát, majd 1837-1848 között a drezdai Művészeti Akadémia (Königliche Akademie der Bildenden Künste) tanára volt. Drezdában a város gyors fejlődése rengeteg lehetőséget kínált az ifjú építésznek.

⁹⁶ EVERS, Bernd, ZIMMER, Jürgen: *Gottfried Semper*. In: *Architectural Theory: From the Renaissance to the present*. Taschen. Köln. 2003. p. 628-629.

A szerkezeti tulajdonságok elsőbbsége Fellner és Helmer építészetében is nagy jelentőséggel bírt, az általuk használt modulrendszer segítette őket a gyors, költséghatékony tervezésben és kivitelezésben.

Semper nemcsak Drezdában, hanem Bécsben is tervezett színházat. Az eredetileg 1748-ban megnyílt Burgtheatert 1888-ban zárták be biztonsági okokból. Ezzel párhuzamosan egy új nemzeti színház terve is elkészült Gottfried Semper és Karl Hasenauer (1833-1894) elképzelése szerint a Ringstraßen. Az építkezés 1874-ben kezdődött és 1888-ban került sor a megnyitóra, két nappal a régi színház bezárását követően (2.36.-2.37. *ábra*). A Ringstraßen 1861-1869 között épült fel a bécsi Operaház is, August Sicard von Sicardsburg és Eduard van der Nüll tervei alapján (2.38. *ábra*). Kétszintes, félköríves árkádsorát tekintve a római Colosseum-motívumot idézi – ez a forma, bár nem hangsúlyosan, de Fellner és Helmer életművében is megjelent. A lipcsei Opera (Carl Ferdinand Langhans, 1865-1868) ezzel szemben főhomlokzatán hagyományos portikuszt alkalmazott (2.39. *ábra*).

Semper munkássága kapcsán az Otto Brückwald (1841-1917) által épített bayreuthi Fesztiválszínházat és Richard Wagnert (1813-1883) is szükséges kiemelni. Wagner olyan épületet szeretett volna, ahol a társzművészetek összhangja kiválóan érvényesülhetett. Az eredeti elképzelés szerint Semper Münchenben az Isar folyó partján építette volna fel a zeneszerző vágyott színházát – a terve egyértelműen a korábban bemutatott drezdai második opera homlokzatát idézi, félköríves nézőtéri alaprajzi kiképzéssel (2.40. *ábra*).⁹⁷ Ezzel párhuzamosan Semper egy müncheni átmeneti színházhoz is készített terveket, Wagner utóbbi támogatta – ez végül azonban nem valósult meg, részben anyagi okból.⁹⁸ A bayreuthi épületben jelen van a görög színházakat idéző nézőtér, valamint a süllyesztett zenekari árok is (2.41. *ábra*).⁹⁹ Hasonló megoldás jellemzi a rigai Ludwig Bohnstedt (1822-1885) által tervezett színházat Lett Nemzeti Operát (1860-1863) is (2.42. *ábra*).¹⁰⁰

Az Opera építészet csúcsa a Charles Garnier (1825-1898) által épített Operaház Párizsban (1861-1875; 2.43.-2.44. *ábra*).¹⁰¹ Az épületet tömegalakítása alapvetően barokk –

⁹⁷ SEMPER, Manfred: *Handbuch der Architektur. Vierter Teil*. Arnold Bergsträsser Verlagsbuchhandlung. Stuttgart. 1904. p. 120. (továbbiakban SEMPER, 1904)

⁹⁸ *The building of Bayreuth*. In: Juliet KOSS: *Modernism after Wagner*. University of Minnesota Press. 2010. p. 25-66. A fejezetről a doktori képzés keretében magyar nyelven készítettem fordítást, előadást és összefoglalót 2016. december 12-én, Kovács Imre, *A Gesamtkunstwerk kultúrtörténete* című szemináriumán.

⁹⁹ SEMPER, 1904. p. 129. Fellner és Helmerhez hasonlóan társulásként jött létre a Heilmann & Littmann cég: bár fő profiljuk nem a színházépítészet volt, Münchenben az ő terveik szerint épült fel a Prinz Regenten Theater 1900-1901 között, ami bayreuthi épületet tekintette legfőbb inspirációjának.

¹⁰⁰ DOLGNER, Dieter: Ludwig Bohnstedt. In: *Große Baumeister*. szerk. Adalbert BEHR. Argon-Verl, Berlin. 1987. p. 204.

¹⁰¹ Mai nevén Palais Garnierként említik, ahogy a drezdai Operaház Semper tiszteletére a Semperoper elnevezést kapta.

ilyen például a sarokrízalitok kiemelése –, részletformáiban reneszánsz, ami egyaránt merít a francia reneszánsz – Louvre Lescot szárnya –, valamint Michelangelo – Conservatori – és Palladio – Basilica Palladiana – által ihletett megoldásokat alkalmazott az építész.¹⁰² A párizsi Operaház technikai megvalósítását tekintve etalonnak számított a színházépítészetben: modern épület volt, ami korszerű építőanyagokat, például vasszerkezetet alkalmazott. A főhomlokzat minden eleme, az attika és a felette álló szobrok, sőt a belső téri dekoráció is az összművészet jegyében készültek el: a dekorációs program allegorikus ábrázolásainak központjában a színészet, a művészet, az irodalom és a zene ábrázolásai láthatók. A színház főbb egységeinek tagozódása az épületkülsőn is jól érvényesül. Az épületbelső legelegánsabb megoldása a hatalmas reprezentatív lépcsőház, amely a bordeaux-i színház megoldását használta előképként. A nézőtér alaprajza patkó alakú, összesen 2000 fő befogadására alkalmas, négy szinten találhatóak meg benne páholyok. A mennyezetfreskót eredetileg Jules-Eugène Lenepveu (1819-1898) festette meg, ám ezt 1964-ben Marc Chagall (1887-1985) festette át.

Egy rövid bekezdésben ki kell térni az angol színházépítészetre is. Itt a különböző műfajok között szinte alig volt különbség: az énekesházak, a zene- és tánctermekek, varieté szalonok azonos szinten álltak a közvélemény szemében. 1843 hozott változást ebben az ügyben: megjelent a színházi rendelet – Theatre Act –, amely műfaj szerint hierarchiába rendezte ezeket a helyszíneket, emellett 1855-ben megjelent egy addig ismeretlen intézmény, a koncertterem is.¹⁰³ Angliában a 19. században a legtöbb korábban épült színház csupán kulisszahomlokzatot kapott, belső terét azonban nem jellemezte különösebb reform. Viszonylag szerény épületet takar a Királyi Operaház (Royal Opera House, Covent Garden, Edward Middleton Barry átépítése, 1857; 2.45. ábra) hatoszlopos timpanonnal lezárt portikusza is. Technikai szempontból fontos példa az első elektromos világítást alkalmazó színház, a Savoy Színház (Savoy Theatre, Charles John Phipps, 1881; 2.46. ábra). Fellner és Helmer a szegedi színház ajánlattételében 1882-ben már szerepelt a villamosvilágítás alkalmazása. Az egykori Queen's Hall, amely a Regent Streeten állt (C. J. Phipps, díszítője T. E. Knightley 1881-1883 között, elpusztult 1941-ben; 2.47. ábra) sűrűn épített utcában állt, mégis a saroktelken álló épületnek figyelemfelkeltő és impozáns hatása lehetett a körív mentén kialakított

¹⁰² A francia építészetben III. Napóleon uralkodása idején jelentkezett változás: a pompakedvelés, a reprezentáció igénye miatt a késő reneszánsz, barokk és rokokó megoldásait ötvözték az építészek, így született meg a második császárság építésze. Ennek egyik ékes példája a párizsi Operaház. ROZSNYAI, 2011. p. 15-19. Az előképekhez tartozó pontosításért köszönettel tartozom Dr. Krähling Jánosnak.

¹⁰³ DIXON, Roger-MUTHESIUS, Stefan: *Victorian Architecture*. Oxford University Press. 1978. p. 89. (továbbiakban DIXON-MUTHESIUS, 1978) Bár ezek az helyek kezdetben még sokkal inkább emlékeztettek egy klubra, ahol a zene mellett az alkoholfogyasztás is természetesnek számított, a következő években fokozatosan váltak egyre kifinomultabbá, elhagyva az italfogyasztás lehetőségét.

homlokzatával. A Royal Albert Hall 1867-1871 között épült (2.48. ábra). 1864-ben eredetileg Francis Fowke (1823-1865) készített tervekhez hozzá, de halála miatt a munkát Henry Scott vett át, bár nagyban inspirálta Fowke munkája. A monumentális amfiteátrális csarnok 8000 fő befogadására volt alkalmas, ami a 19. században kivételesen nagy méretűnek számított. Az elliptikus épület borítása terrakottával díszített vöröstégla, amely kedvelt anyaga volt a viktoriánus kornak. A csarnok részét képezte annak a dél-kensingtoni városrésznek, amelyet Viktória királynő (1819-1901) férje, Albert herceg (1819-1861) után neveztek el Albertopolisnak és a kifejezés a halálát követően, az 1860-as években terjedt el igazán.¹⁰⁴

3.2. A Ringtheater és az Iroquois Theatre katasztrófája és a tűzkísérletek

A színházak építésénél, különösen a 18. század második felétől egyre inkább előtérbe került az épületek tűzbiztonsági kérdése. Ez a szempont különös fontosságot nyert 1881. december 8-án, amikor a bécsi Ringtheater (Emil von Förster, 1873-1874) az előadás közben kigyulladt (2.49-2.50. ábra). A teátrum keskeny saroktelekre épült, viszonylag nagy befogadóképességgel – megközelítőleg 1700 fő –, így a telek adottságai miatt felfelé terjeszkedett. A nagy létszámhoz azonban nem társult megfelelő belső elrendezés és elegendő kijárat. A tragédia során majdnem 400 ember hunyt el, és a színház teljesen kiégett. Valószínűleg a színpadi gázlámpák egyike kaphatott lángra, bár az ügyben ennél konkrétabb magyarázat nem született. Ennek nyomán az Osztrák-Magyar Monarchia szigorú tűzvédelmi szabályozásokat léptetett érvénybe – ennek legfontosabb eleme a vasfüggöny, a vízhidraulika és az elektromos világítás alkalmazása volt – és minden színházat felülvizsgáltak.¹⁰⁵ Fontos kiemelni az osztrák Asphaleia-társaságot, akik kifejezetten a színháztechnikai reformokra szakosodtak – a vízhidraulikával működő színpadtechnikai szerkezetük először a világon éppen a budapesti Operaházba került.

Ezzel párhuzamosan, az 1880-as években egy kimutatás is készült August Fölsch német mérnök révén: kutatásai során megállapította, hogy a 18. század és a 19. században történt 523 tüzeset között több mint 400 a 19. század során történt.¹⁰⁶ Ennek oka a megnövekedett igény miatt növelt befogadóképesség, a több esetben a szerkezetben alkalmazott fa fedélszék és zsinórpádlás, valamint a gázvilágítás használata volt. A reformokat bizottságon keresztül minden, korábban már felépült színházra is kiterjesztették, és amennyiben a vizsgált épület nem

¹⁰⁴ DIXON-MUTHESIUS, 1978. p. 173-174.

¹⁰⁵ TÓTH Enikő: *Színháztűz-kísérletek a századfordulón. Fellner és Helmer tűzmodell színháza*. In: *Színház és Néző* tanulmánykötet. Doktoranduszok Országos Szövetsége. Budapest. 2019. p. 197. (továbbiakban TÓTH, 2019)

¹⁰⁶ TÓTH, 2019. p. 196.

felelt meg az előírásoknak, be is zárathatták azokat. Fellner és Helmer a felülvizsgálat során „városról városra” utazott, hogy elmagyarázza a lépcsőházak, társalgók, ajtószervezetek és vészkijáratok funkcióját.¹⁰⁷ Ez az esemény természetesen a magyarországi színházakat is érintette: 1882. november 8-án megjelent a színházi szolgálat fokozott biztosítását szabályozó rendelet, ami a személyzet létszámát és állandó jelenlétét – bennlakó és ügyeletes tűzoltó –, valamint a színház építési módját, berendezését és felszerelését – megfelelő vízkádak, záporberendezés, kisebb befogadóképesség, több kijárat és kiszélesített folyosók, vasfüggöny, a szerkezetben fa helyett vas-, majd acélszerkezetek alkalmazása – is szabályozta.¹⁰⁸ Megjelentek a vízhidraulika elvén működő színpadi gépezetek: az Asphaleia Társaság nemcsak a gépekkel foglalkozott, hanem megfogalmazták a modern színház új tűzbiztonsági elveit is: a fent felsoroltak mellett kiemelték, hogy a színház mint önálló, szabadon álló épület épüljön, lehetőleg minimalizálni az éghető anyagok mennyiségét. Fontos a tűzszakaszok kialakítása és azok megfelelő elzárhatósága, a megfelelő menekülési útvonal kialakítása.¹⁰⁹

Az újonnan bevezetett szabályrendszer felülvizsgálatára egy másik katasztrófát követően került sor: 1903. december 30-án a chicagói Iroquois Színház egy előadás közben kigyulladt – az egyik lámpa szikrát vetett és a vasfüggönnyt sem sikerült leereszteni időben (2.51. ábra). A tragédia több mint 600 halálos áldozatot követelt. A teátrumot abszolút tűzbiztosnak kiáltották ki az átadáskor, 1903. november 23-án.¹¹⁰

Hermann Helmer 1904. február 13-án, az Osztrák Mérnök- és Építész Egyesület (Österreichisches Ingenieur- und Architekten Vereines) 15. heti gyűlésén szólalt fel, ahol a színházak tűzbiztonságáról és a legfontosabb reformokról tartott előadást.¹¹¹ Ebben Helmer a családokhoz kifejezett együttérzése mellett a biztonságtechnikai kérdések súlyos hiányára mutatott rá – a túlfüggönyözött színpad, a nézőtéri szellőztetés hiánya, a faszerkezet alkalmazása és a zárt soros beépítés. Véleménye szerint bár teljesen kizárni nem lehet, de megfelelő felügyelet mellett sokat lehet tenni a katasztrófa elkerülése érdekében. A chicagói tűz esetében a tartóelemek a legmodernebb technikával, vasszerkezetes megoldással és villamosvilágítással épültek fel. A megállíthatatlan folyamatot egy elektromos szikra indította el, ami után a könnyen éghető anyagok gyorsan kaptak lángra és terjedtek tovább a nézőtérre – az előadás alatt a színpadon nem volt jelen tűzoltó, vagy felügyelő, aki gyorsan reagálhatott volna, ezzel megfékezve a tűz terjedését. A szellőzés hiánya miatt a keletkező gázok

¹⁰⁷ MOLNÁR GÁL Péter: *Fellner & Helmer I.* In: *Mozgó Világ*. 1991/11. p. 77. (továbbiakban MOLNÁR-GÁL, 1991)

¹⁰⁸ <https://fovaros.katasztrofavedelem.hu/26049/az-első-orseg> (megtekintve 2023. 06. 05.)

¹⁰⁹ Borsa-Szabó-Jilek, 2020. p. 85.

¹¹⁰ MARSHALL, Everett: *Chicago's awful theater horror*. Memorial Pub. Co. Chicago. 1904. p. 33-50.

¹¹¹ Az előadás szövege írásban ZÖIAV. 1904. május 20-án jelent meg. 21. sz. 1904. p. 325.

berobbantották az üvegtetőt, és a hirtelen beáramló oxigéndús levegő miatt hatalmas tűz lobbant be.¹¹²

A levont következtetések és a tűzvédelmi szempontok fejlesztésének érdekében merült fel egy olyan színház felépítése, aminek kifejezett funkciója a színháztűzek lemodellezése volt. Az előadás, és a következő év fejleményei alapján a fő ötletgazda ebben a kérdésben Helmer lehetett, és az elképzelés hamarosan támogatókra talált. Bécs polgármestere, Karl Lueger a gáz- és vízellátást biztosította a város részéről, a pénzügyminisztérium 12000 korona támogatást nyújtott, a Gustav Adolf Weiß és Társa saját telephelyét (Bécs, Kaiserplatz, ma Friedrich Engels Platz 6.) és a kivitelezést ajánlotta fel. Az épület alapvetően harmadakkora volt, mint egy városi színház, szerkezetileg azonban teljesen lemodellezte azt (2.52. ábra). A belső terekbe használaton kívüli díszletek, kárpitok kerültek.¹¹³ Az öt bemutatott kísérlet közül az első épp a chicagói esetet rekonstruálta: a nyitott vasfüggöny, az összehúzott díszfüggöny és a zárt szellőzők miatt a tűz a nézőtérre terjedt és a távozni nem tudó gáz felszaporodott a belső térben. A második esetben a vasfüggönnyt eresztették le, de a gáz továbbra sem tudott távozni, a harmadik esetben csak a színpadi szellőzőket nyitották ki, a vasfüggönnyt viszont nem eresztették le, így a gáz távozhatott ugyan, de a keletkezett hő túl magas maradt a nézőtéren. A negyedik körben ugyanazt tették, mint a harmadikban, azzal a különbséggel, hogy a vasfüggönnyt is leengedték, így a nézőtéren biztonságban távozhatott a különbség, miközben a keletkezett füstöt és gázt a színpadi szellőző kivezette. Az utolsó körben a leeresztett vasfüggöny és nyitott szellőző mellett vízzel locsolták a keletkezett tüzet, ezáltal a hőség is lecsökkent. Mindemellett gáz- és villanyvilágítással egyaránt próbálkoztak.

A kísérleteket hatalmas érdeklődés övezte, így a következő időszakban megközelítőleg hatvan próbatűzet keletkezett.¹¹⁴ Ezek mind elméleti mind gyakorlati szempontból is eredményesek voltak: Helmer kidolgozta a színházi tűzpróbaszabályzatot, amit az Osztrák Építésszövetséghez is benyújtott.¹¹⁵ A gázvilágítást villamosáramra cserélték, emellett villanyárammal működtek vészfények, a vasfüggöny, és az állandó ügyeleti szoba kötelezővé vált. Az 1891-ben megnyílt kiállítási színházhoz képest minden szkeptikus megjegyzés – a színházi vezetők aggodalma a látogatók elbátortalanodására, vagy a költségek jelentős növekedésére vonatkozott – ellenére jelentős előrelépés volt ez a színházépítészet technikai és tűzvédelmi szempontjaiból. A tűzmodell és a kiállítási színház célja eltért egymástól: a kiállítási

¹¹² Részlet Hermann Helmer előadásából. ZÖIAV 21. sz. 1904. p. 325-326.

¹¹³ TÓTH, 2019. p. 202.

¹¹⁴ HOFFMANN, 1966. p. 120.

¹¹⁵ MOLNÁR-GÁL, 1991. p. 78-79.

elsősorban a céget és munkásságát prezentálta, valamint a legkorszerűbb tűzvédelmi eszközök mellett a különböző díszítőelemeket és bútorokat is bemutatta, míg a tűzmodell színház kifejezetten a katasztrófa megelőzését és az emberáldozatok minimalizálását segítette.¹¹⁶ Az alkalmazott technikai elemek fejlődési íve a következő fejezetben bemutatott magyarországi színházakon is megfigyelhető.

3.3. Fellner és Helmer színházainak típus szerinti felsorolása

Az iroda által tervezett színházakat érdemes több aspektusban is vizsgálni: a kronologikus áttekintés során megfigyelhető az építészpáros stílusának alakulása, a színházak formai megjelenésének és technikai kialakításának fejlődési íve. A disszertáció témájának fő vezérfonalaként választott magyarországi színházak időrendben történő áttekintése jól szemlélteti a folyamatot. Egyúttal azt is érzékelteti, hogy hány projekt futott párhuzamosan az irodában és ez milyen mértékű terepmunkával járt – ennek tükrében már érthető a nagy létszámban alkalmazott rajzoló és a városban megbízott helyettesek személye is. A teljes színházi oeuvre felsorolásához ugyanakkor a típus szerinti eloszlást vesszük alapul: így válik igazán egyértelművé, hogy Fellner és Helmer színházai tényleg a társadalom minden rétegét képesek voltak megszólítani.¹¹⁷ A színházak megrendelői elsősorban a városvezetésért felelős hivatalnokok – polgármesterek, főtanácsosok – köréből került ki, ugyanakkor a nemesi és polgári rétegből, sőt, magánkezdeményezésre is láthatunk példát. A népszerűség egyik oka, hogy a Fellner és Helmer által tervezett színházak viszonylag alacsony áron készültek el, miközben a megrendelő igényeit, a telek adottságait, a gyakorlati és városrendezési szempontokat is szem előtt tartották. Így a meghatározott tőkével gazdálkodó város számára kézenfekvőnek bizonyult az ő megbízásuk.

A típus szerinti felsorolásban kissé kilóg a színházak sorából a varieté és az orfeum: ezek a helyszínek a kissé könnyedebb, néhol a korabeli megítélés szerint könnyűvérűbb műfajt képviselték. Erre az életműben két helyszínen találhatunk példát: Bécsben, az 1887-1888 között átépített Varieté Ronachert. Az eredeti városi színház 1884-ben leégett, így került sor az újratervezésére, szintén az iroda által. A másik példa a budapesti Somossy Orfeum (ma budapesti Operettszínház) 1893-1894 között.

Mivel az 1860-as évektől a kisebb városok is gazdasági és populációs növekedésnek indultak, nagyobb szabású urbanisztikai fejlesztésbe kezdtek. Ez az oka annak, hogy az iroda

¹¹⁶ Tóth, 2019. p. 206.

¹¹⁷ Az áttekintés az átadáskor kijelölt műfaj szerint sorolja fel az épületeket. A teljes kronologikus lista a függelékben található, ebben külön kiemelés kaptak a dolgozat tárgyát képező magyarországi színházak.

által tervezett teátrumok között legnagyobb számban a városi színházakat találjuk. Ezek alapvetően a városi polgár számára épültek, és több műfajt – prózai és zenés egyaránt – is befogadtak. 1876-1877 között épült fel a németországi augsburgi színház (3.1. ábra), 1881-1882 között a brünni (Brno, Csehország) színház (3.2. ábra) – itt az 1870-ben átadott átmeneti színház is az építészekhez köthető, idősebb Fellner tervei révén. Városi színházként, de osztott funkciójú épületként készült el a varasdi színház és vígadó épülete (1870-1873; 3.3 ábra), a temesvári színház, hotel és vígadó (1871-1875 között) és a berlini unter den Linden színház (1891-1892; 3.4. ábra), ami egy szálloda közé ékelődött be. Az 1880-as években városi színház épült még fel a következő városokban: Reichenberg (Liberec, Csehország, 1881-1883; 3.5. ábra), Szeged (1882-1883 és 1885-1886), Fiume (Rijeka, Horvátország, 1883-1885), Karlsbad (Karlovy Vary, Csehország, 1884-1886; 3.6. ábra), Pozsony (1885-1886) és a bécsi Volkstheater (1888-1889; 3.7. ábra).

1892-ben tartották Bécsben a Nemzetközi Zene és Színházi Kiállítást: erre az eseményre fából készült el egy ideiglenes bemutató színház, amit 1891-ben kezdtek építeni és 1892-ben adták át: impregnált fa felületeit textil és stukkózás borította, technikai részleteit a legkorszerűbb elemekkel szerelték fel (3.8. ábra). Fél évig állt, ebben az időszakban előadásokat is tartottak benne, ám a bemutatók között az épület látogatható és bejárható maradt. Az 1890-es években színház épült fel: Salzburgban (Ausztria, 1892-1893; 3.9. ábra), Kecskeméten (1895-1896). Az építészpáros tervei nyomán épült át a mainzi színház (Németország, 1898; 3.10. ábra) és a berndorfi Ferenc József Színház (Ausztria, 1898-1899; 3.11. ábra). A századfordulón, 1899-1900 között épült fel Nagyvárad (Oradea, Románia) és Hamburg (Németország; 3.12. ábra) városi színháza, ezt követte Fürth (Németország, 1901-1902; 3.13. ábra), Thorn (Toruń, Lengyelország, 1903-1904; 3.14. ábra), Czernowitz (Tscherniwzi, Ukrajna, 1904-1905; 3.15. ábra), Gablonz an der Neiße (Jablonec nad Nisou, Csehország, 1906-1907, 3.16. ábra), Gießen (Németország, 1906-1907; 3.17. ábra), Jungbunzlau (Mladá Boleslav, Csehország, 1906-1909; 3.18. ábra), Baden bei Wien (Ausztria, 1908-1909; 3.19. ábra), Klagenfurt (Ausztria, 1909-1910; 3.20. ábra) és Teschen (Cieszyn. Lengyelország, 1909-1910; 3.21. ábra) színháza. A korábban is említett bécsi Népszínház (1888-1889, Volkstheater) és Budapesten a Népszínház (1874-1875) a népszínművek otthona, a Vígszínház (1895-1896) a hazai és külföldi komédiák helyszínéül épült.

A következő típus már egy magasabb értéket képviselt: a város ebben az esetben nemzeti identitását is reprezentálni kívánta. Az udvari színházat Wiesbadenben (Németország, 1892-1893; 3.22. ábra), Iaşiban (Jaşi, Jászvásár, Románia, 1894-1896; 3.23. ábra) és Darmstadtban (Németország, átépítés 1904-1095; 3.24. ábra) találunk. Nemzeti színház épült fel Agramban

(Zágráb, Horvátország, 1894-1895; 3.25. *ábra*), Szófiában (Bulgária, 1904-1906; 3.26. *ábra*) és Kolozsváron (Cluj-Napoca, Románia, 1904-1906). Bár egyedi, mégis itt érdemes említeni a tatai színházat (1888-1889) is: nem a klasszikus udvari színház funkcióját látta el, magánjellege és építetője, illetve annak vendégköre révén mégis magas társadalmi megbecsülést élvezhetett és ehhez a típushoz állt a legközelebb.

A legelőkelőbb típus az opera volt, Fellner és Helmer életművében több Operaház is szerepel. 1874-ben Fellner meghívást kapott a budapesti Magyar Királyi Operaház zárt tervpályázatára: az eredeti műleíráson kívül sajnos más tervanyag nem került elő a kutatás során.¹¹⁸ 1884-1886 között épült fel az odesszai színház és operaház, – eredetileg városi színház, azonban jelentős számú operát mutatott be (3.27. *ábra*). Ezt követte 1886-1887 között a prágai Nemzeti Színház – itt is hangsúlyosan volt jelen ez a műfaj, 1888- január 5-i megnyitón Wagner: *A nürnbergi mesterdalnokok* operáját mutatták be (3.28. *ábra*). Hasonlóan, már a megnyitó előadáson Wagner: *Lohengrinjét* játszották az 1890-1891 között épült zürichi színházban: eredetileg városi színház volt, de ennek repertoárján is előkelő helyen szerepelt opera (3.29. *ábra*). Ugyanez igaz az 1899-ben felépült grazi színházra is. 1906-ban tervet készített az iroda a New York-i Operaház építésére kiírt tervpályázaton is – a projekt sajnos végül nem valósult meg, de tervek szerencsére fennmaradtak Fellner és Helmer anyagáról (3.30. *ábra*). A színházak mellett fontos még megemlíteni, hogy az életműben koncertteremre is láthatunk példát: Zürichben (Svájc, 1893-1895; 3.31. *ábra*), Ravensburgban (Németország, 1896-1897; 3.32. *ábra*) és Bécsben a Koncertterem és Akadémia épületét (1911-1913; 3.33. *ábra*).

Számos olyan tervről van tudomásunk, ami bár városi megrendelésre, vagy építészeti pályázat kapcsán készült el, ám megvalósításukra nem került sor: általános oka volt ennek, hogy a tervanyag, amivel az építészpáros pályázott, nem ért el első helyezést, de előfordult, hogy anyagi akadályba ütközött a kivitelezés. Ahogy Bécsben Fellner és Helmer, Berlinben Heinrich Seeling (1852-1932) foglalkozott szinte kizárólagosan színházépítéssel. Neve a magyar kortársak között is ismert volt, Jakabffy Zoltán (1877-1947) is kiemelte őt építészettörténeti áttekintésében – a leírás szerint Seeling rendszere elsősorban a folyosók és az emeletekre vezető lépcsők kapcsolatában tért el az építészpárostól. Seeling a földszint és az első emelet között létesített szorosabb összeköttetést úgy, hogy a lépcsőházat nem az előcsarnokból, hanem a

¹¹⁸ Mesterszakos dolgozatomban foglalkoztam részletesen az ismert pályázati anyagokkal. Juhász Gabriella: *A Magyar Királyi Operaház tervpályázata*. Budapest, 2015. (PPKE-BTK Művészettörténet)

nézőteret körülvevő folyosóról indította.¹¹⁹ Ezzel a megoldással nem a vesztibül volt a színház bejárati központja, az egyes szinteket elkülönültek – az első emelet általában az előkelőbb páholyok számára fenntartott szint volt, amihez a legtöbb esetben külön, az előcsarnokból induló lépcsőház tartozott.¹²⁰

Heinrich Seeling és a két építész életműve több ponton is találkozott, amelyre alább, az építészpároshoz köthető, de meg nem valósult terveken keresztül láthatunk néhány példát. 1888-ban Krakkó (Kraków, Lengyelország) városa írt ki tervpályázatot egy új nemzeti színház felépítésére (3.34. ábra). Összesen huszonegy terv érkezett, a pályázók között található az Atelier Fellner & Helmer, valamint Heinrich Seeling is: Fellner és Helmer „*Experimenta*” jellegével ellátott anyaga az első, Seeling az ötödik helyen végzett.¹²¹ Az eredményhirdetést követően azonban a városi tanács úgy érezte, hogy egyik elképzelés sem felel meg az általuk támasztott szempontrendszernek, így egy újabb, zárt pályázat meghirdetése mellett döntöttek, amelynek győztese az első pályázaton negyedik helyezést elérő Jan Zawsziński lett.

Fellner és Helmer 1890-ben részt vett az 1880-ban leégett rostocki színház újjáépítésére kiírt tervpályázaton, de az első helyet Seeling munkája nyerte. Ugyanez történt 1892-ben a németországi Essenben, 1898-ban a németországi Frankfurt am Main-ban (3.35. ábra), 1899-1900 fordulóján a németországi Gera városában, valamint 1901-ben a németországi Freiburgban, ahol a városi színház építésének lehetőségét szintén Seeling nyerte meg az építészpárossal szemben. 1901-ben írt ki pályázatot Dortmund városa Németországban, amire Fellner és Helmer is pályázott – az első díjat Martin Dülfer anyaga nyerte el, így 1902-ben a városi színház az ő tervei szerint épülhetett fel. 1903-ban Győr városa döntött egy új színház felépítéséről: a 900 fős teátrum építési programjára a pályázat meghirdetése előtt ajánlatot tett az iroda, azonban megbízásuk helyett kizárólag hazai tervezők részvételével pályázat kihirdetése mellett döntött a város.¹²² 1908-ban Aussig (Ústí nad Labem, Csehország; 3.36. ábra) városa is nagyszabású pályázat kiírása mellett döntött, amin két fordulón összesen negyvenkét építész vett részt – Fellner és Helmer második helyezést ért el Rudolf Krausszal

¹¹⁹ Fellnerék életművében is készült hasonló megoldás, éppen a budapesti Népszínháznál, de ezt a megoldást viszonylag hamar elvetették.

¹²⁰ Jakabffy Zoltán: *A színházépítészet fejlődése*. In: *Építő Ipar*. 1908. augusztus 30. 32. évf. 35. szám p. 341. Érdekeség, hogy Jakabffy szerint Lang Adolf Seeling rendszerét követte az elrendezésben. ui. p. 348. A Seeling által tervezett színházak: 1886: Stadttheater Halle; 1892: Theater am Schiffbauerdamm Berlin; 1892: Grillo-Theater Essen; 1895: Stadttheater Rostock; 1896: Theater Bromberg; 1901: Theater Aachen; 1902: Fürstliches Hoftheater Gera; 1902: Schauspielhaus Frankfurt am Main; 1905: Neues Stadttheater Nürnberg; 1907: Opernhaus Kiel; 1910: Stadttheater Freiburg; 1912: Deutsches Opernhaus Charlottenburg. <https://www.theatre-architecture.eu/en/db/?personId=1898> (megtekintve 2023. 04. 24.)

¹²¹ A főhomlokzat terve szerencsésen fennmaradt a krakkói levéltárban. <https://ank.gov.pl/rysunki-zwycieskiego-projektu-w-konkursie-na-teatr-miejski-slowackiego-biura-fellner-i-helmer/> (megtekintve 2023. 02. 06.)

¹²² Nem valósult meg. Winkler Gábor: *Győri színháztervek* In: *Magyar Építőművészet*, 1979/3. p. 60-63.

szemben – ennek ellenére a Fellner és Helmer irodában is dolgozó Alexander Graf tervei szerint épült fel a színház.¹²³ 1910-ben kezdődött a Schouwburg felújítása (Hága, Hollandia): az eredetileg 1804-ben átadott színházat 1901-ben biztonsági okokból bezáratta a város és a felújítása mellett döntött: ezen a pályázaton Fellner és Helmer terve első helyezést ért el Frank Matchammel (1854-1920) szemben (3.37. ábra).¹²⁴ Végül a terveket a győzelem ellenére sem fogadták el, 1913-ban új megbízásra került sor.¹²⁵

1894-ben a kassai színház építésénél és 1895-ben a lembergi (Lviv, Ukrajna) színházra kiírt pályázatokon nem ért el helyezést az építészpáros.¹²⁶ Bár felkérést kaptak 1890 körül a salzburgi fesztiválszínház terveinek elkészítésére, azonban ez anyagi okból nem valósult meg – helyette a városi színház épült fel néhány évvel később (3.38. ábra). Hasonló történt Grazban is, ahol 1898-ban a város végül elállt egy, a bécsi mintára felépítendő Volkstheater tervétől – ennek is Fellner és Helmer készítette el a terveit.¹²⁷

3.4. A Fellner és Helmer iroda magyarországi színházai

A következő fejezetek a Magyarországon – a vizsgált korszak területi határai szerint – felépült színházak kronológiai rendben történő bemutatására vállalkoznak. A részletes építéstörténeti áttekintés során azokra szereplőkre helyeztem a hangsúlyt, akik közvetlenül határoztak a színház felépítéséről, majd Fellner és Helmer megbízatásáról. E leírásban fontos szemléltetni a színházak felépítéséhez vezető döntési folyamatot, a megrendelőket, a tervezőket és a kivitelezőket számára kínálgató lehetőségeket, az egyes szereplők egymáshoz való viszonyát, kapcsolatrendszerét is. Ebbe természetesen a korabeli sajtó, és a közvélemény általános vélekedése is, valamint az építkezés haladásáról számot adó források is beletartoznak. Az építészeti leírás a Fellner és Helmer által tervezett épület egykori állapotának bemutatására helyezi a hangsúlyt, a lehetőségek szerinti legtöbb elsődleges forrás felhasználásával. Ez a

¹²³ <https://www.theatre-architecture.eu/en/db/?theatreId=87> (megtekintve 2023. 02. 07.)

¹²⁴ Fellner és Helmerhez hasonlóan, ráadásul nem sokkal a bécsi iroda megalapítása után, Matcham is megalapította sajátját, ami színházak és koncerttermek felépítésére specializálódott. 1875-ben J. T. Robinson irodájában kapott először állást, azonban az építés 1877-ben, hirtelen bekövetkezett halála miatt a család Matchamra bízta az irodában futó projektek folytatását – Elephant and Castle Színház, Cambridge Koncertterem. 1882-ben az islingtoni színház rekonstrukciós munkáira kérték fel. Megbízásait elsősorban a színház vezetőinek köszönhette, ilyen volt a blackburni Királyi Színház 1886-ban, majd ezen keresztül a stockporti Királyi Színház 1887-ben, és ennek kapcsán a boltoni Királyi Színház 1888-ban – a vezetők egymás között adták tovább Matcham nevét. 1884-től saját irodája, a Matcham & Co. révén több mint 170 színház tervét készítette el, a felépült színházak stílusukban azonban eltértek a Fellner és Helmer által készített tervektől.

¹²⁵ A tervek szerencsére ismertek. van der RIET, Marlies: *Haagsche quaesties. Cultuur, koninginnen en hofstedelijke perikelen 1890-1920*. Amsterdam University Press 2021. p. 17.

¹²⁶ SELL, 2014. p. 146., 169.

¹²⁷ SELL, 2014. p. 116.

feladat azonban néhány esetben csak részlegesen teljesíthető, mivel több színházuknál – különösen igaz az épületbelsőkre – kevés archív kép- és tervanyag áll rendelkezésre. Ebben az esetben a korabeli sajtó által közölt cikkekre támaszkodhatunk. A fejezetet a magyar színházépítéztörténet vázlatos áttekintése zárja, kiemelve a korszak színházakkal foglalkozó magyar építészeit. Ez a komplex szemlélet az összegző fejezetekben nemcsak az építészeti kérdések összefoglalását, hanem társadalomtörténeti, elsősorban az iroda népszerűségére és megítélésére vonatkozó reflexiókat tesz lehetővé.¹²⁸

3.4.1. Temesvár (Timișoara, Románia), Városi Színház, vígadó és szálloda (1871-1875)

A dolgozatban vizsgált színházak közül a temesvári színház az egyik első, ami ifjabb Ferdinand Fellner életművében szerepel. Az építkezés megkezdése még Hermann Helmerrel való társulása előtt történt. A megbízást eredetileg az építész édesapja, idősebb Ferdinand Fellner kapta, aki betegsége, majd halála miatt nem érthette meg a teátrum átadását. A kutatás egyik legnagyobb nehézsége az eredeti iratok és tervek elérhetetlensége volt.¹²⁹

3.4.1.1. Építéstörténet

Temesvár városi tanácsa 1868. április 15-én és 16-án tartott közgyűlésén döntött egy új redoute építéséről, mivel a régi épület ekkorra nemcsak méretében, de technikai felszereltségében is elavulttá vált.¹³⁰ A tervezett építkezéssel kapcsolatban országos nyílt felhívást tettek közé, a cél a megfelelő vállalkozó megtalálása volt.¹³¹ 1869 júliusában már az építés tervezett költségeiről és a megbízott építésről adott hírt a *Hon*: a 380000 forint költségkerettel felépíteni kívánt színház Ferdinand Fellner tervei szerint 1871. január 1-i átadási határidővel készülne el.¹³² Erre a munkára eredetileg id. Ferdinand Fellner kapott megbízást – az átadási dátum is egyértelműsíti és Fellner maga is megerősíti, hogy édesapja mellett dolgozott a temesvári színházon.¹³³ A tervekkel ellentétben végül csak 1871-ben folytatódott az építés előkészítése. Küttel Károly (1818-1875), a város polgármesterének vezetésével 1871-ben megalakult a Temesvári Színház-, Vigarda- és Szálloda Részvénytársaság, aminek célja egy

¹²⁸ A színházak teljes történetét – az elő- és utóélet figyelembevételével – a függelék tárgyalja.

¹²⁹ Az Arhivele Naționale Serviciul Județean Timiș (A Román Nemzeti Levéltárának Temesi Megyei Levéltára) érdeklődésemre adott, 2022. február 27-én kelt hivatalos válasza szerint a városi levéltárban sajnos semmilyen terv-, vagy iratanyagot nem őriznek a színházzal kapcsolatban a kérdéses korszakban. A későbbiekben tervezem a kutatás kiterjesztését a helyi múzeumokban is, amennyiben lehetőségem nyílik az utazásra.

¹³⁰ A városok színházi előzményeire a függelékben található előzményfejezet tér ki részletesen.

¹³¹ *Budapesti Közlöny*, 1868. május 2., 2. évf., 102. sz., p. 1274.

¹³² *A Hon*. 1869. július 8. 7. évf. 154. sz. p. 3.; *Pesti Napló*. 1869. július 9. 20. évf. 155. sz. p. 2. A két hír egyezik.

¹³³ FELLNER, 1909. p. 4.

új, a korszak igényeinek megfelelő épületegyüttes kialakítása volt.¹³⁴ A költségek fedezetére előre kínálták a páholyok bérlésének lehetőségét, emellett banki kölcsönrel számoltak.

A trapéz alakú telket – amit „harangként” becéztek és egykor egy katonai kórház és barakk állt itt – a Hunyadi téren jelölte ki a város az épületkomplexum számára, az Erzsébet és Rudolf utca (ma Strada Mărășești és Strada Alba Iulia) között (4.1. ábra).¹³⁵ A Pétervárad kaput, ami az egykori városfalhoz tartozott, elbontották (4.2. ábra).¹³⁶ A munka megkezdésére végül 1871-ben került sor, így amikor 1872-ben I. Ferenc József Temesvárra látogatott május 7-én, az építkezést is megtekintette (4.3. ábra). Küttel ekkor javasolta, hogy a színházat az uralkodóról nevezzék el. 1872 októberében kapta meg a város a megigényelt kölcsönök első részletét, 1872 novemberére tető alá került a teátrum.¹³⁷ Az építkezés haladásáról a *Temesi Napló* tudósított. A mennyezeti festmények tervezett elosztásáról, a csillár tartószerkezetének felállításáról és az első emelet páholyainak kariatidáiról is itt olvasható részletesebb leírás.¹³⁸ Az épületen dolgozó iparosokról ezzel szemben sajnos kevés forrás maradt fenn.

Az 1873-as és 1874-es év pénzügyi nehézségei miatt a színház építése is lelassult, a régi épület mindeközben már alkalmatlannak bizonyult a további használatra. A probléma végül az épülő redoute első szintjének bérbeadásával rendeződött – ez a befolyó költség lehetővé tette, hogy folytatódjon az építkezés.¹³⁹ A színház, szálloda, táncterem és kávéház 1875 szeptemberére készült el, az ünnepélyes megnyitóra 1875. szeptember 22-én került sor (4.4-4.5. ábra).¹⁴⁰ Ahogyan idősebb Ferdinand Fellner, Küttel Károly polgármester sem érte meg a színház megnyitását – 1875. május 14-én hunyt el. A megnyitóra másodjára 1875. szeptember 25-én is sor került német nyelven – ez nem volt példa nélkül más színházakban sem, többek között a pozsonyi színház megnyitóján is két előadást tartottak. A költségek tekintetében két eltérő információ áll rendelkezésre: a *Vasárnapi Ujság* cikke szerint megközelítőleg 800000

¹³⁴ A társaság 1871-ben alakult, részvénytőkéje 1500 darab részvényt jegyzett 200 forintos áron, összesen 300.000 forint értékben. *Magyar Compass* évkönyve 1875. 3. évf. p. 298.

¹³⁵ BAEDER, Karl: *Handbook for travellers. Austria-Hungary*. London. 1911. p. 517-518 és az ehhez tartozó térkép melléklet.

¹³⁶ A színház telke és a környezet egykori állapota a városközpontban – a még álló városfallal – jól látható a Magyar Királyságról készült második katonai felmérési térképen: ez a fal a harmadik katonai felmérési térképen már nem látható. Térképek: Magyar Királyság 1819-1869 között: második katonai felmérés; valamint Habsburg Birodalom 1869-1887 között: harmadik katonai felmérés. (<https://maps.arcnum.com/hu>)

¹³⁷ MIKLÓSIK Ilona: *Contribuții la istoria clădirilor teatrale („nou”) din Timișoara*. In: *Patrimonium Banaticum*. 2002. p. 216-217. (továbbiakban MIKLÓSIK, 2002)

¹³⁸ *Temesi Lapok*. 1873. január 15. p. 3.

¹³⁹ MIKLÓSIK, 2002. p. 218.

¹⁴⁰ Mátyás S.: *A temesvári új „Ferencz József” Színház ünnepélyes megnyitása 1875. évi szept. 22-én. (Eredeti tudósítás)*. In: *Erdély (Marosvásárhely)*, 1875. október 8. 41. szám. p. 324-326.

forintot tett ki az építkezés. Ezzel szemben Miklósik Ilona tanulmányában 1440000 forint szerepel – sajnos hivatalos irat nem erősíti meg egyik összeget sem.¹⁴¹

A színházat teljesen eredeti állapotában 1880. április 30-ig használhatta a közönség, mivel ekkor sajnos máig tisztázatlan ok miatt kigyulladt (4.6-47. ábra).¹⁴² Szerencsére tragédia nem történt, azonban a színházépületben hatalmas kár keletkezett: egy hivatkozott cikk szerint a biztosítás körülbelül 60000 forintot fedezett, ami nagyon kevés.¹⁴³ Kissé reálisabb biztosítási összegekről, 250000 forintról tudósított a *Temeswarer Zeitung*, ráadásul a biztosítótársaságot is megnevezte: Assekuranz-Geschellschaft „Donau”.¹⁴⁴ Az újjáépítést nehezítette, hogy már a tüzesetet megelőzően, 1878-ban tárgyalásokat kezdeményezett a város, hogy az épület a tulajdonában maradjon – mivel az anyagi nehézségek miatt a hitelt nyújtó bank árverésre bocsátotta az ingatlant.¹⁴⁵ A korabeli sajtóból kiderül, hogy a probléma már 1875-ben is fennállt, ráadásul a megnyitó előtt: „[...] alperes a temesvári színház, vigarda, szálloda részvény-társulat csődtömegétől, felperes a cs. kir. szab. által, osztrák földhitelintézet mint Biebel János oraviczai lakos engedményese részére, 1482 frt 84 kr. követelés kielégítésére egy Viseféle pénztár, továbbá irodai bútorok, valamint a vigarda-teremben, a színházban, páholyokban és a színház melletti szobákban és folyosókon lévő különféle díszítmények és bútorokból álló ingóságok 1875. évi augusztus hó 3 napján a színház épületben bíróilag lefoglaltattak, s 3394 írt 30 krra becsültettek.”¹⁴⁶ Ugyanebben a cikkben olvasható, hogy az árverés meghirdetésének kelte 1877 volt. A probléma ellenére a részvényesek érdeke az újjáépítést szorgalmazta, így 1881-ben meg is kezdődtek az erre vonatkozó tárgyalások. A bizottság Fellner és Helmer építészekkel állapodott meg, aki minden részletében követte az eredeti terveket – csak a tűzvédelmi szempontok szerint változtattak azokon. Ez az építkezés már gyorsabban haladt, 1882. december 10-én került sor az újjáépült színház megnyitójára (4.8. ábra).¹⁴⁷

A második épület kapcsán több információ áll rendelkezésre az építkezésen részt vevő iparosokról: „*Kremer József, a kőműves és a vasrészek szállítója, Gaup testvérek a lakatos munkák készítői, Völkl és Reinhold a kőfaragó és a gipszmunkák kivivői, festő és aranyozó Koch, gáz- és vízvezeték készítője. Zefferin, asztalos Gyengi és a színpadi gépezet alkotója, a*

¹⁴¹ A temesvári Ferencz-József színház. In: *Vasárnapi Ujság*. 1875. október 10. 22. évf. 41. sz. p. 646.

¹⁴² „*Temesvár, április 30. (Eredeti távirat.) A színházban a mai előadás után tűz ütött ki, s teljesen leégett az egész épület. A kár igen nagy.*” Táviratok. In: *Ellenőr*, 1880. május 1. 12. évf. 204. sz. p. 1.

¹⁴³ A temesvári színház égése. In: *Ellenőr*. 1880. május 2. 12. évf. 206. sz. p. 1.

¹⁴⁴ *Eine Unglücksnacht Temesvar's*. In: *Temeswarer Zeitung*. 1880. május 2. 29. évf. 101. sz. p. 1.

¹⁴⁵ *Fővárosi Lapok* 1880. május 2. 101. sz. p. 505.

¹⁴⁶ *Budapesti Közlöny*, 1878. január 6. 5. sz. p. 132.

¹⁴⁷ *Fővárosi Lapok* 1882. december 12. 285. sz. p. 1779.

díszleteket Lehmann festette, a vasfüggönyt Schwab budapesti műlakatos, a terveket pedig Fellner, és Helmer szolgáltatták. Az érdem azonban elsősorban Baader Henrik úr bizottsági tag és építészeti bizottsági elnököt illeti meg, akinek egyedül köszönhető, hogy e díszes épület, mely még áprilisban egy romhalmaz volt, ma már a művészet díszes templomává lett felavatható.”¹⁴⁸

A nézőtér befogadóképességét nem, azonban a vészkijáratok számát megnövelték. A színház függönyét mindkét alkalommal Lehmann Mór festette, a második főfüggönyről szerencsére képi forrás is fennmaradt (4.9. ábra).¹⁴⁹ A függönyön „Nyelvben él a nemzet” felirat állt.¹⁵⁰ Az elsőről csak leírás áll rendelkezésre: „A külső függöny görög tájképet ábrázol. Közepén terebélyes fa, jobbra hömpölygő patak, balra görög templom oszlopcsarnoka látható. A fa alatt Apollo lantja húrjait pengeti a múzsák jelenlétében.”¹⁵¹ A téli szezonban német nyelvű, nyáron magyar társulat játszott az épületben. Ahogyan a színház, a szálloda – Rudolf Koronaherceg Szálló –, a kávéház és az alagsorban álló sörház is megtartotta eredeti funkcióját.

3.4.1.2. Épületleírás

A temesvári színház, szálloda és vígadó szabadon álló trapéz alaprajzú, neoreneszánsz stílusú épület, ami eredetileg 1200 fő befogadására volt alkalmas. Szimmetrikus főhomlokzata a Hunyadi térre (ma Piața Victoriei, Piața Operei), hátsó homlokzata a Deák utcára (ma Strada Victor Vlad Delamarina) néz. Két oldalról az Erzsébet utca és a Rudolf utca (ma Strada Mărășești és Strada Alba Iulia) határolja. Az épület funkcióját tekintve nemcsak színház, ennek megfelelően kialakításában eltér a hagyományos színházaktól. Tervek híján a pontos méretek leolvasására sajnos nincs lehetőség, ennek ellenére a korabeli térképek megadott méretarányai segítségével megállapítható, hogy főhomlokzata körülbelül 40 méter széles, oldalhomlokzatai 80 méter hosszúak, hátsó homlokzata 70 méter széles lehet. Az épület magassága arányosítva a főhomlokzat szélességével megközelítőleg 25 méter lehetett. Az épület horizontális hangsúlyú, a lábazati párkánytól az övpárkányig az épület kváderkövekkel díszített, az övpárkánytól a koronázópárkányig sávozott (4.10. ábra). Eredetileg az épület egésze halványzöld volt.¹⁵²

A főhomlokzat kialakításánál megfigyelhető, hogy a színház még idősebb Fellner kézjegyét viseli inkább magán: ha a korábban bemutatott bécsi Treumanntheater mellett nézzük a két színházi főhomlokzatot, felismerhetők azok a karakterjegyek, amik a temesvári épületet

¹⁴⁸ *Nemzet*, 1882. december (1. évfolyam, 92-120. szám)1882-12-11 / 102. szám p. 1.

¹⁴⁹ OSZK. Képkönyvtár I.sz.: 21317-24406. Közölte: MIKLÓSIK, 2002. p. 226. Képjegyzékben.

¹⁵⁰ *Fővárosi Lapok* 1882. december 12. 285. sz. p. 1770.

¹⁵¹ *Vasárnapi Ujság* 1875. október 10. 22. évf. 41. sz. p. 646.

¹⁵² *Vasárnapi Ujság*. 41. szám, 1875. október 10. p. 646.

az idősebb építészhez kötik. Ilyen például a főhomlokzat síkjából kilépő középrizalit, aminek három központi tengelyén félköríves ajtók láthatóak, amihez keskeny lépcsősor vezet fel. Hasonló továbbá a két épületen a főemeleti loggia, ahogyan a középrizalitet lezáró saroktengelyek kialakítása is egyezést mutat, mintegy toronyként közrefogva ezt a részt. A temesvári épületen a loggiát oszlopszéken álló, kannelurázott oszloptörzsű ión oszlopok – szélein kannelurázatlan ión pilaszterek – tagolják. Félköríves árkádok zárják, a mellvédet balusztrád díszíti. A loggiára kivezető három ajtó egyenes záródású, háromszögletű oromzat zárja. A keresztboltozatok festéséről korabeli leírás csak annyit emel ki, hogy „*pompeji stílusban festett és szobrászatilag díszített*” – terv hiányában, csak az archív képen nehezen kivehető a pontos minta.¹⁵³

A koronázópárkány füzérekkel díszített, a loggia félköríves nyílásai felett egymással szembeforduló szfinxek láthatók – ez a minta a középrizalit teljes vonalán ismétlődik. A középrizalitet lezáró két szélső tengelyen, a piano nobilen két oszlopszéken álló, kannelurázott oszloptörzsű korinthuszi féloszlop áll. A két oszlop között, az övpárkány – ami a loggia mellvédjének folytatása – felett félköríves fülkében álló nőalak szobra látható. Felette egy-egy téglány vakablak tölti ki az üres felületet. Az épület koronázópárkányának geiszona fogsorral díszített, ez azonban csak a középrizaliton kapott hangsúlyt – a frízben a Ferenc József Színház felirat olvasható. A koronázópárkány felett álló attikaemeleten oculusok láthatók, az ablakok keretezése négyzetes. A középrizalit két szélső tengelyén vakablakok láthatóak, ez a tengely szegmensíves oromzati lezárást kapott. Az épület horizontális hangsúlyú, ennek oka, hogy az előcsarnoki traktus térlefedése lapos sátortető – ezáltal a fókusz inkább a központi loggiára került. A tüzesetet követően azonban változott az épület tetőfedése is: az előcsarnok térlefedését a később a pozsonyi színházon is megjelenő kupolás megoldás jellemezte, mögötte hangsúlyosabb sátortető látható, miközben a főbejárat három ajtaját összevonták: a horizontális hangsúly ezen az épületen is megmaradt, bár ezt kissé ellensúlyozta a középrizalit vertikális jellege. Díszítését tekintve a homlokzat összképe nem változott jelentősen a két épületen.

A főhomlokzat két oldala díszítésében nagyrészt eltér a középrizalittól: kialakítása sokkal egyszerűbb, egy elegánsabb bérház kiosztásához és homlokzatképzéséhez hasonló. A két oldalon három-három tengely került kialakításra, ami teljesen szimmetrikus. A földszinten, a lábazati zóna felett két félköríves ablak áll, a harmadik, belső tengelyen egy lekerekített lépcsőn szintén félköríves záródású ajtó áll, ami szintén a vesztibülbe vezet, így közvetlen kapcsolatot teremt a középrizalittal. Az övpárkány egyúttal a főemeleti ablakok

¹⁵³ *Vasárnapi Ujság*, 41. szám, 1875. október 10. p. 646.

könyöklőpárkánya is, megismétli a loggián is látható balusztrádsort. A főemeleten egyenes záródású ablakok állnak, amelyek szemöldökpárkánya háromszög oromzati lezárást kapott. Felette gyámköveken nyugvó egyenes szemöldökpárkánnyal képzett ablakok láthatóak. A koronázópárkány díszítése nem hangsúlyos. Az attikaemeleten három egyenes záródású ablak látható, amik között kettős dór pilaszterek – a szélső tengelyek oldalain csak egy – kaptak helyet. A jobboldali rizalit földszintjén eredetileg egy, két tengelyt átívelő, kosáríves záródású ablak állt, ami az újjáépítést követően már a másik oldalhoz igazodott. A megnyitó idején közölt rajzokon jól látható a tervezett zsinórpádás is, ami a második építkezés után hangsúlyosabban volt jelen az épületen.

A tér adottságai miatt az épület elsősorban horizontálisan hátrafelé terjeszkedhetett, így egy öt egységre osztható, hosszú, összesen huszonhárom tengelyes oldalhomlokzat épült fel mindkét oldalon. A szintek kialakítása, az ablakok díszítése minden tengelyen megegyezik a főhomlokzat szélein is alkalmazott megoldással. A homlokzatok mindkét oldalon teljesen szimmetrikusak, jelentős motívum nem töri meg az emeletek kialakítását, bár kivételt jelent a koronázópárkány síkjából kilépő főemeleti két konzolokon nyugvó erkély. A hotel bejáratát a földszinti zónában egy-egy tágasabb kapu került kialakításra. A színház kettős funkciója csak az épületen látható feliratokból derül ki, ám a mai felülnézeti kép segítségével jól látható a trapéz alakú telekre tervezett épület kialakítása: a színház, hosszúkás téglány alaprajzú épület, a központban helyezkedik el, három fő traktusa – vesztibül, nézőtér és zsinórpádás – a tetőlefedések alapján elkülöníthető. Ezt külön épületszárnyakként öleli körbe az egykori szálloda – Rudolf Koronaherceg Szálloda – épületegysége, ami két szakaszon kapcsolódik össze a színházzal: az előcsarnoknál és a színpadnál. A felülnézeti képen látható az is, hogy az épületnek jelenleg szabadon álló hátsó homlokzata nincs – tervek hiányában sajnos jelenlegi ismereteink szerint nem rekonstruálható pontosan az egykori állapot. A korabeli leírásokból tudjuk, hogy a színház mellett a Rudolf Koronaherceg Szállodához tartozott még a földszinten álló sörcsarnok, illetve egy emeleti étterem, amihez külön díjszabás is tartozott. A hátsó kerthelyiséghez egy külön télikert is csatlakozott, az épületben szeparált társalgó és kávézó is helyet kapott.¹⁵⁴ A földszinti szakaszon üzlethelyiségek is épültek.

A főhomlokzatról egyetlen olyan látványtervet ismerünk, ami a színház és szálloda egyik korai tervváltozatát ábrázolja: bár dátum nem tartozik a rajzhoz, azonban valószínű, hogy az 1875-ben átadott, majd 1880-ban leégett színház homlokzatának korai elképzelését mutathatja: a főbejárat előtt és az oldalhomlokzat első kapuján kocsíathajtó is szerepel.

¹⁵⁴ MIKLÓSIK, 2002. p. 220.

Magasabb zsinórpádás, a koronázópárkány felett minden tengelyen szobrok álltak, és az ablakokra inkább a félköríves lezárás jellemző.¹⁵⁵ Ugyanez a kialakítás figyelhető meg egy korabeli litográfián és a színház színlapjain is: a kevés képi forrás tehát arra enged következtetni, hogy a kocsifelhajtó és a fenti tervváltozaton látható megoldás az első, 1875-ben átadott épülethez tartozott, és részben megvalósult.¹⁵⁶

3.4.1.3. Épületbelső

Alaprajzok nélkül, pusztán a mai állapot alapján az egykori terek, és közlekedők rendszere nehezen rekonstruálható. A színház előcsarnokáról, közlekedőiről és a foyerről archív felvétel sajnos nem áll rendelkezésre, ahogy a nézőtérrel is csak egy részletképet ismerünk. A haladási irányokat és az épület főbb helyiségeit a kutatás jelen állása szerint csak a mai állapotában lehet áttekinteni, itt azonban már számolni kell a későbbi átalakításokkal is. A vesztibül közvetlen kapcsolatot teremt a nézőteret körülvevő folyosóval: innen két oldalt vezet lépcsősor az első emeletre, a páholyokhoz és a foyerhez. A bejáratokkal szemközt a ruhatárhoz és a parterre zártzékéihez lehetett eljutni. Az előcsarnok téglalap alaprajzú, színe eredetileg szürke volt, a foyer falai márványborítást kaptak, mennyezetét freskók díszítették. A nézőtérrel fennmaradt egyetlen archív fénykép tanúsága szerint a nézőtéri földszinti zártzékék mellett három szinten álltak páholyok: a földszinten állókat dór oszlopok választották el egymástól, mellvédjükben ornamentikus díszítés állt (4.11. ábra).¹⁵⁷ Az első emeleti páholyokról gázlámpák függtek, így megvilágítva ezt a területet – a felvételen már villamosárammal működő lámpákat láthatunk. Az első emelet páholyainak díszítése a legelegánsabb: a balusztráddal díszített mellvéd felett az oszlopokat kariatidák keretezték. A harmadik szinten a mellvédeken ornamentikus stukkódíszítés, a páholyokat korinthuszi oszlopok választották el egymástól. Minden páholy egyenes, sarkain lekerekített záródású, melyeket elegáns függöny keretezett. A proscénium díszítése kissé eltér a második szinten: itt balusztrád helyett puttók láthatóak a mellvéden, valamint a teret íves volutás konzolok választják el egymástól.

A belső tér alapszíne fehér volt, ezekre került az aranyozott stukkódíszítés. A kárpitozásban a vörös szín dominált. A színpad felett címer helyett egy lant állt, előtte a süllyesztett zenekari árok kapott helyet. Szerencsére a nézőtéri freskóról is fennmaradt fénykép, dr. Stefanovits Sándor gyűjteményében (dr. Alexandru Stefanovits) – ezek a képek múzeumi

¹⁵⁵ SELL, 2014. p. 178.

¹⁵⁶ A képjegyzékben megtalálható a litográfia: (Fridolin Hess), és a színlap is.

¹⁵⁷ A fénykép elérhető a Muzeul Național al Banatului, Fényképgyűjteményében – képjegyzékben látható.

gyűjteménybe kerültek halálát követően.¹⁵⁸ A képek az eredeti színház nézőterének mennyezetfreskóit ábrázolták, a fotográfia hátán található felirat nyomán azonosíthatók. Az allegorikus ábrák négy, a színi élethez köthető műzsát ábrázoltak, Miklósik Ilona a festőt a bécsi H. Schwemminger munkájaként azonosította (4.12. ábra).¹⁵⁹ Mivel az újjáépítést már érintette a Ringtheater leégése is, így – és a tüzeset okozta hatalmas kár miatt is – a tűzbiztonsági előírások fontos hangsúlyt kaptak, az erre vonatkozó források száma azonban a kutatás jelenlegi állapotában minimális.¹⁶⁰

3.4.2. Budapest, Népszínház (1874-1875)

Molnár György 1861-ben megnyitotta a Budai Népszínházat, a Lánchíd mellett. Célja a könnyedebb műfaj, operett, népszínművek meghonosítása volt, ezzel is segítve a Nemzeti Színház tehermentesítését. Molnár György volt az első, aki megfogalmazta magát a népszínházi eszmét, de ezekkel az eseményekkel párhuzamosan újabb kezdeményezés bontakozott ki a Kávéforrásban: az állandó magyar nyelvű pesti népszínházé.

3.4.2.1. Ideiglenes Bizottmányról

Rákosi Jenő alapító visszaemlékezése kitér a Népszínház megvalósításának kezdeteire (5.1 ábra).¹⁶¹ Magasztos írásában a magyar nyelvű színjátszás megszületéséről, a vesztes forradalom okozta háttérbe szorításáról ír. Elérkezettnek látta az időt, hogy a magyar nyelvű játék ismét előtérbe kerüljön. A német társulat a Pesti Német Színház leégése után ideiglenes helyen – köztük a Nemzetiben is – játszott. A színház újjáépítése az 1850-es évek elképzelései szerint nem valósult meg, helyette 1869-től a lipótvárosi Gyapjú (ma Báthory) utcai Német Színház nyújtott állandó helyet a német társulatoknak.¹⁶² A német színjátszás újbóli fellendülése adta az alaphangot Rákosiék kezdeményezéséhez, hogy a magyar népszínműveknek is megfelelő körülményeket teremthessenek.¹⁶³

¹⁵⁸ MIKLÓSIK, 2002. p. 221.

¹⁵⁹ MIKLÓSIK, 2002. p. 222.

¹⁶⁰ A belső terek mai állapotáról és elrendezéséről egy, az épülettel foglalkozó videó anyaga is segítséget nyújt. A színházban Keresztes Péter és Balázs Attila vezetésével tekinthető meg a temesvári színház a „Pincétől a padlásig”. TVR Timișoara. 2021. június 15. <https://www.facebook.com/watch/?v=402439437625089> (megtekintve 2023. 02. 25.)

¹⁶¹ Az alapító életútjával bővebben a Függelék 6.2.2. fejezete foglalkozik.

¹⁶² A színházról:

https://pestbuda.hu/cikk/20210827_ahol_jokai_mor_es_ifj_johann_strauss_talalkozott_tuzvesz_pusztitotta_el_a_lipotvarosi_nemet_szinhazat (megtekintve 2023. 04. 30.)

¹⁶³ RÁKOSI Jenő: *Visszaemlékezések 2. kötet*. Franklin-Társulat Kiadása. Budapest. 1907. p. 40-42. (továbbiakban RÁKOSI, 1907)

A Pesti Népszínház Ideiglenes Bizottmánya 1869 első felében tűzte ki a színházat megalapító közgyűlését.¹⁶⁴ A kiírást előzetes gyűjtés előzte meg, a felhívást a Rákosi vezette *Reform* adta közre.¹⁶⁵ A kezdeti eredmények igen szerények voltak: a szükséges 2300 aláírt részvényből csak 700-at értek el, a város lakossága a vártnál kevésbé foglalkozott az új magyar színház ügyével. Júliusban sem emelkedett jelentősen a támogatók köre: 100 újabb részvényt írtak csak alá, ami nagyon kevés volt.¹⁶⁶ Ugyanebben a hónapban megjelent a bizottmány Pest városhoz intézett folyamodványának részlete: „*Egy pesti magyar népszínház így termékeny talajává lehet magasabb színi művészeteinknek, talajává, melyen a pályakezdő tehetségek kisebb genrekben és kisebb igények előtt próbálkozva, megtalálhatják a gyakorlatnak egyedül biztos vezérkezén az utat oda, a hol majdan helyet foglalhatnak a nemzeti magasabb művészet kész bajnokaiként. Fontos érdek ez, oly fontos művészetünk jövőjére nézve, hogy előbb utóbb is kénytelenek leszünk biztosításáról gondoskodni, és biztosítani azt jobban, mint a hogy most biztosítva van, akár a vidéki színészet, akár a budai fennálló népszínház által.*”¹⁶⁷ Ekkor még csak erkölcsi támogatást, és néhány részvény aláírását remélték a fővárostól, de eredményre ez sem vezetett.

Az események teljesen háttérbe szorultak a következő időszakban, 1869 második felében és 1870-ben csak néhány említést tettek a lapok, de érdemi előrelépés a bizottmány, a lakosság és a város részéről sem történt. Tőke híján más megoldást kellett keresni: a városi közgyűlés elé végül Steiger Gyula (1837-1901) képviselő terjesztett folyamodványt 1871. októberében, amely ingyenes telket kért a fővárostól a színház létesítésére.¹⁶⁸ A telek átvételére továbbá egy színházi bizottság megalakulásáról is szó esett. Ez az esemény végre elindította az újabb diskurzust az ügyben, és bizottság állt össze a következő szereplőkkel: „*B. Lipthay Béla mint elnök, Steiger Gyula, Wahrmann Mór, Falk Miksa Gerlóczy, Tavaszi, b Podmaniczky Frigyes, Mátyus Aristid és Rákosi Jenő, mint jegyző*”.¹⁶⁹ Feladatai közé tartozott az alapszabály kidolgozása, megtalálni a szükséges összeg előteremtésének lehetőségeit, valamint folyamatos kommunikációt fenntartani a várossal. Az ügy 1871. novemberére sikerrel zárult: a főváros a bizottság számára kijelölte a Hermina teret a létesítendő sugárút mentén, valamint az ide készített tervet is elfogadta.¹⁷⁰ Az építkezéshez szükséges tőke megteremtése következett, amelyet a bizottság megközelítőleg 600.000 forintban állapított meg.

¹⁶⁴ *Nefelejts*. 1869. május 16. 11. évf. 20. szám

¹⁶⁵ RÁKOSI, 1907. p. 43.

¹⁶⁶ *Pesti Napló*. 1869. július 7. 20. évf. 153. sz.

¹⁶⁷ *A Hon*. 1869. július 22. 7. évf. 166. szám

¹⁶⁸ *Ellenőr*. 1871. október 14. 3. évf. 375. sz.

¹⁶⁹ *Budapesti Közlöny*. 1871. október 24. 5. évf. 244. sz. p. 5370.

¹⁷⁰ *Fővárosi Lapok* 1871. november 23. 269. sz. p. 1226

3.4.2.2. Pesti Magyar Népszínház Alapító Társulat

A bizottsági tagok 1872. márciusában fogadták el a Pesti Magyar Népszínház Alapító Társulat Alapszabályát. Ennek tartalmát szerencsére az *Ellenőr* március 1872. március 26-i száma közölte, valamint Kolta Magdolna: *A Népszínház iratai* című kötet elején is megtalálható, itt az áprilisban kelt aláírási ív is szerepel (5.2 ábra).¹⁷¹ A szövegből kiderül, hogy a tervezett színház minimum 2500 fő befogadására alkalmas épület lenne, amelyben kizárólag magyar nyelven folyhat színjátszás. A költségek megteremtése alapítványi úton, segélyezések és adakozások révén, valamint sorsjáték és műkedvelői előadások által történne. A társulat tagjai ennek megfelelően különböző titulust kaptak, aszerint, hogy mekkora összeggel és milyen módon támogatták a színházat. Alapító tag, aki legalább 200 forinttal járul hozzá az építési költségekhez, segélyező, aki 10-199 forintot tud adni, adakozó pedig aki 10 forint alatti összeget nyújt. A támogatásért cserébe, az alapítók és segélyezők díjmentesen vehetnek részt az évenként tervezett rendkívüli alapítói előadásokon. Az irat tanúsága szerint a színház átadását követően héttagú bizottmány kezébe kerülne a színház műszaki és adminisztratív vezetése.

Az építési tervek félévvel később, 1872 októberében mutatták be hivatalosan: ekkor derült ki, hogy Ferdinand Fellner lett a megbízott építész.¹⁷² A pénzgyűjtési felhívás 1873-ban kezdődött. Az alaptőke növelésére több helyen is táncmulatságot rendeztek a színház javára, januárban Belenyén, Nagykárolyban, februárban Dunaföldváron, emellett álarcosbált szerveztek a Vigadóban. Ezekről több lap is beszámolt, miközben külön hasábjában feltüntette adakozói névsorát és az eddig gyűjtött pénzüsszeget: ilyen volt például a *Hon*, vagy a *Fővárosi Lapok*.¹⁷³ A lelkesedést a számok sajnos nem tükrözték: maga Rákosi is leírja, hogy az alaptőkét az erőfeszítések ellenére sem tudták megteremteni. Sokan, bár aláírták az íveket, amikor azonban a fizetésre került sor, egyszerűen nem teljesítették azt. Így minden erőfeszítés ellenére is csak megközelítőleg 25.000 forint gyűlt össze, ezt Rákosi Jenő és Podmaniczky Frigyes (1824-1907) is leírja visszaemlékezésében.¹⁷⁴ A tervezés ugyanakkor nem állt meg: 1873 márciusában, a Magyar Királyi Operaház pályázatának előkészítésénél merült fel a Hermina téri telek alkalmassága mind helyrajzi, mind gazdasági szempontból. A népszínházi gyűjtés

¹⁷¹ Az iratok HU BFL IV.1403 iratszámokon találhatóak. Kolta Magdolna 1986-ban dolgozta fel az iratokat, így a források tekintetében fontos kiindulópont ez a kötet a további kutatáshoz. In: KOLTA Magdolna: *A Népszínház iratai*. Színháztörténeti könyvtár - Új sorozat 16. Budapest. 1986. p. 17-22. (továbbiakban KOLTA 1986)

¹⁷² *Fővárosi Lapok* 1872. október 24. 244. sz. p. 1066

¹⁷³ A *Hon*. 1873. február 13. 36. sz. p. 3.

¹⁷⁴ PODMANICZKY Frigyes: Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből. 1824-1887. Helikon Kiadó. Budapest. 1984. p. 440-443. (továbbiakban PODMANICZKY, 1984.)

májusig folytatódott, mindezzel párhuzamosan az Operaház költségekkel és a telekkérdéssel kapcsolatos lehetőségeiről is folytak az egyeztetések.

A Népszínház történetének vizsgálatakor fontos kiemelni a Magyar Királyi Operaház építéstörténetének első, előkészítő fázisát, két okból is: az egyik, hogy meghívottként Ferdinand Fellner is részt vett a zártkörű tervpályázaton, ám jelenleg a beküldött terveit nem, csak a pályázati műleírást ismerjük.¹⁷⁵ Építéstörténeti szempontból azonban jelentősebb kérdés a telektörténet Népszínházzal való kapcsolata. Az Operaház ügye a Sugárút építésével párhuzamosan került napirendre, Orczy Bódognak (1835-1892) köszönhetően, aki 1871-től a színházakkal foglalkozó felelős igazgatói munkakört töltött be a Belügyminisztériumban. Erős, sokszor talán túlzott opera pártolásának köszönhetően 1872-ben folyamodvánnyal élt egy új magyar operaház építésére vonatkozóan. Az elsődleges érve – ahogyan a Népszínház esetében is korábban – a Nemzeti Színház tehermentesítése, az opera műfaj saját hajlékának megteremtése volt. Ennek nyomán kezdődött meg a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által az építkezés előkészítésének folyamata. 1873 márciusában még csak lehetőségként merült fel a Hermina téri telek átadása, mivel a Népszínház tőkéjének stagnálása az Operaház királyi támogatást is élvező ügyének kedvezett. 1873. június 15-én már tényként beszéltek róla, erről tanúskodik a Magyar Királyi Miniszterelnök üléséről készült jegyzőkönyv első néhány bekezdése.¹⁷⁶ A Municipális Hitelintézet, aki a Sugárúti telkek értékesítésében maga is érdekelt volt, különleges ajánlatot tett a későbbi gazdasági haszon reményében. Az ajánlat így szólt: amennyiben az Operaház a Hermina térre épülne fel, úgy hajlandó azt jutányos, 300.000 forintos áron vételre ajánlani azt a Közmunkatanácsnak.¹⁷⁷ Ráadásul további 250.000 forint szabad felhasználású összeget is biztosítana ebben az esetben, a fent leírtak miatt így is megérte neki az ügylet. A kormány a hitelintézettől függetlenül további 250.000 forintot ajánlott fel a Népszínház számára, a telekelvétel okozta hátrány kárpótlására (5.3. ábra).¹⁷⁸

Podmaniczky Frigyes, aki a Közmunkatanács elnökeként az Operaház tervezésének és pályázatának előkészítésén is dolgozott, a Népszínház ügyét is ugyanúgy támogatta (5.4. ábra). Hogy a telek átadása ne vesse vissza a már addig elért eredményeket, a Közmunkatanács a rendelkezésére bocsátott 500.000 forintos támogatást a Népszínház kárpótlására fordította, így az eredetileg ingyenesen biztosított Hermina téri területet lényegében megvásárolta a

¹⁷⁵ Ferdinand Fellner pályázati műleírása. HU BFL II.1.g.17.

¹⁷⁶ MNL OL K27.18730615 1873.06.15.

¹⁷⁷ A belügyminisztériumi irat kiemeli, hogy 300.000 Ft-ért lehetne megszerezni a telket, amennyiben az Operaházat itt építteti fel a Tanács. HU BFL II.1.g.17.

¹⁷⁸ Az Operaház építési iratai. A Magyar Királyi Belügyminisztérium levele 1251/1873. május 4. HU BFL II.1.g.17.

népszínházi bizottságtól. Ennek köszönhetően a most már tőkével rendelkező társaság új telek vásárlását tűzthette ki célul: ebben ismét segítségükre volt a főváros: a telekre vonatkozó új, igen kedvező ajánlatok között először a Józsefvárosban a Serfőző utca (ma Nagykörút) egyik telke került elő 150.000 forintért,¹⁷⁹ de ennél is kedvezőbbnek bizonyult a Kerepesi út (ma Rákóczi út) és a Sertéskereskedő utca (ma Népszínház utca) 60.000 forint vételi árért (5.5. ábra). Ez eredetileg egy üresen álló, beépítetlen terület volt a Rókus kórház mellett.¹⁸⁰ A Népszínház ügye a fenti eseménysorozat tükrében 1873 nyarára nemcsak telekkel, de megfelelő alaptőkével is rendelkezett az építkezés megkezdéséhez,¹⁸¹ de különböző sajtófelületeken továbbra is hirdették az adományok lehetőségét. Fellner állítólag a Serfőző utcai telket jobban támogatta annak adottságai miatt, de a bizottság végül a Sertéskereskedő-Kerepesi utca között álló terület megvásárlására kötött szerződést a fővárossal – valószínűleg erősebb érvek bizonyult az olcsóbb telek lehetősége.

3.4.2.3. A Népszínház tervváltozatai és az építkezés menete

Ferdinand Fellner 1872-ben még egyéni építészként készítette el ajánlatát és a hozzá tartozó terveket a Népszínház építésére. Az első fennmaradt tervváltozat Hermina téri telekre készült, 1872. október 15-i dátummal: a tervek egy csoportba tartozását a jobb alsó sarokban látható dátum és aláírás segíti, az alaprajzok és metszetek keletkezésének ideje egyezik a helyszínrajzával, ahol a Hermina tér is leolvasható.¹⁸² A főhomlokzati terv horizontális hangsúlyú, kétszintes neoreneszánsz épületet mutat (5.6. ábra).¹⁸³ A helyszínrajz egy kis előkert tervét, valamint az épülethez tartozó főhomlokzat elé kerülő oszlopos kocsifelhajtó tervét jelöli (5.7. ábra).¹⁸⁴ A hosszmetseten láthatóak az előcsarnok és a nézőtér tervei, illetve szintjei, összesen négy szint, amit a karzat felett egy állóhelyeknek szánt galéria egészít ki (5.8. ábra).¹⁸⁵ A patkó alakú nézőtérre közvetlenül az előcsarnokból, az emeletekre kétoldalt a lépcsőházból lehetett feljutni (5.10. ábra-5.12. ábra).¹⁸⁶

A következő tervsorozat 1873. július 10-én kelt, már a végleges telekre szánt rajzokat tartalmazza: egy homlokzati, egy hosszmetseti, valamint hét alaprajzot. (5.13.-5.21. ábra) A

¹⁷⁹ *Magyar Ujság*. 1873. április 29. 7. évf. 98. sz.

¹⁸⁰ 1872 Pest belterületének városrendezési képe: <https://maps.arcanum.com/hu/> (megtekintve 2020.10.10.)

¹⁸¹ Miniszteri értekezlet jegyzőkönyve; lásd: 224-es jegyzet.

¹⁸² FELLNER, Ferdinand: *Projekt für das Volks-Theater in Pest: Project-Skizze*. Wien. 1872. (továbbiakban FELLNER, 1872), Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest Gyűjtemény (továbbiakban FSZEK BPGY.) A tervek a képjegyzékben található az alábbi jegyzetekben is olvasható leltári számon.

¹⁸³ FELLNER, 1872. AN061749L

¹⁸⁴ FELLNER, 1872. AN061749K

¹⁸⁵ FELLNER, 1872. AN061749N

¹⁸⁶ FELLNER, 1872. AN061749P

homlokzati kialakítás, bár karakterében megőrizte a korábbi tervváltozat homlokzati kialakítását, kifinomultabb megoldásokat mutat. Ez a terv is horizontális hangsúlyú, köszönhetően az épülethez kétoldalról csatlakozó félköríves ablakokkal tagolt pavilonoknak: az alaprajzon ezek egy cukrászda és egy üzlet terveiként szerepeltek. Az épület hangsúlya egyértelműen a középrizalit portikuszára került (5.13. ábra).¹⁸⁷ A hosszmetseten látható terek is hasonlóak a korábbi tervváltozaton látottakhoz. A nézőtér itt is négy szint magas, az alaprajzi rendszeren sem történt drasztikus változtatás. A hátsó homlokzaton Fellner egy kis szökőkutas teraszt is tervezett (5.14. ábra).¹⁸⁸ Ez a változat sem valósult meg: a terveket harmadjára is módosítani kellett: ennek a tervváltozatnak az igen magas, körülbelül 750.000 forintos költségét a bizottság anyagi keretei már nem tudták volna finanszírozni.

A következő ismert tervváltozat a 19. századra datált. Ez már a végleges homlokzati, hosszmetseti és alaprajzi terveket tartalmazza. A terveken aláírás nincs, a rajzok alapján feltételezhető, hogy ezek már a végleges változatot ábrázolják (5.22.-5.32. ábra).¹⁸⁹ A legfontosabb változás, hogy a korábban látott két oldalpavilon nincs már jelen a főépület két oldalán: ennek részben anyagi oka volt, részben az épület helyzetváltoztatása miatt vetették el.

A tervek véglegesítését követően, 1874. március elején a kivitelezőt is kiválasztotta a bizottság: a beérkezett árajánlatok alapján Buzzi Bódog és Kéler Napóleon – Buzzi és Kéler cég – építésszek 588.000 forint összköltségen tudták vállalni a munkát 1875. szeptember 1-i határidővel. Az alább idézett rövid cikk megemlékezik a többi kivitelező pályázatáról is: „[...] Pucker József 640.000 frtot, a bécsi Union építőtársulat 610,000 forintot, Gregersen 590,000 forintot, Buzzi s Kéler 588.000 forintot kértek az építési munkákért. — Ez utóbbi mint legolcsóbb ajánlat, lett elfogadva s a szerződés ma már alá is íratott. Az építés Fellner Nándor bécsi építész terve szerint fog eszközöltetni s a munkához legközelebb hozzá fognak. A népszínháznak 1875. szept. 1-ig készen kell lenni.”¹⁹⁰ Az eddig összegyűlt és a leendő tőkét a Pesti Első Hazai Takarékpénztár kezelte.

Az alapozó földmunkák 1874 április elején kezdődtek. A végleges terveken már a színház tájolását is megváltoztatta Fellner: a főhomlokzat így már nem a Nagykörútra nézett, 180 fokot fordított a terveken. Bár sor került még egy kifogásra – a hátsó homlokzat túllógott a hatóság által meghatározott szabályozási vonalon – de ez a probléma a következő, 1874. április

¹⁸⁷ FELLNER, 1872. AN061749C

¹⁸⁸ FELLNER, 1872. AN061749A

¹⁸⁹ Az épület tervei MNL OL T.15.No.2 jelzeten találhatóak. A homlokzati rajz és a színház alaprajza rövid magyarázattal a *Deutsche Bauzeitung* 49. számában jelent meg. 1876.06.17. Szöveg: p. 243; Képek. p. 243., 245, 247.

¹⁹⁰ A *Hon.* 1874. március 3. 12. évf. 51. sz. p. 1. A cikkben elírás szerepel, helyesen Pucher József. Az építésszek teljes neve: Gregersen Gudbrand, Buzzi Bódog és Kéler Napóleon.

19-én esedékes bizottsági ülésére már megoldódott. Ugyanezen az ülésen derült ki az építkezés megkezdésének pontos dátuma is: 1874. április 20.¹⁹¹ A *Hon* hivatkozott cikke részletesen összefoglalta a Népszínház ügye körüli eseményeket, illetve a bizottsági ülés főbb pillanatait, felszólalóit. Különös hangsúlyt kapott a hiányzó tőke megteremtésének – felmerült, hogy az opera társulata az Operaház elkészültéig a Népszínház épületét használhassa, vagy előre eladják a páholy helyeket¹⁹² – és a színház tájolásának kérdése. Többen nehezményezték, hogy a színház homlokzata nem a Nagykörútra néz majd. Ezt a felvetést Podmaniczky Frigyes védte meg, aki a városkép egészét tartotta szem előtt: „*Podmaniczky előadja, hogy a főhomlokzattal a hátulsó csaknem egyenlő s így a körútra is lesz az épületnek homlokzata, a főhomlokzatnak pedig a most ott disztelenkedő néhány épület eltávolítása után olyan piacza lesz, milyennel ma egy épület sem bir Pesten. Hogy a főhomlokzat a belváros felé nézzen, az a jövedelmezőség tekintetéből is felettébb fontos.*”¹⁹³

Mindemellett a Nagykörútra kilépve keskenyebb tér maradt volna a színház reprezentatív megjelenésének, ráadásul a Nagykörút munkálatai miatt hamarabb kellett volna elbontani az ottani épületeket, amik további költségnövekedést eredményeztek volna. Az ellenkező oldalon ezzel szemben egy kis tér kialakításával erre sokkal jobb, és a közönség számára is kényelmesebb megoldás kínálkozott. Mivel azonban a főhomlokzat nem a Nagykörútra került, a két oldalpavilon felépítésére már nem lett volna elég az itt rendelkezésre álló tér, de a tervezett költségkeretet is túllépte volna.

Az építkezést a tervezett április 20-i dátummal kezdték meg. A munkálatokkal párhuzamosan kiállítást rendeztek a Képzőművészeti Társulat csarnokában, ahol Fellner tervei megtekinthetőek voltak.¹⁹⁴ A bokrétaünnepről szeptember végével számoltak be az újságok. A kivitelezőkről is tudósítottak: a belső berendezéseket a pesti építő-társaság vállalta el, a gépezetek elkészítését Galló György, fővárosi gépészre bízta a bizottság.¹⁹⁵ Fellner budapesti megbízottja Eisen bécsi építész, Buzzi és Kéler segédjei Marx és Ruprecht pesti építők voltak. Az asztalosmunkát a Gregersen-gyár, a vasszerkezeteket a Schlick-gyár készítette. A gázvilágítás beszerelését a Gross porosz társulat budapesti kirendeltsége, a kárpitosmunkát Wiener – az 1880-as lakcímjegyzék alapján feltételezhetően Weiner Zsigmondról lehet szó, mivel a hivatkozott cikkben néhány elütés szerepel –, a lakatosmunkát Szatló végezte. Az aranyozás és a belső díszítések bécsi mesterek munkái voltak: előbbi Cott – Joseph Zott néven

¹⁹¹ A *Hon*. 1874. április 19. 12. évf. 90. sz. p. 1.

¹⁹² *Magyar Ujság*. 1874. december 16. 8. évf. 287. sz. p. 3.

¹⁹³ *Magyar Ujság*. 1874. december 16. 8. évf. 287. sz. p. 2.

¹⁹⁴ *Vasárnapi Ujság* 1874. június 7. 21. évf. 23. sz. p. 358.

¹⁹⁵ *Ellenőr*. 1875. március 23. 7. évf. 82. sz. p. 2.

is ismert, a későbbi Fellner színházaknál is, például Temesváron, Szegeden és Kecskeméten is jelen volt a belső munkálatoknál –, utóbbi Schröffel és Szantáz nevéhez fűződik, a festési munkálatok egy pesti mester nevéhez, Stechlerhez köthetők – ismét csak feltételezés a lakcímjegyzék alapján Stecher Károly neve. A lépcsők, illetve mozaik padlók elkészítése az olasz Depol gyárhoz kapcsolódik.¹⁹⁶ Kőfaragók Kauser Jakab és Nesohler, a szobordíszek Theodor Friedltől, az ornamentális szobrászati díszek Schrödl Emiltől és a bécsi Schröffel testvérektől érkeztek.¹⁹⁷ A színpad előfüggönyét Lehmann Mór festette meg, aki a Nemzeti Színház díszletfestője volt. A színház egész épületében gázvilágítást alkalmaztak, a nézőtéri mennyezeti csilláron is. Liphay Béla báró, a népszínházi bizottság elnöke több szőnyeget adományozott a színháznak, amelyeket a folyosókon helyeztek el. Érdekesség, hogy az építkezéssel párhuzamosan más fővárosi munkák hogyan befolyásolták a színház alakítását is: A színház főbejáratával szemközti Kasselik ház bontása az átadás közeledésével még nem kezdődött meg, emiatt a színház ideiglenes kocsifelhajtót kapott a Kerepesi úton.¹⁹⁸

A színház több mint 2500 fő befogadására volt alkalmas: „2672 személy befogadására lesz építve; e helyek legnagyobb része ülőhely. A három emeleten és a földszinten páholy lesz összesen 52, erkélytámlány 479, erkélyzártszék 221, középamphitheatrumi szék 146, földszinti támlásszék 386, földszinti zártszék 130, állóhely 1086.”¹⁹⁹ Ehhez a létszámhoz a tervezett kijáratok száma még igen csekély volt: jól érzékelhető, hogy az épület még a Ringtheater katasztrófája előtt készült el.

Rákosi Jenővel 1875. szeptember 23-án kötött bérleti szerződést a népszínházi bizottság. A szerződés hatálya 1875. október 15-ével lépett érvénybe és három évre szólt, évenként 10.000 forint költséggel. Mindemellert a Nemzeti Színház opera előadásaira használatba adták az épületet.²⁰⁰ A megnyitó előadásra 1875. október 15-én került sor (5.33. ábra): „Ma nyitották meg a népszínházát. Roppant közönség foglalta el a tágas, elegáns nézőtér minden zugát. [...] Hét órakor a közönség zöme már elhelyezkedett a színházban, a későbben szállingozók kevesen voltak. Ő Felsége a király, kevéssel hét óra után lépett be az udvari páholyba, oldala mellett a koronaörökös Rudolf főherceg s a főherceg nevelője, gr. Latour. A felséges asszony gyöngékedése miatt nem jöhetett be Gödöllőről. A közönség állva és harsogó éljenekkel fogadta Ő Felségét. Ezután Erkel Elek, a Népszínház első karmestere, jelt adott s a

¹⁹⁶ A Népszínház. In: *Pesti Napló*, 1875. október 15. 26. évf. 236. sz. 2.

¹⁹⁷ Schrödl Emil. In: DÉRY Attila: *Budapest eklektikus épületszobrászata*. Művészettörténet – Műemlékvédelem I. Országos Műemléki Felügyelőség. 1991. p. 102.

¹⁹⁸ A *Hon.* 1875. július 24. 13. évf. 167. sz. p. 3.

¹⁹⁹ *Vasárnapi Ujság*. 1874. június 7. 21. évf. 23. sz. p. 358.

²⁰⁰ KOLTA, 1986. p. 27. A fennmaradó költségek fedezésére tehát a korábban felmerül javaslatot, miszerint az opera társulata átmenetileg használhatja az épületet, végül elfogadta a bizottság.

zenekar, – mely erre az alkalomra meg volt erősítve – rákezde Mosonyi Ünnepi nyitányát; szép magyar stílus szerzemény eredeti fordulatokkal. A Fölvatást — irta ifj. Ábrányi Kornél — három apróság követte: »A Leány kérő«, »Jeremiás keservei« és »A király csókja.«. [...]»²⁰¹

A telket 1878. május 7-i keltezéssel is biztosította a főváros. A telekkönyvi bejegyzés szerint „ezen ingatlan tulajdonosaként a magyar népszínház bevezettetett, oly korlátozással azonban, hogy ezen ingatlan el nem idegeníthető és Budapest főváros közönsége beleegyezése nélkül nem terhelhető.”²⁰²

3.4.2.4. Épületleírás

A megnyitó napján részletes cikk jelent meg a színházról a *Pesti Napló* hasábjain, mely röviden összefoglalta a telek és az építkezés főbb történéseit, illetve közölte azokat a részleteket, épületszakaszokat, amelyek az átadás pillanatában még hiányosak voltak.²⁰³

Mivel a Népszínház ma már nem áll, épületleírása kizárólag archív felvételek, tervek és korábbi leírások segítségével lehetséges. Szabadon álló, neoreneszánsz – a timpanonnal képzett főhomlokzata miatt klasszicizáló – épület volt, körülbelül 2600 fő befogadására volt alkalmas. Főhomlokzata a Kerepesi út (ma Rákóczi út), hátsó homlokzata a Csokonai utca (ma Nagykörút) felé nézett. A teret oldalról a Kerepesi út és a Sertéskereskedő utca (ma Népszínház utca) határolta. Téglalap alaprajzú – hátsó homlokzatán kétoldalt lekerekített sarokrízalitokkal – három fő traktusra osztható, alapvetően horizontális hangsúlyú épület. A főhomlokzat körülbelül 36 méter hosszú volt – a hátrébb elhelyezkedő sarokrízalitokkal együtt számolva –, legmagasabb pontja megközelítőleg 30 méter lehetett (5.34. ábra).

A főhomlokzat az 1870-es évekre jellemző, a piano nobilen korinthoszi oszloprendes, timpanonnal lezárt portikuszt alkalmazó típusba sorolható (5.35. ábra).²⁰⁴ A földszint rusztikus kváderkövekkel képzett. A középrízalit középtengelyein a földszinten keskeny lépcsősoron és talapzaton álló kandeláberek között három félköríves, kétszárnyú ajtó vezetett a színház előterébe. A középrízalit két szélén álló axisok a bejárati síkhoz képest kissé hátrébb helyezkednek el, rajtuk egy-egy félköríves záródású ablak látható, aminek szemöldökpárkánya ugyanezt az ívet követi. A főhomlokzati sarokrízalitok a főhomlokzati egységhez képest hátul helyezkedtek el: ez kis terület a földszinten nyitott, a sarokpontjain mindkét oldalon egyetlen kannelúrázott dór oszlop látható, az itt álló, az előtérbe vezető ajtók egymással 90 fokos szöveget

²⁰¹ *Pesti Napló*. 1875. október 16. 26. évf. 237. sz. p. 3.

²⁰² HU BFL XV.37.c.7816 – 36404

²⁰³ *Pesti Napló*. 1875. október 15. 26. évf. 236. sz. p. 2. Ekkor még befejezésre várt a kocsifeljáró.

²⁰⁴ A típusokkal bővebben az összegző fejezet foglalkozik, a tipológiai alfejezetben.

zárnak be, egyenes záródásúak, felettük oculus látható. Az épületen körbefutó övpárkány volutás fogsorral díszített, amelyek között kis virág medalionok láthatóak, a sarkokon ez a fogsor díszítés kevésbé hangsúlyos.

A főemeletet a középrizaliton két szintet átfogó hatoszlopos portikusz hangsúlyozza ki (5.36. ábra). Az oszlopfők korinthuszi oszlopféjezetei is különlegesek: egy-egy galamb látható bennük.²⁰⁵ A közöttük található három, balusztrádos parapeten nyugvó, egyenes záródású ablak felett három medalionba foglalt büszt állt: Kisfaludy Károly költő, Egressy Béni zeneszerző és Gaál József író képmása, a név a mellszobrok alatt is szerepelt.²⁰⁶ A középrizalit timpanonjának fríze az *Istenek gyülekezetét* ábrázolja, csúcsán Apollo megkoronázásával (5.37. ábra). Az attikán sgraffito díszítés áll, a tengelyeket elválasztó kiszögelléseken színházi maszkok láthatók, a főhomlokzaton összesen négy darab. A középrizalit szélső tengelyeinek emeleti ablakait ión pilaszteres aedícula keretezi. A hátsó két oldaltengely felett egy kis félemeleti ablak áll, körülötte sgraffito motívummal. A sarokrizalitek sarokpontjain egy-egy korinthuszi pilaszter is látható. Felette négyzetes terasz, balusztráddal díszített mellvédjén a sarokpilléren egy angyal szobra áll. A koronázópárkány követi a főhomlokzat rizalitjainak egymáshoz viszonyított elhelyezkedését, geisonjában az övpárkányhoz hasonló fogsor mintázat látható. A vesztibült magába foglaló épületrészt lapos sátoztető fedte. A falazat vakolása szintenként eltért: a földszintet rusztikus kváderkő borította, az emelet vakolt téglafelület, az attika simára vakolt volt, helyenként sgraffito díszítéssel. Mivel a főhomlokzat nem az akkor épülő Nagykörútra került, így a bejárat előtt a saroktelek végében kis tér kialakítására is lehetőség nyílt, ami az épület városképben történő feltárulását is elősegítette (5.38. ábra).

Az oldalhomlokzatok esetében a főhomlokzathoz hasonlóan horizontális hangsúly jellemző (5.39. ábra). A falazat ismétli a főhomlokzat vakolását: a földszinten rusztikus, az emeleten vakolt téglafelület. Az öv- és koronázópárkány fogsoros díszje is folytatódik az oldalhomlokzatokon. A főhomlokzathoz legközelebbi első tengely – vesztibül és közlekedőlépcsők – kialakítása a legdíszesebb, ez a rész a falsíkból előrébb is lép. Bár a földszinti és emeleti axisok formai rendszere szinte végig egyezik, ezt a tengelyt egy-egy kannelúrozott korinthuszi féloszlop keretezi, és teszi ezáltal még hangsúlyosabbá. Ugyanez a megoldás figyelhető meg a zsinórpadróláshoz tartozó egységen is: a szakasz a falsíkhhoz képest előrébb helyezkedik el, az ablakok között kannelúrozott korinthuszi féloszlopok láthatóak,

²⁰⁵ Az egyik egykor itt álló oszlopfő ma a Boráros téren található. *Merényi György a Népszínházról*. Televíziózással Budapest Fejlődéséért Alapítvány: <https://www.youtube.com/watch?v=WGzJBA5KhWY> (megtekintve: 2022. 03. 26.)

²⁰⁶ *Pesti Napló*. 1875. október 15. 26. évf. 236. sz. p. 2.

összesen négy darab. A földszint ablaka félköríves záródású, szemöldökpárkányának kialakítása követi az ívet, zárókövében színházi maszk látható.

A földszinten és az emeleten minden tengelyt azonos kialakítás jellemez: egyetlen kivétel látható, az oldalbejáratok esetében: a főhomlokzat irányából jobbra kannelúrozott dór oszlopokkal keretezett félköríves záródású, kétszárnyú kapu, baloldalt íves kocsifelhajtó található. Ez utóbbi felett álló balusztrádos erkélyt négy kannelúrozott dór oszlop támasztja, a porta két oldalán kettős toszkán féloszlopok láthatóak. A piano nobile tengelykiosztásán minden axison egyenes záródású ablak látható, a nyílások szemöldökpárkányának kialakítása a páratlan és páros tengelyeken különbözik: előbbin szegmensív, utóbbin háromszög oromzat látható, ez a két motívum váltakozik a homlokzat teljes felületén. Az attikán négyzetes ablakok láthatóak, közöttük a főhomlokzaton is megjelenő medalionos sgraffito díszítés látható. A koronázópárkányt a zsinórpadrólásig balusztrád zárja, sarkain további szobrokkal – nőalakokkal. A zsinórpadrólás kialakítása lépcsőzetes, az első szintjén egyenes záródású négyzetes ablakok állnak, közöttük színházi maszkokkal díszített pilaszterek találhatóak. A következő szinten a toszkán pilaszterek között álló vakablakok felett álló koronázópárkányon ismétlődik a színházi maszkok alkalmazása. A zsinórpadrólást domborított csonkagúla tetőzete fedi.

Mivel a hátsó homlokzat a Nagykörútra nyílt, ezért elengedhetetlen volt a megfelelő reprezentáció ezen az utcafronton is (5.40. ábra). Így született meg kétoldalt a körív mentén ledomborodított hátsó sarokrízalit – ami az oldal- és hátsó homlokzatot köti össze – és az ezek által közrefogott díszes középrízalit (5.41. ábra). Ehhez hasonló domborodó falú megoldás később a szegedi színház főhomlokzatán – a középrízalitján – fedezhető fel. A két rízalit tengelykiosztása zsúfolt hatást kelt, ismétli az oldalhomlokzatok szintenként alkalmazott motívumrendszerét. A fogsorral díszített koronázópárkány felett balusztrád zárja le ezeket a rízalitokat. A középrízalit főemelete korinthuszi féloszlopok között álló, balusztrádos parapeten nyugvó három, két szintet átívelő félköríves ablakot foglal magába. Szemöldökpárkányaik felett három tábla olvasható: *adományból*, *adakozásból*, *munkából*. A hátsó bejáratok kialakítása lehetőséget nyújtott nagyobb díszletek bevitelére: a főbejáratához hasonlóan három félköríves záródású, kétszárnyú kapu látható. A rízalitet a koronázópárkány felett attikaemelet zárja, egyenes záródású, kettős ablakai között színházi maszkokkal.

3.4.2.5. Épületbelső

A belső tereknek szerencsére több forrás is emléket állít: az alaprajzi tervek mellett archív képek, a korabeli nyomtatott sajtóban közölt leírás, emellett még egy film is őrzi az

épület egykori belső részleteit.²⁰⁷ A főhomlokzaton álló három kétszárnyú bejárat közvetlenül a színház előterébe vezetett: a téglalap alaprajzú vesztibül – méreteit tekintve 7 öl hosszú és 4 öl széles, ami megközelítőleg 12 és 7 méter – díszítése egyszerűbb geometrikus formákat alkalmaz. A lépcsőfeljárót két dór oszlop keretezte, a mennyezeti kazettákban pompeji stílusú freskók álltak. A mennyezet fedése sík, de az épület közlekedőire általában igaz a sík mennyezetfedés. Az archív képen látható ajtók mindegyike félköríves ajtófülkében állt, az ajtók egyenes záródása felett a nézőtéri ajtókon timpanon lezárást kaptak. A csarnok két végében egy-egy egykarú lépcsősor nyílt: az első és második emelet zártzékeihez és páholyaihoz vezettek. (5.42. ábra) Minden nézőtéri egységhez, a zártzésekhez, páholyokhoz és állóhelyekhez ruhatár és mosdó tartozott.²⁰⁸ A korabeli leírás szerint a földszinti ülőhelyekre a zenekari ajtó mellett lehetett bejutni, míg az erkély alatt elhelyezett zártzésekhez külön út vezetett, ám a kritika szerint „előbb azonban jó tájékozással kell birnunk, s megvigyázni az utasító fölíratokat, hogy jó helyen járjunk.”²⁰⁹ Valóban, az alaprajzi rendszer szokatlan megoldást mutatott: fontos kiemelni a körfolyosó két oldalán, a rövidebb és hosszabb oldalfal találkozásának sarkában található kanyarodó lépcsősort, ami a földszint zártzékeihez vezetett (5.22. ábra).²¹⁰ A terveken látható az is, hogy a főemeleti foyert leszámítva a nézők számára nem állt rendelkezésre reprezentatív tér, ráadásul a nézőtér mellett található helyiségek egy része valójában nem tartozott szervesen a közönségforgalmi területekhez.

A mezzanin szinten álltak a patkó alakú nézőtér földszinti zártzék sorai, valamint páholyhelyei is. Az alaprajzon jól látható, hogy a vesztibül nem teremtett közvetlen kapcsolatot ezzel a résszel (5.22. ábra). A nézőtérre lépve a széksorokat három részre osztotta két keskeny folyosó – az utolsó hat sorban a zártzésekre ez az osztás már nem volt jellemző. Ezen a szinten kétoldalt három-három proscéniumpáholy, valamint oldalanként további öt-öt – összesen tíz – páholy állt. Páholyok és állóhelyek nélkül összesen 516 szék látható a terveken ezen a szinten.²¹¹

Az első emeleten álló páholyokhoz vezető lépcsősor az oldalfolyosókon található lépcsőházból volt elérhető – ami így közvetlen összeköttetésben állt az oldalsó bejáratokkal (5.43. ábra). Ez a szint ugyanakkor a főhomlokzat felől nyíló vesztibülből is feljutási

²⁰⁷ Az *Éjjélkor* c. filmdráma számos jelente játszódik az egykori színházban. Révész György rendezésében 1957-ben mutatták be. A főszereplők Ruttkai Éva és Gábor Miklós. Külön köszönöm Tóth Enikőnek, hogy felhívta a figyelmemet erre a filmre. Az épület leírásáról a *Vasárnapi Ujság* 21. évfolyamának 23. számában olvasható a 358. oldalon. Néhány archív, a színház belső tereinek részleteiről készült kép is elérhető a bontást megelőző állapotról. FORTEPAN/UVATERV (képjegyzékben).

²⁰⁸ A *budapesti népszínházról*. In: *Magyarország és a Nagyvilág*. 1875. október 24. 11. évf. 43. sz. p. 539.

²⁰⁹ A *budapesti népszínházról*. In: *Magyarország és a Nagyvilág*. 1875. október 24. 11. évf. 43. sz. p. 539.

²¹⁰ MNL OL T.15.No.2.20.

²¹¹ MNL OL T.15.No.2.1.

lehetőséget kínált. Ez a lépcsőház amellet, hogy a következő szintekhez vezetett, egyúttal a színház központi foyeret is innen lehetett megközelíteni (5.25. ábra). Kialakítása az előcsarnokhoz képest hasonló, ám kisebb téglalap alaprajzú – 5x4 öl, vagyis megközelítőleg 9x7 méter. A nézőtér felé vezető három kétszárnyú ajtó között kettős ión pilaszterek láthatóak. (5.44. ábra) Az ajtók timpanonos oromzati lezárást kaptak, ami felett medalionba foglalt portrék és az azt körülvevő füzérdísz állt. A falszakasz lezárása konzolsorral díszített, ami a teljes helyiségben körbefutott. Az előcsarnokhoz hasonlóan a mennyezet kazettás, ami geometrikus formákkal és rozettákkal tagolt. A foyer díszjele a lelógó nagy központi csillár volt. Ezen a szinten, a nézőtéren a mezzaninhoz hasonló kialakítással három-három proscénium- és öt-öt zárt páholyhely állt, azzal a különbséggel, hogy a páholyok előtt egy zártzártszéksor is helyet kapott. A színpaddal szemben és a páholyok előtti sorral összesen 239 ülőhely volt ezen a szinten.²¹²

A második emeleten az előző emelet kialakításához hasonlóan, a sarokpontokba került a ruhatár. Egyezik a páholyhelyek és székek kiosztása is: a színpaddal szemben 158 zártzék, míg a patkó forma két oldalán három proscénium- és páholy állt (5.26. ábra).²¹³ A harmadik emeleten összesen 461 férőhely volt, a karzathelyek mögött található íves folyosó összekötötte a két oldalon álló lépcsőházat, egyúttal ruhatárként szolgált a közönség számára (5.27. ábra).²¹⁴

A nézőtér befogadóképessége Fellner és Helmer később tervezett színházainak tükrében igen nagy volt, ráadásul – bár a korabeli leírás elegendőnek érzi, mégis, az arányokat tekintve – a szintenként elérhető helyekhez képest kevés kijáratot biztosítottak a tervezés során (5.45. ábra). Jól érzékelhető tehát, hogy a bécsi Ringtheater katasztrófája előtt mennyivel nagyobb befogadóképessége lehetett egy teátrumnak, mindamellet felfelé is több szinten terjeszkedhetett. A földszinti zártzések három részre tagoltak, a felette álló páholyok hierarchiáját szintenként más motívum jelzi: a földszinti páholyokat elválasztó falak konzoljainak díszítése felfelé haladva egyre elegánsabbá válik, és ugyanez figyelhető meg a proscéniumpáholyon (5.46. ábra). A mellvéden domborművek, az oszlopokon figurális díszítés állt. A korabeli leírás részlete jól érzékelteti a nézőtér kialakítását: *„A nézőtérnek az uralkodó szint a sötét megyszín zártzések, a páholyok hasonló színű öblei és vörös selyemdrapériái adják. Mindazon alkotvány, melynek rámaiból a páholyok tekintenek, aranyos fehér alapon. Az a lap, mely egyik és másik páholy közt fennmarad, cachirozott arabeskekkel, féldomborművű amorettekkel van tele. Az oszlopféjek közt egy-egy vigyorgó satyr, a legfelső*

²¹² MNL OL T.15.No.2.2.

²¹³ MNL OL.T.15.No.2.3.

²¹⁴ MNL OL T.15.No.2.4.

sorban caryatidek. Fenn a boltozatot nyolcz allegorikus csoportozat népesíti. Egy-egy festmény ezekből 800 frtba került. Gáz a páholyok oldalain nem ég sehol. Egyedül a legfelső karzat hátsó ölében van vagy öt gázláng, a falba vésett fülkékben és rostély között. Koncentrált világosság veri szét a fényt. Egészen fenn a boltozatnál van egy óriás körtealakú csillár, csupa üvegprizmából s annak közepében ég a gáz.”²¹⁵ A korabeli leírást archív fényképek és a korábban is említett *Éjféltor* című film néhány jelenete egészíti ki (5.47. ábra).²¹⁶

A közönségforgalmi területektől külön, elsősorban az alagsorban és a színház hátsó traktusában találhatóak a műszaki területek. Ehhez a pince, a padlás és a tető alaprajza is rendelkezésre áll, néhány helyen felirat segíti a helyiségkiosztás rekonstrukcióját (5.23; 5.28. ábra). A pincében látható a szellőzők – és fűtés – rendszerének falazatkiosztása, ami a színház egészén végigfutott. Ezen a szinten az épület baloldalán a vízóra szobája állt. A színpad és az első alsó színpad alatt a második alsó színpad állt – 11 öl hosszú és 6 öl széles, körülbelül 20x11 méter –, ami mögött, a hátsó traktusban hatalmas díszletraktár – 7x5 öl, vagyis 12,5x9 méter – kapott helyet. A hátsó traktus két lekerekített oldalán baloldalt raktárak, jobbra bádogosműhely és szertár állt. A színpad jobb oldalán volt az asztalosműhely.²¹⁷ A földszinten a nézőtér oldalán, az oldalbejáratokhoz tartozó vesztibül mellett álltak a zeneszobák, az első alsó színpad – 11x7 öl, vagyis 19x12,5 méter – két oldalán ruhatárak voltak. A hátsó raktár – méretei egyeznek a pincében található ugyanezen helyiséggel – baloldalán gondoklakás és rendőrszoba, jobboldalán a tűzoltó és gépész szobája állt. Ahogyan a közönségforgalmi terek esetében, a lépcsők elhelyezése itt is sarokpontra történt: az L alakú lépcsősor a színpad mögött, a nagy raktár oldalfalának találkozásánál állt mind a két oldalon.²¹⁸ A földszinten a színpad két oldalán társalgó termek és öltözők voltak. A színpad mérete 11x7 öl, vagyis 19x12,5 méter, amihez egy 7x5 – 12,5x9 méter – öl méretű hátsó színpad közvetlenül kapcsolódott. A nézőtér felé a színpad 11 öl hosszából csupán 7 öl látszódott.²¹⁹ A színház egésze kezdetben gázvilágítással üzemelt. A műszaki terek kapcsán fontos kiemelni Galló György (1845-?) nevét, aki a Népszínház főgépésze volt, azonban munkája során számos színházat, köztük a szegedi és kecskeméti színházak gépészeti berendezéséért is ő volt felelős.²²⁰

²¹⁵ *A budapesti népszínházról*. In: *Magyarország és a Nagyvilág*. 1875. október 24. 11. évf. 43. sz. p. 539.

²¹⁶ A filmben több vágókép készült a színpadról, valamint a nézőtérrel: látható a proscéniumpáholy és a páholy, a földszinti zártszékek között álló kis folyosó, az emeleti páholyok és a karzat egy részlete, valamint a közönségforgalmi területek közül az egyik szint páholyhelyeihez vezető körfolyosó részlete. Megjelenik továbbá a színpad mellett található gépmesteri szoba, a műszaki folyosók részlete, valamint egy öltöző és az igazgatói szoba felirata is.

²¹⁷ MNL OL T.15.No.2.19.

²¹⁸ MNL OL T.15.No.2.16.

²¹⁹ MNL OL T.15.No.2.1.

²²⁰ *Magyar színművészeti lexikon II. kötet*. szerk.: SCHÖPFLIN Aladár. Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete. Budapest. 1929. p. 95.

3.4.3. Szeged, Városi Színház (1882-1883; 1885-1886)

A Tisza 1879. március 12-én öntötte el a várost (6.2. ábra). A katasztrófa előjelei már a megelőző években is láthatóak voltak, az árvizek szintje már az 1850-es évek óta emelkedett a folyón, és ez a tendencia minden Tisza menti településen jelen volt. A Tisza kiöntését megelőző napokban a *Szegedi Híradó* több főlapon megjelenő cikkben is figyelmezteti olvasóit arra a bizonytalanságra, amelyet a magas vízállás okozott. „»A Tisza rémitő ítéletet tart az emberek fölött, a kik, minden természeti törvény lábbal tapodásával, megfosztották a természettől nyert szabadságától s szűk ketrecbe zárva ráparancsoltak, hogy: itt folyj, ebben a keskeny gödörben!«²²¹ »Az ár betört! 1879. március 12. Éjjél után 2 óra! Szeged város haldoklásának kezdete. 24 óra múlva halott volt, nincs többé!«²²²

3.4.3.1. Új város – új színház épül: a színház felépítésének közvetlen előzményei

Tisza Kálmán (1830-1902) miniszterelnök az áradást megelőző és az azt követő napokban minden tisztviselőt adományok gyűjtésére buzdított, emellett biztosították a törvényszéki iratok biztonságba helyezését is. A mentőeszközöket már hetekkel a katasztrófa előtt készülségbe helyezték a városban. A helyszínre Szapáry Gyula gróf (1832-1905), pénzügyminiszter, valamint Hieronymi Károly (1836-1911) közlekedésügyi államtitkár utazott a kormány megbízásából.²²³ Az uralkodó, I. Ferenc József Tisza Kálmán kíséretében 1879. március 17-én meglátogatta a várost, az esemény kulcsmondata – „*Szeged szebb lesz, mint volt*”²²⁴ – és a látogatás sajtóvisszhangjának köszönhetően nemcsak a hazai támogatók száma, hanem a külföldi országok segélynyújtása is jelentős volt, Londonban például fogadást rendeztek a város javára, Munkácsy Mihály (1844-1900) pedig Szeged megsegítésére gyűjtést szervezett Franciaországban.²²⁵ A településen 5723 házból 5458 sérült, vagy pusztult el, 265 élte csak túl a katasztrófát.²²⁶ A rekonstrukciós munkákra Tisza Lajos (1832-1898) királyi biztos kapott megbízást, az 1879. évi XX. törvénycikk rendelkezései szerint szeptember elejére elkészítették a város újjáépítésének tervét.²²⁷ Ennek tervezője Lechner Lajos (1833-1897) volt. Személye különösen fontos, hiszen 1871-ben Budapest rendezésére kiírt nemzetközi

²²¹ *Szegedi Híradó*. 1879. március 8. 21. évf. 31. sz. p. 95

²²² *Szegedi Híradó*. 1879. március 12. 21. évf. 34. sz. p. 101.

²²³ KULINYI Zsigmond: *Szeged új kora: a város újabb története (1879-1899) és leírása*. Szeged Szabad Királyi Város Közönsége. 1901. p. 15. (továbbiakban KULINYI, 1901)

²²⁴ KULINYI, 1901. p. 21.

²²⁵ *Vasárnapi Ujság*. 1879. június 15. 26. évf. 24. sz. p. 380.

²²⁶ KULINYI, 1901. p. 25.

²²⁷ A Habsburg Birodalom (1869-1887) Harmadik Katonai Felmérésének térképén már az újjászervezett város alaprajza látható. <https://maps.arcanum.com/hu> (megtekintve 2022. 10. 18.)

pályázaton első díjat nyert, tapasztalata révén jól ismerte a modern nagyváros kialakításának szempontjait, különös tekintettel az úthálózat megfelelő elhelyezésére – a sugaras elrendezés, kis- és nagykörút, vasúti állomás, valamint állandó híd építése –, a közlekedés zavartalan biztosítására, a lakosság zöldterület igényével. Szegeden az árvízvédelem fontossága állt első helyen a tervezetben.²²⁸ A szabályozáshoz készített magyarázatban, a középületek között – a teljesség igénye nélkül: törvényszék, posta, református, lutheránus és zsidó templom, kaszárnya – szerepelt egy új színház elhelyezése is, közvetlenül a városi park mögötti négy oldalról szabadon álló telken, homlokzattal a park felé. A kiviteli sorozat külön leírta a felújítás, a város újjáépítésének évekre lebontott tervezetét, valamint a költségeket is tartalmazta.²²⁹ Szeged építési és szabályozási tervét a CLXXXVI. 1880. április 3-án tartott rendkívüli választmányi ülésen tárgyalta a bizottság.²³⁰ A rekonstrukciós munkákat a Magyar Mérnök- és Építész Egylet is megtekintette 1880-ban tartott nagy kirándulásán, Szegeden, Lechner Lajos vezetésével.²³¹

Szeged újjáépítésének áttekintéséből kiderül tehát, hogy a részletes városrendezési és szabályozási tervben szerepet kapott az állandó kőszínház felépítése is.²³² A törvényhatósági bizottság 1881 májusában mondta ki, hogy a korábban színháznak használt fabódé nem felel meg tovább a közbiztonság követelményeinek, sem az aktuális igényeknek. A bizottság tagjai 200000 forint összeget szavaztak meg az állandó színház építési céljaira.²³³ Ekkor véglegesítették a helyszínt is, amely a korábban már kijelölt 600 négyszögöles területet jelentette. Ez a Tisza-parton, a Stefánia sétány, Vörösmarty utca, Deák Ferenc és a Wesselényi utca (2003 óta Vaszy Viktor tér) között helyezkedett el, az egykor itt álló vár északkeleti része volt ez a terület (6.3.-6.4. ábra).²³⁴

Mielőtt bármilyen hivatalos lépés történt volna egy felhívás, vagy építész személyének kérdésében, az osztrák páros már lépést tett az ügyben: Ferdinand Fellner és Hermann Helmer 1881 júniusában ajánlatot nyújtott be az állandó színház elkészítésére. Ajánlatukról a Szegedi Levéltár iratai között egy magyar nyelvű fordítás található meg, amely 1881. június 18-ra

²²⁸ *A szegedi árvíz 1879.* szerk.: KÁROLYI Zsigmond. Vízügyi Történeti Füzetek 1. Budapest. 1969. p. 57.

²²⁹ KULINYI, 1901. p. 148-157.

²³⁰ *A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye* 1880. 14. évf. 2. sz. p. 234.

²³¹ *A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye* 1880. 14. évf. 4. sz. p. 514.

²³² 1879 novemberében a használatban lévő bódészínházról is állapotfelmérés készült, amelyből kiderült, hogy a szerkezet alapvetően a renoválási munkáknak köszönhetően rendben van, de faszerkezetéből adódóan fokozottan tűzveszélyes. *Szegedi Híradó.* 1879. november 21. 21. évf. 199. sz. p. 480.

²³³ *Szegedi Híradó.* 1881. július 5. 23. évf. 150. sz. p. 13.

²³⁴ SÁNDOR János: *A szegedi színháztársulat krónikája – A kőszínház és társulatának története 1883-1944.* Bába kiadó. Szeged. 2003. p. 25. (továbbiakban SÁNDOR, 2003), valamint T. Knotik Márta: *A Szegedi Nemzet Színházáról,* In: *Csongrád megye építészeti emlékei.* szerk.: TÓTH Ferenc. Szeged. Móra Ferenc Múzeum. 2000. (továbbiakban TÓTH, 2000) p. 516.

datált.²³⁵ A dokumentum szerint a terveket és az építkezés hozzávetőleges költségvetését a megrendeléstől számítva tíz héten belül készítik el, tiszteletdíjuk, az előirányzott költségvetés 4%-a ellenében. Amennyiben a tervezés mellett a kivitelezési munkákra is igényt tartana a város, úgy további 4%-kal növekedne a díj. Leszögezik, hogy amennyiben az előirányzott költségvetés váratlan kiadások miatt növekedne, a különbözetre nem tartanak igényt (6.5. ábra).²³⁶

1881. július 2-án kelt Szeged szabad királyi városi Tanácsánál egy előadási ív, amelyben Szabados János (1839-1891) királyi tanácsos, Szeged alpolgármestere az előbb említett ajánlatot terjesztette fel a közgyűlés elé. A javaslatot támogatták és elfogadták.²³⁷ Az iratcsomóban található egy rövid levél is, sajnos aláírás nélkül. A benne foglaltak szerint is Fellner és Helmer tervét fogadta el a tanács, azonban az író – mellékesen – említést tesz arról, hogy több belföldi fiatal építész is benyújtotta elképzelését a szegedi színház terveire vonatkozóan (6.6. ábra). Bár Ybl Miklós 1881-ben már 66 esztendősen, tehát fiatalnak nem nevezhető, mégis, Budapest Főváros Levéltárában található egy, Szeged színházához köthető terv a hagyatékában, dátum nélkül (6.7. ábra).²³⁸ A részleges tervrajzokon szereplő technikai részletek alapján feltételezhető, hogy az 1880-as években keletkezett, azonban sajnos nem tisztázható pontosan, hogy 1881-ben, a fent kelt ügyirat előtt készült el a kérdéses alaprajz, vagy az első színház leégését követően, 1885-ben.²³⁹

Mindenesetre fontos megjegyezni, hogy Ybl Miklós aláírója volt annak az indítványnak, amelyet több építész intézett Szeged szabad királyi város Közgyűlésének, így az sem kizárt, hogy a tervezet ennek apropóján készülhetett el.²⁴⁰ Összesen tizenhatan írtak alá egy nyilvános levelet, amelyben kérvényezték a színház építésére vonatkozóan egy tervpályázat kiírását. Az építészpáros személyét alapvetően nem kritizálták, sőt érdemeiket ismerték és elismerték, azonban úgy vélték – teljesen jogosan – hogy a magyar szakemberek számára is lehetőséget kellene biztosítani annak ellenére, hogy Fellner és Helmer neve garancia a színházépítészeti szempontjából. Az indítvány pár nappal a szegedi Tanács döntését követően látott napvilágot, ahogyan a hír nyilvánossá vált. A *Szegedi Híradó* 1881. július 5-én számolt be a bizottsági döntésről, Fellner és Helmer – Fellner volt az, aki a tervet elkészítette – személyét és a bizottság

²³⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár. Szeged (továbbiakban MNL CSML Szeged). Szeged Város Építési Terveinek és Iratainak Gyűjteménye. A Színház tervei és iratai. XV.2.b 44. 6141/881

²³⁶ MNL CSML Szeged XV.2.b 44.

²³⁷ MNL CSML Szeged XV.2.b.44. 11587/1881

²³⁸ HU BFL XV.17.f.331.b – 108/1

²³⁹ A terv hasonló arányokat és szerkesztést mutat, mint a megvalósult épület, így valószínű, hogy ugyanarra a telekre készült. JÓZSA, 2014. p. 221.

²⁴⁰ A folyamodvány szövege az összegző fejezetben olvasható. *A Hon.* 1881. július 9. 19. évf. 187. sz. p. 47.

döntését pozitívan értékelte a szegedi sajtó.²⁴¹ Ezzel ellentétben a *Hon* három nappal később, július 8-án már kritikusabb hangnemet üt meg, ahogyan a *Fővárosi Lapok* is, de ezek még mindig viszonylag objektív tudósítások maradtak.²⁴²

A folyamodvány későn érkezett, a város ekkor már meghozta a határozatot arról, hogy Fellner és Helmer építésszel kössenek szerződést, és nem változtatta meg erre vonatkozó döntését. A szerződést Pálffy Ferenc, Szeged polgármestere írta alá, Fellnerék 1881. augusztus 9-én címzett levelükben küldték meg postafordultával az aláírt papírokat (6.8. ábra).²⁴³ Az építésszel terveket még ugyanebben az évben, novemberre küldték meg. A műszaki osztály jelentése, Lechner Lajos vezetésével, december 10-én készült el, a 2000 főre tervezett színház esetében súlyos hibát nem találtak, azonban a költségek szempontjából kérdésesnek jelölték, hogy pontosan milyen mértékű alapozásra lesz majd szükség a talajvíz magassága miatt.²⁴⁴ A bécsi Ringtheater katasztrófája azonban, mint a legtöbb tervezett színház, a szegedi színház is érintette: a végzetes tűz 1881. december 8-án történt. A tervek ekkor már készen álltak, így azonban Fellner decemberben Szegedre utazott, hogy a tűzbiztonsági szempontokat újratárgyalják: Tisza Lajos elnökletével, Kállay Albert titkár, Rósa Izsó biztosi tanácsos, valamint a városi Tanács tagjai jelenlétében ismét ellenőrizték és ahol szükséges volt, Fellner januárra vállalta annak javítását a megküldött terveken.²⁴⁵ A levéltári iratok között, az 1882 januárjában megküldött levélben már a végleges költségtervezet is szerepelt, 318000 forintról.²⁴⁶

Az előzetes elképzelésekkel ellentétben azonban – az 1881-es levéltári iratokban Fellnerék neve még a kivitelezésnél is felmerült, de vélhetően a sajtóvisszhang alapján – az építkezés vezetésére már pályázat útján adott megbízást a városvezetés. A bizottság hirdetéseket adott fel több lapban is: *Szegedi Híradó*, *Szegedi Napló*, *Pesti Napló*, *Egyetértés*, *Pester Lloyd*, *Építési Iparlap*, *Gazdasági Mérnök*, *Neue Freie Presse*. A hirdetmény szövege szerint a nyertes vállalja, hogy 1883. augusztusára befejezi az építkezést. 318000 forint az előírányzott összeg, amely egyezik a korábbi iratban szereplő tétellel. A nyertes 15000 forint készpénzjuttalomban részesül, amelyet a tőzsdei árfolyam szerint állampapírban is kérhet. A pályázatot 1882. február 23-ig várja a város, a Fellner és Helmer által készített tervek és költségvetés pedig

²⁴¹ *Szegedi Híradó*. 1881. július 5. 23. évf. 150. sz. p. 13.

²⁴² *A Hon*. 1881. július 8. 19. évf. 186. sz. p. 2.

²⁴³ MNL CSML Szeged XV.2.b.44. 4073.

²⁴⁴ *Szegedi Híradó*. 1881. december 14. 23. évf. 284. sz. p. 559.

²⁴⁵ *Szegedi Híradó*. 1881. december 22. 23. évf. 291. sz. p. 590-591. A terveket 1882. január 26-án vette át a városvezetés. MNL CSML Szeged XV.2.b.44. 1169/1882

²⁴⁶ MNL CSML Szeged XV.2.b.44.

megtekinthető Szegeden, a tanácsülés termében. Az irat keletkezési dátuma 1882. január 29.²⁴⁷ A felhívás visszakereshető a folyóiratokban is, Pálffy Ferenc polgármester aláírásával került az újságokba (6.9. ábra).²⁴⁸ 1882. február 27-én hirdették ki az eredményt. A megbízást a legalacsonyabb összeget javasló Jiraszek Nándor és Krausz Lipót nyerték, tervezetükben mindösszesen 330000 forintban maximalizálták a költségeket. Ez ugyan a költségek szempontjából több volt, mint Fellner és Helmer tervezete, de ez már a konkrét kivitelezési költségvetést is tartalmazta, valamint több tűzbiztonsági szempontot is figyelembe vett.²⁴⁹

3.4.3.2. Az építkezés és az építési napló

A színház építéstörténete 1882 márciusa és 1883 januárja között nagy részletességgel megismerhető.²⁵⁰ Az építési napló különleges és részletes forrás, nemcsak az eseményeket rögzíti, hanem a felhasznált alapanyagokat is, emellett ügyiratokra is hivatkozik (6.10. ábra). Az alábbiakban összefoglalom a legfontosabb történéseket, amik ebből a dokumentumból megismerhetőek. Az építési napló első bejegyzésére 1882. március 10-én került sor. Ekkor kezdődtek meg az alapozási munkálatok, az alap kiásása, és betonozása – a magasabb talajvíz miatt magasabb betonréteg készült, a pince anyaga radnai homokkő volt.²⁵¹ Ezen az eseményen részt vettek a szakbizottság tagjai is: Müller Péter, Zsilla Vilmos, Hofhauser Ferencz, Porzsolt Ernő, Picolon K. Ferdinand Fellner megbízásából, emellett Jiraszek Nándor és Krausz Lipót, a két építési vállalkozó. Április 26-án már a főfalak betonozása zajlott. Jiraszek és Krausz előlegigényeit is feltüntette a napló, júniusban például 40000 forint összeget kértek, ennek kicsit több mint a felét kapták meg.

Június 12-én, az alapkőletétel előkészületeit jegyezték a naplóban, az eseményre június 17-én került sor. Ekkor Szabados János, a bizottság elnöke, egy kivésett homokkőbe egy időkapuszulát helyezett el. Üvegbúrába került az 1879-1880-1881-es évből a színház építő bizottságának, a városi hatóságnak, tisztkarnak névsora, emellett további névjegyzékek azokról, akik az építkezés megvalósításához járultak hozzá. Bekerültek még a *Szegedi Híradó* és a *Szegedi Napló* legutolsó, 1882 júniusi számai is.²⁵²

Ferdinand Fellner július 11-én látogatta meg az építkezést. A látogatáson Szabados János, Müller Béla királyi mérnök, Zsilla Vilmos, Porzsolt Ernő, Porodbeck Nándor, Jiraszek

²⁴⁷ MNL CSML Szeged XV.2.b.44. 1169/1882

²⁴⁸ *Pesti Napló*. 1882. február 2. 33. évf. 33. sz. p. 12.

²⁴⁹ MNL CSML Szeged XV.2.b.44. 3360/1882

²⁵⁰ A szegedi színház építési naplója. MNL CSML Szeged XV.2.b.44.

²⁵¹ A radnai homokkő eredete vélhetően Máriaradna (ma Románia területén) volt.

²⁵² Építési napló. 97-es és 107-es bejegyzés. MNL CSML Szeged XV.2.b.44.

Nándor és Krausz Lipót voltak jelen.²⁵³ Ekkor mutatták be a vasfüggöny mintáit, ennek kapcsán az építész a proscénium nyílás feletti falaknál faváz helyett vasszerkezetet és pléh bevonatot kért, hogy fokozza a tűzbiztonságot. A feljárók, a vesztibül, a páholy és erkélyek lépcsőzete piszkei vörös márványból, a vasszerkezetet és tartószerkezeteket kalázi kővel vonták be.²⁵⁴ A pincében a radnai homokkő mellett, ürömi követ is használtak. A homlokzati köveket erdélyi kőből tervezték. A színházi gépezeteket is ezen a látogatáson mutatták be az építésznek, Galló György tervezetét Fellner ekkor jóváhagyta. A freskók elkészítésére két héttel később Lotz és Lehmann urakat kérték fel. Fellner júliusi személyes látogatása során villanyvilágítást javasolt, a párizsi Edison társulatot ajánlotta.

A bokrétaünnepre 1882. szeptember 16-án került sor, Tisza Lajos királyi biztos és Pálffy Ferenc polgármester jelenlétében.²⁵⁵ December végére az épület teljes egészében tető alá került, munkaterv készült az ütemterv megtartásához, valamint ekkor mutatták be a Schlick gyár vasfüggönyét is. A napló sajnos csak 1883 januárjáig olvasható, az utolsó bejegyzés a páholszékek és padok beérkezéséről szól.²⁵⁶ A vasfüggöny esetében a fennmaradt műszaki iratnak köszönhetően az is ismert, hogy a Schlick gyár mellett Pfaff Károly bécsi magánmérnök, és Gridl Ignác, bécsi vasgyáros – több különböző megoldást is javasolt – is nyújtott be ajánlatot.²⁵⁷ 1883. április 26-án kelt levelében Jiraszek és Krausz az építkezés teljes összegének 10%-át kérte, erre az építkezés akkori állása szerint igényt tarthattak. Ebben a dokumentumban olvasható továbbá, hogy ekkor a külső homlokzatok díszvakolata, az nézőtér mennyezetének festése és aranyozása nagyrészt elkészült. Emellett a kárpitosmunkák nagy része, a fűtésrendszer és a vízvezetékek is időben elkészültek.²⁵⁸ A kárpitosmunkákat helyi iparosok, Eismann, Lederer Mihály és társa végezték. A mennyezeti freskót végül Mannheimer A. Gusztáv festette meg, témája a tragédia, a múzsa, a tánc és a zene voltak. A zártszékeket Szmollény Nándor és Böhm Antal, a bronzcsillárt a Beschorner cég készítette.²⁵⁹ Költséghatékonysági szempontokat szem előtt tartva a vezetőség a gázvilágítás mellett döntött, ez azonban, mint később kiderült, tragikus döntésnek bizonyult. Az épület külső homlokzata kékes hamuszínt kapott.²⁶⁰ A színház a tervezetthez képest közel két hónap csúszással készült

²⁵³ Építési napló. 127-es bejegyzés, MNL CSML Szeged XV.2.b.44.

²⁵⁴ Építési napló. 106-os bejegyzés, MNL CSML Szeged XV.2.b.44. A kalázi a mai Budakalász elnevezése lehet.

²⁵⁵ Építési napló. 195-ös bejegyzés, MNL CSML Szeged XV.2.b.44.

²⁵⁶ Az építési napló folytatásáról csak egy 1889-ben kelt átvételi elismervény tanúskodik, a második kötet sajnos nincs a levéltári anyagban.

²⁵⁷ MNL CSML Szeged. XV.2.b.44. 156.

²⁵⁸ MNL CSML Szeged XV.2.b.44. 8228/1883

²⁵⁹ TÓTH, 2000. p. 515-516.

²⁶⁰ TÓTH, 2000. p. 516.

el. Az ünnepélyes megnyitóra 1883. október 14-én került sor, Ferenc József jelenlétében (6.11.-6.12. ábra).

A színház vezetésére már 1883 januárjában, az átadást megelőzően kiírták a pályázatot, az első három évre Nagy Vince nyerte el az igazgatói széket. A díszletek egy részét a leégett bécsi Ringtheaterből hozatták át, ennek listáját az 1883. évvégi leltárjegyzék rögzítette.²⁶¹ A dokumentum rendkívül részletes, helyiségenként megismerhető belőle az első színház belső bútorzata: így például a nagy előcsarnokba vezető ajtók metszett belga üvegei, vagy a hattyú alakú gázlámpák, valamint a kis előcsarnok mozaik burkolata, illetve ki kell emelni a lépcsőfeljárók márványburkolatát a hozzátartozó bársony lépcsőkarfával és természetesen a földszint és a páholyok széksorait is. A leltár a közönségforgalmi és a színház működési területei szerint különítette el az egyes helyiségeket.²⁶² Az öltözők, próbatermek és a díszletraktárak mellett asztalosműhely, tűzoltószoba, fodrász szoba, zene szoba, zongora szoba, társalgók – külön férfi és női –, vendégszoba, házmester lakás, titkári és igazgatói szobák, könyvtár kapott helyet – kiemelve a legfontosabbakat.

1883 decemberében Fellner és Helmer ajándékot küldött a városi színház számára: Tisza Lajos mellszobrát. Krausz és Jiraszek munkadíja a következő évben kifizetésre került, erről egy 1884 májusában keletkezett irat tanúskodik.²⁶³ A használatba vételt követően bár előtérbe kerültek a kisebb műszaki hibák – így például a nyomásfokozó gépezet nem működött megfelelően – azonban ezeket a kisebb hibákat hamar orvosolták.²⁶⁴ Az 1884-1885-ös évadban, Ditrói Mór (1851-1945) is munkát kapott a Szegedi Színházban.²⁶⁵

1885. április 22-én délután, a színházban tűz ütött ki: a zsinórpadrás – aminek a szerkezete fából épült – kaphatott lángra. Letzter és társa, valamint Ravasz Imre készített

²⁶¹ Az elemek között olvasható többek között: kettős fal, kertiház, szikla, nagyfa lépcsőzet, hídkő ívezet, hajórészlet, őrház, képcsarnok fal, harangállvány, egyiptomi díszek. Színházi leltárjegyzék. MNL CSML Szeged. XV.2.b.44. p. 199-201.

²⁶² Színházi leltárjegyzék. MNL CSML Szeged. XV.2.b.44. 179-205.

²⁶³ MNL CSML Szeged XV.2.b.44.

²⁶⁴ SÁNDOR, 2003. p. 43.

²⁶⁵ Ennek jelentősége, hogy Ditrói 1874 és 1880 között a Kolozsvári Nemzeti Színház színésze volt. 1884-ben Szeged volt az egyik első állomás, ahol már nem színészként, hanem művezetőként és rendezőként kapott lehetőséget a bemutatkozásra, és ez valószínűleg ugródeszkát jelentett későbbi karrierje szempontjából is, hiszen 1887-től Kolozsvár színházának, majd 1896-tól a Vígszínház igazgatója volt. A felsorolt helyszínek mind kötődnek azokhoz az épületekhez, amelyeket Fellner és Helmer terveztek Magyarországon, – kivéve a kolozsvári helyszínt, hiszen ebben az esetben nem az építészpáros által tervezett színházban dolgozott, hanem a Farkas utcai színházban – ez azonban csupán érdekesség, hiszen konkrét kapcsolatot aligha lehetett a rendező és az építészek között. Fesztbaum Béla, színművész, doktori disszertációjában Ditrói Mór életútját járja végig. Részletesen megismerhető a színész-rendező élete, kapcsolata többek között Szegeddel és Kolozsvárral, majd a Vígszínházzal is. FESZTBAUM Béla: *Aki Budapestet mulattatja, de Kolozsvárról álmodik..., Ditrói Mór biográfia. Színház- és Filmművészeti Egyetem. Doktori disszertáció. 2015. (továbbiakban FESZTBAUM, 2015)*

fényképet az égő színházról (6.13. ábra).²⁶⁶ A város a színházat az eredeti tervek szerint kívánta újjáépíteni. A színészek mindeközben Nagyváradra költöztették át székhelyüket, az erre szükséges anyagiak megteremtése végett a civilek jótékonyági estek szervezésével járultak hozzá a társulat fennmaradásához, munkájának biztosításához.²⁶⁷ Az új előirányzott költség 261 612 forint, Fellner és Helmer a felkérésüknek eleget téve az új tervek elkészítésekor külön hangsúlyt fektetett a tűzbiztonság fokozására. A tűz bár a zsinórpadráson keletkezett, a tetőszerkezet teljesen megsemmisült, és a vasfüggöny ellenére mégis a nézőtérre terjedt tovább, szinte teljesen elpusztítva a nézőtér asztalos- és kárpitosmunkáit, valamint a mennyezeti freskókat is. Egy, a Belügyminisztérium számára címzett 1885. szeptember 11-i keltezésű dokumentumból kiderül, hogy az újjáépítéshez kiírták az új pályázatot, valamint az is, hogy az épület a biztosítása révén 237 000 forintnyi kármegtérítésre volt jogosult (6.14. ábra).²⁶⁸

Az építkezés vezetésére beérkezett pályázatok közül Jiraszek és Krausz személyéről 1885. szeptember 8-án döntött a tanács, és bár az általuk előirányzott összeg a költségvetést 20 487 forinttal meghaladta, mégis ismét ez az ajánlat bizonyult a legalacsonyabbnak. A teljes felújításhoz szükséges összeg tehát 282 100 forint volt, a hiányzó összeget a város a Pester Lloyd-féle alapból vehette fel.²⁶⁹ Egy korábbi, 1885. augusztus 22-i iratban a legfontosabb változtatások olvashatóak. Az egyik kiemelt újítás természetesen a tetőzet anyagának megváltoztatása, fa helyett vasból készült el, így a tető a korábbihoz képest magasabb lett. A gázvilágítás sajnos az építésszek tűzbiztonsági javaslatainak ellenére megmaradt, a villanyvilágítás csak több mint tíz évvel később, 1897-ben nyert teret.²⁷⁰ A vízvezetékrendszert ezzel szemben bővítették, légfűtés helyett gőzfűtést alkalmaztak.²⁷¹ A belső terekben régi és új szakemberek készítették el a díszítőmunkákat. A kárpitosmunka Seifmann Mór és özv. Lengyel Lőrincné, az asztalosmunka Juhász György és Rainer Ferenc, a nézőtéri mennyezet négy festménye Kern Ármin munkája – témája a zene, vígjáték és tánc, víg zene és népszínmű. Bécsi művészek készítették a belső terek aranyozási munkáit és a gipsz címereket: Zott és Törtel; valamint Hyan berlini gyáros szállította a vasszékeket.²⁷² Az épület 1886. októberére készült el, az ünnepélyes újra-megnyitóra 1886. október 2-án került sor (6.15. ábra). Részt vett rajta Tisza Lajos, Tisza Kálmán, Lechner Lajos, Podmaniczky Frigyes és Mikszáth Kálmán is.²⁷³ Az

²⁶⁶ TÓTH, 2000. p. 515-516. Az esetről Mikszáth Kálmán (1847-1910) is megemlékezett. MIKSZÁTH Kálmán: *Cikkek és karcolatok (51-86. kötet)*. 1886. 73. kötet. A Szegedi Színház

²⁶⁷ SÁNDOR, 2003. p. 55.

²⁶⁸ MNL CSML Szeged. XV.2.b.44. 270/885 p. 207.

²⁶⁹ MNL CSML Szeged XV.2.b.44. 270/885 p. 208.

²⁷⁰ MNL CSML Szeged XV.2.b.44. 7183/897

²⁷¹ MNL CSML Szeged XV.2.b.44. 264/885 212-214

²⁷² TÓTH, 2000. p. 516.

²⁷³ *Nemzet*. 1886. szeptember 24. 5. évf. 1462. sz. p. 151.

igazgatói posztot ismét pályázat útján lehetett elnyerni, és bár a pályázók között Ditrói Mór is szerepelt, az igazgató széket mégis Aradi Gerő kapta, három évre.²⁷⁴ A *Nemzet* júniusi számában a munkákkal kapcsolatos haladás olvasható.²⁷⁵ Az *Ország-Világ* a megnyitó alkalmával cikket és egy grafikát közölt az új színházról, Letzter és társa fotográfiája nyomán. „*Túltömött barokk stíl tarkítja a belsőt. Szakasztott mása az elsőnek. A foyer, a lépcsők, folyosók, csarnokok faragott kődíszszel ékítvék. Különösen a foyer mennyezete vakít arany arabeszkjeivel. A páholyok vörös drapériája, a középről alácsüngő csillár, amint fényét Kern falfestményeire lövelli, mind a régi elhamvasztott fényt elevenítik föl. A színház 2300 embernél többet fogadhat magába. Páholya van 52, zártszéke 346, ülőhelye 270, a karzaton 1500 ember fér el. Lényegesebb javítást a vasredők, a színpad technikai berendezése tüntet fel. Vízvezeték, világítás, gépműködés úgyszólván semmi kívánni valót sem hagynak hátra.*”²⁷⁶

3.4.3.3. Épületleírás

Mivel az 1880-as években két színház is felépült Szegeden, ugyanarra a telekre, elsősorban a második, 1886. október 2-án megnyitott színház homlokzatileírása az elsődleges, ám ahol a tervek ezt lehetővé teszik, a két épület párhuzamba állítása is lehetséges. A második épület alapvetően az előző megmaradt alapjaira épült, teljes bontására nem került sor – a tűzkár elsősorban a tetőszerkezetet és az épületbelsőt érte, mindamellett a biztosító által térített összeg is alacsony lett volna a teljes bontáshoz és újjáépítéshez.

A színház szabadon álló neoreneszánsz épület, Tiszára néző főhomlokzata héttengelyes, enyhe szegmensív mentén domborodik előre.²⁷⁷ Bár a színház alapvetően horizontális hangsúlyú, fontos megjegyezni, hogy a középrizaliton alkalmazott féloszlopok kissé ellensúlyozzák ezt a vízszintes irányt. Befogadóképességét tekintve eredetileg körülbelül 2000 fővel terveztek, azonban a tüzeset után biztonsági okokból a befogadóképességet 1500 főre csökkentették.²⁷⁸ A korabeli homlokzati tervek alapján főhomlokzatának hossza közel 40 méter, legmagasabb pontja 31 méter magas – a pincszinttől a zsinórpádlásig számolva.²⁷⁹ A telket a helyzetrajz alapján a főhomlokzati oldalon, a Bástya utca, innen nézve jobboldalról a Vörösmarty utca, baloldaltól a Wesselényi utca, hátsó homlokzatát a Deák Ferenc utca keretezte

²⁷⁴ SÁNDOR, 2003. p. 62.

²⁷⁵ *Nemzet*. 1886. június 19. 5. évf. 1365. sz. p. 139.

²⁷⁶ *Ország-Világ*. 1886. október 9. 7. évf. 41. sz. p. 657. (a fotográfia a 662. oldalon található)

²⁷⁷ ROZSNYAI, 2011. p. 82.

²⁷⁸ *Fővárosi Lapok*. 1883. október 13. 240. sz. p. 64.

²⁷⁹ MNL CSML Szeged XV.2.b.41.

(6.16. ábra) – a Bástya utca mai neve Stefánia körút, a Wesselényi utca Vaszy Viktor tér lett.²⁸⁰
Az épület teljesen szimmetrikus kialakítású (6.17. ábra).

A főhomlokzat középrizalitjának öt tengelye szegmensív mentén domborodik előre. Az axisokat a földszinten kettős pilaszterek választják el egymástól, ezek az elemek nem kaptak külön lábazati kettőzést, közös téglány talapzaton állnak. A bejáratok között egyedül a középtengely ajtaja fölé került előtető: bár a korabeli terveken nem látszódott, az eredeti, 1883-ban, majd az 1886-ban átadott épületen jól látható a kovácsoltvas konzolokon nyugvó téglalap lefedés.²⁸¹ A főhomlokzat alacsony lábazatot kapott, ezt kizárólag a keskeny, háromfokos lépcsősorok törik meg. A színházat öt félköríves záródású, tojással díszített fülkében álló bejáraton át lehet megközelíteni, a telek adottságai, az itt haladó főút miatt azonban a bejárat előtti tér igen keskeny a közönség számára. Ezt kissé ellensúlyozza a főhomlokzattal szemben található Várkert, amely beépítetlen, parkosított és nyitott területként az egykori vár emlékét is őrzi.

Az eredeti kétszárnyú ajtókat csak a terveken és az archív fényképeken láthatjuk: fából készült, ám kialakítása igen művészi lehetett: a felső harmad a templomok ajtajához hasonló üvegelosztást kapott, a két szárny félköríves üvegei felett egy kis oculus is állt (6.18. ábra).²⁸² Ez a kör forma több helyen is ismétlődik az épületen, így közvetlenül a bejáratok felett, a félemelet – mezzanin – magasságában, növényi ornamentika keretben. Két oldalról oroszlános konzolok fogják közre, ezek már a piano nobile erkélyeihez tartoznak. A bejáratok között látható kettős pilaszter kialakítása sávozott, ám kétféle kváderkőminta ismétlődik rajta: rusztikusra és sima felületűre vakolt. Fejezete alapján dór jellegre utal. A szintet fogsorral díszített övpárkány zárja le, felette magasított kettős korinthuszi féloszlopok láthatóak. Ezek az épület falsíkjából nem lépnek ki, oszlopszéken állnak, és megismétlik a földszint elválasztási rendszerét. A két szintet átfogó ablakokat dór pilaszter keretezi, záródása félköríves, felette díszítőelemként füzér stukkódíszek között tengelyenként egy lant és egy női arc váltja egymást. Az épületbelsőből minden ablak előtt egy-egy balusztrádos kis erkélyre lehet kilépni. A koronázópárkány architrávja lépcsőzetes, fríze díszítetlen, geiszonja tojással, lezáró eleme fogsorral tagolt. Ez a díszítés a homlokzat egészén megfigyelhető. A koronázópárkány felett az attikaszinten minden axisban más minta látható az oculus körül: az egyik tengelyen palmettalevelek, a másikon női és férfialakok, amelyek füzérekkel emelkednek ki. A kör alakú ablakok között álló allegorikus női szobrok a színházi művészet attribútumait szimbolizálják:

²⁸⁰ MNL CSML Szeged. XV.2.b.41.

²⁸¹ Ez azonban az épület rekonstrukciós munkái során átalakult: manzárd jelleget kapott.

²⁸² A főhomlokzat rajza. MNL CSML Szeged. XV.2.b.41.

színészi hivatás, hősköltészet, tragédia, komédia, opera és színészi dicsőség – kezükben, vagy lábuk előtt papírtekerics, fáklya, lándzsa, komikus maszk, lant és égő fáklya.²⁸³

A főhomlokzat két saroktengelyének vakolása követi a középrizalitét. A sávozott, pilaszterek – simára vakolt és kváderezett téglány szakaszok váltják egymást, amelyek egy oszlop dobjaihoz hasonlóak – ezen a tengelyen is kettőzve állnak, a piano nobilen azonban a féloszlopok helyett is pilasztereket alkalmaztak az építések – ezeknek a fejezetkialakítása természetesen követi a féloszlopokét. A földszinten mindkét oldalon egy-egy vakablak látható, szemöldöke szegmensíves, egy kartust foglal magába. Mind a kettő egy-egy emléktábla elhelyezésére szolgált, eredeti felirataikat a *Fővárosi Lapok* cikkében olvashatjuk: „*I. Ferenc József apostoli király újjáteremtő szózata által lelkesített Szeged sz. kir. város közönsége emelte oltáru a magyar színművészetnek;*» a másik tábla felírása pedig: »*A város újjá alkotását intéző Tisza Lajos királyi biztos támogatásával, Pálffy Ferenc polgármestersége idejében, Fellner és Helmer terve szerint épült 1882-83. évben.*«²⁸⁴ Jelenleg csak egy tábla áll a jobboldalon, ennek felirata: „*Itt alakult meg 1944. december 3-án az ország haladó erőit hazánkban demokratikus újjáépítésére tömörítő Magyar Nemzeti Függetlenségi Front. 1969. december 3.*” A piano nobile gyámköves félkör talapzatán Katona József és Erkel Ferenc szobra áll, az eredeti archív képek alapján látható, hogy ezeket később helyezték el az eredetileg vélhetően erre a célra kialakított fülkékben. Az attikaszínten egy kör alakú vakablak látható, palmettaág keretezi (6.19.-6.20. ábra).

Az oldalhomlokzatok kialakítása teljesen egyezik. A korabeli látványterv, és a felújításkor készült tervek alapján ebben a szövegben vizsgálható a legjobban a tetőszerkezet és annak különbségei az első és a második épület között. Az oldalak tengelyeinek kialakításakor a funkció szerint két traktust különíthetünk el egymástól: a főhomlokzathoz kapcsolódó, és a zsinórpádláshoz tartozó traktusokat. A főhomlokzat felől nézve, az első három tengely kialakítása számos hasonlóságot mutat a főhomlokzat középrizalitjával – az ajtók díszítése és keretezése, a felette alkalmazott oculus emelhető ki. A tengelyek elválasztásaként alkalmazott pilaszter a falsíkból kilép, kialakítása ismétli a főhomlokzat oldalrizalitjának pilasztereit. Az övpárkány felett három díszes parapeten nyugvó félköríves záródású ablak áll, melyek nyitott oromzatos szemöldöklezárást kaptak. Ezek felett egyszerű, egyenes záródású, négyzet alakú ablakok láthatóak. A tengelyeket egy-egy korinthuszi pilaszter választja el egymástól, amely a falsíkból enyhén kilép. Az attika pontosan ismétli a főhomlokzat oculusainak kialakítását és díszítését. Az oldalhomlokzatok zsinórpádláshoz – és nézőtérhez – tartozó traktusának kissé

²⁸³ Az épület szobrairól: <https://www.kozterkep.hu/27084/a-szinjatszas-allegorai> (megtekintve 2022. 11. 08.)

²⁸⁴ *Fővárosi Lapok*. 1883. október 13. 240. sz. p. 64.

eltér a tengelyenkénti kialakítása. Az itt található kapukból közelíthető meg a porta és a művészbejáró, ezeket téglány kovácsoltvas előtető díszíti. A földszinten félköríves ablakok láthatók, az övpárkány felett azonban a korábban bemutatott főemeleti megoldás látható ismét.²⁸⁵

A leégett és újjáépített tetőszerkezet közötti alapvető különbség a zsinórpadrás kialakítása, valamint a tető magasságának megváltozása. Míg az eredeti, 1883-ban készült épületen tetőszerkezetén jól elkülöníthetőek a traktusok: a zsinórpadrás, a nézőtér, valamint az előcsarnoké, a második, 1886-ban átadott épületen ezek már egységesek. Az eredeti homlokzat zsinórpadrása nyeregtetővel fedett. A főhomlokzat tetőzetének kialakítása a lapos, íves csonkagúlatetű, a nézőtér pedig valószínűsíthetően kishajlású sátoztető volt. Az 1886-ban átadott épület tervén ezzel szemben elmarad az első változaton látható díszített zsinórpadrás, a tetőszerkezet egységes a nézőtéri traktussal, így a kettő együtt kontyotetőt alkot. A főhomlokzat fedése hasonló marad az eredetihez, ám a manzárd jelleg helyett magasabbá vált (6.21.-6.22. ábra).²⁸⁶

A hátsó homlokzat axisonkénti kialakítása és ablakkiosztása egyezik az oldalhomlokzaton láthatókkal. Ezen az épületen nem érvényesül az általános, az építészpárosra általában vonatkozó kijelentés, hogy a hátsó homlokzat díszítése visszafogott lenne. Ellenkezőleg, a középrizalit kialakítása monumentális, a középtengelyt mind a két oldalról kettős korinthoszi féloszlop határolja. A díszletek behordására szolgáló kétszárnyú főkapu félköríves, két oldalán medalionokban a színeszethez kapcsolódó allegorikus ábrázolásokat láthatunk – baloldalt hangszerek, jobbra a tragédia és komédia maszkja egy kard társaságában.²⁸⁷ A medalionok a terven eredetileg egy-egy portrét mutatnak, azonban források és archív felvételek híján erről nem áll rendelkezésre további információ.

A piano nobilen eredetileg egy két szintet átfogó, szegmensíves fülkében álló, többosztatú ablak állt, aminek kialakítása már előrevetíti azt a stílusirányt, ami Fellner építészetében az 1890-es évekre teljesedik ki. Az ablakot kettős oszlopokon nyugvó korinthoszi féloszlopok keretezik, amelynek nyitott szegmensíves, ornamentikus díszítésű oromzatában egy központi medalion áll. Az eredeti terveken ez az oromzat külön díszítést kapott – füzérek és palmettaleveleket mintázott. A zsinórpadrás hátsó homlokzatának felülete a mai állapotában simára vakolt, felületét csak a széleken töri meg egy-egy pilaszter és az ahhoz kapcsolódó

²⁸⁵ Az attikaszinten látható az egyetlen különbség, ez a felület az utolsó hat tengelyen puritán, egyenes záródású ablakai négyzet alakúak. Az eredeti terveken és archív felvételeken jól látható, hogy ez az attikaszint későbbi hozzáépítés eredménye.

²⁸⁶ Oldalhomlokzati rajzok. MNL CSML Szeged. XV.2.b.41.

²⁸⁷ Hátsó homlokzat. MNL CSML Szeged XV.2.b.41

voluták. Eredetileg gazdagon díszített, a barokkos oromzatának fríze allegorikus jelenetet ábrázolt. A volutás oromzat központjában egy díszes kartus látható, amelyet volutás szegmensívek között álló zár le. Bár a hátsó homlokzat szintén horizontális hangsúlyú, ez a zsinórpadróláshoz tartozó oromzat az épületet vertikálisan kiegyensúlyozza (6.23.-6.24. ábra).

3.4.3.4. Épületbelső

A színház előcsarnoka a belső íven is követi a főhomlokzat szegmensíves kialakítását, belső elrendezése szimmetrikus. Ez a vesztibül alaprajzi forma egyedinek mondható az építészpáros életművében, mivel átmenetet képez az 1870-es években használt téglalap és a később kialakuló ovális alaprajz között. A mennyezete sík lefedést és aranyozott stukkódíszítést kapott. A középrizaliton nyíló bejáratok a hosszúkás lekerekített előcsarnokból három irányba vezetnek tovább: két oldalt több bejáraton át a lépcsőházba, szemben pedig a ruhatárhoz lehet eljutni. Az előcsarnok két saroktengelyén kapott helyett a lépcsőház, amely egyúttal az oldalhomlokzatok bejárataival is összeköttetésben van, a vesztibülhöz tartozó lépcsőházi előteret a mennyezeten egy korinthuszi oszlopokon nyugvó vakolt gerenda különíti el az előcsarnok fő haladási irányától. A lépcsőházi rendszer kétkarú: a központi, kétszeres szélességű lépcsősor a mezzaninra, a mellette lévő pedig lefelé kijárást biztosítanak az oldalhomlokzatok ajtajain át. A mezzaninszinten egyetlen, szintén a főhomlokzat szegmensívén elhelyezkedő folyosón lehet a nézőtérre és a földszinti páholyokhoz jutni. A nézőtéren 312 zártszék és 12 páholy található, összesen három részre tagolva, a bejárás két folyosóval kapcsolódik a körfolyosókhoz (6.25.-6.26. ábra).²⁸⁸

A következő szint, a főpáholyokhoz, valamint a díszpáholyhoz vezet – bár nem jellemző az építészpárosra, itt azonban a színpaddal szemben elhelyezkedő, udvari díszpáholy is helyet kapott, vélhetően a megrendelő igénye szerint (6.27. ábra). A belsőben így összesen 19 páholy található. Díszítésükről szerencsére több részletrajzot is őriz az Országos Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltárának szegedi részlege, így felmérhető a páholy mellvédék és az elválasztóoszlopok eredeti díszítése is, ahogy az előcsarnok gazdagon stukkózott ornamentikus fal- és mennyezetfelületei, a volutás szemöldökű porták, elegáns falitükrök és a vörös baldachinfüggönyök is (6.28.-6.30. ábra).²⁸⁹ A díszpáholy két oszlopát kariatidák díszítik,

²⁸⁸ A színházhoz létezik egy másik tervváltozat is, ezeknek a földszinti és mezzaninszintjét ismerjük. Jól látható, hogy az előcsarnokból két teljesen különálló lépcsőház nyílik. Az első emeleti páholyokhoz tartozó előcsarnokba csak a páholyok lépcsőjén keresztül lehet eljutni, a karzati lépcsőház kihagyja ezt a szintet, közvetlenül az emeletekre vezet tovább, tehát a korábbi elgondolás még inkább elválasztotta a különböző társadalmi rangon álló nézőket. MNL CSML Szeged XV.2.b.43.

²⁸⁹ MNL CSML Szeged XV.2.b.41.

lezárás szegmensíves. Volutákban végződő oromzatában kartusban a magyar címer látható. Ezen a terven a földszint oszlopainak részlete is látszódik: egyenes lezárásán oroszlánfejek állnak.²⁹⁰ A kariatidasor a díszpáholyok minden térelválasztó oszlopán ismétlődik a mezzanin szintjén, így emeli ki annak rangját a többi emelet közül. A következő szinten már csak 12 páholy található, amely a középtengelyen, a díszpáholy felett álló karzat két oldalán egyenlő arányban helyezkedik el. A karzat három egységben található zártisékei összesen 100 ülőhelyet biztosítanak. A harmadik emeleten páholyok nem találhatóak, 212 ülőhelyet kínálnak a zártisékek a patkó alakú nézőtér körül. Emögött stallumok biztosítják az állóhelyeket, itt láthatóak a mennyezet tartóoszlopai, amelyeket szegmensíves boltívek kötnek össze egymással (6.29. ábra). A nézők számára biztosított helyek száma 798, ha ehhez hozzáadjuk a proscéniumpáholyok és az állóhelyek számát – ezekre sajnos nem találtam forrást, a proscéniumban ma a világítóberendezések állnak –, a létszám akkor sem lehetett sokkal több mint 1000 fő. Megállapítható tehát, hogy a korabeli sajtóban talált forrás túlzó lehetett, de az is valószínű, hogy a létszámot a tűzbiztonsági szempontokat és a hely adottságait figyelembe véve tovább csökkentették a tervekhez képest. A proscénium kialakításáról fennmaradt részletrajzon a három szint hierarchikusan épül egymásra, a szintek differenciálódása a függönyök formájában és elrendezésében, a lezárás típusában és a páholyokat keretező pilaszterek díszítésében fedezhető fel (6.30. ábra).²⁹¹

A nézőktől elzárt területeken láthatóak az öltözők, próbatermek és különböző műszaki helyiségek, valamint az alapzat – pince – labirintus-szerű kialakítása is. A pincében kaptak helyet a gépészházak, a fűtő és hűtő berendezések terei, a műszaki folyosók rendszere. A földszinten, az öltözők mellett a színészek ruhatárai találhatóak – balra a nők, jobbra a férfiaké. Az emeleten a színpad baloldalán a nők, jobboldalán a férfiak öltözői és énektermei kaptak helyet. Jobbra, a színpad vonalában az igazgatói irodák és könyvtár, balra a gépészház és a zenekar próbaterme áll (6.31.-6.32. ábra). A színpad mögötti terület egységei a hátsó színpad és a raktárak. A színpad méretei: a teljes hossz 24 méter, ebből a közönség számára látható terület 12,5 méter, mélysége 11 méter. A színpad mögött, az épület hátsó traktusában kaptak helyet a díszletraktárak és a hátsó színpad. A lépcsőház is ezen a területen nyílik. A második szinten már kevesebb terem látható, a harmadik szinten a zsinórpádlás légtérén kívül nincs jelen további iroda – vagy öltözőépület.

²⁹⁰ MNL CSML Szeged XV.2.b.41.

²⁹¹ MNL CSML Szeged XV.2.b.41. A terven a földszinten a baldachin külön díszítést nem kapott. A második szint mellvédjén kartusok, a baldachint puttók tartják, központjában egy korona látható. A harmadik szint lezárása megismétli a díszpáholy címerkartusát. A pilaszterek törzse a földszinten ornamentikus, a mezzaninon kannelurázott, a felső szinten akantuszlevelek futnak spirálisan rajta, ez utóbbi oszlopfejezete korinthuszi.

3.4.4. Fiume (Rijeka, Horvátország), Városi Színház (1883-1885)

A kikötőváros a Mária Terézia által kiadott rendelet értelmében 1779-től önálló státusú városként vált Magyarország részévé, mint Magyarország Szent Koronájához csatolt külön test (*corpus separatum*). Az első világháborúban 1918. október 28-án hagyta el a várost az utolsó magyar kormányzó, Jekelfalussy Zoltán (1862-1945). Bár a színház építésének időszakában Fiume a Magyar Koronához tartozott, magyar társulat azonban ritkán lépett fel a városban, többségében inkább olasz társulatok használták, mivel a városi népesség nagy százaléka olasz ajkú volt.

3.4.4.1. Építéstörténet

Fiume városa a bécsi tüzeset után az akkor állandó színházként használt, Adamich-féle színház felméréséről és újjáépítéséről döntött. Több mérnök bevonásával készült el a teátrum rekonstrukciós terve 1882-ben, amit a bécsi Fellner és Helmer irodával egyeztettek – Fellner 1883 elején érkezett a városba és Isidor Vauchnig fiumei főmérnök kíséretében véleményezte a terveket. Mivel a szükséges javítások költsége igen magasra rúgott volna, így a város az 1883. február 16-i közgyűlésen határozott az új színház felépítéséről.²⁹² A tervek elkészítésére a Fellner és Helmer irodát kérték fel, akik megközelítőleg 300000 forint költségkerettel számolva nyújtották be a teljes anyagot.²⁹³ Az építési teltet több lehetséges opció után az Ürményi téren jelölte ki a város (ma Verdijeva ulica, a főhomlokzat a Kazališni parkra néz) – ezenkívül két lehetőséget vizsgált a bizottság.²⁹⁴ Az első tervek áprilisban, a végleges tervek júniusban készültek el, összesen 313000 forintra emelkedett a költség, ám ez még nem tartalmazta a villamosvilágítást és a homlokzatszínezést sem. A megbízott építész Ferdinand Fellner volt, aki júniusban Fiuméba látogatott. Az elektromos hálózat kiépítésével kapcsolatban Fiume polgármestere, Giovanni de Ciotta (1824-1903) megtekintette a budapesti Ganz gyárat Budapesten.²⁹⁵

A fenti költségeken túl nehézséget jelentett a talaj megfelelő alapozása, – a tenger közelsége nyirkossá tette a földet, ami miatt kétezer pilont helyeztek el a földben, hogy a megfelelően szilárd alap készülhessen – ennek megtervezéséért és kivitelezéséért Alexander

²⁹² PALINIĆ, Nina: *Općinsko kazalište (Teatra Comuna/e) u Rijeci - projekt i gradnja*. In: *Nepoznati Klimt: Ljubav, smrt, ekstaza, edited by Deborah Pustišek Antić*. Muzej grada Rijeke. Rijeka. 2021. p. 78. (továbbiakban PALINIĆ, 2021)

²⁹³ *Fővárosi Lapok* 1883. február 18. 41. sz. p. 266.

²⁹⁴ PALINIĆ, 2021. p. 78.

²⁹⁵ *Ország-Világ*. 1883. június 16. 4. évf. 25. sz. p. 398.

Hintsche mérnök felelt.²⁹⁶ Erre fa fedés és betonréteg került. Viszonylag rövid határidővel jelent meg az árlejtési hirdetmény, ami 1883. július 10-ig várta az iparosok jelentkezését és ajánlatát a megadott munkákra és keretösszegekre – a városi tanács a fenti napon délelőtt 9 és 12 között ülésezett és ekkor fogadta az ajánlatokat is. A hirdetményből, amelyen Ciotta aláírása szerepel, több részletinformáció is kiderül. A fent említett 313000 forint költségkeretbe az alábbi munkák tartoztak a következő felosztásban: föld- kőműves és mennyezeti munkák 124000 forint; kőfaragó munkák 24000 forint; ácsmunka 32000 forint; tetőfödélmunka 5000 forint; asztalosmunka 12000 forint; lakatosmunka 32000 forint; bádogosmunka 7000 forint, mázóló munka 2500 forint.²⁹⁷ A fennmaradó műszaki és díszítómunkákra további 74000 forint költség volt előirányozva, ám ennek meghirdetésére egy másik fordulóban került sor. Ennek fényében azonban a végleges költségkeret közelebb állhatott a 400000 forinthez. A tervek a városi hatóság építészeti osztályán hivatalai időben vagy Bécsben, Fellner és Helmer irodájában rendelkezésre álltak. Az eredményhirdetést a terv szerint 1883. július 18-án tartotta a törvényhatósági bizottság (7.1. ábra).

Az építkezéshez szükséges tőke előteremtéséhez a városi önkormányzat a hitelfelvétel mellett döntött. Az építkezés 1883 októberében, a régi színház bontásával kezdődött – 1884 márciusában már az alapozási munkák befejezéséről tudósítottak az újságok.²⁹⁸ Egy évvel később került sor a bokrétaünnepre, ekkor került tető alá a teljes épület, 1885 augusztusában pedig átadásra kész volt a színház.

A munkálatokat elvégző szakemberek és művészek listája fennmaradt a színház megnyitásakor, az egyik lépcső alatt elhelyezett időkapuszulában (7.2. ábra).²⁹⁹ A dokumentum olasz nyelvű, az *Elenco degli artisti* címet viseli, fejléce alatt pedig Ferdinando Fellner és Ermanno Helmer bécsi építészek nevei olvashatók (7.3. ábra). A munkálatokat végző művészek között többen is állandó munkatársai voltak a Fellner és Helmer irodának: így Reinold Völkl (stukkó) szobrász-, vagy Giuseppe Kott (Kott József) festőművész (elsősorban aranyozást végzett itt), de a szobrászmunkára ajánlatot tévők között található még Theodor Friedl és Beschorner is.³⁰⁰ Az építkezést felügyelő városi mérnök, Pietro Predanzani volt. Az

²⁹⁶ *Fiume e i suoi teatri*. In: *Etnia – IX*. Nensi Giachin MARSETIČ. *Il dramma italiano. Storia della compagnia teatrale della Comunità nazionale italiana dal 1946 al 2003*. Unione Italiana. Fiume. Università Popolone. Trieste. 2004. p. 32. (továbbiakban MARSETIČ, 2003).

²⁹⁷ A felsorolt összegek kerekített összegek: a pontos tételár a képjegyzékben is megtalálható árlejtési hirdetményben olvasható. *Az Építési Ipar*. 1883. július 1. 7. évf. 26. sz. p. 249.

²⁹⁸ *Fővárosi Lapok*. 1884. március 29. 76. sz. p. 746. A gépészeti munkákra végül nem Galló Györgyöt szerződtették, mivel ajánlata magasabb volt a meghatározott költségkeretnél.

²⁹⁹ DUBROVIĆ, Ervin: *Grad, gradonačelnik i kazalište*. In: *Nepoznati Klimt: Ljubav, smrt, ekstaza*, edited by Deborah Pustišek Antić. Muzej grada Rijeke. Rijeka. 2021. p. 71. (továbbiakban DUBROVIĆ, 2021)

³⁰⁰ uo. 73.

építőmesterek Wilhelm Treo és Giacomo Zammatio voltak.³⁰¹ A város a ljubljanoi Krainische Baugesellschaft építőipari céggel dolgozott együtt, akik a színház építőmunkáira szerződést kötöttek az alvállalkozókkal, ám a fontosabb díszítőmunkák megrendeléséről maga a város döntött, vagy Fellner és Helmer javaslatát fogadta el. Bár Ciotta az elektromos világítás kiépítésére megtekintette a budapesti Ganz gyárat, azonban a megbízást ennek ellenére a Kromenczky, Mayer bécsi cég nyerte el.³⁰² A legtöbb részletmunkára bécsi és ljubljanoi iparosok kaptak megbízást. Érdekes adalék, hogy a színház előfüggönyét és freskóit elkészítő Gustav Klimt (1862-1918) és Franz Matsch (1861-1942) nem szerepelt az időkapuszulában elhelyezett listán – a sajtó azonban hírt adott arról az 1885 márciusában az Osztrák Múzeumban szervezett kiállításról, ahol Franz Matsch, Gustav és Ernst Klimt (1864-1892) állította ki a fiumei színházhoz elkészült mennyezet- és proscéniumfreskókat.³⁰³ A külső szobrászmunkáért két szobrász felelt: a timpanont a bécsi Kaufungen és Fritsch, a homlokzat figurális kompozícióit a velencei Benvenuti készítette.³⁰⁴

A színház építéstörténetének szerves részét képezi a társadalmi, pontosabban a népszerűségi viszonyok áttekintése is. Mivel a vezető kormányzat és a helyi autonóm önkormányzat között a nyelvi és kulturális ellentét finoman, de folyamatosan jelen volt, Fiume sajátos kultúrája és népessége miatt jelentősen eltért a többi magyar várostól. Polgármestere, az olasz származású Giovanni de Ciotta elsősorban a városfejlesztést, korszerű középületek emelését és megfelelő infrastruktúra megteremtését tűzte ki célul.³⁰⁵ Ezeket az intézményeket az állam mindinkább Budapest mintájára, magyaros szellemben és formában kívánta felépíteni. Ezzel szemben az önkormányzat éppen ellenkezőleg gondolkodott, függetlenül az állami tervektől, így Fiumében ezeknek az épületeknek a megrendelése és tervezetése kulcsfontosságúnak bizonyult a város stratégiájában. Ennek egyik példája a színház építése is, aminek előző századra visszatekintő hagyományában inkább az olasz kultúra jelenléte volt meghatározó. Az itt alkalmilag fellépő és később, a város által fenntartott társulatok is alapvetően olasz nyelven játszottak: az opera műfaja a polgárság minden rétegében hódított, rendszeresen szerepelt a színház repertoárján. Ez az ellentét lehetett az oka annak is, hogy magyar iparosok ezen az építkezésen nem kaptak végül megbízást.

³⁰¹ PALINIĆ, 2021. p. 81.

³⁰² A teljes lista megtekinthető a képanyagban található alkotói listán. Ez a lista az 1885-ben elhelyezett időkapuszulában talált dokumentumegyüttes részét képezi.

³⁰³ *Neue Freie Presse*. 1885. március 24. 7388. sz. p. 7.

³⁰⁴ PALINIĆ, 2021. p. 81.

³⁰⁵ DUBROVIĆ, 2021. p. 68-69.

A megnyitó előadásra a tervek szerint 1885. október 4-én került volna sor, az elektromos világítás rendszerében azonban váratlan hiba történt, így ezen a napon csak a délelőtti ünnepélyes zárókő letételére került sor. Az időkapszula elhelyezésén jelen volt Ferdinand Fellner, aki Ciotta polgármesternek nyújtotta át a színház kulcsát. A magyar delegációt gróf Zichy Ágost, Lobkovitz Rezső és Csernátony Lajos képviselte.³⁰⁶ A megnyitó előtt pár nappal hosszabb cikk jelent meg a városról és az új színházról, ebben a becsült végleges összegről is tudósított: „[...] a színház 520.000 forintjába került a városnak (hogy meddig fogja nyögni a város ezt az összeget, szintén csak a késő utókor fogja megtudni), s hogy a színházat Fellner Ferdinand és Helmer Herman, bécsi arkitektusok tervezték [...]”³⁰⁷ Az ünnepélyes megnyitó 1885. október 5-én volt.

3.4.4.2. Épületleírás

A fiumei Városi Színház szabadon álló, neoreneszánsz stílusú épület, ami eredetileg 1200 fő befogadására volt alkalmas. Szimmetrikus főhomlokzata az Ürmény térre (ma a Kazališni parkra) bal oldalhomlokzata a parti sétányra (Lido di porto, ma Ul. Ivana Zajca), hátsó homlokzata a Contrada del Parto-ra (ma Wenzelova ulica), jobb oldalhomlokzata a mai Verdijeva ulicára néz (7.5.-7.6. ábra). A főhomlokzat hossza megközelítőleg 35 méter széles, a nézőtéri kupola körülbelül 30 méter magas. A lábazati párkánytól az övpárkányig az épület rusztikus kváderkövekkel díszített, az övpárkány és a koronázópárkány között téglasávosan vakolt. Az épület három fő traktusra osztható, ezek a külső homlokzaton is jól elkülöníthetők: a vesztibül és lépcsőház, a nézőtér és a színpad-zsinórpádlás.³⁰⁸ Az épület alapvetően horizontális hangsúlyú.

A főhomlokzat kialakítása inkább a pesti Népszínházéhoz hasonló, ugyanakkor jelentős különbség, hogy a portikusz előtt nem loggia, hanem nyitott erkély található (7.7.-7.8. ábra). Három fő részre tagolható, a homlokzat díszje a középrizaliton alkalmazott portikusz. Ez a szakasz a falsíkból előrelép méghozzá egy domború axis mentén csatlakozik az oldalrizalitokhoz. A középrizalit középtengelyének három axisához két oldalról íves kocsifelhajtó vezet, árkádjait dór oszlopok tartják, mögötte található a három félköríves kétszárnyú díszes bejárati kapu. Az oszlopok között keskeny lépcsősor vezet fel ugyanebe. A

³⁰⁶ *Budapesti Hírlap*. 1885. október 5. 5. évf. 273. sz. p. 5.

³⁰⁷ *Kőrösi Sándor: A magyar tengerparton*. In: *Budapesti Hírlap*. 1885. október 2. 5. évf. 270. sz. p. 2.

³⁰⁸ Az eredeti tervek lelőhelye: Državni Arhiv U Rijeci (Rijekai Állami Levéltár, Rijeka, Horvátország). HR-DARI-57-3.1.18.19. (Tehnički uredi grada Rijeke, Riječko kazalište „Ivana Zajca”, Fiume város műszaki irodája, Rijeka színház „Ivana Zajc”). Képgyűjteményben. Köszönöm Boris Zakošeknek és a levéltárnak, hogy digitálisan elérhetővé tették számomra a színház tervanyagát.

főemelet hat korinthuszi oszloppal tagolt portikusza előtt balusztrádos erkély áll, ami mögött három félköríves záródású erkélyajtó látható. A körív mellett kis medalionok, felette téglány fríz áll, benne táncoló puttók láthatóak. A koronázópárkány timpanonjának jelenete a zene és a dráma dicsőségét ábrázolja. Az oromzat sarokpontjában a város címerét két puttó tartja. Az oromzat mögött emelt attikán a zenét dicsőítő allegorikus szoborkompozíciók állnak (7.9. ábra). A vesztibül tetőszerkezete már az 1880-as évekre jellemző nyújtott, lekerekített csonkagúla, ami a szélein poligonális alaprajzú (7.10.-7.11. ábra).

Az oldalrizalitok szimmetrikusak, a földszinten egy félköríves záródású ablak, a főemeleten balusztrádos parapettel kialakított aedícula keretben álló egyenes záródású ablak látható, ami felett még egy kisebb téglány ablak is helyet kapott. A tengelyt két oldalon korinthuszi pilaszter keretezi. A koronázópárkány fogazatos geisonja felette balusztrád zárja a rizalitot, sarokpontján címertartó puttók szoborkompozíciójával.

Az oldalhomlokzatokra ugyanaz az elegáns, visszafogott reneszánsz formaképzés jellemző, a tengelyek alapvetően megismétlik a főhomlokzaton is alkalmazott mintákat. A homlokzat összesen 13 tengelyre osztható, a főbb traktusok kissé előreugró axisok emelik ki, választják el egymástól. Az övpárkány felett minden tengelyen megfigyelhető az aedícula keretbe foglalt egyenes záródású ablak, ám bábos parapet csak a három kiemelt tengelyen figyelhető meg, ahogy a korinthuszi féloszlopokkal történő keretezés is. A felette álló, egyenes záródású kisebb ablak minden tengelyen jelen van. Az ajtóformákban látható motívumhoz hasonló kialakítás az itáliai palotákon, például a Palazzo Rucellai (Leon Battista Alberti és Bernarndo Rosselino, 1446-1451, 1465) épületén is megfigyelhető: az egyenes záródású kétszárnyú ajtó a tagolóléc felett félkörívben folytatódik, a középtengelyébe pedig egy oculus került. Egyedinek számít a magyarországi színházak között az a megoldás is, miszerint a színházhoz nem egy központi vesztibül, hanem az oldalakon egy-egy kisebb előcsarnokot is terveztek az építészek, így a hármastagolású bejárat az oldalhomlokzatokon is megjelenik, bár kevésbé reprezentatív formában, mint a főhomlokzaton. A nézőtér tetőszerkezete is itt vizsgálható: a zsinórpádláshoz csatlakozó fél sátoztető, aminek metszéspontjában a nézőtéri lanterna áll (7.12. ábra).

A hátsó, színpad és zsinórpádláshoz tartozó traktuson a tengelyek földszinti része is más tagolást kapott: szegmensíves, fölötté egyenes záródású ablakok láthatóak. Az emelet azonban ismétli a korábban ismertetett nyíláskiosztást. Az eredeti tervek alapján jól látható, hogy a hátsó saroktengelyre tervezett fülkében eredetileg egy talapzaton álló szobor is helyet kapott (7.13.-

7.14. *ábra*).³⁰⁹ Az attikaszinon minden tengelyen egyezik a kialakítás. A felette található koronázópárkány felett csak a saroktengelyeken figyelhető meg balusztrád. Bár a terveken nem látható, fontos azonban kiemelni – és ezzel is reflektálni a város reprezentációs szándékára –, hogy a város címere a zsinórpádlás minden második tengelyében megjelent.

A hátsó homlokzaton visszafogott elegáns díszítés látható. Összesen kilenc tengelyes, hármas tagolásban. A középrizalit központi tengelyén áll a szegmensíves záródású, kétszárnyú kapu, ami a díszletek rakodására szolgált. Felette a fő- és oldalhomlokzat főemeletéhez hasonló kialakítású ablakok láthatóak. Az oldalrizalitok földszintjén szegmensíves pince-, felette egyenes záródású ablak áll. Az övpárkány feletti emeleten az ablak egyenes záródású szemöldökpárkányt kapott, ami felett kis négyzetes ablak áll. Az attika és a koronázópárkány kialakítása egyezik az oldalhomlokzaton találhatókval.

3.4.4.3. *Épületbelső*

A színház nézőtéri alaprajza szerint a főhomlokzat felől az előcsarnokba érkezve egy téglalap alaprajzú előtérbe érkezik a közönség, amelynek mérete körülbelül 15x8 méter, sarkai lekerekítettek (7.15. *ábra*). A szakaszhoz ruhatárak tartoznak, a nézőtéri széksorok mögött további állóhelyek láthatóak. Eredeti díszítését tekintve a korabeli sajtó leírása lehet támpont: alapvetően fehérre vakolt, stukkókkal díszített, aranyozott felületek díszítették a vesztibült és a lépcsőházat. A vesztibültől két oldalon egyetlen lépcsőkar indul, ami az első emeletre, a foyerhez és a balkonhoz vezet. Az oldalhomlokzatok felől mindkét oldalon hosszúság 10x4 méteres vesztibültbe lehet belépni, innen közvetlenül lehet eljutni a földszinti nézőterre. Az oldalhomlokzaton egy másik lépcsőház is nyílik, ami a földszinti helyek mellett közvetlenül az emeleti proscéniumpáholyba is felvezet. Ez megteremti annak lehetőségét, hogy minden közlekedő szoros kapcsolatban áll egymással, nincs kizárólagosan egy irányból megközelíthető emelet. Ennek tűzvédelmi szempontból van jelentősége. A főhomlokzatról nyíló előcsarnokon át közvetlenül lehet eljutni a parterre zártisékeihez – összesen 174 ülőhely található ezen a szinten, ami a nézőteret körülvevő folyosóról több irányból is megközelíthető. A mezzaninon, az első és a második emeleten kizárólag páholyok találhatóak, összesen 19, amihez még a további két proscéniumpáholy hozzáadandó (7.18-7.21. *ábra*). A foyer a központi előcsarnok felett áll az első emeleten, innen lehet kilépni a főhomlokzat elegáns erkélyére is (7.17. *ábra*). A negyedik emeleten karzathelyek kerültek kialakításra.

³⁰⁹ Oldalhomlokzat terve. *Architektonische Rundschau*. 1888. 4. évf. 6. füzet p. 2.

Mivel a szintek száma több egy átlagos városi színházhoz viszonyítva, így a foyeren kívül lehetőség nyílt a további reprezentatív terek elhelyezésére is, így lehet például, hogy a terveken kávézó és étterem is szerepel (7.16. ábra). Az emeleteken társalgókat alakítottak ki az építészek, ami a nézőteret körülvevő folyosóról nyílik (7.18. ábra). Látható tehát, hogy a korábban átadott magyarországi színházak közül itt igazán hangsúlyosan jelent meg a színház egy másik funkciója, mint a társadalmi élet, a találkozók fontos helyszíne. A reprezentációs szándék azonban nemcsak ezzel, hanem a színház a díszítőprogramját tekintve is kimagaslik az életműben, talán az egyik legelegánsabb épület Fellner és Helmer magyarországi munkái közül. Az épületkülsőn elhelyezett allegorikus szoborkompozíciók mellett az épületbelső, pontosabban a nézőtér kialakítására is komoly hangsúlyt fektetett a város. Gustav Klimt és két társa, Ernst Klimt és Franz Matsch a freskókompozíciók megalkotói. Nem ez az egyetlen színház, ahol nevük szerepel egy Fellner és Helmer által tervezett színháznál – példa még a reichenbergi színház és Karlovy Vary is. Gustav és Ernst Klimt, valamint Franz Matsch allegorikus mennyezetfreskóit szignálta, ráadásul a művek szerencsére eredeti helyükön és állapotukban maradtak fenn a mai napig.³¹⁰ Témái a zene, opera, költészet – Gustav Klimt –, szerelem, költészet és tánc – Franz Matsch. A proscénium felett álló színházi allegóriát Ernst Klimt festette (7.22. ábra).³¹¹ A nézőtér a Fellner és Helmer színházakra jellemző fehér alapozást kapta, amin aranyozott stukkómotívumok láthatóak, a páholyokban vörös kárpitozással. A páholyokat volutás konzolos oszlopok választják el egymástól, a legelőkelőbb, kariatidákkal képzett páholsort az első emelet kapta. Itt a többivel ellentétben félköríves nyílások láthatóak, aminek körívén elegáns bársonyfüggöny áll, miközben a következő szint mellvédjének díszítése koronaként zárja le az előző emeletet.

A színházi nagyszínpad 20x12 méter, a nézőtér számára látható szakasz 14 méter hosszú. Az ehhez tartozó hátsó színpad 15x8 méter (7.15.-7.16. ábra). Ahogyan a legtöbb színházban, a hátsó színpad két oldalán kapott helyet a raktár. Emellett mindkét oldalon egy-egy lépcsőház látható. A színpad mellett az öltözők és a zenészek, kórustagok szobái láthatóak – az emeleteken sem változik meg a kiosztás. Ez az egyik első színház, ahol az eredeti tervek szerint is bevezették az elektromos világítást, valamint a színpadtechnika terén is jelentős újítás, hogy megjelenik a hidraulikus emelőrendszer használata.³¹²

³¹⁰ PUSTIŠEK ANTIĆ, Deborah: *Riječko kazalište kao cjelovito umjetničko djelo*. In: *Klimt u Rijeci: Ljubav, smrt, ekstaza*. Zagreb and Rijeka. szerk.: BACH, Valentina-PUSTIŠEK ANTIĆ, Deborah. Galerija Klovićevi dvori. Muzej grada Rijeke. 2022. A fiumei színház művészi programjához: *Klímtovi suvremeni i dekorativna oprema kazališta*. p. 20-25. A művész trióról – Künstler Compagnie – *Atelijer braće Klimt i Franza Matscha*. In p. 26-31.

³¹¹ <https://www.h-r-z.hr/en/index.php/spotlight/european-year-of-cultural-heritage/2189-rijeka-croatian-national-theatre-ivan-zajc-paintings-by-gustav-and-ernst-klimt-and-franz-matsch> (megtekintve 2023. 03. 05.)

³¹² *Architektonische Rundschau*. 1888. 4. évf. 6. füzet 47. tábla.

3.4.5. Pozsony (Bratislava, Szlovákia), Városi Színház (1884-1886)

A magyar történelem egyik meghatározó városa Pozsony, az ide köthető 18. és 19. századi események nemcsak politikai, hanem kulturális szempontból is jelentősek. Mária Terézia (1717-1780) koronázásához, 1741-hez köthető az első átmeneti színház megalapítása, amit hamarosan, 1776-ban az első, teljesen szabadon álló kőszínház felépítése követett. Az 1825-ös rendi országgyűlést tartják a Reformkor kezdetének – Széchenyi István egyévi jövedelmét ekkor ajánlotta fel a Nemzeti Tudós Társaság megalapítására –, az 1843-as országgyűlés pedig törvényben nyilvánította hivatalos nyelvvé a magyart. 1848-ban Pozsonyban alakult meg az első felelős magyar minisztérium, a Batthyány-kormány. Az infrastrukturális fejlődés is hozzájárult a város kiemelt szerepének fokozásához: 1849-re épült ki a Pozsony-Bécs vasútvonal, 1850-re pedig létrejött a Pozsony–Pest-Buda összeköttetés is.

3.4.5.1. Építéstörténet

Az 1776-ban átadott és használatban álló barokk színház a következő század második felére már elavultnak bizonyult. A városi vezetés a Fellner és Helmer céget kérte fel ennek felmérésére 1880-ban: a szakvélemény szerint a szerkezete olyan mértékben tűzveszélyessé vált, hogy átépítése rendkívüli költségekkel járt volna. A városi főmérnök, Anton Sendlein véleménye szerint egy tűzvész esetén teltházás előadás mellett csupán a közönség fele élné túl a katasztrófát.³¹³ Nem volt kérdés tehát, hogy mind a mérnök, mind Fellner és Helmer a színház bontását és egy új, korszerű épület emelését javasolták.³¹⁴ A város ennek megfelelően egy új színház és redoute építéséről határozott, az előirányzott költség 300000 forint körül volt: a színház az átmeneti időszakban a Pálffy-teremben kapott volna ideiglenes helyet.³¹⁵ A városi tanács a Fellner és Helmer iroda megbízatását sürgette, azonban a helyi színházi bizottság további tárgyalások kiírását kérte.³¹⁶

Egy másik folyóirat, az *Ellenőr* hasábjából megtudható, hogy a vita központjában egy zárt, meghívásos tervpályázat lehetősége állt, ahol Fellner mellett Steindl Imre és Hauszmann

³¹³ HABERLANDOVÁ, Katarína-KRIŠTEKOVÁ, Laura: *Theatre Architecture in Bratislava in the Context of Cultural-Social Changes, Urban-Planning Concepts and Architectural Innovations over Three Centuries*. In: *Cultural and Artistic Transfers in Theater and Music: Past, Present, and Perspectives*. Bratislava. 2021. p. 120. (továbbiakban HABERLANDOVÁ- KRIŠTEKOVÁ, 2021)

³¹⁴ HOFFMANN, 1966. p. 107.

³¹⁵ E. Nagy Olivér dr.: *Pozsony Vármegye színházszervezése*. In: *Magyarország vármegyéi és városai: Magyarország monográfiája*. szerk. SZIKLAY János-BOROVSKY Samu. Digitális Kiadás. Arcanum Kft. 2004. <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/> (továbbiakban BOROVSKY-SZIKLAY, 2004) p. 19. (megtekintve 2023. 02. 12.)

³¹⁶ *Preßburger Zeitung*. 1881. szeptember 6. 244. sz. p. 2.

Alajos is a felkért építések között lett volna. Ezt azonban a városi tanács leszavazta, így a pályázat mellőzésével Fellner és Helmer kapta a felkérést.³¹⁷ 1881 novemberére elkészültek az első tervváltozatok, amelyeket az iroda be is mutatott a városi közgyűlésen: az új épületet az 1776-ban átadott városi színház bontását követően, ugyanazon a téren kívánták felépíteni (Csáky tér, ma: Komenského námestie; 8.1 ábra). A terv magába foglalta a színház, a redoute egymással összekötött épületét, homlokzata a korabeli tudósítás szerint „*reneszánsz stílusban*” készült.³¹⁸ A hivatkozott cikk szerzője külön méltatta a táncterem és étterem praktikus kialakítását. A végleges tervek elkészítését december 15-re várták. Az elképzelést azonban a Ringtheater katasztrófája háttérbe szorította – ahogy a váratlan tragédia Magyarországon a tervezett szegedi színház előkészületi munkáit is érintette. Fontosabbá vált az aktuálisan használt színház biztosítása – ennek megfelelően plusz kijáratok létesítésére kérte fel a város Fellneréket.

Az ügyben nem történt előrelépés egészen 1884-ig, bár a *Preßburger Zeitung* néhány száma közölt egy kevés információt a tervezett építkezésről.³¹⁹ Ebből megállapítható, hogy a terv nem került le teljesen a napirendről, hanem az 1884-es év szeptemberére módosult az építkezés vélt kezdete. Ez egybevághat a magyar lapok által közölt 1884 júliusában zajló eseményekkel. Tisza Kálmán kormánya, ezen belül a Belügyminisztérium határozatot hozott a városi színház lebontásáról, az új épülethez pedig anyagi támogatást ígért. Fellner és Helmer az új terveket a rendelet értelmében benyújtották, és két lehetőséget vázoltak: amennyiben a város a színház és redoute épületéhez továbbra is ragaszkodik, abban az esetben 500000 forint az előírányzott költség. Ha kizárólag a színház felépítése mellett döntenek, abban az esetben ez az összeg 300000 forintra módosul.³²⁰ A bezárást elrendelő határozatot a városi Törvényhatósági Bizottság július 6-i ülésén tárgyalta, a július 7-re kitűzött közgyűlésen már az anyagiak előteremtésének lehetőségéről írtak ki tárgyalást.³²¹ Mindeközben a Belügyminisztérium a régi színházban álló páholyok birtokosaihoz is felhívást intézett, miszerint folyó év szeptember 15-ig minden tulajdonukat szállítsák el azokból. Ez a rendelkezés érintette többek között gróf Grassalkovich Antalt, gróf Csáky Imrét, gróf Erdődy Kristófot, gróf Zichy Ferencet, gróf Csáky Lajost, gróf Andrássy Károlyt és gróf Esterházy Ferenczet is.³²² Az elavult épület bontása 1884. szeptember 25-én kezdődött.³²³

³¹⁷ *Ellenőr*. 1881. szeptember 1. 437. sz. melléklete p. 1.

³¹⁸ *Preßburger Zeitung*. 1881. november 10. 309. sz. p. 3.

³¹⁹ *Preßburger Zeitung*. 1883. február 8. 37. sz. p. 3.

³²⁰ *Fővárosi Lapok*. 1884. július 3. 155. sz. p. 1009.

³²¹ *Nemzet*. 1884. július 7. 664. sz. p. 3. Az összeget kölcsönből kívánta előteremteni a város.

³²² *Nemzet*. 1884. augusztus 27. 715. sz. p. 3.

³²³ HOFFMANN, 1966. p. 107.

A kezdeti tervekkel ellentétben a város végül elvetette a többfunkciójú épület felépítését: 1885 januárjára a Fellner és Helmer iroda már csak a színház terveit készítette el, 330000 forinttal számítva. A végleges terveket 1885. április 26-án fogadta el a Magyar Közlekedési és Munkaügyi Minisztérium.³²⁴ Az építkezésről sajnos kevés adat áll rendelkezésre, ahogyan az építéstörténethez kapcsolódó iratok is hiányosak.³²⁵ A megnyitóra 1886. szeptember 22-én került sor (8.2. ábra). Az ünnepélyes avatás programja magába foglalta az zárókő elhelyezésének ceremóniáját reggel 9-kor, ahol Fellner és Helmer építészek mellett a Feigler testvérek, mint építőmesterek voltak jelen. Fellner beszédet tartott az eseményen, majd a színház kulcsát átadta a városskapitánynak és a polgármesternek.³²⁶ „*A kő alatt elhelyezték a színház építésének történetét elmondó iratot, a most forgalomban levő pénzeket, a pozsonyi lapok aznapi példányából egyet, s a megnyitó előadás színlapját. Gr. Esterházy István főispán illesztette helyére a követ.*”³²⁷

Az építkezésen részt vevő iparosok közül a következő szakemberek neve ismert: az építésvezető Keusch Antalt építőmesterként jegyzi a korábban is hivatkozott cikk.³²⁸ A *Pesti Hírlap* és Haberlandová-Křišteková tanulmánya is a Feigler testvéreket emeli ki: ifjabb Feigler Istvánt és Feigler Sándort, akik Pozsonyban jelentős vállalkozóknak számítottak.³²⁹ Az *Építési Ipar* 1886. július 4-i számában olvasható cikk röviden beszámolt a színházépületről: Keusch építésvezető személyét ez is megerősíti, a Feigler testvérek a kőművesmunkát végezték.³³⁰ A cementmunkáért Brausewetter Győző felelt, a kőfaragó mester Feigler Ferencz, az ácsmester Sprinzl Mór volt.³³¹ Facement és aszfaltozó munka: Biehn János nevéhez köthető. A tetőszerkezet cserépfedését Polzer Lároly végezte, a bádogosmunka Berthold Ferenczhez kapcsolódik. A külső szobrászati munkát, a főhomlokzat lezárásaként látható szoborcsoportot – Thalia múzsát és két puttót ábrázol – Theodor Friedl készítette, a többi külső szobormunka Marchenke budapesti terrakotta gyárából érkezett.³³² Az üvegezést Neubauer Ádám és fia végezték. A belső dekoráció Reinhold Völkl bécsi mester nevéhez fűződik. A festés és mázolás Weisz Lipót végezte, a díszítő festő és aranyozómunkák Karol Engel, a mennyezeti freskó

³²⁴ FELLNER László-MERÉNYI László-RUDNYÁNSZKY Pál: *Fellner Ferdinánd. Egy színházépítő a milleniumi Magyarországon*. Budapest. 2004. p. 37. (továbbiakban FELLNER-MERÉNYI-RUDNYÁNSZKY, 2004)

³²⁵ Sajnos nehezíti a kutatást, hogy a pozsonyi levéltárban (Archív mesta Bratislavy, Szlovákia) elsősorban a terv- és részletrajzok digitalizálása történt meg. A kapott szlovák nyelvű regiszterek segítségével is nehezen lokalizálható az iratanyag, ehhez további kutatás szükséges.

³²⁶ *Fővárosi Lapok*. 1886. szeptember 24. 265. sz. p. 1932.

³²⁷ *A pozsonyi színház megnyitása*. In: *Vasárnapi Ujság*. 1886. szeptember 26. 33. évf. 39. sz. p. 632.

³²⁸ *Nemzet*, 1886. szeptember 12. 5. évf. 1450. sz. p. 5.

³²⁹ HABERLANDOVÁ-KRIŠTEKOVÁ, 2021. p. 121.

³³⁰ *Az Építési Ipar*. 1886. július 4. 10. évf. 27. (496.) sz. p. 1.

³³¹ *Nemzet*, 1886. szeptember 12. 5. évf. 1450. sz. p. 5.

³³² *Az Építési Ipar*, 1886. július 4. 10. évf. 27. (496.) sz. p. 1.

elkészítése báró Leo Lüttgendorf-Leinburg nevéhez köthető. A foyer festését Spányi Kornél, míg a bútorok elkészítését a J. Meiner und Sohn cég vállalta.³³³ A kárpitosmunkát Thier und Wiener, az asztalosmunkát Eckhardt Simon és társai végezték: Ruttner Károly és Jabornik János, emellett a lakatosmunkákat Márton Lajos vállalta.

A kettős vasbádóg függöny szolgált a díszes főfüggönyként is, amit Brioschi és Burghart festettek meg – a festés vörös drapéria hatását keltette. Mivel az építkezésre meghatározott költség viszonylag alacsony volt, így a gázvilágítás mellett döntöttek, annak ellenére, hogy a villamosvilágítás beszerelésére megvolt a szándék. Az erre kiírt pályázatra több pályamű is beérkezett, azonban a magas ár miatt nem hirdettek győztest – a költség átlagosan 100000 forint körül mozgott. A munkára a következő cégek pályáztak: Ganz és társa (Budapest), Brückner, Ross & Cons. (Bécs), Egger (Bécs, Krzik & Piette (Pilsen), Edison (Paris) és az Oesterr. Gasbeleuchtung Actiengesellschaft (Bécs).³³⁴ A gázvilágítás rendszerét az Osztrák Légszeszvilágítási Részvénytársaság pozsonyi fiókja építette ki.³³⁵ A csillárban elhelyezett lámpatestet a Siemens cég szállította – a gázlángot elektromos szikrával, a színpadról vezérelve lehetett szabályozni. A világítótesteket a Beschorner cég szállította, a fűtő- és hűtőrendszer tervezője Knuth Károly budapesti mérnök volt. A vízvezetékrendszert a prágai Korte&Comp tervezte.³³⁶ A villámhárító és távirati rendszert ifj. Kragl Károly építette ki. A színház főhomlokzatán álló feliratot Schäffer Ferencz és Lederer Károly készítették. A színpadi gépezet felelőse Galló György volt.

3.4.5.2. Épületleírás

A színház szabadon álló neoreneszánsz épület, elsősorban a homlokzat díszítőelemei, a részletformák tekintetében. Tömegképzését tekintve, a kiemelt középrizalit és tető díszítése ugyanakkor már a neobarokk stílus felé elmozdulást jelzi. Az épület átadásakor körülbelül 1200 fő befogadására volt alkalmas. Főhomlokzata az egykori Hal térre, (az egykori Sétatér folytatása, ma Hviezdoslavovo námestie), hátsó homlokzata az egykori Csáky térre (ma Komenského námestie) néz. Oldalról az Andrássy Gyula utca (ma Gorkého) és a Rózsa utca (Jesenského) határolta. Horizontális hangsúlyú, három fő traktusra osztható épület, amelynek főhomlokzata körülbelül 35 méter széles, legmagasabb pontja körülbelül 40 méter magas – a

³³³ DIENES, 1999. p. 139.

³³⁴ *Az Építési Ipar*, 1886. július 4. 10. évf. 27. (496.) sz. p. 2. A cikkben a végleges költséget 335000 forintra teszi a cikk írója.

³³⁵ *Nemzet*, 1886. szeptember 12. 5. évf. 1450. sz. p. 5.

³³⁶ *Az Építési Ipar*, 1886. július 4. 10. évf. 27. (496.) sz. p. 2.

zsinórpadráson (8.3-8.5). A színház főhomlokzatának középtengelye ugyanakkor magasított tetőszerkezetével a vertikális irányba mozdul el az oldalrizalitokhoz képest. A színház előcsarnokába összesen öt központi bejáraton át lehet bejutni, előterében kis lépcsősor a gyalogosan, és kétkarú íves felhajtó a kocsin érkezők számára áll rendelkezésre. A színház egy újabb típushoz sorolható, mivel főhomlokzatának kialakítása különbözik a korábban tárgyalt magyarországi színházaktól. A földszinten oszlopokkal tagolt árkádsor látható, amik lényegében a főemeleti balusztrádós erkélyhez tartoznak. Az erkélyes típus az építészpáros korábbi épületeire is jellemző, azonban itt elmarad a nagy oszloprendes, timpanonnal lezárt főhomlokzati kialakítás, helyette féloszlopokkal tagolt egyenes ívű árkádsort láthatunk. A koronázópárkány felett álló tetőszerkezet a korábbi színházaikon is jelenlévő íves csonkagúlatot, ám ebben az esetben hangsúlyosan, magasítva és gazdagon díszítve szerepel a főhomlokzaton. A főbejárat előtt rendezett tér látható: ennek központjában található a Ganymedes szökőkút, ami 1888-ra készült el, Tilgner Viktor tervei szerint (8.6. ábra).³³⁷

Az épület egésze vakolt, a falfelület az övpárkány alatt kváderezett, felette sávozott. A főhomlokzat három egységre tagolható, a hangsúlyos, a falsíkból szegmensív mentén kilépő középrizalitra és az ehhez két oldalról csatlakozó oldalrizalitokra. Előbbi földszinti szakaszán állnak a vesztibülbe vezető bejáratok: dór oszlopokkal tagolt árkádsort látunk, ami mögött a félköríves záródású kétszárnyú ajtók nyílnak. A főemeleten balusztráddal kerített erkély látható, amelynek egyenes záródású nyílásai felett gazdagon díszített, ovális medalionok, bennük híres zeneszerzők, írók és költők büsztjei láthatóak. A loggián belül összesen öt, háromszög oromzattal lezárt kétszárnyú ajtó nyílik. A szakasz szélső tengelyekeit korinthuszi pilaszterek, míg a központi nyílást két korinthuszi féloszlop keretezi. A szobrok balról jobbra haladva a következő személyeket ábrázolták: Johann Wolfgang von Goethe, William Shakespeare, Vörösmarty Mihály (ma Amadeus Mozart), Liszt Ferenc és Katona József.³³⁸ A fogsorral díszített koronázópárkány felett a színház neve – Városi Színház – olvasható. A középrizalit korábban bemutatott tetőfedése, mint egy nyújtott kupola emeli ki és koronázza a rizalitet. A barokkos vakablakai előtt álló szoborcsoport Tháliát, a komédia és színház múzsáját ábrázolja, kezükben babérmagányt tartó puttók társaságában.

Az oldalrizalitok három axisának kialakítása mindkét oldalon azonos: a lábazati párkány felett egyenes záródású ablakokat láthatunk, egy magasabb és felette egy keskenyebb téglány

³³⁷ Az előtér terve: Archív Mesta Bratislavy (továbbiakban AMB) AMB.UHA.sk.029,pc.121.SND.0008. A tervekkel kapcsolatos személyes és írásos ügyintézésért köszönöm Michal Celnárnak, a levéltár munkatársának.

³³⁸ A szobrokat 1934-ben eltávolították, a színház alagsorába, majd a Szlovák Nemzeti Galéria tulajdonában kerültek. 2003-ban másolataikat visszahelyezték az eredeti helyükre, Vörösmarty helyére ekkor került át Mozart szobra. LASLAVÍKOVÁ, 2020. p. 65.

formát. Az övpárkány egyúttal a piano nobile ablakainak díszítetlen parapete, illetve a tengelyeket elválasztó korinthoszi pilaszterek talapzataként is szolgál. Az emeleti ablakok is egyenes záródásúak, szegmensíves szemöldökpárkány díszíti őket. A felette álló ablakok keretezése négyzetes. A fogsorral díszített koronázópárkány felett balusztrád zárja a rizalitokat.

Az oldalhomlokzatok kialakítása mindkét oldalon megegyezik egymással. A hármas tagolás inkább a tetőszerkezetben érvényesül: a hosszmetzeti terven a vesztibül és nézőtéri traktusokat nem tagolja külön az építészpáros. Falazata a főhomlokzathoz hasonlóan az övpárkány magasságáig kváderezett, a koronázópárkány magasságáig sávzott. A koronázópárkány fogsor díszítése felett az épületen balusztrád fut körbe. A főbejárat közlebb eső két bejárat – ami egy kagylódísszel lezárt félköríves szoborfülkét fog közre – az előcsarnokhoz tartozik, felette keskeny, négyzetes ablakok láthatóak. Az emelet alapvetően a főhomlokzat oldalrizalitjainak megoldását követi, az övpárkány egyúttal parapete a felette álló szegmensíves szemöldökpárkánnyal kialakított egyenes záródású ablakainak. Felette egyenes szemöldökpárkánnyal díszített egyenes záródású, négyzetes ablakok állnak. A tengelyeket korinthoszi pilaszter választja el egymástól, amelynek talapzata az övpárkány magasságában indul és oszlopfejezete közvetlenül a koronázópárkányhoz kapcsolódik. A nézőtéri traktushoz tartozó tengelyek tagolása ismétli a korábban már bemutatott formákat, a földszinten és az emeleten egyaránt. Ez a rész manzárd tetőfedést kapott, amin négy darab barokkos kerek tetőablak látható (8.8.-8.9. ábra).

A következő traktus, a színpadhoz és a zsinórpadláshoz tartozik, a falsíkból kis kiemelés különíti el a közönségforgalmi részeketől, tagolása azonban minden tengelyen ismétli a korábban is leírt motívumokat. Egyetlen különbség fedezhető csak fel a tervek és a megvalósult épület között: az itt található kapu végül az épület szélére került. Az oldalhomlokzat befejezésén egy hosszabb üres falszakasz látható, amit armírozás zár le. A zsinórpadlás falazatán két lunetta ablak látható, tetőfedése a főhomlokzathoz hasonló, sarokpontjain kis tornyokkal. A tervrajzon halványan kivehető a dokumentum engedélyezési száma és kelte: 1895. május 24; 133/95-ös iktatószámom.³³⁹

Mivel a hátsó homlokzat is egy kis térre nézett, ezért kialakítása ezen az oldalon is reprezentatív volt. A Fellner és Helmer színházaira jellemző hármas tagolás ezen az épületen is megfigyelhető. Az oldalrizalitok kialakítása alapvetően ismétli az oldalhomlokzatokon is látott megoldást, azonban az axisokat elválasztó korinthoszi pilaszterek nincsenek jelen, az épület sarkai armírozottak. A hangsúlyt egyértelműen a középtengelyen elhelyezett hatalmas, két

³³⁹ AMB, UHA.sk.029.pc.121.SND-0013

szintet átfogó félköríves, kétszárnyú kapu kapta. Ennek két oldalán az oldalrizalitokhoz hasonló földszinti ablakkiosztás látható. A piano nobile három tengelyének tagolás reprezentatív, bábos parapeten álló félköríves záródású ablakokat látunk, amelyeket korinthoszi pilaszterek választanak el egymástól – szélein megkettőzött féloszlopok állnak. Az oszlopfejezetben a város címere látható. A fogsoros koronázópárkányt balusztrád zárja le, aminek két pontján puttók tartják Pozsony város címerét. A zsinórpaddás falazatán egy-egy lunetta ablak látható, a középtengelyen díszes keretben felirat állt.³⁴⁰ Ezt a részt szegmensív zárta le, amelynek oromzatában Pozsony város címere állt, a párkány három sarokpontjában két színházi maszk – oldalt – és egy lant – az oromzat felett – kapott helyet (8.10. ábra).

3.4.5.3. Épületbelső

Az épület fő előcsarnokához két méter széles és 15 méter hosszú szélfogó tartozik, ami egy négyzetes alaprajzú vesztibülbe vezet tovább – ennek a méretei 8,90x8,50 méter (8.12. ábra). Kialakítását tekintve sík, barokkos mennyezetfedés jellemzi, azonban hármastagolású nyílásai felett – egyenes záródás, szegmensíves szemöldökkel – lunetta ablakokat látunk, így az előcsarnok falfelülete teljes területén nyílásokkal tagolt (8.18. ábra). Az axisok között álló féloszlopok a fő teherhordók, az innen induló boltívek az ablak felett a mennyezeten egy pontban, háromszög formát kialakítva metszik egymást – mintegy negyed keresztboltozatként. Az oldalak központi tengelyén nyílik az emeletre vezető lépcsőház (8.19; 8.22. ábra). Közlekedőit tekintve ez a színház talán a legkomplexebb a vizsgált magyarországi épületek között. Az előtérből a bejáratokkal szemközti ajtók közvetlenül a földszinti nézőterre, annak állóhelyeire vezetnek, ugyanakkor a nézőteret körülvevő folyosóra, annak földszinti zártszékekhez és páholyaihoz nemcsak innen, hanem az oldalak irányából is el lehet jutni. A nézőteret körülölelő közlekedőfolyosó a megszokottól eltér: négyzetes alaprajzú, aminek az előcsarnokhoz közelebb eső sarkaiban a ruhatár kapott helyet. Az oldalhomlokzat vonalában mindkét oldalon egy-egy társalgó áll, tehát a társasági élethez köthető helyiségek a foyeren kívül itt is megjelennek (8. 12. ábra). Az orvosi szobát az épület baloldalán, a társalgón át lehetett megközelíteni. A földszinten eredetileg összesen 215 ülő- és 153 állóhely volt, valamint tizennégy páholy.³⁴¹

³⁴⁰ Sajnos nem sikerült azonosítani a felirat szövegét – általában az építés pontos dátumát, vagy címert helyeztek el benne.

³⁴¹ Pozsony új színháza. In: *Ország-Világ*. 1886. október 2. 7. évf. 40. sz. p. 682.

Az előcsarnokból induló lépcsőház egykarú, mellette a bejáráshoz legközelebb eső a pincébe vezetett – a hosszmetzeti rajzon az ehhez tartozó ajtó felett a jegypénztár felirat állt.³⁴² A központi, középvonalban álló lépcsőház közvetlenül vezet a második emeletre. A harmadik nyílás a mezzaninra és az első emeletre indul: a színpad irányába reprezentatív lépcsősor vezet ezekre a szintekre. Ez a szakasz egyúttal kapcsolatot teremt a mezzanin szinthez tartozó folyosóval is. Az oldalhomlokzat vonalában az első emelethez saját folyosó és öltöző tartozik (8.13.-8.14. ábra). A haladási irányokat tekintve kijelenthető, hogy a színpad mellett, az emeleti foyer is több irányból közelíthető meg. Az első emeleti alaprajz szerencsére datált: 1884. december 23-án kelt, tehát egy viszonylag korai megoldást vázol, ami jelentősen nem változott.³⁴³

A mezzaninhoz nem tartozik külön társalgó: a lépcsőházból közvetlenül a nézőteret körülölelő folyosóra lehet kijutni, ahol eredetileg kizárólag zárt páholyok álltak, összesen 23 (8.13. ábra). Az első emeleten álló foyer néhány részletrajza szerencsére fennmaradt, így a kialakítás és a stukkódíszítés tervezete megismerhető (8.14. ábra). A folyosóról nyíló kétszárnyú ajtók felett gazdag aranyozott díszítés, felette félköríves lunetta ablakok állnak (8.20.-8.21. ábra). Az erkélyre kivezető ajtókat egy egyenes, majd negyedhomorlattal ívelt, volutákban végződő reprezentatív szemöldök zárja, elegáns függöny keretezi. A mennyezeten ornamentikus stukkódíszítés terve látható – ez a növényi forma az erkélyen kilépve, a keresztboltozatokon festett formában is megjelenik.³⁴⁴ A nézőtéren ezen a szinten összesen 16 páholy, a színpaddal szemben pedig 102 karzatszék áll. A második emeleten csak karzathelyek kaptak helyet, összesen 59, de ehhez tartozott még további 104 állóhely is (8.15. ábra).

A színház alapszíne eredetileg fehér, amit aranyozott stukkófelületek díszítettek. A páholyok falai vörös kárpitozást kaptak, a függönyök színe és anyaga is vörösbársony volt. A nézőtér eredeti díszítési programjáról egy keresztmetzeti és hosszmetzeti rajz szolgál forrásul: ezen jól látható a páholyok függönyözése, a mellvédek és az oszlopok kialakítása (8.24.-8.25. ábra). A földszinti páholyokat volutás tartóoszlop választotta el egymástól, a mezzaninon kariatidák díszítették ezt a tartószerkezetet. A következő szinten újra a volutás forma ismétlődik. A mellvédekre a mezzanin balkonján kartust tartó puttók, az első emeleten kagylódíszek, a második emeleten lant került. A nézőtéren nincs jelen külön udvari páholy. A proscénium páholy díszítésében minimálisan különbözik a többi páholytól: a mezzanin szintjén bábos korlátot alakítottak ki a tervezők, míg a kariatidák az első emeleti páholyok közé

³⁴² AMB UHA.sk.029.pc.121.SND-0022

³⁴³ AMB UHA.sk.029.pc.121.SND-0020

³⁴⁴ AMB UHA.sk.029.pc.121.SND-0026

kerültek. A második emeleten, a mennyezetten kartusok állnak, a mennyezet programja a város címerét és stukkókeretbe foglalt freskókat vázol a tervrajzon. Az egyik vázlaton épp egy lanton játszó nő alakja látható.³⁴⁵ A nézőtér a nagy befogadóképesség ellenére viszonylag kisméretű: mindösszesen 22 méter széles és 22 méter hosszú (8.12. ábra). Mivel gázvilágítást használtak a belső terekben, így az elhelyezett lámpatestek száma is nagyobb volt – megközelítőleg 800 lámpatestet helyeztek el az épületben.

A műszaki területek hűtő- és fűtőrendszere az alagsorban található – a folyosórendszer a közönségforgalmi területektől teljesen elzárt, a vízvezeték közvetlenül kapcsolódik a városi vízvezetékrendszerhez, a helyiségek felmelegítése gőzzel, légfűtéssel történt, a szellőzés pormentesítésére vízleplelt alkalmaztak (8.11. ábra). A földszinten, a színpad baloldalán kétszobás kis portáslakás állt. A hátsó traktusban kapott helyet a díszletraktár, ami a hátsó színpad két oldalán található. A színpad jobb oldalán öltözők álltak. Erről a folyosóról mindkét oldalon egy-egy lépcsősor vezetett az emeletre (8.12. ábra). Az emeleten mindkét oldalon öltözők és irodák álltak, a hátsó színpad mellett néhány további raktár és festőszoba kapott helyet. A hátsó színpad méretei: 12 méter széles és 8 méter hosszú (8.13.-8.14. ábra). Ehhez tartozott a hátsó homlokzaton álló kétszárnyú porta, ami lovaskocsik befogadását is lehetővé tette. A színpad nézők felé nyitott szakasza 11 méter széles, teljes szélessége 19 méter, mélysége 11 méter, a proszcénium vonalában süllyesztett zenekari árok található. A színház alapszerkezete vasbetonból készült – az alkalmazott fafelületeket a korabeli előírásoknak megfelelően impregnálták, ám – ahogy erről már korábban is szó esett – költséghatékonysági okokból a gázvilágítás mellett döntött a város, növelve ezzel a tűzveszély kockázatát.

3.4.6. Tata, Várszínház (1888-1889)

Tatán az Öreg-tó partján, az Esterházy család birtokán állt a 20. század elejéig a Várszínház – vagy másik nevén a tatai Kastélyszínház. Az egykor cukorgyárként működő és Esterházy Miklós gróf (1839-1897) révén átalakított épület kissé kilóg a vizsgált színházak sorából, hiszen ez az épület, az utolsó főúri színház, magántulajdont képezett, műsora pedig alapvetően a birtok körüli eseményekhez kapcsolódott.

³⁴⁵ AMB UHA.sk.029.pc.121.SND-0003

3.4.6.1. Az új Várszínház Tatán

Esterházy Miklós gróf (9.1.-9.2. ábra), maga is lelkes műpártolóként az uradalomhoz tartozó cukorgyár épületét alakíttatta át színházzá (9.3. ábra).³⁴⁶ Pontosán értett hozzá, hogyan szórakoztassa az ide látogató főúri vendégeket, az általa eszközölt fejlesztések is ennek kapcsán történtek. Szállást a kastély termei biztosítottak, szórakoztatást pedig az Öreg-tó partján felépült kis magánszínház – ami eredetileg sörház, majd cukorgyár volt. Maga Ferdinand Fellner is megemlítette a színházat egy korabeli előadásán, ahol kiemelte Esterházy Miklós, vagyis Niki gróf hozzáértését – sajnos a beszéd elhangzásának időpontjában, 1909-ben a gróf már nem élt: „[...] ez a színház igazi társadalmi unikum, amely emlékeztet a cinquecento korszakára. Egy igazán nagy úr alkotása volt ez, aki saját költségén finanszírozta a művészeteket és társulatokat, és tudta, hogyan fogja össze és biztosítsa a megfelelő társadalmi és művészi életet a legfelsőbb körökből érkező látogatók számára – érkezzenek közelről, vagy távolról. A pályaudvarra érkezésük pillanatában, igazi vendégei voltak a grófnak: a színházi előadást követően Pazar vacsorán vehettek részt, majd rangbéli megkülönböztetés nélkül egy kis táncpartin találták magukat. Másnap pedig indultak haza vonattal. [...]”³⁴⁷

Iratok híján az építkezés megkezdéséről csak töredékinformációk állnak rendelkezésre. A *Pesti Hírlap* rövid cikke szerint az 1888-as szezon végeztével – 1888. október 19-én volt az utolsó előadás a színlapok tanúsága szerint (9.6. ábra) – „a tél folyamán a színházat átalakítják, s megnagyobbítják.”³⁴⁸ A következő rövid cikkben már a szinte kész épületről lehet olvasni: „Új színház épült Tatatóvároson. A nemes passziójú tatai földesúr, gróf Esterházy Miklós építtette, a Feszty műépítész tervei szerint. Mert a gróf eddigi udvari színházát igen kicsinynek találta. Az új színházban az ősszel kezdik meg az előadásokat. Imponáló, csinos épület, mely nagyobb városoknak is diszére válnék.”³⁴⁹ Fontos megjegyezni, hogy a cikket kizárólag az építkezés ténye miatt érdemes kiemelni, hiszen a műépítész személyében téves információt közölt az írója, bár kétségtelen, hogy a belső dekoráció kapcsán Feszty Árpád neve tévesen elterjedt néhány szakirodalomban.³⁵⁰

Esterházy Miklós Ferdinand Fellner és Hermann Helmer párosát bízta meg az átépítési munkával. Bár az építkezés pontos kezdeti dátuma nem ismert, az bizonyos, hogy még az építészpáros munkásságában is igen gyorsan teljesítendő megbízásnak számított, hiszen

³⁴⁶ Bővebben a Függelékben található előzményfejezet foglalkozik a színház eredeti funkciójával.

³⁴⁷ FELLNER, 1909. p. 17-18. Az idézett magyar nyelvű részlet saját fordítás német nyelvről.

³⁴⁸ *Pesti Hírlap*. 1888. október 27. 10. évf. 297. sz. p. 5.

³⁴⁹ *Fővárosi Lapok* 1889. augusztus 10. 217. sz. p. 1612.

³⁵⁰ Az alkotó körül kialakult hiedelem tisztázása: CZIBULA Katalin: *Gustav Klimt és a tatai színház*. In: *Kuny Domokos Múzeum Közleményei 19*. Tata. 2014. p. 148. (továbbiakban CZIBULA, 2014)

kevesebb, mint egy év alatt készült el (9.4.-9.5. ábra). A szakirodalom ezt az épületet Hermann Helmer munkájaként azonosította.³⁵¹ A színház megnyitójára 1889. október 4-én került sor, az ünnepélyt az uralkodó, I. Ferenc József névnapjának tiszteletére időzítették.³⁵² Az időpontot egy 1889. október 5-i és 6-i színlap is megerősíti, mivel ezeken kiemeléssel a „*második előadás*” és „*harmadik előadás*” olvasható (9.7. ábra).³⁵³ A gróf vendégei számára az előadáson való részvétel a megrendezett lóversenyekre és a birtokra való meghívásukhoz kötődött, a fennmaradó helyekre – ahogyan 1888-ban is – jegyeket lehetett váltani: a földszinten 1-2 forint között, az erkély első három sorába 80 koronáért, a hátsó sorokba 60 koronáért. A jegypénztár a tűzorségi raktár mellett állt, a jegyárúsítás mellett előjegyzéseket is fogadtak. A befolyó összeg továbbra is jótékony célokat képviselt.³⁵⁴

A Fellner és Helmer szinte minden magyarországi színházuk építésekor erős kritikát kapott a magyar politikusoktól, és a sajtó képviselőitől. Tatán se volt ez másképp, azonban ebben az esetben elsősorban nem az építészpáros ellen irányult a negatív hang. Egy héttel a színház megnyitóját követően, az 1889. október 12-i 270. országos ülésen Ábrányi Emil (1850-1920)³⁵⁵ interpellációt – a kormányhoz és miniszterekhez intézett hivatalos panaszt – intézett a képviselőházhoz. A felszólalás jellemző példája annak az alapvetően feszült viszonyoknak, ami a nemzetek között húzódtott az Osztrák-Magyar Monarchia politikai életében. A magyar színügy kibontakozása mellett többen is úgy vélték, hogy nem volt helye a visszalépésnek, a német színháznak már nem volt az országban létjogosultsága. Ennek a megközelítésnek fényében bármilyen nemes szándék is vezérelte Esterházy Miklóst, a kritikus réteg nem lépett túl a színház német jellegén. Ábrányi szerint a tatai színház „*rendes személyzete pedig különböző apró cseprő osztrák vidéki színpadok kimustrált veteránjaiból és a bécsi conservatorium tehetségtelebb kezdőiből áll. olyan művészi erőkből, kik felette nagy kitüntetésnek találnák, ha itt Budapesten az orfeumokban, vagy bizonyos földalatti színpadokon harmad és negyedrangú szerepeket osztanának ki nekik.*”³⁵⁶

Költségek tekintetében megközelítő információt kaphatunk, 100000 forint körüli összegről. A felszólalás mellett a *Pesti Napló* cikke számolt be hasonló összegről.³⁵⁷ Ábrányi

³⁵¹ HOFFMAN, 1966. p. 114.

³⁵² STAUD Géza: *Magyar Kastélyszínházak III.* Színháztudományi Intézet. Országos Színháztörténeti Múzeum. Budapest. 1964. p. 118. (továbbiakban STAUD, 1964)

³⁵³ Kuny Domokos Múzeum Helytörténeti Gyűjteménye. Leltári szám: 2020.10.5 (továbbiakban KDM. HGy.)

³⁵⁴ KDM. HGy. Lt.sz. 2020.10.9 Az 1889. október 11-i előadás például a szári tűzkárosultak javára gyűjtött pénzt, magyar nyelvű előadást hirdetett.

³⁵⁵ Ábrányi Emil (1850-1920) költő, műfordító, újságíró. Magyar Életrajzi Lexikon: <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC00003/00048.htm> (megtekintve 2022. 12. 01.)

³⁵⁶ Az 1887-92. évi országgyűlés képviselőházának naplója. XIII. 270. országos ülés. 1889. október 12. p. 111.

³⁵⁷ Az 1887-92. évi országgyűlés képviselőházának naplója. XIII. 270. országos ülés. 1889. október 12. p. 111.

elmondása szerint a bécsi művészkörök „*unser Provinz-Theater*” néven emlegették a színházat. Az elérhető német nyelvű napilapok között kutatva azonban ezt a kifejezést Tatára vonatkoztatva egyelőre nem találtam, elsősorban a színház műsorairól szóltak beszámolók, egy esetben a bécsi konzervatórium vélt „veteránját”, Professor Leo Friedrichet sikerült azonosítani.³⁵⁸

Ábrányi a problémát a színház nyilvános jellegében és német nyelvű műsoraiban látta: az előadásra a jegyváltás lehetősége nyitott volt, azonban a gróf ehhez külön belügyminiszteri engedélyért nem folyamodott. Zártkörű, kizárólag meghívott vendégek számára rendezett műsor nem lett volna problematikus, bár visszatetsző, hogy Tatán a magyar színek nem rendelkezett saját állandó játszóhellyel, egy kocsiszínben működött.³⁵⁹ Bár ebben a megközelítésben a felszólalás jogos, mégis fontos kiemelni, hogy Esterházy magyar nyelvű előadásokat szintén szervezett a színházban. A belügyminiszterhez megfogalmazott kérdés lényege tehát, hogy „*van-e tudomása a belügyminister urnak arról, hogy Tatán, „tatai várszínház” címén egy nyilvános jellegű színház működik, mely rendszeres német társulatot tart fenn és német előadásokat mutat be az ottani magyarság közmegebotránkozására? Ha van tudomása, szándékozik-e a maga törvényes hatáskörében intézkedni, hogy e színház nyilvános előadásai jövőre az izlésnek, a tisztességnek és a tatai közönség általános óhajának megfelelőleg kizárólag magyarul tartassanak; az esetben pedig, ha az erre vonatkozó lépések eredménytelenek maradnának, szándékozik-e intézkedni, hogy a tatai várszínháztól a színi előadások engedélye megvonassák?*”³⁶⁰

Gróf Teleki Géza (1843-1913) belügyminiszter 1889. október 16-án válaszolt a hozzá intézett panaszra: Esterházy Miklós alapvetően magáncéllal építette a színházat, saját telkén, így külön belügyminisztériumi engedélyért nem folyamodott. Az októberi előadásokra a helyi szolgabírótól kért engedélyt, amelyet egy tűzbiztonsági vizsgálat után megkapott. A belügyminiszter azonban a továbbiakban nem járult hozzá további nyilvános előadások megtartására, ennek feloldására a megfelelő engedélyek beszerzését írta elő. Az előadások nyelvére vonatkozóan „[...] törvényeink, sajnos, intézkedéseket nem tartalmaznak, az 1867 óta folytonosan fennálló gyakorlat szerint azonban tisztán német nyelven tartandó előadásokra is

³⁵⁸ A keresést elsősorban az ANNO Historische Zeitungen und Zeitschriften oldalon folytattam. <https://anno.onb.ac.at/> (megtekintve 2022. 12. 01.) A keresés sikertelensége nem jelenti automatikusan a fenti állítás cáfolását. *Österreichische Musik- und Theaterzeitung*: 15. füzet 1893. p. 12. Az itt olvasható cikk utolsó bekezdése szól a Bécsi Konzervatóriumban oktatott 1874-1890 között, emellett az intézmény operaszínpadának igazgatója volt. Tatán a nyári időszakban tarott előadásokat. Nevét Ábrányi is említi, az október 8-i színlap alapján olvasta fel az ülésen.

³⁵⁹ Az 1887-92. évi országgyűlés képviselőházának naplója. XIII. 270. országos ülés. 1889. október 12. p. 112.

³⁶⁰ Az 1887-92. évi országgyűlés képviselőházának naplója. XIII. 270. országos ülés. 1889. október 12. p. 112.

szokott engedély adatni, [...]”³⁶¹ A német nyelvű sajtóban egy apró cikket találtam a döntéssel kapcsolatban: sarkosan a színház bezárásáról írt, a magyar sovíniszták indítványa – „*magyarische Chauvinisten*” – miatt, ám bezárásról egyáltalán nem volt szó a belügyminiszter beszéde alapján.³⁶²

Az ügy érzékeny mivoltát érzékelteti, hogy a Bécsi Konzervatórium igazgatója, Hellmesberger József hosszabb levelet intézett Ábrányihoz: a konzervatórium növendékei nem szerepelhettek a tatai színház előadásán, mivel az igazgatóság engedélye nélkül nyilvánosan nem léphetnek fel, mindamellett a növendékek sokkal inkább ambíciójuknak tartják a magasművészeti intézmények nyújtotta lehetőségeket.³⁶³ A belügyminisztériumi döntés értelmében az 1889. évi decemberi előadások színlapján jegyváltási lehetőség már nem szerepelt, fejlécében megjelent a magánelőadás kifejezés (9.8. ábra).³⁶⁴

A kritikus szemlélet a gróffal szemben a színház aktív működése idején sem hagyott alább, annak ellenére, hogy Esterházy Miklós igyekezett hozzájárulni a magyar kulturális élet felemeléséhez is. 1890-ben, a magyar színészet 100 éves évfordulójára rendezett kiállításra az általa küldött díszletminták mellett a tatai színház terveit a kiállított gyűjtemények között találjuk – sajnos erről kép nem található a cikkben.³⁶⁵ 1891-ben nyári színikört építtetett a polgári közönség részére a Ghyczy-kertben, Tatán. 1892-ben Madách Imre, *Az ember tragédiájához* készültek jelmezek és díszletek Zichy Mihály könyvillusztrációi nyomán, amelyeket Bécsben is használtak társulatok. 1895-ben a *Buda és Vidéke* című lapban megjelent cikk a gróf szerepét méltatta a hazai színészetánpótlás támogatásának ügyében.³⁶⁶

3.4.6.2. Épületleírás

Az egykori színház az Esterházy kastéllyal szemben állt, főbb stíluselemeit, megoldásait tekintve egyedi az életműben. Főhomlokzatával a kastély felé nézett, szabadon álló épület maradt az átalakítások során, U alaprajza is megmaradt (9.9. ábra). Méreteiről megközelítő értéket Herczeg Renáta tanulmányában olvashatunk: hosszanti oldala kb. 60 m, rövidebb oldala

³⁶¹ Gróf Teleki Géza belügyminiszter válasza a hozzá intézett interpellációjára. *Az 1887-92. évi országgyűlés képviselőházának naplója*. XIII. 285. országos ülés. 1889. november 10. p. 345.

³⁶² *Grazer Volksblatt*. 1889. október 20. 22. évf. 242. sz. p. 4.

³⁶³ *Pesti Hírlap*. 1889. október 27. 11. évf. 296. sz. p. 5. Ábrányi válaszában pontosította, hogy általában beszélt a bécsi konzervatóriumokról, nem csak erről az egyről szólt.

³⁶⁴ KDM. HGy. 2020.10.13. A színlap tanúsága szerint magyar nyelvű előadás is volt.

³⁶⁵ Sziklay János: *A színészeti kiállítás*. In: *Magyar Salon*, 1889/1890/13. kötet. 7. évf. p. 648.

³⁶⁶ HERCEG Renáta: „Rövid volt e perc, még álomnak is” – *A tatai várszínház története*. In: *Tata, Esterházy-kastély*. szerk.: Kövesdi Mónika-Virág Zsolt: *A Nemzeti Kastélyprogram tanulmánykötetei* 1. NÖF NKFT. Budapest. 2022 p. 145. (továbbiakban HERCEG, 2022)

30 méter lehetett.³⁶⁷ Egy 1892-ben közölt alaprajz szerint a színház rövidebb oldalhomlokzatának hossza szintén megbecsülhető.³⁶⁸

Fellner és Helmer magyarországi épületei közül ez az első, amely kialakításában, díszítőelemeiben és tetőszerkezetében is neobarokk megoldásokat mutat.³⁶⁹ Az archív fényképen is megörökített, talán legszélesebb körben elterjedt homlokzatkép valójában soha nem volt a teátrum főbejárata. A korábban is hivatkozott kataszteri térképen a város felől nézve az U forma jobb szárnyáról van szó, egészen pontosan a hosszanti oldal és a jobb oldal sarokpavilonjáról. Ez az egység kiemelkedett a többi épületrész magasságából: az építész itt helyezte el a színpadot, reprezentatív homlokzatkialakítása pedig a tóparti panorámával igazán elegáns magán-teátrum benyomását keltette (9.10. ábra). A kétszintes homlokzat sarokpavilonja három tengelyre osztható, központi eleme a félköríves kapuzat volt, amelyet a két szint magasságában emelt kettős ión féloszlopok kereteztek. Mellette szegmensíves nyílások láthatóak, amelyeknek szemöldöke követi az ablak szegmensívét. A második szintet kisebb, egyenes záródású, egyszerű vakolatkeretbe foglalt ablakok jelzik, az ablakkönyöklőben egyetlen hullámívvvel.³⁷⁰ A sarokrízalitok armírozottak. A koronázópárkányon a központi tengelyen a falsíkból enyhén előrelép, a kettős ión féloszlopon nyugvó timpanon zárja le. Fogsorral díszített frízében az Esterházyak címere látható. Ezt az egységet manzárdtető zárta le, benne jellegzetes barokkos kerek tetőablakkal.

Az ablakok kialakítása és díszítése a tóra néző oldalon mindegyik axison egyezik, így a sarokpavilonhoz balról csatlakozó, rövidebb szárny homlokzatkialakításán is. A lábázat magassága a szintkülönbségnek megfelelően a tó felől a kastély felé egyre rövidül. Az axisokat egyszerűbb, a szinteket átfogó dór jellegű kettős pilaszterek választják el egymástól. Jelentős különbség a koronázópárkány egyszerű kialakítása, valamint az ezt az épületrészt fedő csonka kontyvető, de a manzárdhoz hasonló két kerek ablak itt is megjelent, ahogy a nézőtéri szellőzőtorony is. A tó felé haladva már látható a tengelykiosztás egyenetlensége: a szegmensíves ablakok mellett alacsonyabb, egyenes záródású és magasabb, félköríves nyílások is megfigyelhetők – itt lehet leginkább megkülönböztetni az egykori épületet és az új, hozzáépített épületszárnyakat. Ennek az egységnek a végében található lépcsőn a festőtermet és a társalgót lehetett megközelíteni.³⁷¹

³⁶⁷ HERCZEG, 2022. p. 135.

³⁶⁸ Nézőtéri alaprajz. ZÖIAV. 1892. 44. évf. Képjegyzék V. tábla. Ez alapján inkább egy körülbelül 42 méter hosszú szakasról lehetett szó 30 méter helyett.

³⁶⁹ ROZSNYAI, 2011. p. 82.

³⁷⁰ HERCZEG, 2022. p. 137.

³⁷¹ *Thália Temploma Tatán* <https://www.youtube.com/watch?v=3jpcFZKHfzo&t=370s> (megtekintve 2022. 11. 30.)

Egy másik archív felvételen a kastélyra néző homlokzat látható (9.11. ábra).³⁷² A tóparti rész reprezentatív megjelenéséhez képest jelentős különbségek fedezhetők fel. A főbejárat földszinti zónáját növényzet takarja, az egységhez jobbról fedett fa terasz csatlakozott: innen lehetett megközelíteni a restit, a színház kisvendéglőjét. A hosszúkás épület elrendezése szimmetrikus, emeletén egyenes záródású, osztólécekkel tagolt ablakok láthatóak – a központi tengely ablaka négyzet alakú, szemben a többi álló téglalap formával. Csonka kontyvető fedt ezt a részt. A földszinten az egykori kocsiszínból átalakított télikertet alakíttatta ki a gróf, az emeletet külön, a csatlakozó faszerkezetes építményen át lehetett megközelíteni. Az U alak szarait egy különálló, egyszintes, kontyvetővel fedett épületszárny kötötte össze, amely nem állt közvetlen kapcsolatban a teátrummal – vélhetően a korábbi periódusból visszamaradt gazdasági épület, vagy istálló lehetett (9.12. ábra).

3.4.6.3. Épületbelső

Az újjáépítés során az épületet a főfalakig bontották vissza: a korábbi gazdasági épület kőoszlopait részlegesen, vagy teljesen elbontották, mivel azok a színpadot takarásban tartották. A belső helyiségek egy részét átépítették, az egykori nézőtér helyére került a színpad, az egykori színpadból öltözők lettek. A színház teljesen új nézőtérkialakítást kapott, az alacsony befogadóképesség ellenére páholyok és erkélyek is gazdagították a zártszéksorokat, ráadásul süllyesztett zenekari árok is helyet kapott a teátrumban. Az elrendezésre vonatkozóan egy birtokigazgató, Kriszt János feljegyzése alapján lehet következtetéseket levonni: egy 1936-ban készült fénykép hátoldalán az alábbi információkat írta fel: egy felső és két alsó bejárat, földszint nagy üvegtető alatt, a színpad mellett öltöző a színészek részére, egy hangversenyterem, egy festőterem, egy társalgócsarnok, egy intendánsiroda, egy resti – kis büfé, kis vendéglő – három szoba, előtér, egy berendezett konyha és pince. A pincében a színpadi süllyesztő és egy kuglitem volt.³⁷³ Az emeleten ruhatárak és öltözők, karzat, festőterem, a zsinórpádlás, valamint négy berendezett vendégszoba állt. A kastélyhoz hasonlóan légfűtési rendszer biztosította a fűtést, valamint villanyvilágítás a fényt.³⁷⁴

³⁷² Szintén a *Thália Temploma Tatán* című videóban látható.

³⁷³ A festőterem vélhetően Pállik Béláé lehetett, aki már az 1888-as évadokban is jelen volt a gróf udvarában. *Budapesti Hirlap*. 1888. május 20. 8. évf. 140. sz.

³⁷⁴ PAPP Kinga: *Színházi zsöllye restaurálása*. In: Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 8. szerk.: FÜLÖP Éva-KISNÉ Cseh Julianna. Tata. 2001. p. 389-399. 389 és 397. (továbbiakban PAPP, 2001)

Az elrendezés elhelyezéséhez nagy segítséget nyújt a 2021. március 27. óta elérhető kisfilm a színházról, amelyet a Kuny Domokos Múzeum tett közzé.³⁷⁵ A belső terek rekonstrukciójához szerencsére rendelkezésre állnak archív fényképek is. Az U alakba foglalt udvar üvegtetőfedése a korszak jelentős építészeti megoldásának számított, különösen egy kis magánépületben. A képen látható megemelt, balusztráddal lekerített terasz a vendéglőhöz tartozott (9.13. ábra). Az előcsarnok hosszabbik, tópart felé néző szakaszán a kisméretű nyílások alatt – és a resti ablakai felett is – vadásztrófeákat helyeztek el. Ez a koncepció az épület minden falán megfigyelhető, a színház felé néző rövidebb oldal középpontjában Esterházy Miklós egészalakos képe állt (9.14. ábra). A színház vesztibüljét innen, jobboldalról lehetett megközelíteni.

A színházterem nézőteréről eredeti alaprajz sajnos nem áll rendelkezésre. A kutatás eddig két rajzot ismert és publikált: Hans Christoph Hoffmann, illetve Rados Jenő nyomán (9.15.-9.16. ábra).³⁷⁶ A harmadik, eddig nem ismert alaprajz a Rados Jenő által közölt képhez hasonlít, ám attól több ponton is eltér – a kép a *Zeitschrift des österreichischen Ingenieur und Architekten-Vereines* 1892. évi kiadványában szerepel (9.17. ábra).³⁷⁷ Az elemzés szempontjából az utóbbit vettem alapul és hasonlítottam össze a korábban ismerttel. A tervről leolvasható legfontosabb információ a feltüntetett léptékarány és a berajzolt méretek. A vesztibül a fent bemutatott fedett előtérből közelíthető meg, a csarnok jobboldalán állt a mosdó. A nézőtérre egyetlen bejárat vezetett, innen lépcsőn lehetett feljutni a parterre üléseire. Erről a pontról kétkarú lépcső vezetett a kétoldali páholysorhoz, illetve a színpaddal szemben elhelyezett karzathoz.

A díszpáholyok a süllyesztett zenekari árok vonalában helyezkedtek el, megközelítésükre a két oldalpáholy felől volt lehetőség. A karzati helyek mögött, az előcsarnok felett társalgó állt, itt az előadások közti szünetekben kényelmesen lehetett elvonulni. A nézőtéren láthatóak a feltüntetett zártszékek: A földszinten két sorban mindkét oldalon 48, összesen 96 zártszék található, nyolc hatszékes sorban, közepén folyosóval. A színpad az itt feltüntetett méretei alapján 14 méter hosszú és 10 méter mély volt. A Rados-féle és az itt elemzett alaprajz közötti egyik különbsége a zártszékek számában és kiosztásában figyelhető meg: az archív felvételek segítségével is igazolható, hogy az ezen a terven látszó széksorkiosztás valósult meg, ami a zártszékeket nyolc sorban helyezte el. A másik eltérés a

³⁷⁵ A fenti leírás alapján készült alaprajz is megtalálható a *Thália Temploma Tatán* című videóban. Elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=3jpcFZKHfzo&t=370s> (megtekintve 2022. 11. 30.)

³⁷⁶ RADOS Jenő: *Tata*. Műszaki Könyvkiadó Budapest. 1964. p. 58. A rajz megtalálható még: FELLNER, 1909. p. 16. 9. kép.

³⁷⁷ A korábban is idézett ZÖIAV. 1892. V. képtábla

karzatokon oldalt elhelyezett széksorok között figyelhető meg: a Rados- féle terven egy sornyi zártszék látható, a másik terven kettő – de ebben az esetben végül a fényképek alapján is igazolható, hogy csak egy sor valósult meg. A karzati helyekkel együtt megközelítőleg 250 fő befogadását tette lehetővé az épület.³⁷⁸ A harmadik fontos különbség a nézőtér alaprajzi rendszerében lehet fel: a Rados-féle rajzon inkább patkó alakú, míg a hivatkozott képen U alakú. Az archív képek tanúsága alapján talán az utóbbi valósulhatott meg.

Az alaprajzon látható viszonyrendszer megértését segíti a színházbelső hosszmetsete (9.17. ábra).³⁷⁹ Jól látható az előcsarnok, az innen induló lépcsősor és a felfelé vezető kétkarú lépcső egyik ága, az itt elhelyezett székekkel. A karzati helyek mögött látható a társalgó is, amit elegáns függöny választhatott el a nézőtértől. Az oldalpáholyokban egyetlen széksor látható, innen egy ajtó vezetett a díszes proscéniumpáholyokhoz. A színpad és a parterre között elhelyezkedő zenekari árok és az ide vezető ajtó is jól látható a metszeten. A földszint zárt széksorai alatt a padló enyhe szögben emelkedett.

A belső teret gazdag mennyezeti festés, stukkódíszítés és bársonydrapériák tették előkelővé. A lépcsőfeljárókat, az oldalpáholyokat és a karzat helyeit bábos korlát keretezte. Az előcsarnok és a karzat felett még egy karzati szint állt. Ezekre a helyekre az épület emeleti oldaláról, a meghívott vendégektől elkülönítve lehetett bejutni, több az ülőhely, azonban a tér is zsúfoltabb. Ez a megoldás jól érzékelteti azt a társadalmi megkülönböztetést, amely a korszak sajátja volt: bár a színházba érkezők egy légtérben tartózkodtak, az architektúra mégsem tette lehetővé, hogy közvetlen kapcsolatban legyenek egymással. Kovácsoltvas korlát zárta le, felül pedig szegmensíves boltozat (9.18. ábra).

A díszítőelemek, a falak vakolása, a barokk stukkódíszek, és a támpillérek felett álló puttók jellegzetesen barokk stílusúak, ahogy az enyhén hajlított balusztrádos lépcsőkarok is. A kép előterében a zenekari árok részlete is látható. Az aranyozott stukkót Ludwig Atrictius bécsi mester készítette, a proscénium oszlopai, a korlátok és mellvédek tatai márványból készültek.³⁸⁰ A színpadról jelen ismereteink szerint nem áll rendelkezésre fényképfelvétel. A mennyezetfreskót a már korábban is említett Pálik Béla festette: nemcsak festőként, hanem zenei igazgatóként is szolgált Esterházy gróf udvarában.³⁸¹ Két műalkotást emel még ki a

³⁷⁸ HERCZEG, 2022. p. 141. A hivatkozott 1891-es *Neuer Theater Almanach* 423. oldalán megtalálható az információ. <https://sammlungen.ulb.uni-muenster.de/hd/periodical/pageview/5978524> (megtekintve 2022. 12. 01.)

³⁷⁹ *Architektonische Rundschau* 1892. 90-91. képtábla. Köszönöm Rozsnyai Józsefnek, hogy felhívta a figyelmem a disszertációjában (Rozsnyai, 2015.) közölt metszeti rajzra.

³⁸⁰ CZIBULA 2014. p. 147.

³⁸¹ A mennyezeti festmény rekonstrukciós rajza és a színház belső terének makettje megtekinthető az Esterházy Kastély állandó kiállításán Tatán.

szakirodalom és korabeli sajtó: a színház díszes függönyét Ábrányi Eördögh Lajos készítette: a jelenet Mátyás királyt és udvartartását ábrázolta, amint vadászaton vett részt. Mátyás szerepében Esterházy Miklós látható, az udvartartás személyeinek ábrázolása pedig az udvarköréből inspirálódott. A tájképen a háttérben látható vár a fraknoi vár lehetett (9.19. ábra).³⁸² A másik műalkotás az ifjú Gustav Klimt nevéhez fűződik, a színház belső teréről készült festményét a gróf megbízásából készítette. A festmény a második világháború során tűnt el, addig a tatai kastély egyik termében függött. Mivel Czibula Katalin tanulmányában részletesen foglalkozik a kép keletkezési körülményeivel és eltűnésével, így jelen disszertáció ennek részleteire nem tér ki.³⁸³

3.4.7. Budapest, Somossy Orfeum (1893-1894)

A budapesti Somossy Orfeum igazán izgalmas helyet foglal el Fellner és Helmer életművében. Ez az épület alapvetően nem színháznak épült, azonban adottságai és kialakítása miatt mégis szorososan ehhez az épülettípushoz köthető. Építtetője, Somossy Károly (10.1. ábra) a Nagymező utcában először egy átmeneti, nyári orfeumot bérelt, majd korábbi üzleti érdekeltségeinek egy részét eladva és feladva, beruházott három telek megvételére a Terézvárosban: így épült fel a Fellner és Helmer iroda tervei szerint a Somossy Orfeum.³⁸⁴ Sokáig nem élvezhette a felépített mulatót, ugyanis nagy kiadásai – az orfeum költségei, a honoráriumok magasra rúgtak, életmódja költséges volt, és ez már a korábbi mulatók esetében is megmutatkozott – miatt hamar tönkrement, és a mulatót eladni kényszerült, sőt vád alá is helyezték visszaélés miatt.³⁸⁵

3.4.7.1. A Nagymező utcai Somossy Orfeum építéstörténete

A tulajdoni lap szerint a Nagymező utcai telek 1890. december 23-án került Somossy Károly tulajdonába. 1894. április 8-án három terület: a Nagymező utcai és két Mozsár utcai terület egyesítése került bejegyzésre, az irat rögzíti, hogy erre a bejegyzésre az építési tervek

³⁸² CZIBULA 2014. p. 148.

³⁸³ CZIBULA 2014. p. 149-151.

³⁸⁴ A konkrét előzményeket az építéstörténeti alfejezet részletezi, így a nyári orfeumot is.

³⁸⁵ Somossy Károllyal és az Orfeum utóéletével bővebben a Függelék 6.2.7. fejezete foglalkozik. Az anyagi nehézségeit jól érzékelteti a https://www.wikiwand.com/hu/Somossy_K%C3%A1rly (2023. 01. 04.) szócikken található árverések jegyzéke, valamint a halálát követően egy 1903 májusában zajló per is, ahol a vádlottak padján Somossy lányai ültek. A vád értelmében elhunyt édesapjuk több tízezer forintot csalt ki több embertől kaució címszó alatt. A *Somossy-mulató bukása*. In: *Pesti Hírlap*. 1903. május 19. 25. évf. 136. sz. p. 15; illetve *Pesti Hírlap*, 1903. május 20. 25. évf. 137. sz. p. 16. A vádirat keletkezésekor Somossy még életben volt: lányai nevében járt el, az iratokat az ő aláírásuk jegyzi, ezért ők is vád alá kerültek, Somossy halálával pedig elsőrendű vádlottakká váltak. *Pesti Hírlap*, 1903. január 29. 25. évf. 29. sz. p. 20.

ismeretében került sor. A birtoklap ezekre a területekre az alábbi helyrajzi számon hivatkozik: 3492, 3498, 3499, előbbi a Nagymező utcai, utóbbi kettő a Mozsár utcai telkeké (10.2. ábra).³⁸⁶ A birtokállási lapon bár dátumot nem látni, mégis kiderül, hogy mielőtt a felépítmény elkészült, mindegyik telken egy-egy lakóház állt.³⁸⁷ Az iratok szerint Somossy először a Nagymező utcai telket vásárolta meg 1890-ben, majd később tett szert a Mozsár utcai területekre, bár 1890-ben kelt, az építkezési engedélyre vonatkozó kérvényében már hivatkozott arra, hogy a telkek a birtokában vannak.

Ennek ellenére a *Budapesti cím- és lakásjegyzék* 1890. évi kiadásában a 3492-es helyrajzi számon „Bródy Zsigmond”, a 3498-as helyrajzi számon „Kállay György és Kohlbacher Paulina”, a 3499-es helyrajzi számon „Özv. Binder Antónia, szülét. Weisz, Sarolta, férjhez. Rösztler, kiskor. Klára” volt bejegyezve.³⁸⁸ 1891 februárjában a Bródy Zsigmond tulajdonában lévő Nagymező utcai telket megvásárolta 84000 forintért.³⁸⁹ Ugyanebben a hónapban Binder Mátyásné telkéhez is hozzájutott 40000 forintért.³⁹⁰ *Budapesti cím- és lakásjegyzék* egy évvel későbbi kiadásban az adatok közül a 3498-as helyrajzi számon álló Mozsár utcai terület bejegyzése módosult, Kállay György mellé jegyezték be Somossy Károly nevét. A következő évben már mindhárom telek mellett Somossy szerepel, mint kizárólagos tulajdonos.

A korabeli, a telekegyesítést és az építkezést megelőző állapotokról néhány terv és dokumentum maradt fenn: egy metszet 1865-ből, ami a lakóház átalakítási tervét tartalmazza, vélhetően a Mozsár utca 3. szám alatt álló házét (10.3. ábra).³⁹¹ A másik terven a Mozsár utca 5. szám alatt álló lakóház homlokzati rajza látható 1842-ből (10.4. ábra).³⁹² A Nagymező utcai telek a bejegyzések szerint 1848. március 30-án öröklés útján Berger János és felesége Berger Zsuzsanna – aki férje halálát követően örökölte tőle az ingatlant –, valamint Csismánszky Zsuzsanna váltak tulajdonossá, egészen 1879-ig, amikor Wohl József orvos árverésen vásárolta meg az épületet. 1880-ban Bródy Zsigmond volt a tulajdonos, és Somossy Károly tőle vette meg az ingatlant 1890-ben.³⁹³ Somossy Károly neve már korábban is előkerült, egészen pontosan 1870-ben, amikor az épület még Berger Zsuzsanna birtokában volt. Bár a levéltári

³⁸⁶ Budapest Időgép: <https://archives.hungaricana.hu/hu/budapest/HelyrajziSzam/29065/> (megtekintve: 2020. 04. 07.) A mai helyrajzi szám 29065 1982 óta.

³⁸⁷ HU BFL XV.37.c.3526-29065 p. 2. Birtokállási lap

³⁸⁸ *Budapesti Cím- és Lakjegyzék*. szerk.: Potocky Pál-Janszky Adolf. 1890. 6. évf. Frankin-Társulat. Budapest. Házjegyzék: VI. kerület, Terézváros. p. 64.

³⁸⁹ Ingatlanok forgásáról: *Pesti Hírlap*, 1891. február 10. 13. évf. 40. sz. p. 12.

³⁹⁰ Fővárosi ügyek, ingatlanok forgalma: *Pesti Napló*. 1891. február 23. 42. évf. 53. sz. p. 2

³⁹¹ HU BFL XV.17.b.312 691/1865 4. Az építetű Pinder Mátyás, a tervező Lohr János.

³⁹² HU BFL XV.17.b.311.9770. Az építetű Eberfeld Frigyes, a tervező Hild József.

³⁹³ HU BFL XV.37.c.3526-29065 p. 3.

jelzethez nem tartozik konkrét terv, a Berger ház kertjében működő nyári orfeum építetőjeként Somossy szerepel, építőmesterként Pucher József.³⁹⁴ Egy évvel korábban, 1869-ben Berger Zsuzsanna a telket Incze György, Lukács Ignác közreműködésével felmérte, erről jegyzőkönyvi irat és alaprajz is a rendelkezésre áll (10.5. ábra).³⁹⁵ Emellett Somossy kézjegyével ellátott német nyelvű, a Terézvárosra hivatkozó kérvény is az iratok között van 1869. november 28-i dátummal. A kérvényen látható, hogy egy hónappal később az építészeti tanácshoz került, ami így bizonyosan a nyári orfeummal kapcsolatos dokumentum lehetett. Ehhez tartozik egy tervlap is, Antal Dörschug kézjegyével.³⁹⁶ Mindezt megerősíti a teherlap 1869. évi bejegyzése, ahol Somossy Károly november 4-i dátummal kötött bérleti szerződést a tulajdonossal, évi háromezer-hétszázötven forintért, 1880. májusáig.³⁹⁷ A bérlemény a *Budapesti Czim- és Lakjegyzékben* a Nagymező utca 17. Első Fővárosi Orfeumként szerepelt.³⁹⁸ A mulató Budapest kataszteri térképén is jól látható: a Nagymező utcai telek mögött, annak hosszúka, téglány alaprajzú kertjében állt, és nem teremtett még közvetlenül kapcsolatot a Mozsár utcai telkekkel.³⁹⁹

Annak ellenére, hogy a három telek később került a birtokába, Somossy Károly az építési engedélyért egy 1890. január 9-én kelt levélben folyamodott a Fővárosi Tanácshoz (10.6. ábra). Ebben kijelentette, hogy a három telken a bécsi Ronacher mintájára kíván egy mulatót létrehozni. Ehhez a kérvényhez huszonöt melléklet tartozott, sajnos ezek jelenleg nincsenek meg a levéltári iratok között.⁴⁰⁰ Az adatok kissé ellentmondásosak: a telekkönyv szerint Somossy Károly részére a tulajdonjogi bejegyzés csak 1890 decemberében került, mégis, további iratok bizonyítják, hogy a tervezés és az ezzel kapcsolatos ügyintézés már 1890 elején megkezdődött: ezek szerint a tulajdonos szóban már hozzájárulhatott a vételhez.⁴⁰¹ A Tanács igen hamar foglalkozott a kérdéssel, az 1890. január 14-i dátummal keletkezett szakvélemény tanúsága szerint. Bár mindvégig a mellékelt tervekre utalnak, Fellner és Helmer nevét ekkor még nem említi egyetlen kutatott dokumentum sem. A telekegyesítés javaslata is ekkor, 1890-

³⁹⁴ HU BFL XV.17.b.312 606/1870 Pucher József neve szerepel a feltételezett Gyapjú utcai Színház varieté tervének jelzetén is, mint építőmester a HU BFL XV.17.b.312 82/1869 jelzetén.

³⁹⁵ HU BFL XV.17.b.312 1305/1869

³⁹⁶ HU BFL XV.17.b.312 1803/1869

³⁹⁷ HU BFL XV.37.c.3526-29065 p. 9.

³⁹⁸ *Budapesti Czim- és Lakjegyzék*, 1890. Gyárosok, iparosok, kereskedők, mérnökök, orvosok, ügyvédek stb. címjegyzéke p. 381.

³⁹⁹ A Habsburg Birodalom XIX. századi kataszteri térképe: <https://maps.arcanum.com/hu> (megtekintve 2023. 01. 04.)

⁴⁰⁰ HU BFL IV.1407.b.III/1890 834/1890

⁴⁰¹ Mivel Somossy már korábban bérelte a helyet, így tárgyalhatott a tulajdonossal és ennek fényében indította el a tervezési folyamatot.

ben született meg, de a telekkönyvben csak 1894-ben került bejegyzésre, ennek megvalósulását további iratok is megerősítik.⁴⁰²

Mivel a kérdéses terveken az értékelés szerint sem zsinórpadlás, sem süllyesztő, sem komolyabb éghető anyag nem szerepelt, ezért a tanács nem színházként kezelte a felépíteni kívánt épületet: javaslata értelmében néhány kisebb módosítással megvalósíthatónak ítélte. A tűzvédelmi szempontok értékelését az illetékes tűzoltóparancsnokságra, a színház kérdésével kapcsolatos végleges állásfoglalást az állandó színház vizsgáló bizottmányra bízta.⁴⁰³ A legfőbb módosítások a Mozsár utcai kijáratok szélesítésére, a lépcsőház átalakítására, tűzbiztos anyagokra, impregnálásra, tűzjelző beszerelésére, illetve elektromos rendszer kiépítésére vonatkoztak. Az első építési engedélyt a tanács 1890. november 20-án adta ki, az előírt módosítások figyelembevételével.⁴⁰⁴ A módosított tervek bemutatására 1891. június 13-án került sor, ehhez már a Fellner és Helmer iroda mellékelte részletes magyarázatot, levelük eredeti nyelven és magyar fordításban is olvasható.⁴⁰⁵ A meghosszabbított és végleges építési engedély 1892. október 3-án kelt.⁴⁰⁶

Az építkezés pontos kezdetéről ugyan nincs jelenleg adat, de valószínűsíthetően 1893 tavaszán, vagy nyarán indulhattak el a munkálatok.⁴⁰⁷ A *Pesti Hírlap* 1893. március 24-i lapszámában látható egy hírhasáb: „*Első Fővárosi Orpheum Uj építkezés céljából lebontás miatt zárva. [...] Teljes tisztelettel, Somossy Károly, az Első Fővárosi Orpheum igazgatótulajdonosa.*”⁴⁰⁸ Ehhez szorosan kapcsolódik Fellner és Helmer 1893. június 10-én, Bécsben kelt nyilatkozata, ahol kijelentik, hogy a szerkezeti kiviteli munkákról lemondanak, ők kizárólag az esztétikai és művészi munkák felügyeleti jogát tartják fenn. Schomann Antalt (1858-1914) nevezik meg kivitelező építőmesterként, és teljes szabadságot hagynak munkájában.⁴⁰⁹ Mellette a *Pesti Hírlap* említi Ambor Adolf nevét is mint építésvezetőt, ugyanitt a költségek nagyságrendjét is megismerhetjük: körülbelül 650000 forintba került az orfeum felépítése, mindösszesen 10 hónap alatt – vagyis a korábban feltételezett tavaszi-nyári,

⁴⁰² HU BFL IV.1407.b.III/1890 834/890 III

⁴⁰³ A Tűzoltóparancsnokság egy hónappal később készítette el jelentését: nem emelt különösebb kifogást. HU BFL IV.1407.b.III/1890; 156/1890

⁴⁰⁴ HU BFL IV.1407.b.III/1890 5036/1890

⁴⁰⁵ HU BFL IV.1407.b.III 20/90 21884/1891

⁴⁰⁶ HU BFL IV.1407.b.III 20/90 37312/1892

⁴⁰⁷ A végleges építési engedélyt 1893-ban adta ki a Fővárosi Közmunkák Tanácsa. *Fővárosi Közmunkák Tanácsának hivatalos jelentése 1892., 1893., 1894. évi működéséről*. Budapest, 1895. p. 210.

⁴⁰⁸ *Pesti Hírlap*. 1893. március 24. 15.évf. 83. sz. p. 19. Az átmeneti Orfeum a Podmanitzky- és a Vörösmarty-utca sarkán üzemelt, a bejárat az Andrássy útról nyílt. *Pesti Napló*, 1893.december 2. 44. évf. 338. sz. p. 14.

⁴⁰⁹ HU BFL IV.1407.b.III 25427/1893; Schomann Antal, (1858-1914), műépítész, építőmester. A VI. Sándor-u. 30/6. címen működött az irodája. *Ujság*, 1925. július 24. 11. sz. p. 5.

feltehetően májusi kezdés helytállónak tűnik.⁴¹⁰ Komor Marcell (1868-1944) ugyanakkor megközelítőleg 800000 forintra becsülte a költségeket, amit további forrás is megerősít.⁴¹¹

A haladásról több irat tanúskodik: a vízvezetékekkel és a fűtésrendszerrel kapcsolatos dokumentumok mind 1893. decemberében keletkeztek. Külön ki kell emelni, hogy a mulató egész épülete villamosárammal működött, az erre vonatkozó leírás és villamossági alaprajzok fennmaradtak. A fűtés kivitelezésére vonatkozó megbízást a Vízvezeték-, Világítás- és Fűtésberendezési Részvénytársaság kapta. Az 1896-os *Czím- és lakásjegyzékben* szereplő hirdetésükön már referenciaként említik a Somossy Orfeumot. A villamos áramkörök tervezésére és beépítésére a Magyar Villamossági Részvénytársulat pályázott sikeresen. Az esztétikai és művészi kivitelezésben Fellner és Helmer bécsi kollegái segédkeztek: a *Der Architekt* 1895-ös száma felsorolja az alkotókat. A festés Gastgeb, Gärtner és Peifuss, a figurális díszek és képek Vogel és Dürnbauer munkái. A stukkók Strictius, az aranyozás Kott József nevéhez fűződik.⁴¹² A bútorokat egységesen a Thonet testvérek szállították.⁴¹³

Mint a legtöbb Fellner és Helmer-féle épületnél, itt is bő egy év alatt fejeződött be az építkezés. Már 1893 októberében a következő évről és márciusi megnyitóról szoltak a hírek. A *Pesti Hírlapnak* tudósítása alapján személyesen felügyelte Fellner az építkezést és konzultált az építőmesterrel. A megnyitó előadás hirdetése 1894. március 17-i és 18-i dátumokról számolt be, az első a magyarországi közművelődési egyesületek, a második a Hírlapíró Nyugdíjegyület és az Otthon javára készült ünnepi műsorral (*10.7. ábra*). A helyárakat kedvezményesen 5 és 50 forint között kínálta Somossy helytől függően. A télikertbe külön is lehetett belépődíjat váltani, ez 3 forint volt.⁴¹⁴ A műsorterv a következő volt: Rosenzweig Vilmos: Ünnepi magyar nyitány a házi zenekar előadásában, majd verses prolog és köszöntő, és a tizenkét számot felvonultató Nagy műsor – a pontos programot, a *Pesti Hírlap* részletezte: „[...] Egymásután vonultak el a következő képek: egy nagy artista egyveleg, arab gimnasztikusok, spanyol bolero- táncos és táncosnő, angol zene-clownok, három levegőben tornázó merész szilfid, a francia kuplé genre képviselőiként Paulus és Yvette, a bécsi Volkssängerek typusa gyanánt Guschelbauer és Louise Monntag, az orosz Iwanoff Dimitri énekes-család, a Hölgyl- zászlóalj főbb szereplői, végre egy jelenet a magyar Alföldről. Alig hangzottak el a közönség tapsai, már újabb meglepetésként festői látvány tárult szemei elé. A

⁴¹⁰ *Pesti Hírlap* 1894. március 15. 16. évf. 74. sz. p. 8.

⁴¹¹ SOMFAI Péter: *Somossy, a mágus – egy színházpalota születése*. Budapest. 2022. p. 63.

⁴¹² Kott József, vagy Joseph Zott több Fellner és Helmer színháznál is dolgozott, referencialevele a Kecskeméti Színházhoz kapcsolódó iratok között található. MNL BKML IV.1908/b I.1894: 4769/b 11567/1895

⁴¹³ *Der Architekt*, 1895 1. évf. p. 27.

⁴¹⁴ *Pesti Hírlap*. 1894. március 13. 16. évf. 72. sz. p. 15.

*színpad hátsó falát eltakaró függöny föllebbent és ott állott a színpadon a mulató egész művész személyzete, élén Somossy Károly igazgatóval, a kit az egész közönség lelkesült tapsokkal üdvözölt. A zajos tetszésnyilvánítások egyre fokozódtak, midőn az egész személyzet rákezdett a Himnuszra, majd pedig a Szózatot énekelte el, miközben Somossy igazgatónak két hatalmas babérkoszorút nyújtottak át intimebb hívei és tisztelői. Percekig tartottak a tapsok és Somossy Károly alig győzte megköszönni a közönség szívélyes ovációit. [...] Előadás után fényes bankett volt a helyiség téli kertjében a fővárosi sajtó jelenlevő képviselőinek tiszteletére. A harmadik fogásnál általános figyelem mellett a Mulató tulajdonos-igazgatója szólalt fel. [...]*⁴¹⁵

A megnyitót követően, ugyanebben az évben, 1894-ben, részletes cikk jelent meg a *Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönyében*, ami a mulató építészeti kvalitásait hangsúlyozta. Komor Marcellnek köszönhetően az épület emeleti alaprajzai, metszete, valamint homlokzati és a belső terek térrajzai is fennmaradtak, mivel a cikkben az eredetiek másolatát közölte, részletes építészeti elemzéssel.⁴¹⁶ Hiánypótló ez a cikk, az egyik talán legfontosabb korabeli tanulmány, ami az épülettel kapcsolatban fennmaradt. Ezt egészíti ki Ferdinand Fellner 1895-ben megjelent tanulmánya: a *Zeitschrift des österreichischen Ingenieur- und Architekten Vereinen* hivatkozott számában részletes betekintést kapunk a színházak és orfeumok közötti építészeti különbségekről. Számos európai városi példái mellett – többek között a párizsi Folies Bergère, a bécsi Ronacher, vagy az Unter den Linden szálloda – a magyar példa is előkelő helyen szerepel. A leírást helyszín- és alaprajzok egészítik ki.⁴¹⁷

3.4.7.2. Egy folyamatosság miatt elhúzódozó jogi konfliktus az építéstörténetben

Mielőtt a részletes építészeti elemzésre sor kerülne, érdemes egy, az építkezéshez kapcsolódó jogvitára is kitérni. Ennek egyik oka, hogy számos módosítási felszólítás ehhez a folyamatossághoz köthető, vagyis az épület alaprajzi rendszerét és beosztását is befolyásolta. Mindamellett az ügy segítségével bepillantást nyerhetünk a korabeli bürokratikus folyamatokba

⁴¹⁵ *Pesti Hírlap*. 1894. március 17. 16. évf. 76. sz. p. 8-9.

⁴¹⁶ KOMOR Marcell: *A budapesti új mulató-épület*. A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye 1894. 28. évf. 5. sz. 141. (továbbiakban: KOMOR, 1894.) A Hoffmann monográfia is közöl alaprajzi terveket és egy homlokzati rajtot, ennek azonban sajnos nem sikerült nyomára lelni a levéltárakban. (Hoffmann a képjegyzékben a Budapest, Staatsarchiv-ra hivatkozik, de sajnos további jelzet nélkül) Ugyanez az alaprajz fellelhető az Országos Színháztörténeti Múzeum Topográfiai Gyűjteményének anyagában is, fényképmásolaton, azonban a jelzet itt se szerepel, csak a Fővárosi Tervtár, mint az eredeti terv tulajdonosa. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Topográfiai Gyűjtemény. (továbbiakban OSZMI) 105-114. Somossy Orfeum. 107.-39.

⁴¹⁷ *Ueber den Bau von Specialitätenbühnen. Vortrag des Herrn Baurathes Ferd. Fellner, gehalten in der Vollversammlung am 17. november 1894. ZÖIAV*. 1895. január 18. 47. évf. 3. sz. p. 29-34.

is, hiszen ez a folyamodvány több hivatalt is mozgósított, az író minden erőt bevetve igyekezett ellehetetleníteni Somossy Károly beruházását.⁴¹⁸

Eisler Ferencz, aki a Nagymező és a Mozsár utca sarkán, a 3500-as helyrajzi számon – mai címe Nagymező utca 19; helyrajzi száma 29064 – álló ház tulajdonosa volt 1858 óta, a Mátyus Arisztid ügyvédi irodán keresztül támadta Somossy Károly tervét, a magántulajdon sérthetlenségének elvére, valamint személy- és vagyonbiztonság veszélyeztetésére támaszkodva (10.9. ábra). Fő indoka a folyamatos éjjeli hangzavar és az esetleges emberi mulasztásból adódó tűzkár volt, de legalapvetőbb problémája a szerinte szerencsétlenül megválasztott, zárt, a bérházak sorába ékelődő telek, illetve a külföldi tőke és a külföldi szakemberek voltak. Beadványában kiemelte, hogy hasonló félelmek már az ideiglenes orfeum meglétekor is fennálltak, azonban pontosan a mulató átmeneti mivolta volt az, ami a jogi lépésektől eddig visszatartotta.

Mindezen érvek talán kissé erőtleneek lehetnek a tűzoltóparancsokság és a Fővárosi Közmunkák Tanácsa szakvéleményének tükrében, hiszen az átmeneti, elavult épülettel szemben ez a terv egy újabb, a javaslatoknak megfelelően impregnált felületekkel és egészében villamosárammal rendelkező orfeumot vázolt, így a tűzveszély lehetősége nem lehetne nagyobb, mint bármely más középület esetében. Eisler az emberi mulasztás – például dohányzás a belső terekben – lehetőségével is érvelt, valamint a gépházból felszálló nagymennyiségű korom és füst adta terhelést is kiemelte. A folyamodványt, vagyis petíciót a környező házak legtöbb tulajdonosa aláírta, különös hangsúlyt fektetve az állandó zajra, és a már elemzett tűzveszélyességre. Nem mellesleg az aláírók között újabb bizonyítékot találhatunk arra, hogy 1890 első felében Somossy Károly még nem rendelkezett teljes mértékben a három háztelek tulajdonjogával, hiszen az aláírók között a Mozsár utca 3. szám is megtalálható. Érdekes tény, hogy bár a tulajdonos ellenezte az építkezést, mégis eladta az ingatlant a Somossy mulató számára. Elképzelhető, hogy Eisler is az ingatlan értékének növekedését szerette volna elérni azzal, hogy az ide szánt orfeum ellen tiltakozott. Az aláírók teljes névsora: Eisler Ferencz, Nagymező utca 19.; özv. Rinder Mátyásné, Mozsár utca 3.; Schefer Terézia, Mozsár utca 7.; Haggemacher Henrik, Andrásy út 32-44; Stetina József, Gyárutca 22; Gutlohn Manó, Gyárutca 20.; Kohn Ádám, Mozsár utca 9. Eisler Ferencz, Nagymező utca 19.; özv. Rinder Mátyásné, Mozsár utca 3.; Schefer Terézia, Mozsár utca 7.;

⁴¹⁸ Erről az alfejezetről külön tanulmányom készült *Mulatóból színház – A Somossy-féle mulató története* címen. In: OPUS MIXTUM VI. A CentrArt Művészettörténészek Új Műhelye Egyesület évkönyve, 2020. 203-214. A szöveg az esztergomi Fiatal Művészettörténészek Konferenciáján 2017 októberében elhangzott előadás alapján készült el.

Haggenmacher Henrik, Andrassy út 32-44; Stetina József, Gyárutca 22; Gutlohn Manó, Gyárutca 20.; A. Kohn, Mozsár utca 9.⁴¹⁹

A Fővárosi Közmunkák Tanácsa méltányosságból egy meghallgatás keretében biztosított fórumot a két félnek, erről az 1890. március 6-i ülésen döntöttek.⁴²⁰ Az eseményre 1890. június 20-án került sor. Somossy Károly a jegyzőkönyv tanúsága szerint jogi képviselőjével személyesen vett részt, ezzel szemben Eisler Ferencz jogi képviselője volt csak jelen, a panaszt emelők nem jelentek meg. Az érvelés a következőképpen zajlott Somossyék oldaláról: az átmeneti orfeum nyitottabb jellege miatt valóban nagyobb hangzavarral járt, ez azonban az új, zárt épületnél mérséklődni fog. Ráadásul a mulató környezetében senki sem adta el ingatlanját az elmúlt években, vagyis, ha a nyitott tér nem zavarta az itt lakókat, akkor a zárt helyiségek még inkább biztosítják a megfelelő hangszigetelést. A tűzvédelem kérdése alapvető fontosságú, a külföldi munkaerő – Fellner és Helmer – nyújtotta tervezés erre különös figyelmet fektet, ahogy a magyar iparosok számára biztosítandó munkára is.⁴²¹

A két oldal érveinek meghallgatását követően a következő döntést hozta a tanács: a mulatót továbbra sem kívánják színházként kezelni. Ez a döntés fontos, hiszen ez volt az egyik alapfeltétele annak, hogy az épület zárt sorban helyezkedhetett el. A Tanács a zaj mérséklése érdekében további határfalak emelésére kötelezte a beruházót, mindamellet megerősített tűzvédelmi okokra hivatkozva átalakításokat írt elő: ez vonatkozott a Mozsár utcai kijáratok szélesítésére, valamint az emeletre, a karzathoz és páholyokhoz vezető lépcsősor megváltoztatására is. Eredetileg ugyanis egy lépcső indult volna a földszintről, ami további két lépcsőkarra nyílt volna a két irányban. Ez a kiosztás megfordult: a földszintről két lépcsőkar indult az emeletre, amely utána egy nagyobb lépcsőbe torkollott. A külső homlokzatok tekintetében a Mozsár utcai oldalon kérvényez változtatást: a homlokzaton néhány homlokzati díszítés és kiszögelést nem engedélyezett az utca keskenységére való tekintettel.⁴²² A Tanács részletterveket kért továbbá a fűtés, a világítás és a vízvezeték kialakítására vonatkozóan

A döntés ellen Eisler Ferencz fellebbezett. Mivel a meghozott ítélet révén kevés esély maradt a sikerre, panaszukat az épület funkciójának meghatározására alapozták, vagyis arra, hogy a tervezett orfeum mégis legyen színházként kezelendő. Mivel a Tanács által megfogalmazott módosítási előírások időközben, 1890. november 20-ra teljesültek, az építési engedélyt kiadták és a fellebbezést elutasították.⁴²³ Bár a Tanács a további fellebbezés

⁴¹⁹ BFL IV. 1407. b III/1890 7723/1890

⁴²⁰ BFL IV. 1407. b III/1890 690/700/1890

⁴²¹ BFL IV. 1407. b III/1890. A meghallgatási jegyzőkönyv. Az ellenérvek ismételték a korábban ismertetteket.

⁴²² BFL IV.1407.b III/1890 34699/1890

⁴²³ BFL IV.1407.b III/1890 5036/1890

lehetőségét megtagadta, a panaszosok igen elszántak voltak: az ügyvéden keresztül levelet intéztek a Magyar Királyi Belügyminisztériumhoz.⁴²⁴ A Minisztérium vizsgálatot indított, így bekérte az összes ezzel kapcsolatban keletkezett iratot, illetve az építési terveket is. Mivel a módosított tervezet ekkor már a tanács által kérteket is tartalmazta, így a Belügyminisztérium semmilyen törvénybe ütközőt nem talált.⁴²⁵ A másodrendű fellebbezést tehát ismét elutasították, az utolsó akadály is elhárult ezzel az építkezés megvalósítása elől.

Az építéstörténethez tartozik még, hogy Eisler Ferenc 1896 decemberében eladta a saroktelket Dr. Somogyi Manó és Schnitzer Mór részére.⁴²⁶ Nem tudni, mivel az iratokból nem derül ki, hogy az adás-vételnek volt-e köze ehhez a korábbi jogvitához, de sajnos az is elképzelhető, hogy Eisler a döntést követően elzárkózott attól, hogy a telket Somossy megvehesse: azonban ennek az ellenkezője is igaz lehet, Somossy is tőke nélkül maradhatott a később tervezett telekvásárláshoz – mindez azonban bizonyíték nélkül csupán feltételezés marad. Bizonyos azonban, hogy a megvalósult épület homlokzati elrendezése, Somossy elképzelése, a *Pesti Hírlap* 1894-ben és maga Komor Marcell is hivatkozott arra, hogy Somossy tervei között szerepelt az eredetileg három telek kibővítése, sőt a Hoffmann által közölt homlokzati terven egy plusz axis is látható az épület bejáratának bal oldalán.⁴²⁷ Vállalkozásához a saroktelket is meg kívánta venni, és így a mulató mellett szállodát is létrehozott volna, így kiegyensúlyozva a főhomlokzatot mind horizontális, mind vertikális irányban: „Az épületet eleinte a nagymező- és mozsárutcák saroktelkére is ki akarták terjeszteni és szállodával kombinálni, de e telek tulajdonosa túlságos árt szabott, a miért is a tervező Fellner és Helmer bécsi építészek, megkerülve a sarok-telket, az említett két utcára közlekedően tervezték meg a dalcsarnokot s eltekintettek a szállodával való kombinációtól.”⁴²⁸ Sajnos az ajánlattétel pontos ideje és körülményei nem derülnek ki a rendelkezésre álló forrásokból.

3.4.7.3. Épületleírás

A Somossy Orfeum zárt sorban álló neobarokk épület, amelynek főhomlokzata a Nagymező utcára, másik homlokzata a Mozsár utcára néz. A két telek metszéspontjában áll a tulajdonképpeni nézőtér, színpad és díszletraktár. A Nagymező utcai homlokzat, ami az épület

⁴²⁴ BFL IV.1407.b III/1890 3692/1891

⁴²⁵ BFL IV.1407.b III/1890 62563/1891

⁴²⁶ Az új tulajdonosok 1897-ben Schannen Ernőt bízták meg egy négyemeletes neobarokk bérház tervezésével. A helyszínrajz, homlokzati- és alaprajz jelzete: HU BFL XV.17.d.329-29064. Az épület földszintjén ma az Operett Színház jegypénztára működik.

⁴²⁷ HOFFMANN, 1966. Képjegyzék 59.

⁴²⁸ *Pesti Hírlap* 1894. március 15. 16.évf. 74. sz. p. 7.

főhomlokzatának felel meg, megközelítőleg 25 méter hosszú, aszimmetrikus, két emelet magas, ami az utcában álló bérházak tükrében igen alacsonynak hat – így a horizontális hangsúlyú marad (10.11.-10.12. ábra). A hátsó, főleg kijáratként használt Mozsár utcai homlokzat a tereken látható utólag épült szárnyal együtt körülbelül 24 méter hosszú, ám ebből mindösszesen 6 méteres az a szakasz, ami egykor kijáratként megközelíthető volt. A helyszín utcanevei minimálisan változtak: a Mozsár utca eredetileg Nagymozsár utca volt, de a telekvásárlás pillanatában már a mai nevét viselte, ahogyan a Nagymező utca is. Mivel az épület zárt sorban álló, így az egykori orfeum – ma színház – traktusait csak az alaprajz segítségével, illetve felülnézetből lehet elkülöníteni.

Az eredeti homlokzatot és belső tereket a jelenleg elérhető források alapján csupán néhány archív kép és metszet, valamint alap- és metszetrajz segítségével ismerhetjük meg (10.10.-10.21. ábra). Komor Marcell cikkét korábban már említettem: maga is jeles, a századforduló építészetében tevékeny műépítész munkáját fontos kiindulási alapként kell tekinteni. Leírásához a metszetek – Komor számára az építéscélpáros bocsátotta rendelkezésre az anyagot, ami főleg a belső terekről készült – és az alaprajzok tartoznak, amik vizuálisan teszik teljessé az egykori épületet. Emellett archív fényképek és képeslapok segítik a munkát – igaz, ezek főleg az 1900-as évek elejére datálhatók, de a metszetekkel összevetve kiderül, hogy az első jelentősebb átalakításig, 1920-ig különösebben nem változott az épület szerkezete és díszítése sem. A Hoffmann monográfiában közölt terveket egy kivétellel sajnos nem sikerült azonosítani (10.10. ábra). A színház alaprajzáról egy fotó készült, amit az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet őriz (10.16. ábra). A fényképen jól látható Fellner és Helmer aláírása, valamint a címsor szerint a Fővárosi Orfeum átépítése szerepel, kávéház és szálloda felirattal.⁴²⁹ A terven a Komor Marcell által közölt anyaggal ellentétben már a Mozsár utca is teljesen beépítve látható. A rajzon egy helyszínrajz is található, pontos évszám azonban nem azonosítható.⁴³⁰

A külső homlokzat első, leginkább szembeötlő tulajdonsága az aszimmetria és a bérházak közé történt beépítés, éppen ezért nem sorolható igazán egyik színházi homlokzattípushoz sem, amit Fellner és Helmer alkalmazott ebben az időszakban. Az 1890-es években még nem gyakoriak az aszimmetrikus homlokzatok, különösen nem a reprezentatívabb középületeknél. Források igazolják azonban, hogy amikor Somossy Károly az engedélyért

⁴²⁹ Ez a rajz is része a Hoffmann által közölt, a Fővárosi Tervtárhoz kapcsolható képeknek. A Fővárosi Levéltárban nem sikerült az eredeti tervek nyomára bukkanni. Az OSZMI gyűjteményében őrzött fotó hátoldalán is szerepel a Fővárosi Tervtár, mint forrás, a pontos jelzet azonban hiányzik róla. HOFMANN, 1966. Képjegyzék 59-64.

⁴³⁰ OSZMI. 107. doboz.

folyamodott 1890-ben, már akkor egy orfeum és egy szálloda tervével tette ezt. A *Pesti Hírlap* fent idézett cikke is az Eisler Ferencz tulajdonában álló saroktelek vételi szándékát említette, és hasonlóan, a későbbi kibővítés lehetőségét fogalmazta meg Komor Marcell is.⁴³¹ Ezt a tervet igazolja a korábban hivatkozott homlokzati rajz is, amin a főbejárat bejárati axisa – a terv szerint középrizalitja – reprezentatívabb tetőfedést kapott (10.10. ábra).⁴³²

Az orfeum Nagymező utcai homlokzata két részre tagolható: a reprezentatív bejáratot is magába foglaló bejárati axis itt a baloldalra került: a belső terek egyetlen kosáríves kapun át érhetők el.⁴³³ Ennek jobb oldalához három tengelyes és két emelet magas rizalit csatlakozik. A földszinten rusztikus kváderkövekkel díszített felület látható az övpárkány magasságáig. A bejárat két oldalán az aktuális műsort hirdető táblák álltak. Az övpárkány magasságában íves kovácsoltvas üvegezett előtető domborodik előre, amihez hasonló később a Vígszínházon is megjelent. Ezt négy kovácsoltvas konzol tartotta, alatta gazdagon munkált kovácsoltvas kerítésen át lehetett az előtérbe jutni.

A bejárati axison az előtető felett keskeny, balusztrádos erkély látható, amelynek központjában, négyzetes talapzaton egy bacchánsnő szobra állt: a nő bal kezét egy állatalak fogja és emeli a levegőbe. Bár a bábos korlátot az archív képen molinók takarták, így is kivehető, hogy a szoborcsoport talapzata valójában egy volutákkal díszített abakusz.⁴³⁴ A piano nobile két szintet átfogó, egyetlen félkörívbe foglalt egységet alkot: benne az alsó zónában két egyenes, felette két, íves záródású ablak állt, ám ezek nem kaptak kiemelését, mivel a felület egésze festett volt. A magas felbontású fényképnek köszönhetően néhány részletforma is kivehető a falképen: a két ablak között, baloldalt egy táncosnő figurája látható. A kezükben hangszert tartó puttók közvetlenül a falkép legtetején középen láthatóak, fent baloldalon egy elefánt, míg jobboldalt egy teve is látszódik (10.11. ábra). A *Pesti Hírlap* baccháns allegóriaként emlékezik meg erről a falképről, azonban a vázlatot és a fényképet együttesen vizsgálva inkább egy bohém, cirkuszi jelenet szereplői bontakoznak ki: ezt a feltételezést a mulató műfaja és Somossy cirkuszi múltja is megerősítheti.⁴³⁵ Az izgalmas kompozíció két oldalán gazdagon díszített gyámköre látható. A koronázópárkány tojássoros dísze alatt két füzér

⁴³¹ *Pesti Hírlap* 1894. március 15. 16. évf. 74. sz. p. 7.; Komor, 1894. p. 141.; BFL IV.1407.b III/1890 834/890

⁴³² A Hoffmann könyvben található képek közül az egyik legizgalmasabb a homlokzati terv, ami egyértelművé teszi a saroktelek vételi szándékát, hiszen a főbejárat mellett a homlokzat folytatódott a rajzon. HOFFMANN, 1966. Képjegyzék 59.

⁴³³ Fellner és Helmer lakóházépítészetében volt inkább elterjedt az oldalkapu alkalmazása.

⁴³⁴ A képjegyzékben álló homlokzatról készült nagyfelbontású fénykép digitálisan elérhető: https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/71827204/df_bs_0005435 (megtekintve 2023. 01. 06.)

⁴³⁵ *Pesti Hírlap* 1894. március 15. 16. évf. 74. sz. p. 8.

között az *Orpheum Somossy* felirat állt. A bejárati axist szegmensívben záródó koronázópárkány zárja.

A legtöbb színházzal ellentétben az orfeum tetőfedése nem kapott különleges kialakítást: a kishajlású nyeregtető, egyetlen dísze a középrizalit két magasba törő sarokeleme, amelyen egy-egy hárfa és mögötte egy-egy amphora állt – ez a tetőmegoldás is a további bővítés lehetőségét sugallhatja, egy esetleges későbbi szintbeépítés esetére.

Az oldalomlokzat három egységre tagolódik, kialakítása minden tengelyen egyezik. A földszinten a kávéházhoz tartozik három, talajszintről induló kosáríves ablak. Az ezek között álló falfelület plakátoknak adott helyet. Az emeleten két szintet átfogó, közös talapzaton – pódiumon – álló, kettős korinthuszi pilaszterek láthatóak. Az első szinten bábos mellvéd felett félköríves, a második szinten egyszerűbb, egyenes záródású, kettős ablakok figyelhetőek meg. A két szintet füzérdíszek között elhelyezett színházi maszkok kötötték össze. A koronázópárkány kialakítása követi a középrizalitét: a tojássort a páros pilaszterek felett töri meg egy-egy konzol. Felette, ugyanebben a vonalban színházi maszkok álltak.

A Mozsár utcai homlokzatról sajnos a kutatás jelenlegi állása szerint nem lelhető fel terv, vagy archív fénykép. Kiindulási pontnak érdemes a Mozsár utca 3. és 5. szám alatt található, korábban épült lakóházak tervét is megtekinteni: a klasszicista egyszintes házak közül a 3-as számon álló épületet 1865-ben alakították át Lohr János tervei szerint, az építtető Binder Mátyás volt. A terven héttengelyes homlokzat rajza látható, aminek minden axisán félköríves záródású nyílások láthatóak: a kapu az épület középtengelyén állt.⁴³⁶ Az 5. számú ház terve 1842-ben kelt, a tervező Hild József, az építtető Eberfeld Frigyes volt.⁴³⁷ Alapvetően ez, az 5. számú ház rajza tekinthető kiindulási alapként, mivel öttengelyes, aszimmetrikus homlokzatán a porta a jobb első tengelyen kapott helyet. A Somossy Orfeum földszinti alaprajzán a bejárat ugyanígy a jobb oldalra került. Kiképzése hasonló lehetett, mint a Nagymező utcai főhomlokzaté, de mivel ez a rész alapvetően csak kijáratként szolgált, ezért vélhetően kevésbé volt reprezentatív.⁴³⁸

3.4.7.4. Épületbelső

Az orfeum legnagyobb bravúrja az alaprajzi elrendezésben mutatkozik meg. A saroktelek kihagyása egy elég szokatlan, L alakú összevont telket eredményezett, ami középület tervezésére aligha célszerű (*10.14. ábra*). A tervezők kiválóan oldották meg a feladatot,

⁴³⁶ HU BFL XV.17.b.312.691/1865

⁴³⁷ HU BFL XV.17.b.311.9770

⁴³⁸ KOMOR, 1894. p. 144.

miközben számos további pozitív megoldás született, mind gyakorlati, mind esztétikai szempontból. A területen két hosszú folyosó – csarnok – között, körülbelül 45 fokos szögben helyezték el a színpadot. A két folyosó egymáshoz viszonyítva majdnem 90 fokos szögben helyezkedik el, a Mozsár utcai kijárat nem egyenes, minimálisan dől a Nagymező utca felé. Az így kialakult tér metszéspontjában helyezkedik el a tulajdonképpeni nézőtér, amit félkör alakban vesz körül a közlekedőfolyosó.

A Nagymező utcáról nyíló folyosó körülbelül 35 méter hosszú, ez tekinthető tulajdonképpen az épület előcsarnokának is. A bejárat felől nézve a közlekedő baloldalán kirakatok álltak (10.17. ábra). Jobboldalán több egység is volt: egy kávéház, egy biliárdterem és egy télikert. A helyiségek a Nagymező utcai főhomlokzat felől a következőképpen helyezkedtek el: a kávéház az utcafrontra néző három ablakával méreteit tekintve 16 méter hosszú, mélysége a nézőtér felé közel 9 méter. Nyitott átjáró kötötte össze a biliárdteremmel, ami 7,5x8 méter. ebbe az egységbe ékelődött be egy kávékonyha, valamint a női mosdó, amivel szemben a férfimosdó és az emeleti lakásokhoz vezető lépcsőház kapott helyet – a lépcsőház bejárata a közlekedőfolyosóról nyílt. A télikert 15x16 méteres volt: a biliárdteremből, a Nagymező utcai folyosó felől, sőt, a nézőtérre vezető körfolyosóról is elérhető volt (10.14. ábra). Komor leírása szerint a kávéházat, a biliárdtermet és a télikertet tolóajtók választották el egymástól és a kávéház folyamatosan, a színházi programoktól függetlenül is nyitva tartott.⁴³⁹

A télikert a korabeli leírás szerint bazilikális, háromhajós elrendezésű volt, a főhajó dongaboltozatos mennyezetén három nagy elliptikus üvegezett felülvilágító állt, a kisebb mellékhajókat keresztboltozatok tagolták – az oszlopok a terveken és a grafikán is jól kivehetőek, ahogyan a tér elrendezése is. Díszítésében a zöld színű selyemtapéta dominált, falképein a párizsi életből vett zsánerképek és festett medalionokban humoros állatjeleneteket ábrázoltak. A terem optikai nagyítása céljából néhány falfülkében tükröket helyeztek el, a terem padlója linóleummal fedett beton volt a zaj mérséklése érdekében. A télikertben néhány impregnált pálma is helyet kapott (10.18. ábra).⁴⁴⁰ A Mozsár utcai folyosók kizárólag kijáratként szolgáltak, a folyosó mellett kapott helyet a tűzoltóság és egyéb szolgálati épületek, emellett innen közvetlen átjáró nyílt a közönségtől elzárt műszaki terek felé.

A nézőteret körülvevő folyosó két végéből lehetett feljutni az emeletre: kétkarú lépcső indult a földszintről, ami a páholysori félemelettől egykarúvá vált, így vezetett tovább az első emeletre (10.19. ábra). A két lépcső közötti terület ürességét az ide helyezett szobrokkal ellensúlyozták a tervezők. A lépcsőket karszt márványból, a balusztrádokat pedig

⁴³⁹ Tulajdonosa: Hirsckron Gyula, kávé. *Budapesti Czim- és Lakjegyzék*, 1896-1897. 9. évf. p. 427.

⁴⁴⁰ KOMOR, 1894. p. 147.

műmárványból készítették.⁴⁴¹ A lépcsőházból a félemeleten egy ajtón át lehetett a belső keskeny folyosóra lépni. Amellett, hogy ezek közvetlen kapcsolatot teremtettek a páholyokkal, egy kisebb külső folyosóra is kivezettek. Ahogyan az Fellner és Helmer színházaira általában jellemző, az udvari páholy ebben az esetben is a proscéniumpáholyban kapott helyet. Ezen kívül összesen 25 nyitott páholy állt ezen a szinten az alaprajz szerint. A külső körfolyosón nyolc tematikus különszoba sorakozott: barokk, japán, magyar és mór díszítéssel, a legapróbb részletekig, típusonként két-két szobával.⁴⁴² A tér két végében álltak a mosdók, a jobboldali férfimosdó mellett egy kisebb lépcsőház nyílt, ami egy tálaló teremhez és további különszobákhoz vezetett: az ehhez tartozó lépcsőház a Mozsár utca felőli folyosóról is elérhető volt. A Nagymező utcai homlokzaton lakások terve látható, ezen a szinten összesen kettő: a lépcsőházból felérve, a keskeny, rövid folyosó két oldalán lehetett megközelíteni ezeket (10.14. ábra). A Mozsár utcai épületszárnyat utólag épültként tünteti fel a terv: vélhetően az orfeum átadását követően épülhettek fel.

Az első emeletet a főlépcsőn továbbhaladva lehetett elérni, a nézőteret ívesen körülölelő folyosó is a télikert jelölést kapta a terven – a perspektivikus metszeten ennek kialakítása is látható, a földszinhez hasonlóan gazdagon díszített, a pálmafák ezen a szinten is megjelentek (10.21. ábra). A tér közvetlen kapcsolatban áll a nézőtérrel, íves nyílások között az itt álló zártszékekhez lehetett eljutni. Komor Marcell leírása a szint egykori díszítésére is kitért: „Az emeleten 134 zártszék, 14 nyitott és két proscenium-páholy fogadja be a közönséget. A télikerttel összefüggésben találjuk a férfi és női mosdó és kényelmi helyiségeket; van még itt kiségitő konyha és kimérő helyiség is. A télikert s a két lépcsőház menyezetét stukkómunka és 5 festmény díszíti; a lépcsőházak feletti festmények a zenét és a táncot, a többi három pedig a bort, a nőt és az éneket ábrázolja. A télikert falazatát vörös selyem szövettel, padlójának egész felszínét pedig ugyanily színű velourszönyeggel vonták be. A nyílások drapériái és a bútorok szövete finom selyemből s atlaszból való. Pazar fényt kölcsönöznek a színház e részének a villamos lámpások és a kis négyszögű területekre felosztott nagy tükrök. A nagy és 4 kisebb amerikai buffettet igen alkalmasan a téli kertben helyezték el.”⁴⁴³ A Nagymező utcai fronton további két lakás alaprajza látható, hasonló elrendezéssel, mint az előző emeleten.

A földszinten étkezőasztalok és székek sorakoztak (10.22. ábra). Ennek kialakításáról, funkciójáról maga Fellner is írt: az ide látogatók a színházakkal ellentétben az orfeumba kötetlenebb szórakozásra érkeztek, és a műsor alatt fogyasztottak is, tehát nemcsak a

⁴⁴¹ KOMOR, 1894. p. 147.

⁴⁴² ZÖIAV. 1895. január 18. 47. évf. 3. sz. p. 34.

⁴⁴³ KOMOR, 1894. p. 147.

publikumnak, hanem a felszolgálóknak is kényelmesen kellett mozogni.⁴⁴⁴ A nézőtér színei vörös, arany és fehér színek voltak. Dísztésének stílusa neorokokó, páholysorának mellvédét kartusok díszítették, a felette álló karzathoz tartozó mellvédről díszes lámpák lógtak.

A karzat széksora mögötti íves nyitott nyílások mérete váltakozott: minden páratlan nyílás félköríves lezárást, minden páros negyedhomorlat mentén indított szegmensíves záródást kapott – ez utóbbi méretét tekintve kisebb volt ugyan, de a felette található díszítés azonos szintbe hozta a nagyobb átjárókkal. A nézőtér és a folyosó között az emeleten nyitott volt az összeköttetés. Az itt álló oszlopokat kariatidák díszítették. A felette alkalmazott architektúra és stukkódíszítés finom átmenetet képzett a mennyezeten látható festménnyel, ami mitológiai isteneket ábrázolt (10.20.-10.22. ábra).⁴⁴⁵ Ennek központjában függött a hatalmas csillár, ami, ahogy az épület egésze, kizárólag villanyvilágítással működött (10.15. ábra).

A pince több funkciót is ellátott: a megfelelően hűtött terület alkalmas volt a sör és bor tárolására, így a Nagymező utcához tartozó hosszú folyosó alatt söröspince, a nézőtérhez kapcsolódó folyosó a főhomlokzathoz közelebb eső szakaszán borospince állt, ahogyan a kávézó és a télikert alatti szakaszon is. A biliárdterem alatt hűtőkamra, a söröspince mellett a húsok számára alkalmas tároló állt (10.14. ábra). A lakásokhoz vezető, a biliárdterem mellett álló lépcsőház pincébe vezető szakaszában kapott helyet a transzformátor. A Mozsár utca felőli kijárat alatti terület is ételtárolásra volt alkalmas – a terveken éléskamra és a konyha állt, ráadásul a Mozsár utcai szolgálati lépcsősor mellett egy lift is állt. A nézőtér alatt kapott helyet a tulajdonképpeni gépészközpont: a fő légvezető csatorna a színpad és a nézőtér alatt futott, az épület mögött álló udvar felé állt a kivezetőnyílása. Közvetlenül a színpad alatt szolgálati folyosó húzódott, ahonnan a földszinti asztalok alatt található raktárszobába lehetett eljutni. Mögötte, a közönségforgalmi folyosó alatt állt a kazánház, illetve a színház is. A folyosórendszereket keskeny szakaszok kötötték össze egymással, a gyorsabb megközelíthetőség érdekében. A színpad mögött még egy szolgálati lépcsősort alakítottak ki a tervezők.

A földszinten állt a tűzoltó szobája, közvetlenül a Mozsár utcai kijárat mellett. Az innen nyíló átjáró egy udvarra vezetett, a színpad mellé és mögé. A színpad alatt raktár – 21x8 méter –, előtte a zenekari árok állt. Mögötte ruhatár, még egy udvar, végül a díszletraktár kapott helyet. A félemeleten állt a színpad, ami 21 méter széles – ebből a nézőtér felől mindösszesen 12,5 méter látszódott –, valamint 8 méter mély volt. Ehhez egy szokatlan, a tér adottságai miatt

⁴⁴⁴ ZÖIAV. 1895. január 18. 47. évf. 3. sz. p. 30.

⁴⁴⁵ KOMOR, 1894. p. 152. A színpad, a proscénium és a díszfüggöny eredeti kialakítási tervéről egyetlen színpadi rajz tanúskodik. HOFFMANN, 1966. Képjegyzék 64.

háromszög alaprajzú hátsó színpad csatlakozott, amit a közönség látóterétől elzárva egy díszletraktár egészített ki. A színpad baloldalán az udvari páholyhoz tartozó zárt szalon állt, jobb oldalán egy udvar és az ahhoz csatlakozó öltözők és lépcsőház látható. Az első emeleten található télikerti büfé miatt a Mozsár utca felé még egy konyhát és söntést – italmérő helyiséget – terveztek az építészek: ez közvetlen kapcsolatban állt a Mozsár utcai szakasz földszintjéről induló szolgálati lépcsővel. A színpad mögött ezen a szinten kizárólag öltözők és ruharaktár álltak (10.14. ábra).

3.4.8. Budapest, Vígszínház (1895-1896)

2009-ben, az alapképzésen írt diplomamunkám az épület történetének, terveinek bemutatását, mai és egykori állapotának összehasonlítását tűzte ki célul. Az eltelt évek alatt újabb források, tervrajzok és képek gazdagították az anyagot, amik számos korábbi felvetést megerősítettek, vagy teljesen megcáfoltak. Különös fontossággal bírnak azok a források, amelyek az épület történetének még részletesebb megismerését teszik lehetővé.⁴⁴⁶ Jelen fejezet a korábban írt alapszakos dolgozat hibáit és pontatlanságait is javítja.

3.4.8.1. A Magyar Vígszínház Egylet

A Vígszínház alapítása körüli szervezés 1890-ben kezdődött. Fekete József (1854-1928; 11.1. ábra) és Silberstein-Ötvös Adolf (1845-1899; 11.2. ábra) színházalapítási kérvénnyel fordult a fővárosi közgyűléshez, annak támogatását remélve.⁴⁴⁷ A szöveg a *Magyar Salon* hasábjain is megjelent, a közvélemény felé is nyilvános volt az elképzelés. Íme néhány kiragadott részlet a beadványból: „[...] *Helyes beosztással, egyformán kívánja e színház szolgálni a művészetet, nemzeti és nemzetközi irányban. Hazánk édes anyanyelve mellett tért nyit a modern világ legmagasabb művészi nyilvánulásainak minden nemzeti nyelven. Régi tapasztalat az, s elég e tekintetben a múlt évtizedre utalnunk, hogy egész Európa művészi kitűnőségei ide kíváncsoztak Budapestre, néha oly tömegesen, hogy sem a Népszínház, sem a Vigadó nem volt képes őket mindenkor befogadni, de nem is állt módjukban az idegen*

⁴⁴⁶ A Vígszínház kiadásában 2023 májusában jelent meg egy könyv, Illyés Ákos, a Vígszínház főmérnökének szerkesztésében, *A 125 éves Vígszínház története* címmel. A kötet az építés- és színház történeti leíráson túl nagy hangsúlyt fektet a tervek és iratok, valamint az elérhető archív fényképek bemutatására, nemcsak az eredeti állapottal, hanem az átalakításokkal is részletesen foglalkozik. Hiánypótló alkotás, amely rendszerezi a színházzal kapcsolatos eddigi ismereteinket és csodás képanyaggal gazdagítja azt. Mivel a kötet májusban jelent meg, így a disszertáció jelen fejezetének megírásakor ez a könyv még nem volt elérhető, a leadás előtt volt alkalmam a megvásárlására. A két kutatás párhuzamosan, egymástól függetlenül haladt.

⁴⁴⁷ A három alapítóval bővebben a Függelék 6.2.8. fejezete foglalkozik. Ugyanitt olvasható a színház utóéletének összefoglalása is.

előadásokat elősegíteni. A külföldi művészet bemutatására nálunk jó részt hiányzik egy alkalmas helyiség, melyet a czélba vett színház hivatva leendő annyival is inkább pótolni, mert közönségünknel határozott szükség mutatkozik az ilyen idegen előadások élvezése iránt. [...] Az új színház megállapított terve szerint, a színházi évad 10 havi időtartamán át 150 estélyt magyar, a többi 150 estélyt idegen, nemzetközi előadásoknak szenteljük [...] A magyar vígjáték és nemzetközi színház építési költsége az általunk már biztosított telekkel együtt 700-750 ezer forintot vesz igénybe. Körülbelül 1200 □ ölnyi téren [...].”⁴⁴⁸

A kérvény benyújtására 1890 augusztusában, tárgyalására 1890 októberében került sor: a főváros ekkor még támogatta az ügyet, ám szigorú feltételekhez kötötte a telekadományt. *„Legnevezetesebb az, hogy az új színházban évente legalább 160 magyar előadást kell tartani. A színháznak három év alatt kell fölépülni. A fővárosi tanács szintén az engedély megadását ajánlja a közgyűlésnek, de szigorúbb feltételek alatt. A színházban kötelesek lesznek legalább 200 magyar előadást rendszeresen évenként és pedig 150-et október elsejétől márczius végéig, s minden elmaradt magyar előadás után után 500 frt pénzbírságot kötelesek fizetni. A színház 32 év múlva a város tulajdona lesz. Kötelesek még az engedélyesek 50,000 frt biztosítékot letenni, melynek felét a színház fölépítése után visszakapják, fele azonban további biztosítékul bent marad.”⁴⁴⁹*

Már a kezdetektől megosztóvá vált a sajtó körében, bizonyos tekintetben mégis támogatottságot élvezett, ezt bizonyítják a *Budapesti Hírlap* (1890. szeptember 3.), a *Pesti Napló* (1890. augusztus 23.) és a *Fővárosi Napló* (1890. október 22.) rövid cikkei is: a főváros által tett feltételt kifejezetten szigorúnak és igazságtalannak tartották. Az alapítókhoz 1891 márciusában Náday Ferenc (1840-1909; *11.3. ábra*), a Nemzeti Színház művésze is csatlakozott: az új tag feladata a magyar művészeti érdekek biztosítása volt, amely magyar vígjátékokra és bohózatokra, valamint külföldi vendégelőadásokra fele-fele arányban specializálódott volna.

Mivel a főváros Telekadó Bizottsága az 1891 márciusában tartott ülésén a színház ügyének tárgyalását ahhoz kötötte, hogy a kérvényezők egyúttal az igényelt telket is nevezzék meg, és tervrajzokkal is vázolják elképzelésüket, ezért az alapítók 1891 áprilisában a beadványt ennek megfelelően módosították és a javasolt telket is megnevezték: a színház kizárólag magyar színház lenne, és a Lipótvárosban, egy ingyenesen átadott körülbelül 1800 négyszögölű telken

⁴⁴⁸ *Magyar Salon*. 13. kötet 1889/1890/13. kötet. 7. évf. p. 656-657.

⁴⁴⁹ *Vasárnapi Ujság*. 1890. október 19. 37. évf. 42. sz. p. 690.

épülne fel.⁴⁵⁰ Beadványuk egy húsz évvel korábbi eseménnyel vont párhuzamot: a Népszínház ügyével, ahol az Egylet alapítói a főváros segítségével jutottak ingyenes telekhez.

A hír nem maradt sajtóvisszhang és megosztottság nélkül. A pártolók támogatták a nemzetközi színház ötletét, az ellenzők ezzel szemben mélyen elutasították, egy újabb német színháznak titulálva azt, amelyből a nemzeti eszme mögé bújnak az alapítók, akik valójában magánvállalkozásuk felívelését és a meggazdagodás lehetőségét látták az új teátrumban.⁴⁵¹ Bár alapvetően támogatja, mégis objektív kérdéseket tett fel például a *Nemzet* cikkírója: vajon elbírné-e a főváros egy újabb színházat? Lesz-e igény az előadásokra, látogatott lesz-e? Képes lesz-e fenntartani egy új, állandó magyar társulatot úgy, hogy mindeközben a meghívott idegen nyelvű művészeket is képes lesz megfizetni?⁴⁵²

A beadványt első körben a Telekadó Bizottság tárgyalta 1891. április 24-én: az eredetileg kért telek átadását nem szavazták meg – „*E célra a Szemere-, Klotild-, Markó- és Koháry-utcák közt fekvő s a törvényházzal csaknem szemben levő telket kérik, a melynek kiterjedése 1818 négyszögöl.*”⁴⁵³ (11.4. ábra) Pár nappal később a Pénzügyi és Gazdasági Bizottság elé került az ügy, akik a kezdeményezést ugyan támogatták és a színház megnyitási engedélyének kiadáshoz hozzájárultak, az ingyenes telek átadását azonban nem engedélyezték: ez a nagymértékű segély, amit az alapítók kérnek, igazságtalan lenne más magánvállalkozásokkal szemben, így 1891. április 27-én tíz a kilenchez arányban leszavazták.⁴⁵⁴

Ezen a ponton gróf Keglevich István (1840-1905; 11.5. ábra) is felszólalt a döntés kapcsán: hosszasan elmélkedett nemcsak a bohózatok létjogosultságáról, hanem arról is, hogy miért fontos a nemzetközi vonal hazai repertoárra való beépítése, amit több példával is kiemelt.⁴⁵⁵ Érvelésében két – egy építészeti és egy gazdasági – szempontot fontos kihangsúlyozni. Mivel a Lipótvárosban tervezett épületről lenne szó, ez kedvez a későbbi városfejlesztéseknek. A színház magyar állandó társulattal rendelkezne, repertoárja vígjátékokat és bohózatokat tartalmazna, az operettek elhagyásával. Bizonyos időközönként a társulat más városokban is fellépne, és ezalatt az idő alatt – néhány hétről szól Keglevich –

⁴⁵⁰ *Nemzet*. 1891. április 24. 10. évf. 3107. sz.

⁴⁵¹ *Fővárosi Lapok*. 1891. május 17. 28. évf. 135. sz. p. 1004. Pártolók közül: Beöthy László: *A negyedik színházról*. In: *Ország-Világ*. 1894. december 9. 15. évf. 50. sz. p. 828.

⁴⁵² *Nemzet*. 1890. szeptember 6. 9. évf. 2883. sz. melléklete

⁴⁵³ *Budapesti Hírlap*. 1891. április 25. 11. évf. 113. sz. p. 3. Fekete József eredetileg a mai Royal Szálló helyén, később már ez a telek lett volna a kiszemelt helyszín. Helyszínrajz megtalálható: ILLYÉS Ákos: *A 125 éves Vígszínház története. Vígszínház kiadása*. Budapest. 2023. p. 11. (továbbiakban ILLYÉS, 2023)

⁴⁵⁴ *Nemzet*. 1891. április 24. 10. évf. 3107. sz.; *Pesti Hírlap*. 1891. április 28. 13. évf. 116. sz. p. 3.

⁴⁵⁵ Gróf Keglevich István: *A Magyar Vígszínház. Magyar Salon*. 1890-1891/15. kötet. 8. évf. p. 212-216; *Pesti Hírlap*. 1891. április 27. 13. évf. 115. sz. p. 1-2.

idegen nyelvű vendégszínházakat lehetne tartani a színházban. Így az nem kerülne túlsúlyba a magyar darabokkal szemben, mégis szemezni tudna a főváros a nemzetközi művészet kínálatából. Körülbelül 2000-2500 fő részére, minél olcsóbban szeretne helyeket biztosítani, mivel intendánsként az a tapasztalata, hogy a színházba járó közönség érdeklődése nagy és alapvetően a teátrumok által biztosított helyek száma alacsony: amennyiben újabb épület válna elérhetővé a fővárosban, a közönség ugyanúgy látogatná, és a többi színház látogatottsága se csökkenne.

Érveléséből kitűnik, hogy a vádakkal ellentétben ekkorra már nem került volna túlsúlyba az idegen nyelv, és különösképpen felesleges csak német nyelvű előadásokra hivatkozni, hiszen repertoárján a francia és olasz sikerdarabok éppúgy szerepeltek volna, mint német nyelvűek. Bár a cikk a *Pesti Hírlap* hasábjain jelent meg, a *Magyar Salon* is közölte: ebben építészeti szempontból egy igen értékes forrás is a rendelkezésünkre áll: a színház első építészeti tervváltozata, ami vélhetően épp a Telekadási Bizottság márciusi kérése okán készült el. Három rajz tartozik a cikkhez: egy főhomlokzati- (11.6. ábra), egy oldalhomlokzati- (11.7. ábra) és egy hosszmetset (11.8. ábra). Stílusa alapján nem tulajdonítható a megbízást később elnyerő építészeknek, amit a jobb alsó sarokban kivehető aláírás is megerősít: a tervet Bobula János készítette.⁴⁵⁶ A korai terveken egyértelműen a párizsi Operaház hatása fedezhető fel.⁴⁵⁷ Az elképzelt neobarokk épület minden homlokzatát gazdag díszítés jellemezte, és ez a belső térben is érvényesül. Barokkos előcsarnoka mellett látható, hogy összesen öt szint – a meredeken emelkedő földszint mellett három galéria- és egy karzatszint – jellemezte a nézőteret, és ez valóban elegendő lett volna a leírásban előírányzott 2000-2500 fő befogadására.⁴⁵⁸

1891. május 11-én a fővárosi Közigazgatási Bizottság elé került az ügy, ahol újabb érvet fogalmaztak meg a Vígszínház ellen: a Nemzeti Színházzal szemben konkurencia lenne, mivel annak közönségét vígjátékaival elcsalhatja. Ennek ellenére a többség nem így vélekedett: a színház megnyitási engedélyét megadta, de további támogatást nem biztosított.⁴⁵⁹ Hasonlóan

⁴⁵⁶ Idősebb Bobula János és a Fellner és Helmer iroda viszonyára bővebben az összefoglaló fejezet tér ki. A tervek eredeti je megtalálható Budapest Főváros Levéltárában. (Közölve: ILLYÉS, 2023. p. 12-13.)

⁴⁵⁷ Hasonló modorban nyújtotta be pályázati anyagát mintegy húsz évvel korábban Szkalnitzky Antal is a Magyar Királyi Operaház építésének tervpályázatára.

⁴⁵⁸ A tervek Magyar Salon illusztrációiként jelentek meg *Magyar Salon*. 1890/1891/15. kötet. 8. évf. p. 209, 213, 217.

⁴⁵⁹ *Fővárosi Közlöny*. 1891. május 22. 2. évf. 49. sz.

döntött a fővárosi Törvényhatósági Bizottság is 1891. május 28-án.⁴⁶⁰ Építési telket nem, ennek ellenére a színháznyitási engedélyt megkapta a társaság 1891. június 15-én.⁴⁶¹

Gróf Keglevich István, aki immár nagy figyelemmel követte a fejleményeket, új javaslattal állt elő: a színház telekkérdésének és költségeinek megoldására 1891. június 3-ra a Hungária-szállodában értekezletet hívott össze, ahol a Vígszínház felépítésének céljára egy egyesület alapításában állapodtak meg a résztvevőkkel. 1891. június 22-én megalakult a Magyar Vígszínház Egylet Keglevich elnökletével.⁴⁶² Az Egylet irodája a Dohány utca 12. szám alatt volt, a *Fővárosi Lapok* felhívásában június 25-én, már megnyílt a jelentkezés lehetősége is. Mivel az egyesület alapítását és a csatlakozási lehetőséget országosan hirdették meg, alig egy hónappal később már számos aláírót jegyzett: így a pártolóknak köszönhetően a színház közelebb kerülhetett a megvalósuláshoz. Az alaprészvény, amellyel az előirányzott költségekhez hozzá lehet járulni, 200 Forint volt, egy személy azonban anyagi lehetőségei függvényében többet is megvásárolhatott.⁴⁶³ „A magyar vígszínház-egylet ügye mindinkább halad előre s a tagok száma folyton növekedik. Falk Miksa a napokban tudatta a titkárral, hogy a lipótvárosi kaszinó 1000 forinttal alapító tagnak belép az egyesületbe. Ezenkívül újabban beléptek: Károlyi Tibor gróf 1000 írttal, Esterházy Mihály gróf 400 írttal, id. Teleki Géza gróf, Harkányi János, Ballai Lajos dr., Bobula János, Szana Tamás, Harkányi Károly, Holitscher Fülöp, Neumayer Ede, Herczegh Ferencz, Radó Antal dr., Szécsi Ferencz, Glück Frigyes, Reisner József. Eddig összesen 155 alapító és rendes tagja van az egyesületnek, melytől most az összes vármegyék és városok is kaptak felhívást a belépésre.”⁴⁶⁴

Október 22-én már 158 tagról és 61800 forintról szóltak a hírek, a befizetéseket a Magyar Általános Hitelbank kezelte.⁴⁶⁵ Az Országos Széchenyi Könyvtárban megtalálható az a kis füzet, amiben a részvényesek névsorát vezették: ebből kiderül, hogy ki és pontosan milyen összeggel támogatta az elképzelést: kiderül például, hogy a Lipótvárosi Kaszinó egyesülete, báró Wodianer Albert és gróf Csekonics Endre 1000 forinttal, Hatvani Deutsch Sándor 3600 forinttal, dr. Széchi Ferencz 4000 forinttal támogatta az egyletet.⁴⁶⁶

⁴⁶⁰ *Fővárosi Közlöny*. 1891. május 26. 2. évf. 50. sz.

⁴⁶¹ *A Magyar Vígszínház-Egylet alapszabályai*. 1891. Országos Széchenyi Könyvtár. Színháztörténeti Tár (továbbiakban OSZK SZT.) Irattár. Víg 374/1.

⁴⁶² *Budapesti Hírlap*. 1891. június 23. 11. évf. 171. sz. p. 3.

⁴⁶³ *Ország-Világ*. 1891. július 25. 12. évf. 30. sz. p. 502; *A Magyar Vígszínház-Egylet alapszabályai* 1891. p. 4.

⁴⁶⁴ *Ország-Világ*. 1891. október 17. 12. évf. 42. sz. p. 695.

⁴⁶⁵ *Fővárosi Lapok*. 1891. október 22. 28. évf. 290. sz. p. 2158. A cikk tévesen telek iránti kérelmet jelöl, ám egy évvel később, Keglevich a *Pesti Hírlap* hasábjain javítja a híresztelést. *Pesti Hírlap*. 1892. október 16. 14. évf. 286. sz. p. 21.

⁴⁶⁶ Magyar Vígszínházi Részvénytársaság. Részvényesek névsora. OSZK. SZT. Irattár. Víg 374/1.

1891. második felében Keglevich immár az egyesület nevében intézett beadványt a fővároshoz, ismét megkísérelték a támogatás megszerzését az egyesületbe való belépés által – közbenjárása azonban ezúttal sem járt sikerrel.⁴⁶⁷ Az egyesület toborzótevékenysége azonban megállíthatatlanul haladt tovább, Keglevich kiváló érzékkel prezentálta azt a megfelelő – polgári, nemesi és kereskedelmi – körökben egyaránt. A haladásról a *Fővárosi Lapok*, a *Pesti Napló*, *Pesti Hírlap* és a *Nemzet* számolt be a leggyakrabban, de a történések több korabeli lapban is nyomon követhetők, vidéken is – például *Pécsi Figyelő*, *Kecskeméti Lapok*, *Borsod – Miskolci Értesítő*.

Érdekes ezt a jelenséget politikai és társadalmi szempontból is megvizsgálni. A Budapesten korábban megvalósult magyar színházak – a Nemzeti Színház, a Népszínház és az Operaház – mind magasztos célok mentén szerveződtek, amely a magyar nyelv és színjátszás ügyét helyezte előtérbe a gazdasági szempontokkal szemben. A kezdeményezést minden esetben komoly támogatás követte, nemcsak a polgárság, hanem a főváros részéről is. A Nemzeti a magyar kultúra egyik első és legfontosabb bástyája, a forradalom idején a nemzeti identitástudat erősítésének egyik fontos helyszíne volt. A Népszínház jelentősége a magyar népszínművek támogatásában rejlik. Az Operaház gazdasági és társadalmi presztízsbetűzés is volt: ez a középület – nem egyedülként a korszakban – reprezentálta Budapest fejlődését, az európai nagyvárosokkal való azonosulást, mind építészeti, mind kulturális szempontból, így anyagi támogatása a városvezetés számára sem volt kérdés. A Vígszínház azonban épp a magasztos cél miatt bukott el az ingyenes telek kérvényezésénél. Ám míg a Népszínház e támogatás nélkül tőke híján létre se jöhetett volna, úgy a Vígszínház esetében épp a polgárság tette végül lehetővé megvalósítását. Ez a színház talán az első, amely szinte kizárólag üzleti alapon szerveződött. Legnagyobb támadhatósága az idegen nyelvű színdarabok jelenléte maradt – annak ellenére, hogy a tervezésben már, mint magyar színházhoz próbáltak támogatást szerezni az alapítók, és a nyári szünetben vendégszínházokra korlátozták volna az idegen nyelvű repertoárt –, amit később fokozott az építészpáros nemzetisége is. A politika ellenérzéseivel és a leszavazott segélyekkel szemben a nemesi és polgári réteg által vásárolt részvényekkel és hitelekkel, de véghez tudták vinni az alapítók elképzeléseiket – ez a Népszínház esetében a főváros segítségével nélkül még elképzelhetetlen lett volna.

⁴⁶⁷ *Nemzet*. 1891. október 22. 10. évf. 3285. sz.

3.4.8.2. A Magyar Vígszínház Részvénytársaság

1892 viszonylag csendes évnak mondható a fejlemények tekintetében. Október 16-án a *Pesti Hírlapban* olvasható Keglevich gróf nyílt levele, amit a sajtóhoz intéz, amiben saját szemszögéből értékeli az elmúlt évet, különösen azt, hogy minden igyekezetére ellenére a kezdeti lelkesedést az ügy iránti apátia váltotta fel.⁴⁶⁸ Ugyan 1892 decemberében az aláíróknak köszönhetően már rendelkezésre állt egy olyan – nem túl jelentős, 174 aláíró mellett csak 50000 forintnyi, vagyis októberhez képest kisebb – tőke, amely lehetővé tette a további intézkedést, azonban komolyabb támogatás nélkül nem lehetett a színház építését tovább tervezni

Új lendületet az 1892. évi utolsó, december 18-án tartott közgyűlés adott: bizottmány alakult, célja, hogy a kormánynál és a bankoknál, valamint pénzügyintézeteknél megtegyék a szükséges lépéseket a színház építési költségeinek előteremtésére. Tagjai közül az alapítók – Keglevich István, Fekete József és Silberstein Adolf – mellett Falk Miksa, Károlyi István gróf, Rákosi Jenő, Szapáry Géza és Széll Kálmán nevét is fontos kiemelni.⁴⁶⁹ A bizottság által meghatározott előirányzat szerint a színház építésének költségei 900000 forintra tehetőek, ezt az összeget az egyesület részvények útján és állami segítséggel és ismét a főváros hozzájárulásával kívánta megteremteni: 530000 forint építési költség, 100000 forint felszerelés, 20000 forint külvárosi raktár, telekár 250000 forint. A fedezet: egyleti részvények 50000 forint, újonnan kibocsátott részvények 50000 forint, elsőbbségi kötvény 300000 forint, fővárosi segély 300000 forint, államkölcsön 200000 forint.⁴⁷⁰

A folyamatok elindításához Wekerle Sándor miniszterelnökhöz és Hieronymi Károly belügyminiszterhez kívántak kérelemmel fordulni, egy igen érdekes alkuval: mivel a Nemzeti Színház épülete igen elavult és befogadóképességét tekintve sem kielégítő, felmerült a javaslat, hogy a millenniumi ünnepekre új nemzeti teátrum épüljön fel. Így a kiürülő épületet a Vígszínház számára átadhatná a főváros – ezt az ötletet azonban maga Keglevich ellenezte.⁴⁷¹ A részvénytársaság alapításáról 1893-ban határoztak először, ekkora már bizonyossá vált, hogy csak a pártolók adományából egy ilyen költségű épület nem valósulhatna meg. A belügy- és pénzügyminiszter kilátásba helyezte egy építési telek adományozását abban az esetben, ha biztosítékot kap annak felépítésére és megfelelő felszerelésére. Hajlandó továbbá államkölcsön lehetőségét is felterjeszteni, ha feltételek teljesülnek.⁴⁷²

⁴⁶⁸ *Pesti Hírlap*. 1892. október 16. 14. évf. 286. sz. p. 21-22.

⁴⁶⁹ *Fővárosi Lapok*. 1892. december 19. 29. évf. 350. sz. p. 2636.

⁴⁷⁰ *Fővárosi Közlöny*. 1894. október 23. 5. évf. 84. sz. p. 3.

⁴⁷¹ *Pesti Hírlap*. 1893. június 22. 15. évf. 170. sz. p. 3-4. Maga Podmaniczky Frigyes is a Vígszínház építése ellen szavazott ezen az ülésen.

⁴⁷² *Pesti Napló*. 1893. november 27. 44. évf. 333. sz. p. 6.

1893 végére az egyesület az építési költségkeret célszerűsítésére törekedett, a korábban előirányzott 900000 forintot immár 600000 forintra csökkentette, és Keglevich decemberben bejelentette, hogy „*találkozott egy vállalkozó konzorcium(mal), mely 600,000 forint költséggel felépíti a színházat s 100,000 forintot fordít a berendezésre.*”⁴⁷³ Ekkor a Király utcában található Valero ház telkéről szölgáltak a hírek, illetve arról, hogy „*legközelebb a magyar és külföldi építészeket felhívják, hogy nyújtsanak be terveket*”.⁴⁷⁴ A Valero-telek valószínűségéről egy helyszínrajz tanúskodik: a képen jól látható a színház Király utca felé néző terve és az azt körülvevő új utcák elrendezése (11.9. ábra): a jobb alsó sarokban ráadásul már Fellner és Helmer neve olvasható.⁴⁷⁵ Eszerint november végén Bobula János már – helyesen – tudni vélte a felkérni kívánt Fellner és Helmer kilétét – és éles kritikával illette a döntést: annak tükrében, hogy eredetileg felhívást terveztek a színház tervezésére vonatkozóan, valóban meglepő lehetett a szakmai körökben az építészpáros megbízatása.⁴⁷⁶ A *Fővárosi Lapok* is tudni vélte, hogy Keglevich december 5-én bemutatta Fellner és Helmer terveit.⁴⁷⁷ A részvénytársaság megalapításáról is 1893 decemberében egyeztettek az egyesületi tagok.

1894. január 20-án, megalakult a Magyar Vígszínház Részvénytársaság. Az elnök Andrassy Tivadar gróf, az alelnökök Liphay Béla báró és Keglevich István gróf voltak.⁴⁷⁸ Az alaptőkét a korábbi egyesület vagyona, emellett összesen 250 darab 200 forintos névre szóló részvény képezte (11.11. ábra). A hivatalos cégbejegyzés 1894. március 12-ére datált.⁴⁷⁹ A belügyminiszter a korábbi megkeresésre, 1894. június 28-án törvényjavaslatot terjesztett be 200.000 forint kamatmentes kölcsön folyósításáról. Ennek feltétele volt, hogy a Részvénytársaság a kölcsönösszeggel megegyező tőkével, vagyis 200.000 forinttal rendelkezzen. (11.12. ábra) A törlesztést a felterjesztés negyven év alatt, évente 5000 forintos részletekben jelölte ki.⁴⁸⁰ A fővárostól továbbá a társaság folyamodványában negyven évre,

⁴⁷³ *Magyar Szemle*. 1893. december 3. 5. évf. 49. sz. p. 588.

⁴⁷⁴ *Magyar Szemle*. 1893. december 3. 5. évf. 49. sz. p. 588. A Valero ház telkéről: *Fővárosi Lapok*. 1893. november 28. 329. sz. p. 2715. Az ide készült helyzetrajzi fénykép az OSZMI gyűjteményében található, jelzete: 152./72.722. A rajzot Schomann Antal készíthette, aki a Somossy Orfeum építómestere volt, bár ezt a kép sarkában található Fellner és Helmer iroda felirat cáfolj. Egy fennmaradt levelezésből ugyanakkor az is megtudható, hogy az erre a telekre történő tervezői munkát nem folytatta Schomann, azonban a már befejezett tervekért fizetséget kért, amit Keglevich gróf sokallt válaszlevelében. Sajnos a végkifejlet tisztázására nem került elő további forrás. OSZK. SZT. Irattár. Víg 374/2. (19009 iktató számon) gróf Andrassy Tivadar, gróf Keglevich István, Széll Kálmán és báró Liphay Béla aláírásával.

⁴⁷⁵ OSZMI. Vígszínház. 152./72.722 Helyszínrajz. Bár létezik egy másik helyszínrajz is, ami nem datálható: az elképzelés az Erzsébet körút és Hársfa utca között álló telekszaksaszt mutatja, rajta a színház tervével. OSZMI. Vígszínház. 152./72.755. (11.10. ábra)

⁴⁷⁶ *Építészeti szemle*. 1893. november 30. 2. évf. 11. sz. p. 314.

⁴⁷⁷ *Fővárosi Lapok* 1893. december 6. 337. sz. p. 2782.

⁴⁷⁸ HU BFL VII.175.1894.0062 A Magyar Vígszínházi Egyesület közgyűlési jegyzőkönyve, 1894. január 20.

⁴⁷⁹ OSZK. SZT. Irattár. Víg 374/1.

⁴⁸⁰ A törvénytervezet eredeti formájában megtalálható: *Pesti Napló*. 1894. június 28. 45. évf. 177. sz. p. 2.

évenként 20.000 forint támogatást kért – ennek tárgyalására 1894. júniusában, pozitív elbírálására októberben került sor, ám azzal a feltétellel, hogy a színház 300 előadásából 200 magyar nyelvű legyen, állandó magyar társulattal.

A fogadtatás alapvetően pozitív volt, ám a *Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye* és az *Építészeti Szemle* voltak az első folyóiratok, amelyek nemtetszésüket fejezték ki a választás kapcsán. Előbbi kifejezetten sajnálatosnak tartotta, hogy magyar előadásoknak meghirdetett új magyar színházat nem magyar tervezőre kívánnak bízni.⁴⁸¹ Az ellenzők köréhez tartozott a *Magyar Ipar* is: „Mit szóljon pl. Budapest hazafias építési kara, mely Budapestnek újabb építkezési érájában alkotóképességét, művészi tehetségét elvitázhatatlanul bebizonyította, ha a fő. polgárság áldozatkészségére appellálva, a kormány tehát hazánk közvagyonára támogatásával itt a fővárosban létesítendő magyar vígszínház emelését avval kezdi meg, hogy külföldi építészre bízna meg annak elkészítésével.”⁴⁸²

Bobula János, az *Építészeti Szemle* szerkesztője még kritikusabb hangnemet ütött meg az építészpárossal szemben, – a megnyitőig több cikkben teszi ezt – véleménye szerint ez is kifejezett tűzfészeknek bizonyul majd.⁴⁸³ A különböző sajtóorgánumokban és az ellenzéki körökben több oka volt a színház szervezése körüli támadásoknak. Elsősorban a részvényesek érdekeinek hangsúlyozása – a támogatókat gyakran érte a vád, hogy a Vígszínház támogatásával saját vagyonuk gyarapodását várták, a környező telek- és háztulajdonosok pedig ingatlanuk értékének növekedését. Másodsorban az idegen nyelvű darabok jelenléte és az építészek személye olyan ellenállást váltott ki az ellenzéki politikai körökben, ami összefogásra készítette őket.

A korábban ígért kölcsön javaslatát 1894 júniusában nyújtotta be a belügyminiszter.⁴⁸⁴ Ezt, vélhetően a közvélemény nyomására, 1894 decemberében leszavazták, így a színház ügye ismét jelentős forrástól esett el: „A víg színháznak a képviselőházban sem volt szerencséje, sőt épen itt tünt ki legjobban, hogy mily fátum üldözi. A belügyminiszter beadta a törvényjavaslatot, mely szerint a vígszínház részvénytársasága 200,000 frtnyi kamat nélküli állami kölcsönben részesül. Két napig vitatkozott ezen a ház, mert az ellenzéknek sok kifogása volt; először is, hogy nem tisztán magyar színház lesz, hanem idegen előadásokat is lehet benne tartani, már pedig állami segély csak tisztán nemzeti intézetnek való; másodsor pedig, hogy részvénytársaság jut olyan támogatáshoz, mely részvényesek anyagi érdeke. A mi az idegen

⁴⁸¹ A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 1893. 12. évf. p. 206

⁴⁸² Magyar Ipar. 1894. január 31. 15. évf. 1. sz. p. 10.

⁴⁸³ Építészeti szemle. 1893. november 30. 2. évf. 11. sz. p. 318.

⁴⁸⁴ Építő Ipar. 1894. július 4. 27. (913.) sz. p. 343.

nyelvű előadásokat illeti, azon úgy igyekeztek segíteni, hogy beleszúrták a törvényjavaslatba, hányat lehet tartani. Ötvennél többet soha egy esztendőben, s akkor is belügyminiszteri helybenhagyással.”⁴⁸⁵ Mindeközben tovább folytak az egyeztetések a Vígszínház Részvénytársaság és a Fellner és Helmer iroda között (11.13. ábra). A színháznyitási engedélyt a kölcsön leszavazása ellenére ismét kiadta a város 1895 januárjában.

A hiány kiküszöbölésére újabb irányt vett a Részvénytársaság stratégiája: Faludi Gábor (1846-1932; 11.14. ábra) vezetésével a színház tőkéjének kezelésére megalakult a Vígszínház Bérletársaság, ami a részvényesek közbenjárásának segítségével három banktól jutott kölcsönhöz: ezek a Magyar Jelzálog Hitelbank, a Kereskedelmi Bank, illetve a Pesti Első Hazai Takarékpénztár voltak, a kölcsönt negyven évre vették fel és 1895 márciusában kérvényezték, egyúttal meghatározták, hogy az elkészült színházat 1896. május 1-től a Bérletársaságnak adják bérbe. A bankokkal történő szerződéskötésre 1895. július 18-án került sor.⁴⁸⁶ Az így rendelkezésre álló tőkével már lehetőség nyílt a telek megvásárlására is 1895-ben. A Részvénytársaság a Lipót (ma Szent István) körúton álló területet vette meg Weisz Bertholdtól és Manfrédától 179000 forintért.⁴⁸⁷ Ehhez 222107 forint kisajátítási járulék tartozott, ennek kifizetésére 1895 júliusában került sor. Bár a sajtó később, ősszel adott hírt a vételről, azonban az adásvételi szerződés már 1895. január 12-én megszületett.

Az a telek, ahol ma a színház áll, az 1890-es évekig egy gyárral körülvett peremterület volt (11.15. ábra). Ez a terület részben a Nagykörút nyomvonalának kijelölése, illetve a színház felépítésének hatására kezdett aztán fejlődni. A telekkönyvi birtoklap alapján a legkorábbi bejegyzés az 1870-es évhez köthető. Az ingatlant öt udvarra osztotta a bejegyzés, az alábbi elrendezéssel: „Az I. udvarban három lakház és egy maláta áztató épület. A II. udvarban egy emeletes istálló és kocsiszín épület. A III. udvarban egy emeletes ház, három istálló, Kádár és Kovács műhely épület. A IV. udvarban egy hűtő és fűtőház, emeletes épület, gépház nagy kéménnyel, Kovács és lakatos-műhely épület, jég és lerakó pincze, üvegház, szaporítóház, melegágy és jégverem, továbbá emeletes vendéglő épület és sörcsarnok, úgy földszintes ház mulatóka és két zenekari építmény. Az V. udvarban földszintes épület, őrház és iroda épületek, kocsiszín és nyolcz más szín, végül az épületekben falhoz erősített gépezetek és gőzgép.”⁴⁸⁸

⁴⁸⁵ *Vasárnapi Ujság*. 1894. december 9. 41. évf. 49. sz. p. 832.

⁴⁸⁶ MAGYAR Bálint: *A Vígszínház története*. Szépirodalmi könyvkiadó. Budapest. 1979. 19. oldal (továbbiakban: MAGYAR, 1979.) A kölcsönfelvétel időpontjának eredeti dokumentuma megtalálható: OSZK. SZT. Irattár. Vig 374/2.

⁴⁸⁷ ROZSNYAI 2011. p. 319; Telekkönyvi betét: HU BFL XV.37.c.13955-25096. Az elsődleges források mellett: *Pesti Hírlap*. 1895. szeptember 8. 17. évf. 246. sz. p. 16.

⁴⁸⁸ BFL HU BFL - XV.37.c.1256-25096 2.

Látható tehát, hogy hatalmas területről van szó, amelyek különböző funkciókat láttak el. Pest 1872-es városrendezési térképén a Király sörfőzde és az Árpád gőzmalom álltak itt, az út ekkor még nem Lipótkörút, hanem a Fegyvergyár utca nevet viselte (11.16. ábra).⁴⁸⁹ 1882-ben, a Nagykörút építési munkálatainak előrehaladásával már a Lipót körút név szerepel, és a Király sörfőzde és az Árpád gőzmalom között feltűnt egy Nagy sörcsarnok nevű egység is, valamint a Margit-híd építése is befejeződött.⁴⁹⁰ Az 1895-ös térképen a terület már rendezett, parcellázott és a körútra merőleges utcák is szabályosak voltak.⁴⁹¹ A terület 1884-ig Pest főváros tulajdonában volt, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1891. április 14-i dátummal sajátította ki a telket.⁴⁹² 1893-ban vétel jogcímén Weisz Berthold és Weisz Manfréd szerezték meg az ingatlant, kétharmad-egyharmad arányban.⁴⁹³ A területet mindeközben több részre bontották és néhányat közterületté nyilvánítottak.⁴⁹⁴ 1895-ben zajlott a tér csatornázása, illetve közművesítése, valamint az építkezés miatt a kialakítani szándékozott tér lekerekítése is. Ehhez rendelkezésre állnak az iratokhoz mellékelt helyszínrajzok is és maga a Részvénytársaság kérvénye is (11.17.-11.18. ábra).⁴⁹⁵ A telek végleges rendezésére 1896-ban került sor, amikor Budapest Székes Főváros Tanácsa megállapodást kötött a Neuehatel Asphalt Company Limited céggel, erről az 1896. április 10-én keletkezett szerződés tanúskodik.⁴⁹⁶

3.4.8.3. Építéstörténet

A Fellner és Helmer által készített terveket 1895 januárjára a Fővárosi Mérnöki Hivatal és a Fővárosi Közoktatásügyi Bizottsága is elfogadta. A Középítési Hetes Albizottmány 1895. március 18-án adta át a magánépítési engedélyeket a Fővárosi Közmunkák Tanácsának: ebben a listában már a Vígszínház is megtalálható – a jóváhagyásra egy héttel később került sor.⁴⁹⁷ A Fellner és Helmer iroda és a Részvénytársaság között 1895. április 2-án történt meg a szerződéskötés, ami – a dolgozatban vizsgált színházak iratanyagát nézve egyedülállóan – fennmaradt: a dokumentum az építésvezetőt is rögzítette.⁴⁹⁸

⁴⁸⁹ Pest belterületének városrendezési térképe 1872. <https://mapire.eu/hu/browse/city/budapest/> (2020. 04. 15.)

⁴⁹⁰ Budapest topográfiai térképsorozata 1882. <https://mapire.eu/hu/browse/city/budapest/> (2020. 04. 15.)

⁴⁹¹ Budapest közigazgatási térképsorozata 1895. <https://mapire.eu/hu/browse/city/budapest/> (2020. 04. 15.)

⁴⁹² HU BFL XV.37.c.1256-25096 p. 4.

⁴⁹³ HU BFL XV.37.c.1256-25096 p. 6.

⁴⁹⁴ A terület helyrajzi száma 1895-ben: 1236/a/l. sz. Mai helyrajzi száma: 25096

⁴⁹⁵ HU BFL IV.1407.b IX.652/1896 A színház helyszínrajza Fellner és Helmer tervrajza nyomán. A kérvény a 39670/4702 számon is rendelkezésre áll.

⁴⁹⁶ HU BFL IV.1407.b IX.652/1896; 11719/1896

⁴⁹⁷ *Építő Ipar*. 1895. március 20. 19. évf. 12. (950.) sz. p. 123-124; *Építő Ipar*, 1895. március 27. 19. évf. 13. (951.) sz. p. 132; Fővárosi Közmunkák Tanácsa hivatalos jelentései 1895, 1896. p. 44.

⁴⁹⁸ *Bau „magy. Vígszínház” in Bp. Lipótkörút. Submissionsbedingnisse resp. Vertrag.* OSZK. SZT. Irattár. Víg 374/2. Az irattár az iparosoktól beérkezett ajánlatokat is őrzi.

A Részvénytársaság képviselője 1895 áprilisában találkozott a kivitelező Havel Lipót építési vállalkozóval, akinek egyeztetés után átadták a telket a földmunkák megkezdésére.⁴⁹⁹ Az építési tervek Havel Lipót által aláírt változatát 1895. április 11-én hagyta jóvá a Fővárosi Tanács (11.19.-11.26. ábra).⁵⁰⁰ Az eseményekkel párhuzamosan megkezdődött a színház igazgatójának kijelölése is: dr. Várady Antal neve merült fel először, aki a Kisfaludy Társaság tagja, a Petőfi Társaság főtitkára és országos színművészeti akadémiai igazgató volt. Mivel visszautasította, a választás végül 1895 nyarán Ditrői Móra esett.⁵⁰¹ Mindeközben az építési munkák haladásáról a korabeli sajtó kisebb cikkekben folyamatosan beszámolt, az ellenséges hangsúly Fellner és Helmer terveivel szemben ekkorra már elhalkulni látszott. Terv szerint haladt minden, 1895 júniusában tartották meg a bokrétaünnepet – ekkora szerkezetileg már készen volt a színház, a belső kialakítás ezután vette kezdetét. A Vígszínház Építési Bizottságának jegyzőkönyve a megtartott üléseken meghozott döntésekről kitűnő forrásként szolgál a színházon dolgozó iparosok és művészek személyéről, haladásáról, valamint kifizetéséről, illetve a felmerülő problémák kezeléséről.⁵⁰²

A megnyitó előadást a millenniumi ünnepekkel egy időre, 1896. május 1-re tervezték.⁵⁰³ 1895 novemberében a Bérletársaság, Faludi Gábor vezetésével tíz évre évi 35.000 forint hasznobérért vállalta a fenntartással járó költségeket, illetve Ditrői felkérése mellett megkezdtek a teljes személyzet szervezését is.⁵⁰⁴ 1896. júniusában készült el a színházat körülvevő utcák szabályozási módosítása.⁵⁰⁵

Az építkezést vezető Havel Lipótot munkássága a 19. század második felének egyik legtermékenyebb kivitelezőjévé tette. Olyan épületek felépítését bízták rá, mint az Igazságügyi palota (Hauszmann Alajos, 1893-1896), a Magyar Országos Központi Takarékpénztár (Korb Flóris és Giergl Kálmán, 1898), vagy a Lőrinc pap téri Zichy-palota (Hofhauser Antal, 1897).⁵⁰⁶ Hagyatéka Budapest Főváros Levéltárában található, a Tervtár az általuk kivitelezett épületek terveit – közöttük a Vígszínházét is –, az irattár a cég dokumentumait és Havel Lipót naplóját

⁴⁹⁹ *Budapesti Hírlap*. 1895. április 2. 15. évf. 90. sz. p. 9.

⁵⁰⁰ A Vígszínház tervei Havel Lipót kézjegyével ellátott tervei. HU BFL XV.17.d.329-25096; BTM Kiscelli Múzeum. XIV.6.57.40.8.1-2.

⁵⁰¹ Lsd. 311. jegyzet.

⁵⁰² Az iratból többek között kiderül, hogy Havel Lipót a megfelelően ütemezett munkákért havonta vett fel 20000 forintot, mindeközben a Fellner és Helmer iroda felé történő fizetés is megtörtént 3000 forintos részletekben havi, vagy kéthavi rendszerességgel. Ugyanígy rögzít minden kifizetést a szerkezeti és díszítőmunkát végző cégek és személyek felé. A teljes szak- és művészlista alább, a főszövegben olvasható. OSZK. SZT. Irattár. Víg 374/2.

⁵⁰³ *Építészeti szemle*. 1895. június 30. 4. évf. 6. sz. p. 185.

⁵⁰⁴ *Budapesti Hírlap*. 1895. november 10. 15. évf. 308. sz. p. 10.

⁵⁰⁵ HU BFL XV.16.e.256/21

⁵⁰⁶ ROZSNYAI, 2011. p. 68-69.

is őrzi (11.27. ábra).⁵⁰⁷ Havel és cége mellett ki kell emelni még a következő művészeket: a külső homlokzatok dekorációja, szobrai Róna József (1861-1939) szobrászművész alkotásai. A bejáratok felett Kisfaludy Károly és Csiky Gergely mellszobrait helyezték el, a főhomlokzat allegorikus kompozíciója a Vígszínház feliratot és a magyar címert tartották. *„Amikor a Vígszínházat építeni kezdték az építők, Helmer és Fellner engem biztattak meg a figurális munkákkal. Az oromzat fölé három hatalmas csoportot cinkbe öntöttek, a lebegő alakokat és az amoretteket stukkókban raktuk fel, míg Kisfaludy Károly és Csiky Gergely hatalmas mellszobrát cementből öntöttük.”*⁵⁰⁸

A belső terekben a mennyezeti festés és a függöny dekoráció Tardos Krenner Viktor (1866-1927) munkája, a függöny Mátyás és Beatrix Budára történő bevonulását ábrázolta. Sajnos ma már nem láthatóak, a színház lebombázásával a műalkotások is elpusztultak. A függönyről archív felvétel áll rendelkezésre az *Uj Idők* folyóiratban (11.28. ábra).⁵⁰⁹ A mennyezeti freskóról rövid leírás született az átadást megelőzően: *„[...] A mennyezeti festmény központját a világirodalomból vett víg alakok menete képezi. Fallstaff korsóval kezében, mögötte Don Quijote lóháton, lándzsáját forgatva, Sancho Panzával szirének, czintányért csattogató, tánczó faunok. Mindezek a felhők közül ereszkednek le a föld felé, az emberiség felvidítására; a víg múzsa vezeti őket, még egyszer a magasba felröppenve, a jelképes álarczczal jobbjában; tőle jobboldalt, felhőkön tánczolva, a fuvolajáték múzsjája, baloldalt állva a lyra múzsjája és a táncz múzsjája, azzal egy csoportot alkotva. Az előtérben bohóckodik a szatíra, egy középkori udvari bolond személyében, korbáccsal kezében. A kép alsó szegélyén, erős alapként festett barokk architektúra látható, jobbról s balról lépcsőzetekkel, a melyeken a nemzetek törnek felfelé, hogy ujjongva köszöntsék a jövevényeket. A festmény Tiepolo modorában van készítve [...]”*.⁵¹⁰ Jókai Mór, Szigligeti Ede és Gaál József portréit a mennyezet hátsó részén festette meg Krenner. Bár a szakirodalomban elterjedt, hogy a belső terek stukkódíszzeit és aranyozását, valamint a figurális díszítést Fellner és Helmer gyakori munkatársa Theodor Friedl készítette, az aranyozómunkák esetében Glaser János neve olvasható az eredeti építőbizottsági jegyzőkönyvben, a művészi festés és aranyozás mellett Krenner Viktor lett feltüntetve, míg az egyszerűbb festészeti munkák mellett Eichhorn Vilmos

⁵⁰⁷ Bácskai Vera: *„Csak saját erőmre és teljesítményemre utalva”* In: *Aetas*. 16. kötet 3. sz. 2001. p. 159-181. elérhető: http://acta.bibl.u-szeged.hu/41022/1/aetas_2001_003_004_159-181.pdf (2020.04.27.) A Havel Lipót cég tervei 1870-1949 között: HU BFL XV.17.f.401

⁵⁰⁸ RÓNA József: *Egy magyar művész élete*. A szerző kiadása. Budapest. 1929. p. 633.

⁵⁰⁹ *Uj Idők*. 1896. április 12. 16. sz. p. 369. A mennyezeti freskó és előfüggöny eddig ismeretlen archív fényképét Tardos Krenner Viktor unokája, Gánóczy Mária bocsátotta a Vígszínház rendelkezésére. ILLYÉS, 2023. p. 42-47.

⁵¹⁰ *Magyar Génius*. 1896. március 22. 5. évf. 13. sz. p. 194.

neve szerepel.⁵¹¹ A fent idézett cikk külön kihangsúlyozza az összhangot, amely a freskó és a folytatódó architektúra, valamint a figurális díszek között képzett átmenetet (11.29. ábra).

A színházon dolgozó további iparosok és művészek a következők voltak: kőfaragó munkák Seenger Béla, ács Horváth József, gránitelemek Luigi de Pol, bádogosmunka és tetőfedés Beschorner cég, aszfalt és facement munka Biehn János, vasszerkezeti és lakatosmunkák Gridl Ignác. Az asztalos és mázoló munkákra Gregersen G. és fiai kaptak megbízást, Weisz Mór az üvegesmunkáért felelt. A szobrászati program kisebb díszelemeit Hincz Ferencz és Fricci készítette. A belső tér bútorait a Thonet testvérek szállították. A kárpitozást Fodor Mihály és később utódai, valamint Reisner József végezték. A villamosberendezés beszerelését az Általános Villamossági Részvénytársaság végezte, a villámhárítókat Deckert és Homolka szerelték fel. A fűtésrendszer kiépítésére a Zellerin-féle gyár, a gépészeti munkára Bretschneider cég kapott megbízást.⁵¹² Az építkezéshez használt téglákat az Újlaki Téglá és Mészégető Részvénytársaság szállította.⁵¹³

Az épület átadására végül a tervezetthez képest néhány nappal később került sor. 1896. május 1-én a társulat a főpróbát tartott, a megnyitó másnap, május 2-án zajlott. Kozma Andor *Prológját* Jókai Mór a *Barangok* kifejezetten erre az alkalomra írt előadása követte. A fényes ünnepséget hamarosan megismételték, hiszen Ferenc József csak néhány nappal később látogatta meg a színházat. 1896. május 6-án Kozma *Prológja* mellett az *Államtitkár* című darabot játszották – épp ezért ez a dátum és darab szerepel a legtöbb helyen hivatalos megnyitóként, ráadásul a *Barangok* nem bizonyult sikeres előadásnak, így hamar lekerült a műsorról. A *Fővárosi Lapok* mindkét napról – elsejéről és hatodikáról is – részletes cikkben számolt be, ráadásul a király látogatása mellett Ferdinand Fellner is részt vett az előadáson. „- Nagy örömmel jöttem az új színházba – válaszolt az uralkodó, majd Keglevich, Széchenyi grófokkal, Szécsi Ferenczczel vallott néhány szívélyes szót, azután Fellnert kérdezte meg:

- Ön építette e színházat?

- Én, felség.

- Hányadik ez a színház, melyet épített?

- A huszonnegyedik, felséges uram. [...]

- Nagyon meg voltam elégedve. A színház igen szép és az előadás is jó.”⁵¹⁴

⁵¹¹ OSZK. SZT. Irattár. Víg 374/2.

⁵¹² Részvénytársasági jelentés és bizottsági jegyzőkönyvek 1895. május 28., valamint 1895. decembere között. OSZK. SZT. Irattár. Víg 374/2.

⁵¹³ A 2021-es évben a színház alagsorában végzett munkák során előkerült U.T.C. pecsétes eredeti, az óbudai gyárból származó téglák kerültek elő. ILLYÉS, 2023. p. 35.

⁵¹⁴ A *Vígszínházban*. *Fővárosi Lapok*. 1896. május 7. 126. sz. p. 5.

3.4.8.4. Épületeírás

A színház szabadon álló neobarokk épület, amely az átadáskor körülbelül 1400 fő befogadására volt alkalmas. Főhomlokzata a Lipót (ma Szent István) körútra néz, a telekredezés során az utcafront számára elegendő helyet hagytak meg, így egy csinos kis teret alakíthattak ki a lépcsősor két oldalának kertesítésével. Az épületet balról a Pannónia utca, jobbról a Br. Aczél (ma Hegedűs Gyula) utca, hátulról a Vígszínház utca határolja (11.30.-11.31. ábra). Három traktusra osztható, horizontális hangsúlyú épület, amelynek főhomlokzata 40 méter széles, legmagasabb pontja 33 méter – a főhomlokzati kupolával együtt számolva (11.32.-11.33. ábra). A főhomlokzat három részre tagolható, a középrizalit a falsíkból előlép, méghozzá a korábban ismertetett színházakhoz képest újszerű módon: axisai az oldalrizalitok felől két oldalról a középtengely felé két oldalról homorodnak, majd szegmensív mentén kapcsolódnak össze a központi tengelyen.⁵¹⁵ Itt található a három ajtós főbejárat, amihez szemből felfelé szűkülő lépcsősor, két oldalról harántirányú kocsifelhajtó vezet fel. Az épület egésze vakolt, a díszítőelemek kivételével a falfelületek nagyrésze sávozott. Az oldalrizalitok kialakítása mindkét oldalon egységes: a földszinten szegmensíves záródású ablakok nyílnak. Az övpárkány felett félköríves, kosárisíves szemöldökű ablakok állnak, az oromzati ívben egy-egy díszes kartussal. Az ablak formai kiképzése velencei ablak motívumot idéz, a félköríves nyílás mindkét oldalán, azzal egységben egyenes záródású keskeny ablak található, és az egészet vakolt keret fogja egységbe.⁵¹⁶ A koronázópárkány az oldalrizalitokon volutás konzolokkal díszített, tetején egy férfi és egy női arcot mintázó színházi maszk látható. Az oldalhomlokzatok alacsony szintje és sávozott felülete alapvetően horizontális hangsúlyt ad az épületnek – ezt kissé ellensúlyozza a középrizalit vertikális iránya, amit a kupola tesz még hangsúlyosabbá.

A középrizaliton nyíló bejáratok között egyszerű dór féloszlopok állnak, felette félkörívben, kovácsoltvas konzolokon nyugvó legyező-szerűen kialakított üvegezett kovácsoltvas előtető terül el – hasonló megoldás figyelhető meg a Somossy Orfeumnál is. Az üvegtető felett álló piano nobile adja a színház fő karakterét: a központi tengelyt közös talapzaton álló kettős kompozit oszlopok keretezik. A koronázópárkány mellvédje felett látható kompozíció központjában egy hatalmas többsztatú ablak áll, amit egy, a kettős kompozit oszlopokon nyugvó nyitott timpanon koronáz. A benne foglalt ablak két részre tagolható: a kisebbik az oldalrizalitokhoz hasonlóan egy velencei ablakmotívumot idéz, amelynek

⁵¹⁵ SISA, 2013. p. 477. A főhomlokzat kialakítása, karaktere értelmezhető az itt játszott francia darabokra való utalásként is.

⁵¹⁶ Köszönöm Dr. Krähling Jánosnak, hogy felhívta a velencei ablakra. Sebastiano Serlio: Tutte l'opere d'architettura et prospetiva. Libro quattro. 1600 p. 154.

félköríves központi nyílását figurális gyámkövek díszítik (11.34. ábra). A két allegorikus szobor volutákkal díszített kartusban a magyar címet és Szent Koronát tartotta, a kompozíciót szegmensíves nyitott oromzat zárta le (11.35. ábra). Ezt egészíti ki a második, a velencei motívumra épülő ablak, ami lényegében egyetlen hatalmas, félköríves ablakká egészíti ki a főhomlokzati főemeleti kompozíciót – ez a motívum Fellner építészetében terjedt el az 1890-es évek folyamán, és amelynek első megjelenése a hazai színházak közül a Somossy Orfeumon is megfigyelhető.⁵¹⁷ A kompozíciót lezáró nyitott timpanon frízében egy férfi és egy nőalak – valószínűleg egy szatír és menád – a Vígszínház feliratát tartja. A hullámzó széles volutákkal díszített kartusban egy nyúzott oroszlánbőr és egy groteszk látható – a színház díszítésének ikonográfiai programja a Dionüsszosz mítosz köré szerveződött, a nyúzott oroszlánbőrt viselő egyik tartóalak – a kisebbik ablak jobboldalán – maga az isten allegorikus alakja lehetett.⁵¹⁸

Ehhez a központi motívumhoz csatlakozik kétoldalról a két homorodó szakasz, aminek bejárata a kocsifeljáróval teremt közvetlen kapcsolatot. Az első szint ablakai az oldalrizalitokhoz hasonlóan félköríves záródásúak, azonban a díszítésük módosul: a parapet felett álló félköríves ablakot nyitott kosárív díszíti, aminek két oldalán egy-egy puttó medalliont tart: a korábban is megnevezett Csíkiról és Kisfaludyról mintázott büsztök itt találhatóak. A kompozíciót mindkét oldalról kompozit féloszlop keretezte, méretei és kialakítása egyezik a páros oszlopokéval. A koronázópárkány kialakítása a főhomlokzat tengelyeinek hullámzó ívét követi. Felette mellvédet láthatunk, Róna mintegy talapzatként használva helyezte el rajta a koronázó szoborkompozíciót. A központi nőalak kezében lantot tart, karjával az ég felé nyúl, puttók veszik körül, ahogy a szfinxek előtt is poharat tartó és lanton játszó puttó ül. A kompozíciót a főhomlokzat fölé magasodó kupola zárja, amely ellipszis formájú, homorodó, csúcsos lezárású, rajta férfi arcot mintázó groteszkekkel. A tetőszerkezet alacsony hajlású csonkatető zárja, két oldalán kéményekkel.

Az oldalhomlokzatok tengelyfelosztása mindkét oldalon szinte teljesen szimmetrikus. A tagolás a rizalitok mozgatóásával egyértelműen kijelöli a belső terek funkciójának megfelelő felosztást. A leggazdagabb kiemelést a főhomlokzathoz legközelebbi sarokrizalit kapta, ahol eredetileg a jegypénztárak nyíltak (11.36. ábra). Kétszárnyú fa ajtaja felett lunetta ablak látható, az övpárkány felett egyszerű volutás mellvéd látható, az ezen nyugvó félköríves ablakot két

⁵¹⁷ A homlokzati típussal bővebben az összegző fejezet tipológiai alfejezete foglalkozik.

⁵¹⁸ Köszönöm Bencze Ágnesnek a színház ikonográfiai programjával kapcsolatos észrevételeket. A *Recepciótörténet: antik szobrok második élete* című szemináriumhoz készített dolgozatom: *A Vígszínház ismeretlen szobrai*. 2017/2018 2. félév.

oldalról volutákban végződő gyámkövek keretezik. Ezen nyugszik a kosáíves szemöldök, aminek nyitott oromzatában kerek ablak, felette puttók tartotta kagylódísz látható. A Havel-féle terveken egy profilba állított büszt terve is látszódik, ám az archív képek alapján valószínűsíthető, hogy ez tervlapon maradt (11.37.-11.38. ábra).

A nézőtéri szakasz tengelyeinek tagolása azonos mind kialakításában és díszítésében, eltérés csak azokon az axisokon figyelhető meg, ahol további kapukat terveztek az építészek. A kétszárnyú kapuk félköríves lezárásúak, a nyílás két oldalát változó léptékű volutás pilaszter hangsúlyozza ki, az oroszlánbőr itt is megjelenik a díszítésben. Az övpárkány kiszögelése követi a pilaszterek irányát, rajta egy-egy amfora áll az emeleti ablak magasságában. A gazdag díszítéssel keretezett ablakok szegmensíve felett nyitott oromzatban kartus áll. Az oromzat indítása negyedhomorlat, ám egyszerű szegmensívben zárul, így nem nevezhető klasszikus Belvedere-oromzatnak, amit az építészpáros a palotaépítészetében jellemzően használt.⁵¹⁹ Ahol nincs kapu, ott a földszint ablakainak mindegyike egyenes záródású, díszítés nélkül. A piano nobile ablakai szegmensívben záródnak. Az attika ablakai egyenes záródásúak, külön díszítést nem, csak vakolt keretezést kaptak.

A következő, a színpadhoz és zsinórpadróláshoz tartozó egység tengelyeinek tagolása is egyezik, a falszakasz ugyanakkor magasabb, mint a nézőtéri traktusé. Innen is két bejárat nyílik a műszaki területek felé, ez a két axis a falsíkhöz képest kissé előredomborodik. Az ajtók felülete különösebb díszítést nem kapott, szegmensíves lezárásuk felett egy egyszerű négyzetes ablak áll. A teljes traktuson megfigyelhető, hogy több, szerényebb díszítésű és egyenes záródású ablak – a főemeleten páros ablak – látható ezeken a tengelyeken. A kiemelt, bejárást biztosító axisok lezáró oromzata íves, negyedhomorlattal indul, de félkörívben záródik, benne nőalak büsztje látható. Az oldalhomlokzatok hosszmetzeti rajzain a tetősszerkezet felosztása is megfigyelhető: a főbejárat felett elhelyezett hangsúlyos kupola, a nézőteret lezáró nyeregtető és a rajta álló szellőzőnyílás, valamint a zsinórpadrólás ablakai manzárdtetője. Attika csak a nézőtéri traktushoz tartozik. A zsinórpadrólás három tengelyre osztható, félköríves ablakok tagolják.

A hátsó homlokzat jellegzetes hármas tagolása itt is megfigyelhető (11.39.-11.40. ábra). Az axisok tagolása alapján elkülönül a színház összes szintje, pincétől a második emeletig, Minden ablak egyenes záródású, a főemeleti ablakok díszesebb keretezést kaptak. Általában elmondható, hogy a hátsó homlokzat díszítése visszafogott, kizárólag a középtengely kapujára és az axis lezáró oromzat kapott kiemelés. Megjelenik viszont a középrizalit felületének

⁵¹⁹ Például a Sturany-palotán Bécsben, vagy Magyarországon a Károlyi Csekonic-palotán emelhetjük ki példaként. ROZSNYAI, 2011. p. 38.

szegmensív mentén való kidomborodása, mintegy megismételve a főhomlokzat megoldását. Ennek központi eleme a hatalmas félköríves keretben elhelyezett kapu, ami a nagyobb méretű díszletek befogadására szolgál. A nyílások egy részének eredeti kialakítása archív képek hiányában nehezen elemezhető, kérdéses, hogy a mai épületen álló vakablakok eredetileg üvegezett felületek voltak-e – a tervek szerint igen. A fömeleten az ablakokat pilaszterek választják el egymástól. Havel Lipót rajzain a kapu felett füzérdísz található, ez azonban a Fellner és Helmer által rajzolt terveken nincs jelen, archív kép hiányában nem jelenthető ki biztosan, hogy valóban elkészült-e. Kérdéses a középrizalitot lezáró oromzat jelenléte is – a ma látható motívum a terveken egyáltalán nem szerepel, csupán a központi tengely koronázópárkánya felett álló, homorú szegmensíves oromzatban elhelyezett címer látható (11.41. ábra). A központi kiemelés mellett meg kell még említeni a sarokrizalitokat, ami tagolását tekintve nem tér el a többi axistól, ugyanakkor a koronázópárkány vonalában timpanon zárja le ezt a szakaszt.

3.4.8.5. Épületbelső

A Lipót körútról nyíló főbejáratok először egy szélfogóhoz, majd innen az ovális alaprajzú előcsarnokba vezetnek (11.42. ábra). Ez a forma az 1890-es évektől egyre több Fellner és Helmer által tervezett színházban megjelent, itthon a Vígszínház az első a magyar színházak között, ahol ezt a kialakítást alkalmazták. Méreteit tekintve 15 méter széles és 10 méter hosszú, ahonnan öt irányba lehet továbbhaladni: szemben három szegmensíves lezárású kétszárnyú ajtón át a földszinti körfolyosóra, két oldalt pedig külön lépcsősor vezet a karzatokhoz és a páholyokhoz. A karzathoz vezető lépcsőházat kétszárnyú ajtó zárja, a páholyokhoz vezető díszes lépcsősor azonban nyitott maradt: félköríves nyílását gazdag stukkók díszítik, maga a lépcsősor pedig ívesen fordul a páholyok irányába. Az ellipszis forma nemcsak a vesztibülre jellemző: az ajtók felett található ablakok formáján is megjelent. Az eredeti hosszszeti terv segítségével megállapítható, hogy az előcsarnokban eredetileg minden tartóoszlopot kariatidák díszíthettek, emellett a vesztibülnek gazdag stukkódíszei voltak – erről szerencsére archív fénykép is rendelkezésre áll (11.24. ábra; 11.48. ábra).⁵²⁰ A földszinti folyosó a patkó alakú nézőtér ívét követi, az előcsarnokból nyíló ajtókkal szemben, közvetlenül a földszinti bejáratok mellett két oldalon állt a ruhatár. A parterre zártszékeit – 22 sorban összesen 580 szék – a folyosó bármely pontjáról meg lehetett közelíteni: a nagy befogadóképesség okán az oldalszárnyakban is található egy-egy ruhatár annak érdekében,

⁵²⁰ Havel Lipót kivitelezési tervei. HU BFL XV.17.d.329-25096

hogy a közönség kényelmét, egyúttal a megfelelő haladást is biztosítani lehessen. A földszinten a proscéniumpáholyon kívül két földszinti zárt páholy is helyet kapott. Ahogyan a legtöbb színházban, ebben az épületben sincs a színpaddal szemben kialakított udvari páholy, ezt a funkciót a jobboldali proscéniumpáholy – a terven az udvarpáholy elnevezés olvasható – tölti be, külön bejárással, lépcsőházzal és előtérrel rendelkezett (11.42; 11.47. ábra).⁵²¹

Az előcsarnok két oldalán található páholylépcsők a mezzaninra és az első emeletre vezetnek. A mezzanin a főlépcsőház két lépcsősor közötti pihenőjéből érhető el: a folyosóhoz két oldalról társalgóhelyiségek csatlakoznak (11.43. ábra). A lépcsőházan kialakított kerek díszteréből nyílnak a foyer folyosói: mindkét oldalon 15 méter hosszán és 4 méter szélességben (11.25. ábra). Ennek az alapszínét bronzszínű selyemdrapériák adták.⁵²² A nézőtéren mindkét szint kialakítása eltér a megszokottól: nemcsak páholyok, hanem egy központi karzat is helyet kapott, előbbin 82, felette összesen 221 hellyel. Ehhez kétoldalról a két proscéniumpáholy mellett kilenc-kilenc páholy csatlakozik.

A második emeletre külön lépcsőház vezetett fel a központi előcsarnokból: itt kapott helyet a büfé. Mivel a Vígszínházon már nem jelenik meg az építészpáros színházainál megismert erkélyes főhomlokzat, ezért izgalmas részlet a terveken kétoldalt látható terazzo, amelyre közvetlenül több nyílás is kivezetett. A nézőtéren ezen a szinten állóhelyek is találhatóak, ahogyan a földszinti széksorok mögött is. A terven a nézőtér méretei is jól látszódnak: a karzati ülések vonaláig 18 méter hosszú, legszélesebb pontja körülbelül 20 méter (11.25. ábra).⁵²³ Az ülőhelyek pontos számát a tervrajzokon feltüntetett információk kívül az *Építészeti Szemle* is közölte.⁵²⁴

A nézőtér egykori díszítési programja a korabeli sajtó segítségével korábbi alfejezetben már bemutatásra került, de a cikkek mellett szerencsére az egykori állapot a hosszmetzeti rajz és néhány archív fénykép segítségével is vizsgálható.⁵²⁵ Ezt egészíti ki egy grafika, amely az *Ország-Világ* 1895-ös számában jelent meg.⁵²⁶ A földszinti nézőtér emelkedését és a zenekari árok mélységét és elhelyezkedését egyaránt jól érzékeltetik a tervrajzok (11.24. ábra). Az emeletek hierarchiája természetesen a színház díszítésénél is megjelent: mindkét páholszint parapetébe gazdag stukkó füzérdíszítés és medalionok kerültek. A páholyokat ugyanakkor az

⁵²¹ Havel Lipót 1895-ben készült alagsori tervei nyomán. Jelzet: HU BFL XV.17.f.401 / 67

⁵²² *Magyar Génius*. 1896. március 22. 5. évf. 13. sz. p. 194.

⁵²³ HU BFL XV.17.d.329-25096

⁵²⁴ A számokat összeadva páholyok nélkül 1600 ülő és állóhely jön ki. Ehhez még hozzáadódnak a páholyhelyek, tehát körülbelül 1800 fő befogadására volt alkalmas a színház. Tűz esetén számos kijárást biztosítottak a tervezők, illetve a szabályoknak megfelelően a felületeket impregnálták. *Építészeti szemle*. 1896. március 31. 5. évf. 3. sz. p. 63.

⁵²⁵ A színház eredeti nézőtéréről a Vígszínház archívuma őriz fényképet. ILLYÉS, 2023. p. 38.

⁵²⁶ *Ország-Világ*. 1895. március 10. 16. évf. 10. sz. p. 152-153.

első szinten kariatidák keretezték és nyílásukat bársonyfüggöny tette még elegánsabbá. A mezzanin ülőhelyei között álló, a második emelet karzaterkélyét tartó oszlopokat a jobb látási viszonyok érdekében a lehető legvékonyabbra tervezték, de ez a páholyokat elválasztó tartóoszlopok esetében is érvényes volt (11.29. ábra). A szerkezeti megoldások mellett a tervek segítségével a felhasznált anyagok is leolvashatók: a rabitz mennyezetet, illetve a főleg a vesztibül és folyosók felett alkalmazott téglaboltozatokat is feltüntették, ahogyan a külső tető cinkbádoggal is (11.24. ábra).⁵²⁷ A második emelet, a karzat ülőhelyei mögött a Somossy Orfeum belső teréhez hasonló megoldás látható: a nyitott boltívek közül szélesebb szegmensíves és keskenyebb egyenes záródású átjárók váltották egymást. A mennyezet központjában elhelyezett elegáns csillár is mutat hasonlóságot a néhány évvel korábban felépült orfeuméval.

Az alagsorban helyezték el az épületgépészetet: a központi fűtést és szellőztetést, megközelítése éppen ezért a közönségforgalmi területek felől eredetileg nem volt lehetséges. A keresztmetszet az alagsorban a színpadi emelőkhöz tartozó ellensúlyt is feltüntette, ahogy a zsinórpadlás belső szerkezete is látható, ugyanez a hosszmetseten is megjelent (11.23.-11.24. ábra). Még fontosabb a nézőtér felett látható kupola alatt megjelenő zsilip és a hozzátartozó emelőszerkezet (11.24. ábra). A Somossy Orfeumról sajnos ilyen hosszmetseti rajz nem maradt fenn, a pozsonyi színházon pedig még nem látható ez a rendszer. Ez a tűzvédelmi megoldás szorosan összekapcsolódik a későbbi tűzmodell színház egyik sarkalatos kísérleti szerkezetével, ami tűz esetén a keletkező füst elvezetésére szolgál.⁵²⁸ A színpad 24 méter széles 12,5 méter mély volt: a nézőtér felé ebből körülbelül 12 méteres szakasz látszódott. Az alaprajzok a közönségtől elzárt területek, a ruhatárak, öltözők, raktárak és egyéb szolgáltatók szobáit is feltüntetik (11.42. ábra). A földszinten két oldalt a szólisták szobái álltak, az épület jobb hátsó sarkában állt a gépműhely. A hátsó színpad – 13 méter hosszú és 6,5 méter széles – két oldalán raktárak kaptak helyet. Az első emeleten a hátsó színpaddal megegyező helyen állt egy próbaterem, amihez oldalt olvasóterem és kóruszoba is társult. A könyvelőiroda, az igazgatóság és a titkárság az épület baloldalán kapott helyet, a második emeleten ugyanezen az oldalon a Részvénytársaság irodája állt (11.25. ábra).⁵²⁹ Ezen a szinten hátul hatalmas ruha raktár, míg jobbra fegyverszoba és szabászat volt.

⁵²⁷ HU BFL XV.17.d.329-25096

⁵²⁸ Erre a tipológia fejezet tér ki részletesen az összegzésben.

⁵²⁹ HU BFL XV.17.d.329-25096

3.4.9. Kecskemét, Városi Színház (1895-1896)

A 19. század második felétől Kecskemét látványos fejlődésnek indult, ezzel párhuzamosan lakossága is ugrásszerűen nőtt, az 1890-es években a hetedik legnépesebb városnak számított Magyarországon.⁵³⁰ Az utcaszerkezetek alakítása és korszerűsítése mellett számos telket sajátított ki a városvezetés annak érdekében, hogy új középületeket emelhessen.⁵³¹ Ennek talán legszebb példája a korai hazai szecessziós stílusban épült, a főtéren álló Városháza (Lechner Ödön és Pártos Gyula, 1893-1895), amelynek építési lehetőségét pályázat útján nyerték el az építészek. A nagy fejlesztések és az új középületek tervezése a hazai építészek számára igen kedvező lehetőségnek bizonyult. Ennek fényében – különösen a hazai szakemberek szemszögéből – visszatetszőnek hathatott a tanács döntése, amelynek értelmében az eredetileg tervezett pályázattal ellentétben a színház építésével közvetlenül bízta meg Fellner és Helmert. Valószínű, hogy e döntés háttérében elsősorban gazdasági szempontok, és nem a magyar építészek érdekeinek háttérbe szorítása állhatott.

3.4.9.1. Építéstörténet

1892. május 13-án a törvényhatósági bizottság I. Ferenc József megkoronázásának 25. évfordulójára – 1892. június 8-ra – készült. Mivel a város ekkorra már az ország hetedik legnépesebb települése volt, így az ennek megfelelő városfejlesztés is elengedhetlenné vált. A tervezett ünnepség emlékére a közgyűlés ekkor 200000 forint tőke letétbe helyezését terjesztette elő egy állandó színház és redoute felépítésére (12.1. ábra).⁵³² A következő évi közgyűlésig azonban érdemi előrelépés nem történt az ügyben. 1893. szeptember 19-én a katonai csapatkórház felépítéséről tárgyalt a bizottság. Az iratból kiderül, hogy ebből a költségkeretből gazdálkodott a színház is. A színház elhelyezésére vonatkozóan ekkor még nem született döntés, ennek mielőbbi megoldását sürgette a közgyűlés.⁵³³ Egy hónappal később, 1893. október 9-én Lestár Péter (1819-1896), Kecskemét polgármestere levelet intézett pécsi kollegáihoz, amelyben az ott tervezett színház alaprajzát kérte el mintaként. Az alaprajz mellett a költségekről és a helyszín alapterületéről is érdeklődött.⁵³⁴ Választ – 200000 forint költséggel épült és 1000 fő befogadására alkalmas – a következő év februárjában kapott (12.2. ábra).

⁵³⁰ MNL, BKML, IV. 1908/b. 940. doboz k.gy. 130/1892

⁵³¹ Kada Elek: *Az újra épülő Kecskemét*. In: *Vasárnapi Ujság*. 1912. július 7. 59. évf. 27. sz. p. 540.

⁵³² MNL BKML IV.1908/b 940. 130/1892 A tőkealaphoz tartozott egy 2000 hold nagyságú terület, amelyet Weber Ede szőlőtelepítő vállalatának adott el a város.

⁵³³ MNL BKML IV.1908/b 940. 264/1893

⁵³⁴ MNL BKML IV.1908/b 940. 142/1893

Ugyanígy, a szegedi színház adatairól is kért hasonló információkat, egyúttal az épület fűtésrendszerét kidolgozó Vívezeték-, Légszesz- és Fűtésberendezés Részvénytársaság is figyelmébe ajánlotta referenciáit.

A következő évben, 1894 februárjában keletkezett iratok között fellelhető a lehetséges telkek tárgyalásáról készült javaslati terv a mérnöki hivatal nyomán. Az első lehetőség Adler Károly házának kisajátításából adódott volna. Ehhez a tervezett körút felől egy másik telket kapcsoltak volna, így a három oldalról szabadon álló, egy oldalról zárt épület magában foglalta volna a színházat, sörházat, cukrászdát és kávéházat is. A második lehetőség már szabadon álló épületet vázolt, Papp Ferenc telkén. Ebben az esetben a telekből egy kis rész leválasztásával hátsó utca keletkezett volna, hogy a vígadó hátsó homlokzata még hangsúlyosabb lehessen. A harmadik lehetőséget a legoptimálisabb megoldásként mutatta be az irat: a Széchenyi és Plébánia utcák között elhelyezkedő Kozma-féle négyszöget (12.3.-12.5. ábra). A probléma azonban, hogy az épület szélessége ezen a telken nem haladhatta meg a 30 métert – éppen ezért maximum 800 főt lett volna képes befogadni. A tervezet az épületbe kialakítandó helyiségekről is nagy részletességgel ír.⁵³⁵

A következő hónapban meghatározták a színház befogadóképességét – 1200 fő – és szintenkénti helyiségkiosztását is. Ehhez segédletként a polgármester bekérte a Kovács László-féle városi színház helykiosztását is.⁵³⁶ A városháza építési bizottsága a fenti iratok alapján készítette el javaslatát és költségvetési tervét. Eszerint mindkét épületet – a színházat és a vígadót, de egymástól külön felépítve – a sugárút mentén helyeznék el úgy, hogy az Adler-ház kisajátításával az ott keletkező térre épülne, így ez a terv járna a legkevesebb bontással. Ami a költségvetést illeti, a rendelkezésre álló 200000 forintos tőke mellé további 150000 forinttal számolt a bizottság, ebből a színházra az előbbi, a vígadóra az utóbbi költséget számították. A fennmaradó összeget a behajtásra váró zálogpénzekből keletkezett kölcsönből fedezték, amelyet a vígadóban működő helyiségek bérbeadási költségéből utólag egyenlíthetnének ki.⁵³⁷

Fontos megjegyezni, hogy a tér tervezett bevonását követően az egyház óvást nyújtott be a városvezetéshez, mivel a tőlük kisajátított telket eredetileg az ígérének megfelelően piactérként használhatta volna a város.⁵³⁸ Ennek ellenére az Adler-féle ház kisajátítását az iratok tanúsága szerint még ebben a hónapban megkezdték, mindeközben egy újabb javaslat érkezett

⁵³⁵ BKML IV.1908/b 940. 1894. február 16.

⁵³⁶ Bővebben a színházról: Függelék vonatkozó előzményfejezete.

⁵³⁷ BKML IV.1908/b 940. 1894. április 11.

⁵³⁸ BKML IV.1908/b 940. 54/894

a városháza bizottságától: „Minthogy a beterveztett jelentésekben kifejtett körülmények valósággal fennforognak, s ily körülmények között a színház felépítése céljára megfelelő teret szépségénél és nagyságánál fogva egyedül a Szentháromság tér képez, hol az eddig városházául használt 8. t. 1 és 2 számú Ladányi és Milhoffer-féle házak közelebb kiürítettnek és elveretni fognak, s eként itt oly tér létesül, melyen egyrészt a színház tetszés szerint elhelyezhető, másrészt a lebontandó épületek helyén, az ugyanott levő 8 t. 3 és 4 sz. házak helyével együtt, – melyek különben is a térhez csatolandók, – a piac számára elegendő nagy terület maradjon.”⁵³⁹

A végleges javaslat 1894. május 8-án született meg: a színház és a vígadó külön épül fel, előbbi a Szentháromság téren, utóbbi az Adler-féle és Papp Ferencz-féle kisajátított telkek helyén.⁵⁴⁰ Abban is megállapodás született, hogy nyilvános pályázatot hirdessenek a teátrum tervezésére vonatkozóan: ehhez mintaként Nagyvárad általános pályázati feltételeit kérte be a kecskeméti városvezetés. Ebben pontokba szedve olvashatók a legfontosabb szempontok: a részletes építési programra, a telekredezésre, a költségekre – maximum 500000 korona összegig –, a jeligére, a használt anyagokra, a tervrajzokra, a műszaki leírásra vonatkozóan. A felhívás szövege külön kiemeli, hogy a tervezés egyik legfontosabb szempontja a színházak építése és tűzbiztonsága tárgyában hozott 1882. évi szabályrendelet volt.⁵⁴¹

Kecskemét eredetileg 1894. december 31-i határidővel várta volna a jeligével ellátott terveket, ám ezt az iraton belül 1895. február 28-ra módosították.⁵⁴² A nagyvárad mintához hasonlóan részletes költségtervet, műleírást és tervrajzokat vártak. A színház Szentháromság téren történő elhelyezésével kapcsolatban szintén a pályázó építészekről vártak javaslatot, helyszínrajz mellékletével. A beérkező tervek értékelését a polgármester elnökletével a Magyar Királyi Kereskedelemügyi Minisztérium, a Magyar Királyi József Műegyetem, valamint a Magyar Mérnök és Építész Egylet egy-egy delegált tagja végezte volna (12.6. ábra). A pályázati leírás utolsó bekezdésben egy fontos kikötés olvasható: „A város törvényhatósági bizottsági közgyűlése azonban fenntartja magának azon jogot, hogy [...] ha jónak látja, a beérkezett pályatervek mellőzése mellett a kivitelre szolgáló terv előállítására másképp és teljesen függetlenül rendelkezék.”⁵⁴³

Végül ez a kitételezés valósult meg: a város meg sem hirdette a hivatalos felhívást. Muraközy Sándor (1854-1896), Kecskemét főmérnöke már szeptember végén a nyilvános pályázat hátrányairól írt: véleménye szerint elképzelhető, hogy a meghirdetett versenyre nem

⁵³⁹ MNL BKML IV.1908/b. 940. 150/1894

⁵⁴⁰ MNL BKML IV.1908/b. 940. 7667/1894

⁵⁴¹ MNL BKML IV.1908/b. 940. 11845/1894

⁵⁴² MNL BKML IV.1908/b. 940. 15205/94

⁵⁴³ MNL BKML IV.1908/b. 940. 15205/94 Pályázati feltételek

is érkezik terv, ha mégis, akkor is fennáll a veszély, hogy a meghatározott költségeket túllépik.⁵⁴⁴ Október 1-én Lestár Péter a pályázati feltételek mellett annak közléséről rendelkezett – a hirdetmény a tervek szerint a *Vállalkozók Lapjában* és a *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönyének* hasábjain jelent volna meg – azonban az utolsó bekezdésben ő is kitért annak fontosságára, hogy Fellner és Helmer szakvéleményét is kikérjék a tervezett színház méretei és befogadóképessége kapcsán.⁵⁴⁵ Egyre kevésbé találták célszerűnek egy pályázat kiírását, mind az idő, mind a költségek tekintetében. Mivel azonban Fellner és Helmer legkorábban novemberben tudtak volna foglalkozni Kecskemét ügyével, Muraközy október 8-án Bécsbe utazott, az iratok között az erre utaló felkérés, és a költségeinek elszámolása is megtalálható (12.7. ábra).

Fellner és Helmer véleménye szerint az előirányzott 1000-1200 főt befogadó színház a város lakosságát tekintve – 30000 fős várossal számolnak – sok: 800-900 főt javasoltak helyette. Az építési és fenntartási költségek is egy kisebb színház emelését indokolták. A nézőtéri kiosztás szempontjából a Salzburgban épült színházukat (1892-1893) említették példaként. A tervezett költségkeretben is emelést javasoltak: az előirányzott 220000 forint helyet célszerűbb, ha a város 250000-270000 forinttal számol: *„Ha ugyanis egy tapasztalt színházépítő alacsony összeget ajánl, akkor az épülő színház vagy nem felel meg a mai kor kívánalmainak, vagy pedig a meghatározott összeg túllépetik. Az általunk megnevezett összegért minden időben helyt állunk.”*⁵⁴⁶ Saját díjazásukról is írnak, ami az építési költség 5%-a, építésvezetés esetén plusz havi 150 forint, az építkezés befejezéséig. Ehhez tartozik az útiköltség is, amely 100 forint egy oda-vissza utazás esetén.

A költségek mellett talán a legkedvezőbb ajánlat a határidőt jelenthette: javaslatuk szerint az építkezés 1895 áprilisában megkezdhető és a színház 1896 júniusára átadható, ami a millenniumi ünnepek tükrében igen ígéretes vállalásnak bizonyult. Végleges döntést az október 19-i gyűlésen hozott a bizottság: a pályázat mellőzéséről és a bécsi építésszörös megbízásáról döntöttek, a tervezők a november 24-i közgyűlésre már az építési program részleteit is kidolgozták: A színház tájolását a városháza főhomlokzatához és a téren található Szentháromság szoborhoz igazították, *„[...] a színház épület hossz tengelye lehetőleg az új városháza főhomlokzati vonalával párhuzamosan s meghosszabbításában a Szentháromság szobor középpontját keresztül metszőleg vétessék, s az épület maga a Szentháromság szobor megett aként helyeztessék el, hogy a szobor középpontja és az épületnek a Szentháromságszobor*

⁵⁴⁴ MNL BKML IV.1908/b. 940. 549/1894

⁵⁴⁵ MNL BKML IV.1908/b. 940. 15449/1894

⁵⁴⁶ MNL BKML IV.1908/b. 940. 15989/94

*felé eső főhomlokzata között mintegy 25-28 m. széles tér hagyassék, vagyis az épület a téren oly elhelyezést nyerjen, hogy egyrészt az előtte levő Szentháromság szobor által lehetőleg el ne takartassék és hogy az épület a rom. cath. nagytemplomtól illetve az új város háza felől imposánsan érvényesüljön.*⁵⁴⁷

A színház befogadóképessége 900 fő volt, a földszinten két proscéniumpáholy, 250 fő számára ülőhely és 100 állóhely, az első emeleten kizárólag páholyok, a második szinten a páholyok mellett karzati helyek és állóhelyek kialakításával. A központi fűtés mellett villamosvilágítás alkalmazásáról döntött a város. Fellner és Helmer megbízása a tervek elkészítésén túl az építésvezetői megbízást is tartalmazta, és a költségeket 250000 forintban maximalizálta.⁵⁴⁸ Az elkészült tervvázlatokat Fellner és Helmer 1895. január 18-án mutatta be a színházzal foglalkozó bizottságoknak, akik visszajelzéseiket válaszevélben elküldve felkérték a műépítészeket a részletes tervek elkészítésére.⁵⁴⁹ Erre februárban került sor, „*két példányban lettek elküldve, s magukban foglalják az építendő színház helyzetrajzát, az összes alaprajzokat, három különféle homlokzatot, egy hosszmetsetet és két keresztmetsetet, a színház villamos világításához alkalmazandó világító testek rajzát.*”⁵⁵⁰ Az építésvezető innen minden kétséget kizáróan Ferdinand Fellner volt, hiszen az iratok között található Hermann Helmer március 8-án kelt levele, amelyben felhatalmazza partnerét, hogy a cég nevében a kecskeméti színház építészeti munkálataiért járó műépítészeti díj, és egyéb járandóságot felveheti és jogszerűen nyugtázza.⁵⁵¹

Márciusban a tervezés mellett megkezdődött a vas tartószerkezetek pontos kiszámítása és a különböző építőmunkák kiadására vonatkozó általános és feladattípusra szabott feltételrendszer kialakítása is. Ezeket a tételeket a Fellner és Helmer iroda dolgozta ki, és Muraközyvel együtt a március 6-án tartott színházépítési bizottsági ülésen mutatta be. A főmérnök ezen az ülésen ismertette a korábban már elfogadott költségvetést: 248017 forint (és 64 korona). Ebből 16777 (és 44 korona) az előre nem látható költségek, valamint a kocsifeljáró költségeinek fedezésére szolgált. A kérdéses költséget alapvetően az alapozási többlet indokolta, mivel a tereprendezés során a tér talajfelszínét megemelték annak érdekében, hogy az előtte álló Szentháromság szobor a színház főhomlokzatát jelentős mértékben ki ne takarja.

⁵⁴⁷ MNL BKML IV.1908/b. 940. 341/1894

⁵⁴⁸ MNL BKML IV.1908/b. 940. 431/1894

⁵⁴⁹ MNL BKML IV.1908/b. 940. 1517/1895

⁵⁵⁰ Ifj. GYERGYÁDESZ László: *A kecskeméti színház kezdetei*. In: *Kecskeméti Katona József Színház, Gong Rádió Kft. Kecskemét*. 2018. p. 27. (továbbiakban GYERGYÁDESZ, 2018) MNL BKML IV.1908/b. 940. 3830/1895

⁵⁵¹ MNL BKML IV.1908/b. 940. 4151/895

Ennek következtében a kocsifeljáró felépítése is nagyobb anyagköltséggel járt.⁵⁵² A teljes összeget a következő feladatok között arányosan osztotta el a bizottság: kőműves, kőfaragó, ács, bádogos, cserépfedő, facement és aszfalt, szerkezeti lakatos, asztalos, lakatos, mázoló és üveges, beton, homlokzati szobrász, díszítés, festés és aranyozás, kárpitós, villamos, vízvezeték, fűtés és szellőztetés, kútkészítés, betonöntés, világítótestek, impregnálás, gépezetek és bútorozás. A dokumentum rögzítette továbbá az aktuális alapanyagárakat is, ami a kecskeméti városháza anyagköltsége alapján került kiszámításra. Mindemellett fontos részlet, hogy Fellner helyette a helyszínen maradt az építkezés befejezéséig.⁵⁵³

A rövid határidőre tekintettel a tanács javasolta az árlejtési hirdetmény mielőbbi megjelentetését, hogy április végén a bizottság dönteni tudjon: a felhívás a helyi lapokban – *Kecskeméti Lapok*, *Kecskemét* – valamint a budapesti *Vállalkozók Lapjában* és a *Pestmegyei Hírlapban* jelent meg (12.8. ábra). A bemutatott tervek sokszorosítását Fellner magára vállalta, ezt a város térítette számára.⁵⁵⁴ Kecskemét város törvényhatósági bizottsága március 16-án jóváhagyta a fenti tételeket, valamint a leendő színház részletes műleírását is.⁵⁵⁵ Elkészült a vállalati feltételeket tartalmazó dokumentum is, amely nyomtatva jelent meg: a precíz számítások és a díszítőmunkákra vonatkozó szabályozások mellett anyagminták is rendelkezésre álltak (12.11. ábra).⁵⁵⁶

Az április 30-i határidő napján kormányülést tartott a városvezetés. Az iratból kiderül, hogy nem minden munkára érkezett be pályázat, ezért úgy újabb árlejtés megtartása mellett döntöttek, május 22-i határidővel. Ekkorra szinte minden részletfeladatra érkezett pályázat, ennek ellenére egy harmadik árlejtési hirdetést is tartottak július 17-i záródátummal. A beérkezett ajánlatok közül választotta ki a bizottság a győztes pályázókat: szerencsére a levéltárban őrzött iratok rendkívül jó arányban maradtak fenn, mind a pályázati anyagok, mind a tanácsulések dokumentációja tekintetében, ráadásul ezekből az is kiderül, hogy ugyanaz a szakember több részletfeladatra is nyújtott be pályázatot, sőt, kikötéseket is megfogalmazott. Kőművesmunkák: Bagi József és Mészáros János, Zaboreczky Ferencz, valamint Pitta Lipót közül Pitta Lipót anyaga győzött. A kőfaragómunkákra Zaboreczky Ferencz, Zeller Frigyes és

⁵⁵² A felmerülő többletköltséget az építkezés végleges összegéből levonva kiderül, hogy a Fellnerékkal eredetileg megállapodott 235000 forintos keretet alapvetően nem haladták meg a tervezés során – erre a tanács is külön kitért az ülésen.

⁵⁵³ Ez Szeged építésénél is így volt, az építési napló rögzítette, hogy a megbeszéléseken vagy Fellner vagy helyette vett részt.

⁵⁵⁴ MNL BKML IV.1908/b. 940. 3830/1895

⁵⁵⁵ *Kecskeméti Lapok*, 1895. március 24. 28. évf. 12. számában olvasható például az árlejtési hirdetmény szövege, amely a levéltári iratok között is rendelkezésre áll. Jelzete: MNL BKML IV.1908/b. 940. 4157/1895.

⁵⁵⁶ A mintákból néhány a levéltári iratok között található borítékokban is megőrzésre került – így az aszfalt és a szék, illetve falak kárpitjai is.

Seenger Béla közül az utóbbit választották. Ácsmunkára Bagi József és Mészáros János, Zaboreczky Ferencz és Gregersen és fiai cég jelentkeztek: ekkor még Gregersen anyagát választották ki, azonban a megbízást végül ifj. Ádám István kapta – a későbbi árlejtési hirdetésre pályázott. Bádogosmunkák: Salgó Lipót, Zaboreczky Ferencz, Rónai János, Zellerin és Beschorner közül az utóbbit választották ki. A cserépmunkát Bagi József és Mészáros János, valamint Zaboreczky Ferencz pályázta meg, azonban kikötötték, hogy önmagában csak erre a feladatra nem vállalkoznak: döntés végül nem született ebben az ügyben. Facement és aszfaltmunka: Zaboreczky Ferencz, Posnarsky és Strelicz, Fischer és Heidelberg, Biehn János és Graf Ottó közül Biehn nyerte el a munkát. A szerkezeti lakatosmunkák megbízását a Waagner R. Fülöp már az első fordulóban elnyerte. Az asztalos, lakatos, mázó és üvegesmunkákat egy közös pont alatt tárgyalta a bizottság. A pályázók: Salamon Gábor, Szekeres Imre, Verbov József és Prikkel Ferenc együtt, Rainer Károly, a Schlimpt testvérek az összes típusra pályáztak, Kézsmárszky Károly csak a festés-mázolást, Szabó László és Maár Antal csak a lakatosságot vállalta volna el. A végleges döntés értelmében Rainer Károly az asztalosmunkákra, Szabó László és Maár Antal a lakatosmunkákra, Prikkel Ferenc az üvegesmunkákra kapott megbízást. Betonmunkára Zaboreczky Ferencz, De Pol János és Melaccó Péter pályáztak, De Pol János ajánlatát választották ki. A homlokzati szobrászatra Zaboreczky Ferencz, Strictius Lajos, a Fischer, Haselsteiner és Bock, Hausleitner Henrik és egy bécsi mester közül a Fischer, Haselsteiner és Bock kapott megbízást. Festés és aranyozásra jelentkeztek: Thiessen Hei és fia, Kott József, valamint Kautz és Haiss. Tapasztalata és Fellnerék ajánlása miatt is Kott József nyerte a pályázatot. A kárpitosmunkát Lévai Antal kapta társulásban Haas Fülöp és fiaival, valamint Fehér Károllyal, a további pályázók Járai Zsigmond és a Thonet testvérek voltak. Villamosjelzések: Deckert és Homolka egyedüli pályázóként voltak jelen ajánlatukkal, és ehhez hasonlóan a vízvezeték-fűtés-szellőztetés feladatkörökre egyedüliként jelentkezett Knúth Károly. A világítótestek szállítása és berendezése tárgyában Hanansz Jenő, Heiss Wolf, Giergl Henrik, Beschorner, valamint a Csillárgyár Rt. küldött ajánlatot, amik közül az utóbbit választották. Az impregnálómunkákra nem érkezett be ajánlat.⁵⁵⁷

⁵⁵⁷ Javaslat az 1895. május 22-i, majd 29-i bizottsági ülés jelentéséből. Zaboreczky Ferencz például szinte az összes munkára adott be pályázatot, ám egyetlen munkára sem kapott megbízást. A következő döntésről szóló jegyzőkönyvi irat 1895. június 28-án kelt.

Az iratokból kiderül Ferdinand Fellner kecskeméti megbízottja is: Krubicza József (1859-1901), akinek a 150 forintos havidíját júliusban már kiutalta a város.⁵⁵⁸ Ferdinand Fellner tiszteletdíjának kifizetésére 1895. augusztus 28-án, az építkezés megkezdése előtt került sor.⁵⁵⁹

Ameddig az iratok az előkészítő munkákat rendkívüli részletességgel dokumentálták, magáról az építkezés megkezdéséről, és e folyamatról kevesebb dokumentum maradt fenn. Az építkezés eredetileg áprilisra tervezett indulása a hosszas előkészületek és a többfordulós árlejtési hirdetmények okán 1895 kora szeptemberére csúszott. A munkálatok kezdete az előzetesen megállapodott talajszintemeléssel kezdődött, majd ezt követte az alapozás. Az építkezés ebben a fázisban gyorsan zajlott, erről tanúskodik az a szeptember 18-án kelt szállítólevél, amely a színház szigeteléséhez szükséges anyagok átvételét rögzítette.⁵⁶⁰ Egy másik irat – ami a külső homlokzat szobrászdíszjeinek részleteit tartalmazza – néhány sorban megemlékezik az ütemtervről is: „[...] a nézőtér plafonja f. évi október 1-én, a többi munkák f. évi november 1-én megkezdhetők legyenek.”⁵⁶¹

Az időkeret valószínűleg minimálisan csúszott, ennek ellenére október végén a belügyminiszteri titkár jóváhagyta a számított vastartószerkezeteket a nézőtérben. A bokrétaünnepet október 12-én tartották meg.⁵⁶² A tervezet arról szólt, hogy év végére teljesen tető alá kerül az épület. Ezt a feltételezést igazolja, hogy Fellner november végén már a belső tér terveit küldte meg a tanács részére. Decemberben azonban ideiglenes tetőzet kerül az épületre, tehát az ütemterv mégsem volt összhangban a valós haladással. Ifjabb Gyergyádesz László tanulmányában több újságcikken keresztül rekonstruálta a decemberi állapotokat: a késlekedés oka egyrészt a tetőzet módosítási tervének jóváhagyásával járó elmaradás volt a tanács részéről, másrészt a beálló hideg idő, ami ezt a problémát előtérbe helyezte. Ugyanakkor az építésszek látogatása során a vas tetőzetet már felállították az ott dolgozók, a sajtó szerint hidegben és sötétben is dolgoztak. Ez valószínűleg nem túlkapás, mivel az év végére – december 29-én – a színház fedél alá került.⁵⁶³

⁵⁵⁸ MNL BKML IV.1908/b. 940. 10896/1895 Az építőmesterről kevés adat áll rendelkezésre. Az bizonyos, hogy ebben az időszakban a szakmában nem szerzett magának nevet, mivel a városi tanács Debrecenben próbált információt szerezni képességeiről, sikertelenül, mivel ott is ismeretlennek bizonyult a neve. Éppen ezért Fellnert és Helmert kérték fel arra, hogy az általuk javasolt helyettes bizonyítványait mutassák be a tanács számára. (MNL BKML IV.1908/b. 940. 6711/1895) A korabeli folyóiratokból kiderül, hogy 1901-ben fiatalon, 42 évesen hunyt el, és a halálát megelőző évben Nagyváradon, a színház építésénél is művezetőként dolgozott.

⁵⁵⁹ MNL BKML IV.1908/b. 940. 12912/1895

⁵⁶⁰ MNL BKML IV.1908/b. 940. 14051/1895

⁵⁶¹ MNL BKML IV.1908/b. 940 1895. szeptember 3.

⁵⁶² *Pestmegyei Hirlap*. 1895. október 20. 8. évf. 42. sz. p. 3.

⁵⁶³ A hivatkozott újságcikkek a *Kecskemét* című folyóirat december 1 (48. sz.), 15 (50. sz.) és 29-i (52. sz.) számaiban találhatóak. GYERGYÁDESZ, 2018. p. 33.

A következő évben változás történt a főmérnök személyében: Muraközy halála miatt az új megbízott Kerekes Ferenc lett. A színügyi bizottság már az ő vezetésével tett látogatást Pécs városában januárban, hogy a színház berendezését megtekinthesse. A haladás ebben az évben már folyamatos, így a hónapról hónapra módosított átadás utolsó dátuma, a tervezett októberi dátum már tartható maradt. Február végén a mennyezet festését, márciusban a külső homlokzat díszítését kezdték el. Március végén a tanács megbízta Molnár Árpádot, a budapesti Népszínház díszletfestőjét, hogy készítse el a színház díszfüggönyét és díszleteit.⁵⁶⁴ A villamosvilágítás beszerelését végül a Ganz gyár vállalta: a beszerelési munkákra nyáron került sor, a próbavilágításokat szeptember 19-én és 21-én, valamint október 4-én, közönség előtt tartották. „Az új színház villamos világítási próbái még mindig folynak s mondhatni, szép eredménnyel és nem várt sikerrel. A nézőtér mintegy 9000 gyertyafényben lesz megvilágítva, nem pedig, mint múltkor sajtóhiba folytán 2000 volt jelezve; az egész színház nézőtér folyosók, színpad stb. összesen 15000 gyertyafény intenzitásának megfelelő izzólámpával világíttatik meg. Az »igazi« főpróba holnap, 5-én lesz, mely alkalommal a színház egyik építő mérnöke, Fellner is lerándul városunkba.”⁵⁶⁵

A színház építésével párhuzamosan ráadásul a városi világítás korszerűsítését is megkezdte a város, ennek felelőse is a Ganz gyár volt. Augusztusban a *Kecskeméti Lapok* már a páholyok tapétázásáról írt: „A színház építése szépen halad s reményt nyújt arra, hogy október elejére teljes készen átvehető lesz. Jelenleg a páholyok tapétázását eszközlik. Aki csak látta épülő színházunkat, mindenki el van ragadtatva annak czélszerű berendezése és szépsége által.”⁵⁶⁶ Szeptemberre a hatalmas, réz, 80 izzólámpás csillár is a helyére került.⁵⁶⁷

A tűzvédelmi szempontok már többször említésre kerültek a dolgozatban. A kecskeméti színház esetében is az irányadó törvény az 1889 évi 14267-es tűzrendészeti szabályrendelet volt, így született meg az a dokumentum, amely kifejezetten a kecskeméti színházra vonatkozott, de támpontot nyújt az általános tűzvédelmi szempontokhoz is. Bár az épület már villanyvilágítással üzemelt, a színpadon, a zsinórpadláson és a zenekari árokban továbbra is használtak gázlámpát, így erre külön rendelkezés, kettős zár, alacsony láng és megfelelő szabályozhatóság vonatkozott. Minden ruhatárba, valamint a színpadra vízzel telt kádat szereltek be, ehhez egy fecskendő tartozott. Állandó tűzoltói felügyelet biztosítását is előírták

⁵⁶⁴ GYERGYÁDESZ, 2018. p. 37. „Színházunk díszleteit, melyeket Molnár Árpád ecsete oly művészileg állított elő, tegnap vették át a hivatalos közegek. A közönség kíváncsian várja a megnyitást.” *Kecskemét*, 1896. augusztus 30. 27. [24.] évf. 35. sz. p. 36.

⁵⁶⁵ MNL BKML IV.1908/b. 940. 13505/1895; *Kecskeméti Lapok*. 1896. szeptember 27. 29. évf. 39. sz. 6.

⁵⁶⁶ *Kecskeméti Lapok*. 1896. augusztus 16. 29. évf. 33. sz. p. 5.

⁵⁶⁷ *Kecskeméti Lapok*. 1896. szeptember 13. 29. évf. 37. sz. p. 5.

két műszakban, előadás után, a színház kiürülését követően pedig minden alkalommal kötelező ellenőrzést írtak elő, a dokumentumban pontokba szedve.

Az épület telefonos összeköttetésben állt a legközelebbi tűzoltólaktanyával. A színpadon a díszleten kívül lehetőleg nem lehet több tárgy. A dohányzás a színház egész területén tilos volt. Minden előadást szemle előzött meg, a közönséget csak kezdés előtt félórával lehetett beengedni. Amennyiben a tűz a színpadon keletkezne, a tűzoltószobába azonnal jelezni kell, miközben a vasfüggönnyt leengedik, és a színpad felett található szellőzőt megnyitják. Eközben a nézők rendőri felügyelet mellett távoztak. Tűz esetén a villamosvilágítást teljesen le kellett kapcsolni.⁵⁶⁸ A dokumentumból megismerhető a közönségforgalmi területeken telepítendő tűzjelzők helye, valamint a felhasznált anyagokat szintén a magas tűzvédelmi szempontok jellemezték – a téglá és a beton, a tartószerkezetek vasbetonból készültek, az éghető felületek impregnálását írták elő. A bejáratok, csarnokok, folyosók és emeletek viszonyából kiderül az is, hogy „a színház kiürítése, illetve a közönség távozása a 3 főcsoport szerint a színház 3 oldalán decentralisálva eszközöltetik” – a leírás általánosságban fogalmazta meg az előadást követő kiürítési szempontokat.⁵⁶⁹ A *Kecskemét* beszámolója szerint Ferdinand Fellner október 8-án, az ünnepélyes megnyitó előtt egy héttel látogatott Kecskemétre, hogy megszemlélje és véleményezze az elkészült színházat, mindeközben a Molnár Árpád által festett díszletek is megérkeztek.⁵⁷⁰ A megnyitóra 1896. október 14-én került sor (12.9.-12.10. ábra).

3.4.9.2. Épületleírás

A színház szabadon álló neobarokk épület, a Szentháromság és a Kecskeméti Városháza felé néző szimmetrikus, a Vígszínházhoz hasonló kialakítású főhomlokzattal (12.12.-12.15. ábra). Az épület megemelt alapon áll a téren, a főhomlokzat előtt áll a Szentháromság szobor – Conti Lipót Antal, 1742, megrongálódás miatt néhány részletét újra faragta Fischer Boldizsár, 1786-ban, majd Jablonszky Vince, 1892-ben –, amely az íves kocsitűt csinos teret képez, egyúttal innen keskeny lépcsősor vezet fel a főbejáratokhoz. A színház a Fellner által, az 1890-es években alkalmazott nyitott timpanonos, központi ablakmotívumot alkalmazó színháztípusába sorolható, a Somossy Orfeum és a Vígszínház után ez a harmadik magyarországi színház ebben a stílusban. A műleírás alapján az épület egésze 1410 m², hossza

⁵⁶⁸ Kecskemét tk. város tanácsának rendelete a városi színház tűzbiztonsága tárgyában. MNL BKML IV.1908/b. 940. 16289/1896

⁵⁶⁹ A színház műleírása. MNL BKML IV.1908/b. 940. 4157/1895

⁵⁷⁰ A cikk Lestár Péter polgármesterről is megemlékezik: sajnos a színház megnyitását nem élhette meg: 1896 májusában elhunyt. *Kecskemét*, 1896. október 11. 27. [24.] évf. 41. sz. p. 1.

47 méter, átlagos szélessége 30 méter.⁵⁷¹ Legmagasabb pontja az oldalhomlokzati terven található méretezés alapján körülbelül 25 méter (*12.16. ábra*). A trapéz alakú teret északi és déli oldalról a Barátok tere és Trombita utca (ma Katona József tér), nyugatról a Halasi nagy utca (ma Batthyány utca), keletről a Tatai tér (ma Bajcsy-Zsilinszky Endre körút) határolja.⁵⁷² A korabeli helyszínrajzok között a korábbi elhelyezési megoldások is megtalálhatóak.⁵⁷³ Az épület három fő traktusra osztható, az egyes egységek – előtér, nézőtér és zsinórpaddás – a külső homlokzaton is jól elkülönülnek. Az épület főbejáratához két oldalról a kocsifelhajtón, szemből a keskeny lépcsősoron lehet feljutni.

A főhomlokzat két fő egységre tagolódik. A középrizalit tengelyeinek kialakítása a Vígszínházhoz hasonló, a két oldalról homorodó, majd a középtengelyen domború íven összekapcsolódó középtengely jellemzi, ugyanakkor előredomborodás mértéke kisebb, mint a budapesti rokonépületé.⁵⁷⁴ A középtengely fő motívuma a Vígszínházhoz hasonló, egyetlen nyitott timpanonba foglalt kétszintes félköríves bejárat (*12.15. ábra*).⁵⁷⁵ Jelentős különbség azonban, hogy a motívum ezen az épületen nem önálló főemeleti motívumként, hanem a főbejárat egységben jelenik meg, az ajtót kariatidák keretezik. A bejárat felett nyitott hullámvonalú szemöldökpárkány látható, benne volutás és ornamentikus díszítéssel, kartusában női büszttel. A főkapuhoz két oldalról keskeny, egyszárnyú, egyenes lezárású ajtók csatlakoznak. Ezt az egységet kovácsoltvas konzolokon nyugvó fedett, kupolás előtető tesz még különlegesebbé, ami felett a félkörívben nagyméretű lunetta ablak áll. A kompozíciót két-két stilizált ión pilaszterhez csatlakozó nyitott timpanon koronázza, benne a város címerével. A falfelület – ahogy az épület egészén – sávozott. A pilaszterek között mindkét oldalon díszes stukkó koszorú, felette a színházhoz kapcsolódó attribútumok – lant, maszk, trombita és kard – állnak. A háromszög oromzat csúcsán álló bádagon egy lant, a két másik sarka felett emelvényen a kezükben színházi attribútumokat tartó puttók láthatóak.⁵⁷⁶

⁵⁷¹ A színház műleírása MNL BKML IV.1908/b. 940.

⁵⁷² Kecskemét kataszteri térképe: <https://maps.arcanum.com/hu/> (megtekintve 2022. 12. 18.)

⁵⁷³ MNL BKML XV.15.a. 479/1; 479/2; 479/3; 479/4

⁵⁷⁴ A Kecskeméti Színház és a Vígszínház hasonlósága szembeötlő, ráadásul építési évük és tervezőjük is megegyezik. A korabeli lapok is előszeretettel vetették össze a két épületet, így ma is érvényben lévő kijelentés, hogy a kecskeméti a budapesti épület kicsinyített mása, annak mintájára épült és ez a városi vezetőség kifejezett kérése volt. Ifj. Gyergyádesz László tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy alapvetően semmilyen elsődleges forrást nem lehet találni, hogy a főmérnök, vagy a városi tanács kifejezett kérésére lett volna, hogy stílus tekintetében a Vígszínház legyen a minta. Ezt a feltételezést az általam is átnézett levéltári iratok és korabeli források is megerősítik. A Fellner és Helmer iroda működésének éveit alatta nem ez lett volna az első eset, hogy egy jól sikerült alaptípust más épület tervezésénél is felhasználjanak. Hasonlóság fedezhető fel például a Népszínház és a brno teátrum között. GYERGYÁDESZ, 2018. p. 41.

⁵⁷⁵ A motívum alapját képező porte cochere en niche-t az összegző fejezet tipológiai alfejezete részletezi.

⁵⁷⁶ A homlokzati terveken kissé máshogy alakult az elképzelés: a kariatidák által közrefogott nőalak ekkor még nem szerepel, ahogyan a város címere sem látható. A pilaszterek által közrefogott stukkók kialakítása is más: a

A homorodó tengelyen álló bejáratok a középrizalit központi ajtajával megegyező kialakításúak, a felette álló félkörívben még egy körablakot is kialakítottak a tervezők. A bejáratot keretező félkörív vakolása is különleges: vízszintes sávok és függőleges csíkozás váltja egymást. Ez a váltakozó motívum a tekintetet egyrészt a bejárat felé irányítja, de egyúttal össze is köti azt a felette álló díszes oculusszal. A díszes ablakban mindkét oldalon egy-egy büszt kapott helyet: az iratok tanúsága szerint a két szobor elhelyezésében szabad kezet kapott a város. Az egyik mellvéd természetesen Katona Józsefet (baloldalt), a másik Kisfaludy Károlyt (jobbaldalt) ábrázolja, mint a magyar dráma és komédia jeles képviselőit. A főhomlokzathoz hasonlóan két oldalról ión pilaszterek keretezik a bejáratot. A főhomlokzat sarokrizalitját díszítést mellőző lábazati-, öv- és koronázópárkány tagolja. A földszinti ablakok szegmensíves záródásúak, a sávozott falfelület az ablak felett követi a szegmensív vonalát. A piano nobile elegáns ablaka egyenes záródású, négyzetes forma, amit ornamentikus stukkódísz keretez. Az épületet összetett manzárdtető fedí, ami a vesztibül és a nézőtéri egységet fedí le.

Az oldalhomlokzatok kialakítása a színház méreteihez képest részletgazdag. Három részre tagolható, az egyes traktusok határait díszesebb axisok jelölik. A főhomlokzathoz legközelebb eső tengely a falsíkból előrelép, díszítése és ión pilaszteres kerete miatt még a főhomlokzathoz tartozik. A piano nobile ablaka szegmensíves záródású, a felette található stukkók a főhomlokzat attribútumait ismétlik meg (12.16. ábra).

A nézőtéri traktus öt tengelyének tagolása ismétlődik, ezen a szakaszon mindkét oldalon két-két bejárat található. Ez a felület híven tükrözi az épület belső szintelosztását is: a földszinten, a lábazati párkány felett kisméretű szegmensíves ablakok állnak, amelynek záródásúja a falsíkot követő, abból előrelépő hosszúkás trapézforma. Ez a kialakítás az ajtófülkén is megjelenik. A második szinten ugyanez a motívum szerepel, de az egyenes záródású ablakok téglalap stukkókeretet kaptak. Az attikasínt a falsíkhöz képest hátrébb helyezkedik el, egyenes záródású ablakokkal tagolt. A nézőtér manzárdtetőjén három, a tetősíkból kiemelkedő szegmensíves záródású állóablak látható: díszítése sokkal kidolgozottabb a terven szereplő nyitott timpanonhoz hasonló szemöldökpárkánytól.

A harmadik, a zsinórpádláshoz tartozó axisok két saroktengelye kiemeli ezt a szakaszt. Az itt található kétszárnyú ajtókhöz külön lépcsősor vezet fel, részletformái részben megegyeznek az oldalhomlokzat főhomlokzathoz közel eső saroktengely kialakításával. Különbség azonban, hogy a tengelyeket nyitott szegmensíves oromzat koronázza, ami felett talapzaton amforák láthatóak. A két bejárat között található négy axis tagolása ismétlődik. A

koszorú helyett kis talapzaton álló lant, rajta egy színházi maszk vázlata látható. A timpanon felett található díszítés egyezik a megvalósulttal. MNL BKML XV.15.a. 480/2

pinceszint egyszerű ablakai felett álló egyenes záródású ablakot stukkókeret díszíti, és az egészzet egyenes, de két oldalán lépcsőzetesen süllyesztett szemöldökpárkány zár – ez a terveken eredetileg nyitott háromszöggé szerepel. Felette négyzetes, keretezett ablakok állnak. A koronázópárkány felett az attikasínt ezen az egységen is hátralép a falsíkból. A hátsó homlokzathoz tartozik egy utolsó saroktengely is, aminek az ablakai díszítetlen álló téglalap formák. A zsinórpádás két sarkán dór pilaszterek állnak, a közöttük álló ablakok formája alapvetően álló téglalap, ami az egyenes záródás helyett egy-egy kis vízszintes vonalból kiinduló félkörívet alkot. A zsinórpádást manzárdtetőn fedi.

A hátsó homlokzat hármastagolása ezen az épületen is megfigyelhető. Mivel szabadon álló terep épült, így jelentősebb díszítést kapott, különösen a középtengelyen (12.17. ábra). Itt egyetlen nagyobb kapu és az azt díszítő oromzat látható. A kétszárnyú kapu a díszletek rakodására szolgál, egyenes záródású, félköríves fülkében, az ajtó felett egy lunetta ablak áll, felette a Kecskemét címerét magába foglaló díszes kartus zárja a kompozíciót. A kapu két oldalán páros dór pilaszterek között stukkódíszek – színházi maszk, lant, bárd – láthatóak. A tengelyt lezáró oromzat a bécsi Felső-Belvederén megjelenő, majd a neobarokk építészetben elterjedő – például Sturany-palota (Ferdinand Fellner, Hermann Helmer, 1878-1880) – oromzati forma: mindkét oldalon negyedhomorlat, rövid vízszintes szakasz és félköríves lezárás jellemzi.⁵⁷⁷ Az oromzati frízben foglalt ellipszis ablak ebben a formában szerepelt már a tervrajzokon is.⁵⁷⁸ A középrizalithoz két oldalról csatlakozó oldalrizalitok kialakítása egyforma, tagolása és formai kialakítása hasonló az oldalomlokzatok hátsó axisaihoz. A színházhoz kapcsolódó tervek között a homlokzati rajzokon túl fennmaradtak a nyílások tervrajzai is.⁵⁷⁹ Fontos még kiemelni keletkezett teret is, mivel kifejezetten a színház felépítéséhez igazították a kialakítását: a kialakult parkrendszer a színházat kihangsúlyozza, ugyanakkor a zöldterületnek köszönhetően a tér szintkülönbségeit kiválóan ellensúlyozza (12.14. ábra).

3.4.9.3. Épületbelső

A színház ovális alaprajzú előcsarnokának a Vígszínházéhoz hasonló kialakítása, innen öt irányba lehet továbbhaladni a közönségforgalmi területek és a nézőtér felé: szemben a földszinti körfolyósóra vezet az út, ami a közvetlenül a nézőtérre vezet (12.19. ábra). A vesztibül két oldalán a díszes lépcsősoron az első emelet páholyaihoz lehet feljutni, mellette mindkét oldalon egy másik, külön lépcsősor vezet a második emelet karzathelyeihez. A

⁵⁷⁷ ROZSNYAI, 2011. p. 36.

⁵⁷⁸ MNL BKML XV.15.a. 480/5

⁵⁷⁹ MNL BKML XV.15.a. 481/2-8

karzathoz vezető nyílások lapos szegmensívűek, míg a páholyhoz vezető lépcsősor gazdagon stukkózott, félköríves nyílású, a lépcsőház ívesen fordul az emeleti páholysor irányába. Mint Fellner és Helmer legtöbb színházában, a kecskeméti épületben is a neorokokó arany stukkóformái, valamint vörösbársony drapériák díszítik a felületeket.⁵⁸⁰ A karzathoz vezető lépcsőház visszafogottabb, egykarú lépcsősor, ami közvetlenül – és a páholylépcsőktől teljesen elkülönülve – vezet a második szint helyeihez. A nézőteret körülvevő folyosó követi annak ívét, két oldalán ruhatárok kaptak helyet.

A terv feltünteti a lámpatestek elhelyezését is – elsősorban az előcsarnokba, a folyosó öt meghatározott pontján, a lépcsőházakban egy-egy, a ruhatárakban három, az állóhelyekhez, valamint a zenekari árokban és a színpad két oldalán is – megjeleníti (12.19.-12.21. ábra).⁵⁸¹ A parterre-en összesen 254 zártszék található, illetve a mögötte szabadon hagyott tér az állóhelyek számára szolgál. A félemeleten kizárólag a páholyfolyosó és az innen nyíló 21 sima, plusz két proszcéniumpáholy érhető el. A folyosó két oldalán, a ruhatár felett nyílnak a foyerek az itt helyet fogláló nézők számára (12.20. ábra). A folyosókra és minden páholyba került villanyvilágítás.⁵⁸² A második emeleten a közvetlenül a vesztibül fölött található a foyerhez lehet feljutni, ahonnan közvetlenül érhetőek el a karzat ülő- és állóhelyei (12.21. ábra). A terveken ezen a szinten is szerepel páholy, de mindkét oldalon csak 3-3. A karzat színpadhoz közelebb eső két oldalán a helyeket nem számolva 196 zártszék található, valamint a mögötte szabadon hagyott tér az állóhelyek számára. Természetesen ezen a szinten is lámpatesteket szereltek fel a foyerben, illetve az ülő- és állóhelyek felett, valamint a főcsillárt is feltüntették a tervezők.⁵⁸³ A színházba méreteinél fogva nem kerültek további helyiségek.

A nézőtér díszítésénél állapítható meg igazán, hogy viszonylag alacsony költségvetésből épült a színház: bár az aranyozott neorokokó stukkók a páholyok mellvédjein, a tartópilléreken, a karzat mellvédjein és a mennyezeteken is jelen vannak, a mennyezet festéséről és a díszpáholy kialakításáról egyetlen iratban sem olvasható további információ, ahogyan az előfüggönyhöz sem tartozott külön kompozíció.⁵⁸⁴ Az eredeti elképzelésről szerencsére a színezett kereszt- és hosszmetzeti tervek rendelkezésre állnak, ami a díszítőelemek és alkalmazott drapériák mellett a vastartókat, a téglaboltozatokat, a rabitzmennyezetet is feltüntetik (12.23.-12.24).⁵⁸⁵ A

⁵⁸⁰ A kárpit és bársonytextil minták a levéltári iratok között fellelhetők, borítékban jó állapotban fennmaradtak.

⁵⁸¹ MNL BKML XV.15.a. 480/15

⁵⁸² MNL BKML XV.15.a. 480/18

⁵⁸³ MNL BKML XV.15.a. 480/20

⁵⁸⁴ A díszítésről a műleírásban található néhány támpont az alkalmazott „vidám barokk stylról”, illetve a tervek között fennmaradt a színház előfüggönyének terve is – ezen egyszerű bársony drapéria látható, kompozíciós terv nélkül. (MNL BKML IV.1908/b. 940. 4157/1895 MNL BKML XV.15.a. 481/19

⁵⁸⁵ MNL BKML XV.15.a. 480/7

korabeli sajtóból ismert, hogy a csillár két oldalán található nőalak már az átadáskor is a nézőtér mennyezetét díszítette.⁵⁸⁶ A proszcénium páholy az első szinten kapott kiemelését: a két oldal konzoljából kariatida emelkedik ki, amelyek stilizált kagyló felett a magyar Szent Korona felé nyúlnak. A nyílások lezárása alapvetően mindenhol szegmensíves, kivételt a páholyok képeznek: ez a lezárás nyújtott szamárhátívhez hasonló, függönyként keretezi a páholyt, miközben a központjában kialakított csúcsdíszéről lámpatest lóg.⁵⁸⁷

A műszaki területek közül a fűtő és szellőzőrendszer alapja az alagsorban található, a nézőtér és a főfolyó formájához kapcsolódik annak kialakítása (12.18. ábra). A színpad mögött a bútorraktár, valamint a porta, oldalain a világításhoz, fűtéshez, valamint a vízvezetékrendszerhez kapcsolódó termek találhatóak. A földszinten a színpad méretét tekintve 21 méter hosszú, valamint 9 méter mély, ebből a közönség felé hosszában egy 9,5 méteres szakasz látható. A hátsósszínpad 7 méter hosszú, 5 méter mély, ennek két oldalán hátul bútor és általános raktár áll (12.19. ábra). A színpad két oldalán balra az orvosi szoba, női szólisták, az ellenkező oldalon az utcafront felől megközelíthető nappali pénztár, illetve a férfi szólisták helyiségei találhatóak.⁵⁸⁸ Az első emeleten a színész- és énekkar szobái, jobb oldalt a titkár és az igazgató irodái állnak, a második emeleten kizárólag raktárhelyiségek kaptak helyet (12.20.-12.21. ábra).⁵⁸⁹ A padlás tervrajzain a csillár elhelyezését, a szellőzőrendszereket, és a zsinórpadlásra vezető lépcsőt és folyosókat láthatjuk.⁵⁹⁰ A hosszmetzeti terven ezen az épületen is jól látható a színház kupolájába tervezett emelőkar – a Vígszínházhoz hasonlóan kettős zsilip szolgált a füst elvezetésére és a színház átszellőzésére. Ugyanezen a terven a zenekari árok mellett látható a színpad és a nézőtér egymáshoz való viszonya, dőlésszöge, valamint a zsinórpadlás vázlatos szerkezete is (12.23. ábra).

3.4.10. Nagyvárad (Oradea, Románia), Városi Színház (1899-1900)

Bár korábban is voltak kezdeményezések az állandó színház építésére, ezek sajnos mind akadályba ütköztek.⁵⁹¹ Már az 1830-as években is nehezményezte a sajtó, hogy egy immár húszezer lakosú város nem rendelkezik saját színházépülettel. „*Ki hinné, hogy a' 20,000 lakosú*

⁵⁸⁶ *Kecskeméti Lapok*, 1896. július 26. 29. évf. 30. sz. p. 5.

⁵⁸⁷ A színház összes ingóságáról, tárgyáról 1896. december 24-én készült egy rendkívül alapos leltárkönyv, ez további támpontot nyújt az egyes helyiségek berendezésére vonatkozóan. MNL BKML IV.1908/b. 940

⁵⁸⁸ MNL BKML XV.15.a. 480/15

⁵⁸⁹ MNL BKML XV.15.a. 480/17, MNL BKML XV.15.a. 480/20

⁵⁹⁰ MNL BKML XV.15.a. 480/22

⁵⁹¹ Lásd függelék, előzmények. A kutatás további feladata a tervek és iratok azonosítására irányul: ez egy újabb nagyvárad utazás keretében valósulna meg, mivel a Román Állami Levéltárral történt levelezés szerint iratanyag elérhető a színházzal kapcsolatban. Lehetőség szerint Nagy Béla helytörténészt is felkeresném.

N-Várad, melly emporialis hely, melly két, három tekintetben is residentialis hely, mellyben a' nagyobb részt birtokos vagy hivatalos nemesség és magasabb polgárság, tehát az úgy nevezett közép rend, teszi, 1834-ben nincs egy színház, egy concert, egy könyvtár (nyilvános t. i.), egy képtár, egy journál, 's hogy a' harmadéve állított bihari casino haldoklik.”⁵⁹²

3.4.10.1. Építéstörténet

1883-ban, a *Pesti Hírlapban* olvasható a hír, hogy hosszas hallgatás után ismét napirendre került a kőszínház felépítése – a vita központjában a megfelelő helyszín kiválasztása és az építési költségek fedezésének kérdése állt.⁵⁹³ Három lehetséges helyszín merült fel: a Szent László tér, a Bémer tér (ma Piața Regele Ferdinand) – amely 1888-ban kapta a nevét, miután az itt álló Giret ház bontásával egy új szabad terület keletkezett – és a Nagypiac tér (ma Parcul 1 Decembrie) (13.1.-13.2. ábra).

1893-ban az *Építészeti Szemle* Fellner és Helmer felkéréséről írt rövid cikket, ugyanakkor tudható, hogy 1894-ben nyílt pályázat meghirdetésén dolgozott a Törvényhatósági Bizottság (13.3. ábra). Nemzetközi felhívást terjesztettek elő az 1894. március 8-i ülésen hozott határozat alapján. A részletesen kidolgozott pályázati feltételrendszer az építési programot, a kiválasztott tér helyszínrajzát, a talajvizsgálat eredményét, az előzetes kalkulációt bocsátotta az érdeklődők rendelkezésére. A maximális költségkeret nem léphette túl az 500000 koronát és a pályázatokat jeligével ellátott, lezárt borítékban várta a város.⁵⁹⁴ A beérkezett pályázatnak tartalmaznia kellett: a színház műszaki leírását, helyszínrajzát, pince, földszinti és emeleti alaprajzait, hossz- és keresztmetszeteket, homlokzati rajzokat, illetve néhány díszítő részlettanulmányt is. A tűzvédelmi intézkedések szempontjából az 1882. évi 744. számú hatósági szabályrendelet volt irányadó. A legjobb tervek benyújtója 5000, a második helyezett 3000, a harmadik helyezett 1000 forint díjazásban részesült volna.⁵⁹⁵ Két terv érkezett be erre a felhívásra, „*Talpra Magyar*” és „*Bent művészet, kint ízléssel hass*” jeligékre, ezek közül azonban egyiket sem felelt meg a kivitelezésre. Ekkor merült fel a Fellner és Helmer iroda megbízása.⁵⁹⁶ A pályázatban szereplő helyszín a fent említett Nagypiac tér volt.

⁵⁹² *Rajzolatok a társas élet és divatvilágból.* 1835. január 7. 1. évf. 2. sz. p. 11.

⁵⁹³ *Pesti Hírlap.* 1883. december 8. 5. évf. 338. sz.

⁵⁹⁴ Elképzelhető, hogy ezt az előkalkulációt a Fellner és Helmer iroda bevonásával készítették, hiszen ez nem volt példa nélkül az életműben, ám erre konkrét forrás nem áll rendelkezésre. Valószínűbb, hogy az iroda felkérésére a hibás pályázat kiírását követően került sor.

⁵⁹⁵ Nagyvárad pályázati műleírása és építési programja. MNL BKML IV.1908/b. 940. 1894. április 11.

⁵⁹⁶ NAGY, 1998. p. 21.

1894 májusában a sajtó felkapta a hírt, miszerint Nagyvárad csak azért írta ki a pályázatot, hogy a Magyar Mérnök- és Építész Egylet felszólalásának eleget tegyen: ennek ellenére a pályázati feltételeket úgy alakította, hogy lehetőség szerint az építészpáros nyerhesse el a megbízást, ráadásul a meghatározott határidő is rendkívül rövid volt. Tény, hogy a város fenntartotta a jogot, hogy a bizottság döntését felülbírálja, ez az opció a városvezetés kezében azonban nem volt példa nélküli – így tett például Kecskemét városa is.⁵⁹⁷ A tervpályázatra vonatkozó javaslatról és felszólalásról a folyó évi április 30-i ülésen döntött a Magyar Mérnök- és Építész Egylet bizottsága.⁵⁹⁸ Fél évvel később Pártos Gyula cikkének rövid bekezdése tisztázza a pályázat körül terjedő pletykákat: a pályázati kiírás hibás volt, és a városvezetés egyszerűbbnek látta a módosításokat a Fellner és Helmer céggel kivitelezni – ezt a lépést pedig a pályázat teljes mellőzése követte, és ezzel kapcsolatban fejezték ki nemtetszésüket a magyar építészek.⁵⁹⁹ Fellner és Helmer felkéréséről az *Építő Ipar* is tudósított.⁶⁰⁰

A tervek jóváhagyására 1895-ben került sor, összesen 328000 forint költséggel.⁶⁰¹ Náményi Lajos a szerződés néhány főbb pontját is ismertette: 1897. augusztus 1-i határidőre szolt a megbízás, egy összesen 1000 főt befogadó színház felépítésére. A végleges telek kijelöléséről továbbra sem született döntés: erre egészen 1897. márciusáig várni kellett, ekkor már Bulyovszky József lett Nagyvárad polgármestere, aki szerencsére támogatta a színház megvalósulását. Mindeközben id. Rimanóczy Kálmán (1840-1908) is megtette a maga javaslatát ebben az ügyben: amennyiben rábízák az építkezést a Bémer téren minden árlejtés nélkül, a Bazár-szoros kiszélesítéséhez szükséges házak lebontásából származó építőanyagokat felhasználva egy új bazár építését is vállalja. Egyben kötelezte magát arra, hogy ha az általa emelt épület az első tíz évben nem jövedelmezne évi 20.000 forintot, úgy a hiányzó összeget maga fedezi.⁶⁰² A tanács elfogadta a javaslatot, így a Bémer térre módosult a színház telke.⁶⁰³ Az ügymenetet mégis további – sikertelen – fellebbezések lassították. Emellett a kijelölt téren az érintett épületek kisajátítása és bontása is hátráltatta az építés folyamatát. Az anyagiakat fedező hitelfelvétel halasztásra került, ez volt az oka a további egy év késlekedésnek: az összesen 580500 forintnyi kölcsönösszeggel kedvezőbb pénzügyi viszonyok beálltára várt a

⁵⁹⁷ *Pesti Hírlap*. 1894. május 10. 16. évf. 130. sz. p. 7. Épp a nagyvárad kiírást kérte el a vezetés mintaként.

⁵⁹⁸ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*. 1894. 13. évf. p. 96.

⁵⁹⁹ Pártos Gyula: *Hazafiság a nemzetiségnek*. In: *Pesti Napló*. 1895. január 24. 46. évf. 24. sz. p. 2.

⁶⁰⁰ *Építő Ipar*. 1895. március 27. 19. évf. 13. (951.) sz. p. 132.

⁶⁰¹ *Fővárosi Lapok*. 1895. október 11. 279. sz. p. 2538

⁶⁰² KUPÁN Árpád: *Párhuzamosa életrajzok. Nagyvárad egykori hírességei*. Europrint, Nagyvárad. 2010. p. 24.

⁶⁰³ Erről az eredeti, 1897. szeptember 9-én kelt törvényhatósági bizottsági ülés jegyzőkönyve tanúskodik. Jelzet nélkül. Nagyvárad Állami Levéltár, az iratot fényképezte Lakatos Attila.

városvezetés – ez az összeg nemcsak a színház építését, hanem a bazárt is fedezte a tervek szerint.⁶⁰⁴

A sajtóban egy áprilisi cikk olvasható 1899-ből, ami néhány nagyváradai polgárról számolt be, akik petíciót nyújtottak be a színház építése ellen – ez kapcsolatban állhatott ugyanazzal a röpirattal, amit Várady Zsolt adott be a városi tanácsnak 1898 szeptemberében, és amelyben túl drágának titulálta az építkezést.⁶⁰⁵ Ugyanebből a cikkből derül ki Rimanóczy pontos vállalása is: „*Fellner és Helmer színházépítők terve szerint az összes munka 188.000 forintra, a lebontás és a bazárbérház fölépítése 148.000 forintra rúg, mely utóbbira a város 80.000 forintot biztosít, a többit az ócska anyag értékesítése fedezi. A szerződés szerint a vállalkozó a bérház hasznbérét 20.000 forint minimális bérjövdelemmel tíz évre biztosítani tartozik. Az építés határidejét a bizottság később fogja megállapítani.*”⁶⁰⁶

A kivitelezési munkák jogát végül 1899-ben Rimanóczy Kálmán nyerte. A nagyváradai városi Törvényhatósági Bizottság felhívása 1899. május 28-án jelent meg a *Pesti Naplóban*. Az ajánlat tartalmazta a Bémer tér épületeinek bontási munkáit, valamint a színház és a bazár felépítését is (13.4. ábra).⁶⁰⁷ Alig egy hónappal később már a beterjesztett ajánlatok és szakemberek nevei olvashatók: „*A nagyváradai téli színház fölépítése befejezett dolog. A Fellner és Hellmer által tervezett színházépület és a Rimanóczy Kálmán nagyváradai építész által tervezett bazárépület ügyében, mint Nagyváradról jelentik, a tanács ma bontotta föl a zárt ajánlatokat. A 280.000 forintos munkára négyen ajánlkoztak és pedig Sztarill Ferenc, Guttmann és Rendes és Incze Lajos és társa nagyváradai és Fodor és Reisinger aradi építő cégek, mindnyájan körülbelül két százalékot engedve. Az ajánlatok legelőnyösebbjének megállapítására a tanács a főszámvevőhivatalt utasítja, amelynek határozatát rendkívüli közgyűlés elé terjesztik.*”⁶⁰⁸

Külön árlejtésben hirdette meg a város a fűtés és szellőzőrendszerek elvégzésére irányuló munkát – erre 1899 júliusában került sor.⁶⁰⁹ A homlokzati díszítőmunkákról 1899 szeptemberében hozott határozatot a város, és bár Hermann Helmer a helyszínen személyesen jelen volt és bécsi céget – a Vígszínházon is dolgozó iparosok közül ajánlott szakembereket, bár a sajtó nem nevezte meg pontosan kiket, így csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk –

⁶⁰⁴ A városi törvényhatósági bizottsági ülés jegyzőkönyvének részlete alapján. Jelzet nélkül. Nagyvárad, Állami Levéltár, fényképet készítette Lakatos Attila.

⁶⁰⁵ FELLNER-MERÉNYI-RUDNYÁNSZKY, 2004. p. 67.

⁶⁰⁶ *Budapesti Hírlap*. 1899. április 28. 19. évf. 117. sz.

⁶⁰⁷ *Pesti Napló*. 1899. május 28. 50. évf. 146. sz. p. 26

⁶⁰⁸ *Budapesti Hírlap*. 1899. június 20. 19. évf. 169. sz. p. 9.

⁶⁰⁹ *Lakatosok Lapja*. 1899. július 15. 3. évf. 13. sz. p. 13.

ajánlott, a város mégis az árlejtés kihirdetése mellett döntött.⁶¹⁰ A belső téri díszítésre, festő- és aranyozó munkára, valamint a vízvezetékrendszer kiépítésére egy hónappal később, 1899 októberében került sor.⁶¹¹ A munkát elnyerő cégek listája részlegesen rekonstruálható: a festésre és aranyozásra Einhorn Vilmos, a kárpitosmunkára Kuncz Vilmos, a vízvezeték-szerelésre Kieli Béla, a fűtés- és szellőzőrendszerre Keller József, az asztalosmunkára Reiner Károly, a színpadi bútorokra Preisz Mihály, az irodabútorokra Herczeg Vilmos, a lakatosmunkára Szántay Lajos és Grünwald Henrik, a mázolómunkára Havas Zsigmond, az üvegezésre Déry János nyerte el a megbízást. A gépeket, berendezéseket a bécsi Walser cég szállította.⁶¹² Fellner és Helmer helyi megbízottja Krubicza József volt – ugyanaz, aki korábban a kecskeméti színház építésénél is jelen volt –, emellett a vállalkozói szerződésekből Peller Ferencz neve is előkerül, mint a színház díszítő szobrászati munkáiért felelős személy – vele dolgozott együtt ifj. Rimanóczy Kálmán (1870-1912) is (13.6. ábra).⁶¹³

Az 1901. április 2-án tartott ellenőrző bizottság névsorában Busch Dávid városi főmérnök mellett a három vállalkozó neve is olvasható: Rimanóczy Kálmán, Rendes Vilmos, valamint Guttman József (13.7. ábra). Egy másik jegyzőkönyvön Csordacsics Ferenc építőmester személye is kiderül. A polgármester részére egy 1900. december 6-án kelt fizetési felszólítás Kunz József és társától – bútorkárpitozás –, mint udvari szállítók és nagykereskedőktől érkezett – levelükben további kilenc, velük dolgozó iparosra hivatkoznak, sajátos név nélkül (13.8. ábra). Újságcikk hivatkozik a színház előfüggönyének és díszleteinek elkészítésére: az Operaház díszletfestője Spanraft Ágoston, valamint Molnár, Burghardt, Trill, illetve Linhart Ferenc is pályázott. A felsorolt művészek – kivéve Linhart Ferencet, akit valószínűleg rosszul is nevezett meg a cikk, Linhard Vilmos lehetett – ajánlatot tettek a városnak, hogy amennyiben a megbízást elnyerik, úgy társulnak, a díszletekre vonatkozóan kedvező árajánlatot adnak, az előfüggönyt pedig díjmentesen készítik el – a megbízást ennek ellenére Linhard Vilmos nyerte el.⁶¹⁴ A színházat gazdasági okokból alapvetően gázvilágítással tervezték, szerencsére azonban Fellner és Helmer javaslatára villanyvilágítás beszerelésére került sor: a munkát az Egyesült Villamossági Társaság kapta. A *Gazdasági Mérnök* hivatkozott

⁶¹⁰ *Budapesti Hírlap*. 1899. szeptember 23. 19. évf. 264. sz. p. 6.

⁶¹¹ *Magyar Lloyd*. 1899. október 22. 19. évf. 43. sz. p. 7.

⁶¹² PÉTER I. Zoltán: *Kőszínház születik*. In: *Várad*, 2010. 9. évf. 2. (64.) sz. p. 75. (továbbiakban PÉTER, 2010)

⁶¹³ Ifj. Rimanóczy a három kivitelező vállalkozóval azonos jogokat kapott édesapja révén, erre édesapja hatalmazta fel közjegyzői hitelesítéssel. Nagy Béla kutatásaira hivatkozva írja: Péter I. Zoltán: *Ifj. Rimanóczy Kálmán szakmai hitvallása – Emlékezés a jeles műépítésre halálának 100. évfordulóján*.

<https://epa.oszk.hu/00100/00181/00077/504.htm> (megtekintve 2023. 03. 11.)

⁶¹⁴ NAGY, 1998. p 44-45.

cikke szerint a színházzal kapcsolatos munkákat nagyobb részben nagyváradai iparosok kapták.⁶¹⁵

A Bémer téri környező épületek bontása, és a színház alapozása 1899. július 10-én elkezdődött. Ehhez két helyszínrajz is rendelkezésre áll: az első jelöli a bontandó épületeket, egyúttal kijelöli a színház és a későbbi díszletraktár helyét. A második rajzon már a színház és környezete látható, ahol a főhomlokzat az elegánsan kialakított parkra néz (13.9.-13.10. ábra).⁶¹⁶

A bokrétaünnepet 1899. október 28-án tartották, ekkor már tető alá került a színház – az építkezésről számos archív fénykép látható a korábban már hivatkozott, Nagy Béla által szerkesztett 1998-ban megjelent albumban, de az ünnepről a Kőrösvidéki Múzeum fotótékája is őriz archív képeket (13.11.-13.12. ábra).⁶¹⁷ 1900 márciusában már a belső térben zajló díszítómunkáról írt a sajtó, illetve a megnyitó ünnepség előadását is közölte.⁶¹⁸ Az átadásra 1900. október 15-én került sor (13.13.-13.14. ábra).

3.4.10.2. Épületleírás

A nagyváradai Szigligeti Színház szabadon álló neoreneszánsz épület, főhomlokzatának középrizalitja azonban hordoz magán neoklasszicista jegyeket is – elsősorban a hangsúlyos hatoszlopos portikusz miatt (13.15. ábra). Megnyitásakor körülbelül 1000 fő befogadására volt alkalmas. Szimmetrikus főhomlokzata és oldalhomlokzatai a Bémer térre (Piața Regele Ferdinand), hátsó homlokzata a Színház utcára (eredetileg Apácza utca, ma strada Patrioților) néz (13.16. ábra). A főhomlokzat horizontális hangsúlyú, körülbelül 30 méter széles, a portikuszhoz két oldalról kocsifelhajtó, szemből keskeny lépcsősor vezet fel. Az épület minden szintje vakolt és sávozott, traktusai a különböző funkciók szerint különülnek el: vesztibül, nézőtér és színpad-zsinórpadrólás. A főhomlokzat legmagasabb pontja körülbelül 28 méter magasan áll. Az életműben ez az épület a nagyszloprendes portikusz alkalmazása miatt nem igazán illik sem az erkélyes típusú, sem a nyitott timpanonos színházak sorába, egyedi megoldás, ugyanakkor a korábban bemutatott magyarországi színházak motívumai – mind a portikusz, mind a nyitott oromzat – felfedezhetőek a teátrumon.

⁶¹⁵ *Gazdasági Mérnök*. 1901. január 13. 25. évf. 2. sz. p. 1.

⁶¹⁶ A helyszínrajzok a Nagyvárad Állami Levéltár raktárában találhatóak, jelzet nélkül. A digitális fényképekért köszönettel tartozom Lakatos Attilának.

⁶¹⁷ PÉTER, 2010. p. 72.

⁶¹⁸ *Budapesti Hírlap*. 1900. március 13. 20. évf. 71. sz. p. 10.

A főhomlokzat három részre tagolható, az oldalhomlokzat kevésbé hangsúlyos, mindkét oldalon csak egy-egy axisú. A földszinten egyenes záródású ablak áll, a szinteket elválasztó övpárkány közvetlenül az első emelet mellvédje is. A piano nobile félköríves ablaka gyámkövekkel alátámasztott nyitott timpanonú szemöldökpárkánnyal tagolt, aminek frízében volutás kartus kapott helyet. A sarokrizalitok sávozottak, a falazaton, közvetlenül a koronázópárkány alatt volutákkal díszített, koronával lezárt kartus áll. A koronázópárkány az épület egészén fogsorral tagolt, a rizalitok mozgását követi a falsíkhöz képest. Felette, az épület sarkain díszes lant látható.

A középrizalitot hangsúlyos, hat oszlopszéken álló ión oszlopos portikusz uralja, ami előtt lépcsősor áll, sarokpontjain tragédia és komédia allegorikus szobrával. A portikusz mögé két oldalról kocsifelhajtó vezet a főbejáratokhoz. A portikusz oszloprendjei a mögöttük álló főbejáratokat is kiemelik, amiket ión pilaszterek kereteznek. A kétszárnyú, egyenes szemöldökpárkányú ajtókat mindkét oldalon gyámkövek díszítik: ezek a következő szint mellvédjének konzoljai is. A főemeleti ablak előtt díszes parapet látható, az ablak félköríves lezárásának középpontjában egy színházi maszk áll, a falszakaszt füzérek díszítik. Ez a kialakítás az eredeti terveken is így szerepel.⁶¹⁹ A középrizalitot timpanon zárja le, ami alatt eredetileg Városi Színház – majd Szigligeti Színház – felirat állt. A frízben eredetileg Peller Ferencz kompozíciója állt: a haza allegóriája a dal és zene alakjaival. A timpanon sarokpontjain és a timpanon csúcsában a puttók álltak – utóbbiak a magyar címert tartották.⁶²⁰ A terveken jól látszik a nézőteret lezáró manzárdtető és a volutákkal tagolt szellőző kupola is. Az oldalhomlokzat tervén a vesztibült lezáró nyeregtető is (13.17. ábra).

Az oldalhomlokzatok hossza körülbelül 50 méter, tagolása kissé összetettebb, mint a korábban látott magyarországi épületeken, ugyanakkor a hármas tagolás ezen az épületen is elkülönül. Az első szakasz az előcsarnokhoz tartozik, ahol három kétszárnyú, egyenes záródású kapun át lehet belépni a színházba. Ennek a szakasznak a középtengelye kapta hangsúlyosabb kiemélést, az emeleti félköríves ablak kialakítása megismétli a főhomlokzat középrizalitjának emeleti tagolását, a tengelyeket ión pilaszterek választják el egymástól.

A következő szakasz tagolása jelentősen eltér az előző szakasztól, az ablakformák is jelentősen kisebbek, és kevésbé díszesek, ráadásul tengelyenként három különböző ablakformát is látunk. A szakasz a falsíkhöz képest hátrébb helyezkedik el – az attika még hátrébb. A

⁶¹⁹ Az eredeti tervrajzok másolatának forrása: NAGY, 1998. p. 27-30. A tervek jelenlegi lelőhelyének tisztázása a kutatás további feladata.

⁶²⁰ *Gazdasági Mérnök*. 1901. január 13. 25. évf. 2. sz. p. 10.

földszinten keskeny, egyenes záródású, az emeleten parapeten nyugvó timpanonnal lezárt álló ablakok állnak.

Az utolsó egység a színpadhoz és a zsinórpadláshoz tartozik. A szakasz saroktengelyeinek kétszárnyú ajtajai szegmensíves oromzatú lezárást kaptak, felette a már jól ismert, színházi maszkkal díszített félköríves ablak látható. Az attikán volutás konzolok láthatóak, rajtuk a tervek szerint hermák álltak. A saroktengelyek között álló axisok tagolása a következő: négy, egyenes záródású ablak, a pince, a földszinti, az emeleti és attika emelethez tartozó. A zsinórpadlás lefedése íves csonkagúla, amit kontyvető zárt le (13. 18. ábra).

A hátsó homlokzat alapvetően horizontális hangsúlyú, a hármas tagolás a kecskeméti színházhoz hasonlóan jelenik meg az épületen: a középtengelyen álló díszes kapu és a hozzá két oldalról csatlakozó oldalrizalitok.⁶²¹ Az oldalrizalitok három-három tengelyének tagolása megegyezik az oldalhomlokzat zsinórpadlás szakaszának kialakításával. A sarokrizalitokon az épület átadásának évszáma, 1900 olvasható. A középrizalit egyetlen tengelyének fő dísze a hatalmas, hátsó színpadhoz és díszletraktárhoz tartozó kapu. Bár alapvetően két jól elkülönülő részből – az egyenes záródású kétszárnyú kapu és a felette álló lunetta ablakból – áll, ennek ellenére optikai egységet képez. A rizalitet szegmensíves oromzat zárja, amiben a város címere látható (13.19. ábra).

3.4.10.3. Épületbelső

A belső térről sajnos az eredeti alaprajz, egyetlen hosszmetsetet leszámítva nem áll rendelkezésre, ennek ellenére a színház honlapján, a műszaki adatoknál található mai alaprajzok egy bizonyos mértékig segítséget nyújtanak a lépcsők, folyosók és csarnokok rendszerének megismeréséhez (13.20. ábra).⁶²² A vesztibül kialakítása elhagyta a korábbi színházakon megismert téglalap és ovális alaprajzot: alapvetően félkörív, aminek körívébe a lépcsőház díszlépcsők íve belép, így tagolva azt. Körülbelül 12x6 méter, eredeti díszítéséről szerencsére fennmaradt grafika és korabeli leírás is: fehér alapon aranyozott mintájú, a Vígszínházhoz hasonló kialakítású, melynek tartópillérei kariatidákban végződnek. A bejárattal szemközt nyíló ajtók a parterre ülő- és állóhelyeihez vezetnek, két oldalt két különböző lépcsősor indul: a bejárathoz közelebb eső a második emeletre vezet fel – ehhez az oldalhomlokzaton külön bejárat is tartozik – az ívesen kanyarodó lépcsőház – ez a forma szintén a Vígszínházra és a kecskeméti színházra egyaránt jellemző – az első emeleti foyerhez és a páholyokhoz tartozik.

⁶²¹ *Gazdasági Mérnök*. 1901. január 13. 25. évf. 2. sz. p. 11.

⁶²² A színház honlapja: <https://www.szigligeti.ro/nagyterem> (megtekintve 2023. 03. 11.)

A nézőteret körülvevő folyosón találhatóak a ruhatárok, emellett mindkét oldalon társalgók kaptak helyet. A szinten a proscéniumpáholyok mellett oldalanként további négy-négy páholy is található, így összesen 267 ülőhely és 32 páholyhely mellett további állóhelyek is rendelkezésre álltak. Az első emeleten kizárólag páholyok sorakoznak, összesen 23, ezzel szemben a második emeleten a proscéniumon kívül csak karzatszékek találhatóak, összesen 330, amihez további 410 állóhely csatlakozik.⁶²³ A foyer díszítéséről a hosszmetseten láthatunk néhány részletet – az elegáns lépcsőházból érkező lépcsősor – aminek anyaga vörösmárvány – közvetlenül tagozódott be az emeleti csarnokba, a lépcsőházat balusztrád zárta le. Ezenkívül a korabeli leírásból kiderül, hogy *„talaja díszes mozaik, unterazzo, mint a földszinti előcsarnoké. Alakja épen olyan, mint az előcsarnoké, s nagyságai is annak felel meg. Itt is kariatidok tartják a mennyezetet, mely persze az előcsarnokénál sokkal fényesebben van díszítve. A három nagy üvegajtótól jobbra balra, tehát a homlokzat felé szintén, két díszes buffet helyiség van. A buffet két ajtaja mellett szemben egymással két aranyozott keretű nagy tükör pompázik.”*⁶²⁴

A páholyokhoz vezető körfolyosó falait eredetileg zöld mintás tapéta borította. Fontos kiemelni, hogy a színházban minden szinthez társalgó is tartozott, ami a nézőteret körülölelő folyosóról nyílt. Az első emeleti lehetett a legelegánsabb ezek közül: színeiben a vörös bársony dominált, és a helyiséghez egy kis terasz is tartozott.

A nézőtérrel egy, a Hoffmann-féle monográfiában közölt archív felvétel mellett – sajnos a szerző saját felvétele, tehát már ezen sem az eredeti állapot látható – a hosszmetset és a sajtó leírása is rendelkezésre áll. A térben a fehér alapon aranyozott stukkófelületek és a vörösbársony drapériák domináltak. A mennyezet külön díszítőfestést nem kapott, a központban álló csillárt díszes stukkó emelte ki. Az emeleti mellvédeken is a fehér alapon aranyozott díszítés dominál, a páholyokat volutás pillérek választják el egymástól, miközben az általuk közrefogott szakaszokban egy elegáns kartusban elhelyezett portré látható.⁶²⁵ A második szinten ez a díszítés füzérekkel tagolt medalionokra módosul. A terveken díszes bársonyfüggöny is szerepelt. A nézőtér egyik legdíszesebb eleme a proscéniumpáholy, különösen annak első emeleti balkonja, ahol *„két-két domborművű géniusz hajlik össze a leggazdagabb rokokó ornamentika keretében.”*⁶²⁶

⁶²³ *Gazdasági Mérnök*. 1901. január 13. 25. évf. 2. sz. p. 11.

⁶²⁴ *Gazdasági Mérnök*. 1901. január 13. 25. évf. 2. sz. p. 11.

⁶²⁵ HOFFMANN, 1966. Képjegyzék 103.

⁶²⁶ *Gazdasági Mérnök*. 1901. január 13. 25. évf. 2. sz. p. 11.

A színpadhoz süllyesztett zenekari árok tartozik, a színpad hossza a közönség számára látható szakaszon körülbelül 10 méter. A teljes színpad ezzel szemben 21 méter széles és 9 méter mély, amihez egy 10x5 méteres hátsó színpad csatlakozik. Mellette mindkét oldalon díszletraktárak állnak. A színpadot három függöny választja el a közönségtől: a díszes vörösbársony, egy második, egyszerűbb függöny, és egy harmadik, tűz esetén használható vasfüggöny. A színpad felett a nézőtéri mennyezetten Nagyvárad városcímere állt (13.21. ábra).

A színpad körül elhelyezett műszaki területekhez tartozó lépcsőházak az épület két oldalán, a díszletraktárak mellett állnak, a helyiségek eredeti elrendezése alaprajz hiányában egyelőre nem rekonstruálhatók. A hosszmetseten látható, hogy a nézőtér emelkedése igen magas, különösen a színpaddal összehasonlítva. A zsinórpadlás szerkezete vázlatosan megjelenik ezen a terven, ahogy az 1890-es évek színházain elterjedő zsilip is a nézőtéren. A színházhoz tartozott egy külön díszletraktár is, ami a Bémer téren, 1901-ben épült fel.⁶²⁷

3.4.11. Kolozsvár (Cluj-Napoca, Románia), Nemzeti Színház (1904-1906)

A századfordulóhoz közeledve gyakran merült fel, hogy a Farkas utcai színház egyre alkalmatlanabb és veszélyesebb feladatának ellátására. Érdekes, hogy bár az 1880-as évektől különös hangsúlyt kapott a régi színházak tűzbiztonsági kérdésére, ennek ellenére az állandó épület újjáépítése nem került napirendre az 1900-as év fordulójáig.⁶²⁸

3.4.11.1. Építéstörténet

Az 1900-as év végén Fellner és Helmer neve az új színház építése kapcsán merült fel, nem kevés sajtóvisszhang nélkül. A *Pesti Hírlap* egy 1500 főt befogadó épületről ír, amit „természetesen” a Fellner és Helmer cég tervez, ugyanakkor a *Magyar Polgár* cáfolta azt a híresztelést, hogy az építészek a megbízást elnyerték volna. Annyi bizonyos, és abban mindkét idézett cikk egyezést mutat, hogy 1900 decemberében a bécsi irodához fordult a városvezetés szakvéleményért.⁶²⁹ Ugyanerről a megbeszélésekről kissé több részlet derült ki a *Magyarország* hasábjain: „ismét helyszíni szemlét tartottak hivatalos kiküldöttek. Gr. Festettek Andor, a vidéki

⁶²⁷ A díszletraktár megvalósulását követően, 1904-ben, Sztarill Ferenc építész kísérletet tett annak megvásárlására és bontására – annak érdekében, hogy saját, 1902-ben épült házát kibővíthesse. Kérvényét azonban elutasították, így 1906-ban a másik irányba bővítette ingatlanát. PÉTER I. Zoltán: *Szeecessziós építészet Nagyváradon. Partiumi füzetek*. Varadinum Script Kiadó. Nagyvárad. 2011. p. 75-76.

⁶²⁸ *Alkotmány*. 1900. január 14. 5. évf. 12. sz. p. 11., 1897-ben elméleti szinten már szóba került a színház a városi építkezések kapcsán. *Kolozsvár*, 1897. március 27. 11. évf. 70. sz. p. 1.

⁶²⁹ Idézett cikkek: *Pesti Hírlap* 1900. november 26. 22. évf. 326. sz. p. 4; *Magyar Polgár*. 1900. november 28. 23. évf. 273. sz. p. 4.

színházat felügyelője, Fellner, a színházi épület tervezője és Mészáros Kálmán, a központi színházszervező igazgatója Kolozsvárra érkeztek és úgy a Hunyadi-, mint az Emke-teret megsemmisítették, hogy hová volna alkalmasabb felépíteni az új színházat. Fellner, ki a színházépítés terén európai szak tekintély, kijelentette, hogy a Trencsin-tér színházépítésre a legjobb és egyszerűs mind a legrosszabb hely. Legjobb azért, mert szép, tágas, szabad hely; legrosszabb azért, mert a város szélén fekszik.” (14.1.-14.2. ábra)⁶³⁰

Ugyanez a cikk jelezte, hogy a városházán 1900. december 1-én adta elő Fellner a javaslatát egy új színház felépítésére vonatkozóan. Erre fogalmazott meg válaszlépést a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet, ahol további tájékozódást és szükség esetén a hazai építészek érdekében megfogalmazott válaszlépéseket írtak elő.⁶³¹ Ezt a hírt kapta fel az *Építészeti Szemle* és fordította úgy, hogy Fellner és Helmer már az építésre vonatkozó megbízást is megkapta.⁶³² A hírt ugyanakkor már korábban, a *Pesti Napló* is tényként kezelte.⁶³³ 1901 januárjában már több lap – *Alkotmány*, *Magyar Nemzet*, *Magyarország* – is tényként kezelte az építészpáros megbízását. Valóban, ugyanebben az évben márciusban már arról szóltak a hírek, hogy az építkezés nyáron kezdődik el, Fellner és Helmer iroda tervei szerint, kizárólag magyar iparosok bevonásával – és az árlejtési hirdetmény is hamarosan kihirdetésre kerül.⁶³⁴ A sajtóhírek ugyanakkor megszakadtak, nemhogy árlejtési kiírást, de további híreket sem olvashatunk a kolozsvári színház építéséről, egészen 1904 januárjáig.⁶³⁵

Ekkor már azonban több párhuzamos projekt is megvalósításra várt: új városháza, vígadó, és egyetemi könyvtárat is tervezett a város a színház mellett. A Farkas utcai színház 1903-ig minden évben megkapta a színháznyitási engedélyt, ám a felelősség bármilyen tragédia esetén a kormányt terhelte volna. Tisza István (1861-1918) jóvoltából 1904 januárjában került elő ismét a színház felépítésének kérdése: „Gróf Tisza István kormányelnök mint belügyminiszter elnöklésével tegnap a belügyminisztériumban értekezlet volt a kolozsvári Nemzeti Színház ügyében. Az értekezleten jelen voltak: Bély Ákos gróf főispán, Hegedűs Sándor, Bölönyi József, Szentkereszthy Zsigmond báró, Szamosy János egyetemi tanár, Szvacšina Géza polgármester, Eszterházy László főjegyző, Festetics Andor gróf, Ditrői Mór,

⁶³⁰ Magyarország 1900. december 1. 7. évf. 314. sz. p. 9.

⁶³¹ A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője. 1900. 19. évf. p. 357.

⁶³² Építészeti szemle. 1900. december 15. 9. évf. 24. sz. p. 327.

⁶³³ Pesti Napló. 1900. november 20. 51. évf. 319. sz. p. 9.

⁶³⁴ Pesti Hírlap. 1901. március 13. 23. évf. 72. sz. p. 7.

⁶³⁵ Barazsuly Viktória Adrienn a 2014-es ETDK-ra írt dolgozatában 1904-től öt sajtóorgánumot – *Ellenzék*, *Kolozsvári Friss Újság*, *Kolozsvári Hírlap*, *Nemzeti Hírlap* és a *Napló* – vizsgál és e cikkek mentén rekonstruálta a színház építéstörténete körül kialakult vitákat. A kézirat rendelkezésére bocsátását ezúton is köszönöm neki. BARAZSULY Viktória Adrienn: *Új színház Kolozsvárnak – A Kolozsvári Nemzeti Színház építése és épülete a sajtó tükrében (1904)*. Kolozsvár, ETDK, 2014. (továbbiakban BARAZSULY, 2014)

*Megyeri Dezső, Feilitzsch Arthur báró. Bezérédj Viktor előadó ismertette a kolozsvári Nemzeti Színház viszonyait, kifejtette, hogy az új színházépítés megkezdése immár sürgős szükség. Bemutatta Fellner és Helmer építészek tervrajzait, és miután a színház építése állami dotáció nélkül is foganatosítható, a bizottság egyhangúlag abban állapodott meg, hogy a színház felépítését a tavasszal megkezdik. Kimondta továbbá a bizottság, hogy az építkezésnél a kolozsvári iparosok és kereskedők elsősorban veendők igénybe és a színház építésének felügyeletével a Kolozsvár város polgáraiból választandó bizottság bízassák meg.*⁶³⁶

A cikkek alapján megállapítható, hogy 1904-ben azt az 1900-ban elkészült tervezetet tűzte napirendre a város, aminek előkészületei végül félbemaradtak. Ezt a fejleményt a város ugyan örömmel fogadta, ennek ellenére az építéssz páros megbízásának újból felbukkanó lehetőségére a Magyar Építőművészek Szövetsége közleményt adott ki, amelyben „*megdöbbenéssel vett tudomást arról az állítólag már befejezett tényről, hogy a magyar építőművészet megkerülésével a kolozsvári Nemzeti Színház építésének alapjául egy bécsi építész cég terveit fogadták el. Építészeink minden eddigelé fölmerült feladat megoldásánál oly magas fokát mutatták a fejlődésnek, amelyet elismert a külföld és amely föltétlenül följogosítja őket arra, hogy minden, bárminemű feladat létesítését a maguk részére követeljék. Különösen lealázó és sérelmes ez a határozat a mai politikai küzdelmek közepette, midőn óvatosan kellene kerülni minden oly ténykedést, mely az osztrák tudással és művészettel szemben a világ előtt inferioritásunkat látszanék bizonyítani.*”⁶³⁷

A január 30-i országgyűlési összefoglalóban az interpellációk között található Rákosi Viktor felszólalása, aki kiemelte, hogy Fellner és Helmer ellen a Magyar Építőművészek Szövetsége mellett az Országos Iparegyesület és a Magyar Mérnök- és Építész Egylet is állást foglalt.⁶³⁸ A felháborodás mértéke még a Vígszínház építése körül zajló sajtóvisszhangot is meghaladta. Ennek részben az 1900-ban felmerült másik építkezés lehetősége lehetett az oka: a budapesti Nemzeti Színház újjáépítése a régi Nemzeti tűzveszélyességével, leromlott állapotával ekkor került napirendre. Az új színház építését pályázat mellőzésével a bécsi irodára kívánta bízni Tisza István, ám a sajtó már 1900-ban hangot adott nemtetszésének, és az ügy, a kolozsvári teátrum építéséhez hasonlóan lekerült a napirendről. Bár az építéssz páros kvalitása vitathatatlan, mégis a magyar nemzet színházának – különösen a Magyar Királyi Operaház felépítését követően – felépítésére visszatetszőnek bizonyult külföldi építéssz megbízni. Az esetet követően pedig alig telt el néhány év, és Kolozsvár vezetése a nemzet színházát szintén

⁶³⁶ *Magyar Nemzet*. 1904. január 20. 23. évf. 17. sz. p. 6.

⁶³⁷ *Építő Ipar*. 1904. január 24. 28. évf. 4. sz.

⁶³⁸ *Budapesti Hírlap*. 1904. január 31. 24. évf. 31. sz.

a bécsi irodára bízta volna: ebben a kontextusban érthető tehát az a sajtóvisszhang, ami a színházzal kapcsolatban napvilágot látott.⁶³⁹ Az ügyet nehezítette, hogy Tisza István lényegében elzárkózott a további tárgyalásoktól azzal az érveléssel, hogy „Az ő keze itt kötve van, mert a szűkebb körű bizottságnak egyhangúlag az volt a véleménye, hogy a tárgyalást ismét a Fellner és Helmer céggel kezdi meg, amelylyel e színház építése ügyében már egy ízben huzamos időn keresztül tárgyaltak. Erkölcsei obligóban voltak a szóbanforgó céggel szemben s ezért nem lehet már most a dolgon változtatni. De ha elérkezik a budapesti Nemzeti Színház ujjáépítésénél, ideje, minden tekintetben rajta lesz, hogy ott csak magyar építő terv és magyar munka érvényesüljön.”⁶⁴⁰

A *Vásárhelyi Híradó* tudósítója szerint a kolozsváriak petíciót indítottak, amelyet Tiszának is megküldtek: ennek értelmében az aláírók megfogadták, hogy a Fellner és Helmer cég által épített színházba sosem lépnek majd be.⁶⁴¹ A Magyar Mérnök- és Építész Egylet is újabb lépést tett az ügyben: nemcsak a kolozsvári, hanem a budapesti Nemzeti Színház felépítésére is saját költségén kész volt pályázatot szerezni, a tagok által felajánlott összegekből fedezve a nyertes pályázat tiszteletdíját.⁶⁴² A hivatkozott cikk szerint az eredeti építési engedélyt időközben Kolozsvár bizottsága hatályon kívül helyezte. Ez valószínűtlen, mivel a március 1-i belügyminisztériumi ülés résztvevői a színházi bizottság megalakulását véglegesnek tekintették. A megbeszélésen jelen voltak: Sándor János (elnök), „*Bezerédj Viktor miniszteri tanácsos, Bély Ákos gróf főispán, Festetics Andor gróf országos színészeti felügyelő, Szvacsin Géza kolozsvári polgármester, Szamosi János dr. egyetemi tanár, Esterházy László városi főjegyző, Szilágyi Lajos műszaki tanácsos, Gera Kálmán főmérnök, továbbá Fellner bécsi műépítő. A bizottság jegyzője Frits Kálmán dr. miniszteri fogalmazó volt.*”⁶⁴³

A végleges telekről ezen az ülésen még nem határozott a bizottság – ezt a helyszíni szemléhez kötötték –, elsősorban az épület tűzbiztonsági kérdése kapott hangsúlyt, emellett a díszlet- és festőraktár külön épületben való elhelyezéséről is döntés született. A március 17-én tartott kolozsvári szakosztályi ülés hosszasan vitatkozott arról, hogy a korábban említett memorandumhoz csatlakozzon-e a város: ezt azonban végül leszavazta a bizottság, a korábban meghozott belügyminiszteri döntést tekintették véglegesnek. A javaslatok ugyanakkor széles

⁶³⁹ A Barazsuly Viktória által vizsgált lapok mellett még számos folyóiratban, napilapban fellelhető ez a heves tiltakozás. A *Független Magyarország* 1904. január 31. (674. sz.) p. 4., vagy az *Ujság* 1904. január 31. (31. sz.) p. 9. számai is egyértelműen adtak hangot elégedetlenségüknek.

⁶⁴⁰ BARAZSULY, 2014. p. 7. Az idézett obligó megjelent: *Magyar Polgár*, 1904. február 1. 27. évf. 25. sz. p. 4.

⁶⁴¹ *Vásárhelyi Híradó*, 1904. február 6. 5. évf. 30. sz. p. 1.

⁶⁴² *Pesti Napló*. 1904. február 9. 55. évf. 40. sz. p. 9. Sándy Gyula építész például 20000 forintot adományozott az ügy érdekében.

⁶⁴³ *Budapesti Hírlap*. 1904. március 2. 24. évf. 62. sz. p. 9.)A cikket több sajtóorgánumban köztük a *Budapesti Napló*, a *Független Magyarország* és a *Magyar Nemzet* is közölte.)

skálán mozogtak: volt, aki szerint a színház építőiről már megszületett a döntés, volt, aki pártolta a magyar építőművészek részvételét, de olyan is akadt, aki szerint magyar tervet is küldjenek a miniszterelnökhöz, amennyiben még nem késő.⁶⁴⁴

Bár a sajtóban a színház elleni mozgalom továbbra is jelen volt, megfigyelhető azonban, hogy a város egyre kevésbé gondolta valószínűnek, hogy bármilyen változás is beállna ebben a kérdésben – egyre sürgetőbbé vált ugyanis az építkezés megkezdésének és a végleges telek kiválasztásának kérdése a bizottság ülésein.⁶⁴⁵ Ezt a telket a város ingyenesen bocsátotta rendelkezésre, erre három lehetőség merült fel: a Farkas utcai színház helye, a Széchenyi tér (ma Piața Mihai Viteazu) és a Hunyadi tér (ez a korábban említett Trencsin térrel azonos, ma Piața Ștefan cel Mare) – a választás végül az utóbbira esett (14.3. ábra). A fedezetet az Országos Színházi Alap birtokainak értékesítése mellett kölcsönfelvétel nyújtotta.⁶⁴⁶

1904. május 18-i belügyminisztériumi ülésen került sor a Fellner és Helmer iroda által készített részlettervek bemutatására – ebből már a korábbi megállapodás szerinti részletek is kiderültek. A színház körülbelül 1700 négyszögöl területen helyezkedne el, megközelítőleg 30x60 méter lenne maga az épület, 19 méter homlokzati magassággal. Legmagasabb pontja, a zsinórpadrás körülbelül 23 méter lenne. A tervek szerint 1300 néző befogadására lenne alkalmas, összesen négy szintes – parterre, mezzanin, első és második emelet – belső térrel rendelkezne. Az iparosmunkákra vonatkozó árlejtési hirdetmény kiírását még ebben a hónapban sürgette a város, hogy a tervezett július 1-i építkezési kezdődátum tartható legyen – erre azonban nem került sor. Az előzetes költségkalkuláció megközelítőleg egymillió korona költségkerettel számolt.⁶⁴⁷

Az árlejtés kiírására minimális késéssel, július végén került sor, a következő munkákra: föld- és kőműves, ács, bádogos, szerkezeti vas, vas anyag, facement, aszfalt, fűtés- és szellőzőrendszer, vízvezeték, csatornázás (14.4. ábra). Kikötésként szerepelt, hogy a versenyen csak szakképesítéssel rendelkező hazai iparosok vehettek részt. A terveket Kolozsváron és Budapesten is meg lehetett tekinteni, a pályázatokat 1904. augusztus 19-ig várta a bizottság.⁶⁴⁸ A Fellner és Helmer céggel való szerződéskötésre 1904. július 27-én került sor, szeptemberi kezdéssel, 850000 korona költséggel.⁶⁴⁹ Fellner augusztus 19-én Bezerédj Viktorral

⁶⁴⁴ BARAZSULY, 2014. p. 11. A március 17-én tartott szakbizottsági ülésről tudósított: *Magyar Polgár*. 1904. március 17. 27. évf. 63. sz. p. 4; A városi közgyűlésről: *Magyar Polgár*. 1904. március 22. 27. évf. 67. sz. p. 3-4.

⁶⁴⁵ A legerősebben az *Ellenzék* tartotta fenn az ellenállást, de a *Kolozsvári Friss Újság* is a nemzeti mozgalmat segítette cikkeivel. BARAZSULY, 2014. 12-15.

⁶⁴⁶ JANOVICS Jenő: A Hunyadi téri színház. Korunk Baráti Társaság. Komp-Press Kiadó. Kolozsvár. 2001. p. 20-22. (továbbiakban JANOVICS, 2001)

⁶⁴⁷ *Nemzeti Hírlap*. 1904. májuss 18. 1. évf. 39. sz. p. 2.

⁶⁴⁸ *Ellenzék*. 1904. július 25. 25. évf. 167. sz. p. 7.

⁶⁴⁹ *Pesti Hírlap*. 1904. július 28. 26. évf. 208. sz. p. 5.

Kolozsvárra érkezett, hogy a beérkezett ajánlatokat megtekintse és részt vegyenek a bizottság ülésen, ami dönt az iparosok kiválasztásáról – összesen 33 érvényes pályamunka érkezett be. A teljes lista a *Nemzeti Hírlap* hasábjain olvasható.⁶⁵⁰ A győztesek kihirdetésére szeptember elején került sor, a munkát a következő iparosok nyerték el: Kőműves-, föld- és elhelyezőmunka: Rehling és Spáda: Ácsmunka Fekete András, bádogos Máthé és Makkay, szerkezeti vas Schlick gyár, vasanyag szállítója Fodor Béla. A fűtés- és szellőzőrendszer kiépítésének lehetőségét és a csatornázási munkát Törs és Ormai, a facament és aszfaltmunkát Heidelberg Tivadar kapta. A művezetői feladatot Szabady József látta el, a városi főmérnök Gere Kálmán volt.⁶⁵¹ A munkát 1904. szeptember 12-én kezdték meg, az év végéig az alapozás készült el.

A következő mérföldkőhöz 1905. március 3-án ért el az építkezés: ekkor Fellner ismét Kolozsvárra utazott és az építési bizottság újból összeült, a főbb napirendi pontok a hátralévő iparosmunkákra vonatkoztak. Újabb árlejtési hirdetést terveztek kiírni, ugyanakkor két munkára zárt, meghívásos pályázat mellett döntöttek. A villamosvilágítás beszerelésére öt magyar céget kértek fel munkaterv benyújtására, de csak hárman nyújtottak be anyagot: Ganz és Társa, Egyesült Magyar Siemens és Schuckert Művek, az Általános Villamossági Társaság. Eredményhirdetés előtt az ajánlatokat Fellnernek is átadták megtekintésre.

A másik zártkörű pályázatot a külső homlokzati díszítő szobrászati munkákra hirdették: a négy magyar szobrász – Verő László, Szeszák Ferencz, Ligeti Miklós és Lantay Lajos – közül végül egyik beadott tervet sem találta megfelelőnek a bizottság, ennek ellenére később Verő és Szeszák kapta a megbízást. A további részletmunkákra március 28-i határidővel hirdettek árlejtést. Kis betekintés enged a cikk az építéstechnikai részletekbe is: mivel a beton alkalmazása miatt az építkezés újrakezdése áprilisra tolódott volna, ezért a lábazon Klinker téglát alkalmaztak, amit Hódmezővásárhelyről szállítottak a helyszínre. Ezen kívül számos tűzbiztonsági részlet – például a vasajtók helyett vassal bevont fa ajtók alkalmazása Fellner javaslata szerint – is napirenden volt.

Mindezzel párhuzamosan a díszlet- és festőraktár helyéről is döntöttek: az építkezést a Feleki úton (valószínűsíthetően a mai Calea Turzii) álló egyik telken kezdték meg Réhling és Spéda vezetésével 47000 forint költségkerettel.⁶⁵² A döntést a *Nemzeti Hírlap* március 30-i száma közölte. Az asztalos Bak Lajos, mázóló Viski Elek, speciális asztalos Hevesi József, üveges Kerekes T., terazzo munka Pollák Samu. Xilolit és impregnáló megbízás Magyar Rabicz

⁶⁵⁰ *Nemzeti Hírlap*. 1904. augusztus 22. 1. évf. 116. sz. p. 2.

⁶⁵¹ *Nemzeti Hírlap*. 1904. szeptember 7. 1. évf. 130. sz. p. 2.

⁶⁵² *Nemzeti Hírlap*. 1905. március 3. 2. évf. 51. sz. p. 2.

Vállalat és Viski Elek. Szobrászati munkák ifj. Bertha Mihály, festő és aranyozómunka Erhorn Antal, ülések Kohn Jakab és József. A villámhárító felszerelése Deckert és Homolka, a lámpatestek beszerelése Kulcsár Sándor feladata volt. A felirattal ellátott táblákat Máté és Makkai készítette, a színpadi mellékhelyiségek bútorzatát Hevesi József. Kőfaragó munka Gerstenbrein Tamás, műkő készítés Meloccó Péter, díszítő bádgozás Schlick gyár, villamosmunkák Ganz és Társa.⁶⁵³

A bokrétaünnepet 1905. július 15-én tartották. Bár korábban Szabady Józsefet nevezte meg a sajtó, mint művezetőt, az ünnepségről készült összefoglalóból kiderült, hogy Bohn Alajos művezető építész mellett Handler Dániel főpallér látta el e feladatokat, amiért a bokrétaünnepen jutalomban részesült.⁶⁵⁴ Augusztusban Tisza István Janovics Jenőt (1872-1945) nevezte ki a színház igazgatójának.⁶⁵⁵ Bár a tervek szerint az átadásra még ebben az évben sor került volna, azonban az épületbelső munkálatai további egy évet vettek igénybe, az ünnepélyes megnyitóra így 1906. szeptember 8-án került sor.

3.4.11.2. Épületleírás

A kolozsvári színház az egyetlen olyan színház a vizsgált épületek között, amelynek építéstörténete jelenleg szinte kizárólag a korabeli sajtó segítségével rekonstruálható. A fokozott sajtófigyelem nagyobb részletességgel mutatta be az építkezéssel kapcsolatos fejleményeket, mint bármely másik színházban – ezzel talán csak a Vígszínház építéstörténete vetekedhet. Jelentősége abban rejlik, hogy nemcsak szöveges forrást őrzött meg a sajtó, hanem tervanyagot is. Bár egy igen kritikus cikk képi mellékleteként, de a Fellner és Helmer iroda által készített homlokzati terveket – a hátsó homlokzat kivételével ismerjük (14.5; 14.7. ábra ábra).⁶⁵⁶ Ezt leszámítva csak a Hoffmann monográfia képanyagában található tervanyag nyújt támpontot az eredeti állapotokhoz, ennek forrása azonban sajnos egyelőre beazonosíthatatlan maradt (14.6. ábra).⁶⁵⁷

A Kolozsvári Nemzeti Színház szabadon álló, alapvetően neobarokk stílusú épület, a főhomlokzati íves ablakok összhatása már a századfordulós jegyeket is hordoz magán (14.8.-14.10. ábra). Főhomlokzati saroktornyait tekintve inkább vertikális jellemzi, bár oldalhomlokzatain megmarad a horizontális hangsúly. Eredeti befogadóképessége körülbelül

⁶⁵³ *Nemzeti Hirlap*. 1905. március 30. 2. évf. 73. sz. p. 2.

⁶⁵⁴ *Nemzeti Hirlap*. 1905. július 17. 2. évf. 159. sz. p. 2.

⁶⁵⁵ JANOVICS, 2001. p. 36.

⁶⁵⁶ *Ellenzék*. 1904. szeptember 7. 25. évf. p. 3. Képmellékletek a színház fő- és oldalhomlokzatával.

⁶⁵⁷ HOFFMANN, 1966. Képjegyzék: 137-139. A hivatkozott képek magángyűjteményben vannak, a tulajdonost sajnos nem sikerült a dolgozat készítése során azonosítani.

1300 fő. A színház az egykori Trencsin téren (Fapiacz, később Hunyadi tér, ma Piața Ștefan cel Mare) áll, főhomlokzata az egykori Sétatérre néz (ma Piața Avram Iancu), előtte a Külközép utca (ma Bulevardul Eroilor) áll. Két oldalán a Baromvásár sor és a Nagykaszárnya sor (ma egységesen Piața Ștefan cel Mare), hátsó homlokzata a Lovag utcára (ma itt áll az Opera Park, Parcul Operei, mögötte az Aleea Învățătorului) néz (14.11. ábra).⁶⁵⁸ A főhomlokzat hossza megközelítőleg 30 méter, az épület oldalhomlokzata körülbelül 60 méter hosszú. Legmagasabb pontja a főhomlokzaton található két saroktorony. Az épület a lábazat és az övpárkány között sávozott, minden második sávon eltérő színű, kissé rusztikusabb kváderkő található. Az övpárkány feletti szakasz sávozott, de a falfelületek vakolása egységes maradt.

A középrizalit kialakítása alapvetően Fellner Vígszínházon is alkalmazott nyitott timpanonba foglalt, monumentális ablakmotívumos stílusát idézi, ám az összhatást leszámítva számos ponton újabb részletmotívumok fedezhetőek fel benne. A főhomlokzat három részre tagolható, a középrizaliton álló három főbejárathoz két oldalról íves kocsifelhajtó, szemből lépcsősor vezet fel. Az ajtók egyenes vonala felett szegmensíves kőoromzat látható, ami felett az üvegfelület folytatódik, így egy alul homorodó, felül egyenes záródású forma látható. A három tengelyt pilaszterek választják el egymástól, az egész egységet téglalap kovácsoltvas előtető egységesíti. Az övpárkány felett egyetlen központi kiemelést láthatunk: kettős korinthoszi féloszlopokon támaszkodó nyitott szegmensíves oromzattal lezárt egységet, aminek félköríves keretében két szinten helyezkednek el ablakok. Az előtető felett három ablak áll, a központi szegmensíves, a mellette állók félköríves záródásúak. Ezt a központi tengelyen összekapcsolódó nyújtott Belvedere-oromzat foglalja egységbe. Felette ugyanez a hármas tagolás érvényesül, ám az ablakforma kissé modernebb, századfordulós összhatást kelt: a központi ablak szegmensíves záródású, két oldalról párkányok keretezik. A széleken állók ezzel szemben lekerekítettek, ráadásul ezek kialakítása lenn követi a Belvedere oromzat ívét. A nyitott szegmensíves oromzatban a város címere látható.

Fontos kiemelni, hogy az ismert homlokzati tervrajz több ponton is eltér a megvalósult épülettől. A díszítőelemek a rajzokon sokkal hangsúlyosabban szerepelnek: valószínű, hogy a változtatásnak pénzügyi oka volt (14.5.-14.6. ábra).⁶⁵⁹ A tervrajz egyik leglényegesebb pontja, hogy ezen a vázlaton egyáltalán nem szerepel a saroktornyos kialakítás, ezáltal az eredeti elképzelés egy horizontális hangsúlyú – amit a kimagasló zsinórpádlás kissé ellensúlyoz –

⁶⁵⁸ Kolozsvár szabad királyi város 1917-re datált térképe alapján (a Trencsin tér elnevezés miatt korábbra datált. OSZK, Kézitatos térképek TK 404.

⁶⁵⁹ Amennyiben az eredeti elképzelés valósult volna meg, akkor a középrizalit ívelt ablaka szinte teljes egészében a Vígszínház kiosztását idézte volna.

épületet vázol.⁶⁶⁰ Érdekes megállapítás lehet, hogy bár a kutatás során Fellner épületeként azonosíthatjuk a teátrumot, mégis egy Helmer által kedvelt motívum, a saroktornyok jelennek meg a főhomlokzaton. Megjegyzendő továbbá, hogy egy, utoljára a Népszínháznál használt megoldás is visszatér: a sarokrízalitok a falsíkhöz képest hátrébb helyezkednek el, és a főhomlokzat oldalrízalitjaival 90 fokos szöveget zárnak be. Ezzel a megoldással a főhomlokzat domináns axisai valójában nem a sarokrízalitok, hanem a középtengelyhez kapcsolódó tornyos oldalrízalitok lesznek.

A torony a fogsorral díszített koronázópárkány felett indul, négyzetes alaprajzú, amit díszes mellvéd vesz körbe, négy sarkán hangsúlyos sarokelemekkel. A torony négy hosszabb oldalán félköríves ablak látható. A toronysisakon álló oromzat alapvetően szegmensíves, ám ezt a felületet több, az oromzathoz kapcsolódó díszítőelem is megtöri. A toronysisak tetőfedése négyzetes alaprajzú kisméretű manzárd, ami egyúttal talapzatként szolgál a csúcspontokon látható szoborkompozícióknak: ezen három oroszlán által húzott fogaton álló nőalakot láthatunk, aki kezében babérkoszorút emel a magasba.

A szobrászati program az eredeti terveken eltért a megvalósulttól. A szobrokat készítő Verő és Szeszák tervei alapján készültek el az allegorikus alakok. A három oroszlánon álló figura Szeszák elképzelése szerint Wesselényi Miklóst és Jósika Miklóst ábrázolta volna, ám az egyik építésvezető, Bohn Alajos ezt a tervet letiltotta. Az indoklást művészi okokra vezette vissza – az allegorikus alakok jobban illenek a színházhoz –, ám a döntés nagy vitát kavart a bizottságban és a közvéleményben is – a háttérben valójában Feilitzsch Arthur báró állt, aki Wesselényi Ferencsel szemben alulmaradt egy képviselőválasztás alkalmával és így próbált bosszút állni a Wesselényi családon.⁶⁶¹ Mivel Bohn Fellner és Helmer helyi megbízottja volt, ezért természetesen többen is az építéspárost vádolták az öncélúnak kikiáltott döntéssel. A sajtóösszefoglaló szerint a fülkeszobrok végül elkészültek, bár többen gondolták úgy, hogy megfelelőbb lett volna egy politikailag semleges és az irodalom és költészet terén ismertebb és időtállóbb személyt választani – például Katona Józsefet.⁶⁶² A tornyokon allegorikus alakok – Apollón és Thália – álltak az oroszlánok által húzott fogatokon (14.8. ábra).

Az oldalhomlokzatok három egységre tagolódnak, a három fő traktust eltérő homlokzati díszítés jelöli – a főhomlokzathoz hasonlóan megfigyelhető, hogy bár a hagyományos historizáló elemek megtalálhatók az épületen, mégis érezhető a századforduló építészetének

⁶⁶⁰ A tervrajzon nehezen kivehetőek az aláírások és a feliratok, az egyik beazonosítható dátum szerint a tervrajz keletkezési ideje 1904. augusztus 9. HOFFMANN, 1966. Képmelléklet 137.

⁶⁶¹ JANOVICS, 2001. p. 34-35.

⁶⁶² *Budapesti Hírlap*. 1905. július 23. 25. évf. 201. sz. p. 15-16.

hatása (14.7-14.8. ábra). A vesztibülhöz tartozó szakasz hármastagolású, a földszinti zónában két egyenes záródású ajtó között egy álló téglány ablak látható. Az övpárkány felett három szegmensíves záródású ablak áll, a két szélső szemöldökpárkánya egyenes, a közepén álló Belvedere oromzat. A következő szinten hármastagolású keskeny ablakok állnak, mindhárom hármastagolású, ami felett egyenes szemöldökpárkány húzódik. A fogsorral díszített koronázópárkány felett íves oromzat áll. A második, a nézőtérhez és a közlekedőfolyosókhoz tartozó szakasz öt tengelyének tagolása egységes: a földszinti téglány ablakok felett egyenes záródású ablakok állnak, felette lunetta ablakok zárják az axis ablakkiosztását. Az egységet a koronázópárkány felett balusztrád zárja le. Az ehhez kapcsolódó, és a következő, zsinórpádláshoz tartozó szakaszt egy hangsúlyos axis emeli ki, ahol felkörös kapu látható. Az övpárkány felett szegmensíves ablak, felette oculus látható. A koronázópárkány íve háromszögben csúcsosodik, nyitott timpanont alakítva ki ezzel. E két, a zsinórpádláshoz tartozó szakasz között álló három tengelytagolása azonos.

Izgalmas megfigyelni a zsinórpádláson látható ablakformát: a Vígsházon is alkalmazott velencei ablakmotívumot ismétli, ugyanakkor szemöldökpárkánya az oldalfalak kiemelt tengelyeihez hasonló háromszögromzatban zárul, amit szegmensíves koronázópárkány zár le. A traktust lezáró nyeregvető tornyok állnak, amik a főhomlokzat saroktornyait idézik.

A hátsó homlokzathoz sajnos nem áll rendelkezésre tervrajz, a kutatás során archív felvételt sem azonosítottam. Az itt látható homlokzat egy, az épülethez később hozzáépült traktus. Kialakításában felfedezhető az építésszárásra jellemző hármastagolás, díszítése azonban egyszerű, egyedül a középtengely koronázópárkányának szegmensíves törekszik az eredeti stílus megidézésére. Az eredeti hátsó homlokzat elemzéséhez további források azonosítása szükséges.

3.4.11.3. Épületbelső

A belső terek eredeti kialakításához szintén a Hofmann-féle monográfiában közölt tervanyagok segítenek, az eredetijét sajnos azonban ezeknek sem sikerült azonosítani. Egy földszinti alaprajz, egy nézőtéri és színpadi keresztmetszet mellett egy vesztibül keresztmetszet is rendelkezésre áll, ami a lépcsőház elrendezését mutatja (14.12.-14.13. ábra). Egy másik, közel négy évtizeddel később keletkezett tervanyag segít a színház belső elrendezésének áttekintésében. Bár az alaprajzok és a keresztmetszet nem az eredeti állapotot mutatják, a

felmérési rajz az eredeti hiányában azonban a legközelebb áll ahhoz, hogy megfelelő elsődleges forrás lehessen.⁶⁶³

A dolgozatban vizsgált, Fellner és Helmer által épített magyarországi színházak között a kolozsvári színház előcsarnoka egyedi megoldást mutat – a hazai életműben kétkarúvá váló főlépcsőre nem találhatunk máshol példát. A három főbejáraton belépve négyzetes vesztibülbe érkezünk, amit szegmensív mentén elhelyezett oszlopos árkádsor tagol. A főbejáratl szemben egy elegáns balusztráddal szegélyezett kőlépcső indul, amely 90 fokban két irányban halad tovább (14.12. ábra). Emellett az oldalhomlokzatokról nyíló bejáratok is egy kisebb lépcsőházba vezetnek. A vesztibül két szélső oldalán, a lépcsőház mellett, az árkádsorral ügyesen eltakarva található a földszinti bejárás: ezzel a megoldással a színházba érkezők számára a fókusz egyértelműen a kétkarú díslépcsőre kerül – ez a mezzanin és az első emelet páholyaihoz vezet tovább (14.14. ábra). A terem fehér alapon aranyozott stukkókkal díszített.

A mezzanin felett három monumentális szegmensíves ablak található – ez a lépcsőházi keresztmetszeten is szerepel, aminek osztólécei hálószerűen osztják kis négyzetekre az üvegfelületet (14.12. ábra). A mezzaninhoz kétszárnyú ajtó vezet, ami felett volutákban végződő, nyitott szegmensíves oromzati lezárás látható. Az emeleten nyitott, árkádos galéria található. A nézőteret négyzetes folyosó veszi körül, az oldalhomlokzatok vonalában mindkét oldalon ruhatárok kaptak helyet (14.14. ábra). A mezzanin és első emeleten kizárólag páholyok állnak: szintenként összesen huszonegy, amihez mindkét oldalon egy-egy proscéniumpáholy kapcsolódik (14.15.-14.16. ábra). A második emeleten – ahová az oldalhomlokzat vonalában elhelyezett lépcsőkön lehet feljutni – kizárólag karzati ülőhelyek szerepelnek (14.17. ábra). Foyer eredetileg az első és a második emeleten is állt, társalgó kialakítására a második emeleten került sor.⁶⁶⁴

A nézőtéren a fehér festett alapon aranyozott stukkódíszítés dominál, amihez a páholyokban vörösbársony függöny és kárpit társult. A nézőtéri zártszékek is vörös textíliát kaptak. A páholyok balkonjai aranyozott díszítést kaptak. Mennyezeti freskóról egyáltalán nem írnak a korabeli lapok, ahogyan festett előfüggöny sem szerepelt a korabeli híradásokban. Az egyik legrészletesebb leírás a *Budapesti Hírlap* cikkében jelent meg: „*A nézőtér csinos és különösen az emeleti páholyokból az impozáns, nagy nézőtér benyomását kelti. Összesen ötven páholya van, a földszinten és a második emeleten állóhelyei. A tervező gondot fordított arra, hogy a nézőtér mindenik részéről a színpadot a lehető legteljesebben lehessen látni. Sikerült-e ez a szándéka, a jövő megmutatja. A nézőtér gipsz barokk diszitményekkel van ékítve,*

⁶⁶³ HOFFMANN, 1966. Képek: 138-139.; Kolozsvár felmérési rajzai 1940-ből. OSZK SZT KT. 110-113.

⁶⁶⁴ *Budapesti Hírlap*. 1906. január 14. 26. évf. 13. sz. p. 14-15.

menyezetét még elfedik az ásványok. A nézőtér színe elefántcsont-fehér lesz, aranynyal díszítve. Az ülőhelyeket a földszinten vörös bársony borítja, a felsőbb régiókban a székek ülése fából lesz. A menyezet közepén villamos csillár fog világítani, ugyanott lesz a szellőztető is. Takarékoságból nem villamos szellőztető, hanem félretolható szellőztető lesz, melyet a vállalkozó egyszerűnek és egyúttal igen jónak vél, ő tudniillik léghuzammal akar szellőztetni, félretolván, ha kell a szellőztető nyílását. A szükséges hőfokot ellenőrző villamos hőmérő szerkezetek mutatják a fűtőhelyiségekben. A fűtés alacsony nyomású középponti gőzfűtés. A nézőtéren és a színház épületében összesen harmincezer gyertya erejű villamos lámpának kell égnie.”⁶⁶⁵

A színpad előtt süllyesztett zenekari árok kapott helyet (14.18. ábra). Maga a színpad műszakilag kissé visszafogottabb – minden díszlet és függönymozgatást emberi erővel végeztek, pedig ekkorra már több Fellner és Helmer által tervezett színházról is tudható, hogy hidraulikus gépezetet és villamos áramot használt. A korábbi színházokon is látott tűzvédelmi megoldás, a színpadon elhelyezett hatalmas nyitható tetőszerkezet ebben az épületben is megjelent (14.18. ábra). A megoldás gyakorlati működéséről a fent idézett cikk néhány sorban megemlékezik, így kiderül, hogy vész esetén a vasfüggöny leeresztésével egy időben nyílt volna ki. Állítólag a próbanyitáskor „oly óriási légvonat támadt a színpadon a kinyitott tetőn át, hogy a próbánál fölakasztott régi díszletfüggőnyt összetépte.”⁶⁶⁶ Ehhez a „záporkészülék” is rendelkezésre állt, így a nézőtéren ez a három – vasfüggöny, csapok és tetőszerkezet – biztonsági megoldás került beépítésre, amihez természetesen a megfelelő számú kijárat is biztosítva volt, ahogyan az állandó tűzoltói ügyelet is. A színpad két oldalán álltak az öltözők és irodák a lépcsőház közvetlenül a díszletraktár elé került, az oldalhomlokzatok hátsó traktusába. A díszletraktárak a hátsó színpad két oldalán kaptak helyet. A rendelkezésre álló alaprajz segítségével megállapítható, hogy az épületben egyetlen emeleti társalgó kapott helyet, az előcsarnoki traktus második emeletén (14.17. ábra).

3.5. A Fellner és Helmer iroda magyarországi népszerűségéhez vezető lehetséges okokról – a magyar színházépítészet vázlatos áttekintése, különös tekintettel Szkalnitzky Antal, Ybl Miklós és Lang Adolf szerepére

Az iroda magyarországi színházépületeiről szóló fejezetek teljes ismeretében fontos röviden áttekinteni a magyar színházi és színházépítészeti előzményeket is, különös tekintettel Fellner és Helmer magyar kortársainak lehetőségeire. E fejezet célja kettős: segítségével

⁶⁶⁵ *Budapesti Hírlap*. 1906. január 14. 26. évf. 13. sz. p. 15.

⁶⁶⁶ *Budapesti Hírlap*. 1906. január 14. 26. évf. 13. sz. p. 15.

egyrészt megérthetjük, hogy a 19. század folyamán a német színjátszás ellen kialakuló magyar nyelvű színház első lépései a nemzeti identitástudat fejlődésének fontos részét képezték, így kiemelt jelentőséggel bírnak – ehhez a folyamathoz a 18. századi rendházakhoz kapcsolódó iskoladrámák, valamint a főúri kastélyokban tartott játékok, később a nemzet színházának felépülése és a nemzeti stílus keresésének építészeti példái is hozzátartoznak.

Ehhez szorosan kapcsolódik a magyarországi, kiegyezés utáni színházépítészeti viszonyok áttekintése – a fejezet második célkitűzése. A színház szerepe a nemzeti identitástudat és a magyar nyelv fejlődésében vitathatatlan, a fejezetben kiemelt példák ezt jól szemléltetik: ennek tükrében a bécsi építészek gyakori megbízatása a 19. század második felében érthetően váltotta ki a kortársak ellenérzését. Feltesszük a kérdést, hogy mi vezethetett ahhoz, hogy Ferdinand Fellner és Hermann Helmer Magyarországon is elnyerhették a legtöbb színházépítészeti megbízást a 19. század második felében, annak ellenére, hogy a magyar közvélemény és építészsakma szemében alapvetően nem volt túl népszerű a megítélésük? E vizsgálat során azon magyar építészekre érdemes helyezni a hangsúlyt, akik színházépítészet terén megfelelő tapasztalatot szerezhettek, és az ő – szorosan a dolgozat tárgyához – kapcsolódó munkásságuk segítségével kísérelhető meg a fenti kérdések megválaszolása az összegző fejezetben. Az ezzel kapcsolatos tanulságokat az építészpáros magyarországi megítéléséről szóló összegző alfejezet foglalja össze.

A magyarországi színjátszás egyik legfontosabb előzménye a különböző szerzetesrendekhez kapcsolható iskolákban zajló drámajátékok műfaja volt. Ezek alapvetően a középkori misztériumdráma hagyományára épültek, emellett fontos szerepet játszottak az itt tanuló diákok retorikai készségeinek, történeti tudásának, mozgásának, valamint morális értékrendjének megfelelő fejlesztésében is. E műfaj legfontosabb képviselői hazánkban a katolikus – jezsuita, piarista, ferences – és a protestáns – evangélikus, unitárius és református – rendek voltak. Színházaik a legtöbb esetben átmeneti jellegű fafelépítmények voltak, de a kollégium termében is helyet kaphatott egy állandónak szánt iskolai színpad. A katolikus rendek esetében az előadások nyelvezetét tekintve a latin dominált, azonban egyre több helyi elem is beépült a bemutatott darabokba, és fokozatosan terjedt el a német, majd később a magyar nyelv használata is. Ezzel szemben a protestáns iskolákban nagyobb hangsúlyt kapott az anyanyelvi előadások használata, mind a nemzeti identitástudat, mind az anyanyelv fejlesztés

szempontjából.⁶⁶⁷ Az előadások jellege fokozatosan változott meg: a kezdeti vallási téma mellett egyre többször jelentek meg világi témájú előadások is.⁶⁶⁸

Az előadások másik fő színhelye a főúri kastélyokban e célra kialakított színházterem volt. Mivel az itt bemutatott darabok célja elsősorban a szórakoztatás volt, így a műfaji differenciálódás is nagyobb volt, ráadásul ezeket az eseményeket zárt körben, a kastélyba érkező vendégek számára szervezték.⁶⁶⁹ Fontos központ volt Kismarton, ahol Esterházy Miklós (1582-1645) és Pál (1635-1713) regnálása idején saját zenekaruk koncerteket, darabokat és operákat mutatott be.⁶⁷⁰

A 18. század második felétől több magyar városban is megjelentek az első kőszínházak: ezekben alapvetően a német nyelv dominált, és jellemzően már meglévő épületet alakítottak át erre a célra: Sopron első teátrumát egy szárazmalom épületében alakították ki.⁶⁷¹ Ezzel párhuzamosan, Pesten egy használaton kívüli bástyát építettek át, így vált a Rondella a város egyik első teátrumává (15.2. ábra). Ugyanezt a megoldást alkalmazták Nagyszében városában is 1788-ban, ahol a középkori városfal bástyájába került a színház.⁶⁷² Budán, II. József (1741-1790) 1784-ben rendeleti úton bezáratta a karmelita rendházat, a megmaradt kolostort kaszinóvá, a templomot színházzá alakíttatta át: a színház 1200 fő befogadására alkalmas épület volt, aminek egykori szentélyébe került a színpadtér, kriptájába a működéshez szükséges gépezeteket helyezték el – vagyis ennek az épületnek sem színház volt az eredeti rendeltetése.

⁶⁶⁷ VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma*. MTA, Budapest, 1988. p. 5.

⁶⁶⁸ A jezsuita iskolákba járó nemesi gyerekek inkább didaktikai és szakrális célokot is szolgáló tragédiákat mutattak be, művészi alapossggal készített festett díszleteket is készítettek. A piarista előadások ezzel szemben szerényebb, egyszerűbb darabokat vittek színre, és mivel ezek a népi világból is merítettek, így nyelvezetükben hamarabb megjelenhetett a magyar nyelv használata is. *Iskolai színjáték Magyarországon*. In: SZÉKELY György: *Magyar Színháztörténet I. 1790-1873*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. p. 22-23. <https://mek.oszk.hu/02000/02065/html/1kotet/4.html> (továbbiakban SZÉKELY, 1990; megtekintve 2023. 01. 09.) Knapp Éva a soproni jezsuita díszletterveiről készített tanulmányt: *A soproni jezsuita díszletterv gyűjtemény címmel*. In: *A magyar színjáték honi és európai gyökerei. Tanulmányok Kilián István tiszteletére*. Miskolc. 2003. p. 173-196.

⁶⁶⁹ Az első legkorábbi feljegyzett emlék Holicsról származik: a császári család számára egy Molière darabot mutattak be az ott szolgáló lakájok. A darab címe *Kotnyelesek*, a lotharingiai származású lakájok a darabot francia nyelven adták elő. *Kastélyszínházak Magyarországon*. In: SZÉKELY, 1990: <https://mek.oszk.hu/02000/02065/html/1kotet/5.html> (megtekintve 2023. 01. 09.)

⁶⁷⁰ A további példák között található a pozsonyi és galgóci Erdődy család, a gödöllői Grassalkovich család, a péceli Ráday család, a tótmegyeri Károlyi család, a csákvári, tatai és fertődi Esterházy család, a martonvásári Brunswick család, vagy a nagycenki Széchenyi család kastélya is, a teljesség igénye nélkül. Alaprajzi terv maradt fenn a fertődi Marionettszínház (1773) és Operaház (1780) épületéről, valamint a galgóci kastélyszínházéről (1802) is. JÓZSA Anna: *Színházépítészet Magyarországon – Építészeti hatások, hagyományok és térformálás a 18. századtól a modern színházépítészet elveinek megjelenéséig*. Doktori disszertáció. 2015. p. 39-40. (továbbiakban: JÓZSA, 2015) A tervek jelzete eredetileg: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MOL) MOL T2.No1223, MOL T2.No1222. Épületkutatás: KRÄHLING János-HALMOS Balázs-FEKETE J. Csaba: *A fertődi Marionettszínház új értelmezése*. In: *Építés-Építészettudomány* 34. 2006. (1-2). p. 5-55. (15.1. ábra)

⁶⁷¹ KUGLER Alajos: *A soproni színészet története*. Sopron, 1909. p. 9-11.

⁶⁷² JÓZSA, 2015. p. 42.

Az 1787-ben megnyílt Várszínház Franz Anton Hillebrandt (1719-1797) és Tallher József (1730-1807) tervei alapján, vélhetően Kempelen Farkas (1734-1804) és Hikisch Kristóf (1756-1809) kivitelezésével épült fel (15.3.-15.4. ábra).⁶⁷³

Színháztörténeti, és a magyar nyelv használatának szempontjából jelentős az első magyar társulat megalapítása 1790-ben, Kelemen László (1762-1814; 15.5. ábra) vezetésével. Állandó színházuk nem volt: Pesten alkalmi szinten ugyan játszhattak a Rondellában, de ez a fennmaradáshoz nem volt elegendő. Udvari támogatásért fordultak, amiben nemcsak a színház morális értékeit, hanem a magyar nyelv fontosságát is kihangsúlyozták.⁶⁷⁴ A társulat 1796-ban végül a folyamatos anyagi problémák okán feloszlott, Kelemen Nagyváradra vonult vissza, ahol 1799-ben egy másik társulat élére áll – közbenjárásának köszönhetően felléphettek Nagyváradon, Szegeden, Kecskeméten, Nagykőrösön, Gyöngyösön és Losoncon is, ám ennek a kezdeményezésnek is az anyagi nehézségek vetettek véget. A magyar nyelvű színjátszásra gyakorolt hatása azonban jelentős volt, ahogyan a másik, kolozsvári társulat működésének is, Aranka György (1737-1817; 15.6. ábra) vezetésével – az ő működésüket Wesselényi Miklós (1796-1850) támogatta, így a társulat nemcsak több városban léphetett fel, de lehetőség nyílt az első magyar színjátszást befogadó színház felépítésére is Kolozsváron, Alföldi Antal és Schütz Antal tervei szerint 1804-1821 között. Nézőtéri kialakítása a Várszínházéhoz volt hasonló, befogadóképessége körülbelül 1400 fő volt. Jelentősége, hogy ez volt az első olyan épület, ahol a színi élet ténylegesen magyar nyelven folyt (15.7. ábra).

Egy másik épülettípusról is meg kell emlékezni, ami az 1770-es évektől jelent meg a magyar építészetben: az osztott funkcióval rendelkező színház és vígadók típusa. Ezek az épületek alapvetően már közelebb kerültek a 19. századra elterjedő színházi formához, hiszen nem egy használaton kívüli épületből alakították ki őket, így a téralakítást sem korlátozták a korábbi funkcióból eredő adottságok. Pozsony és Kassa városa ezzel a típussal rendelkezett: előbbi 1776-ra Matthias Walch, utóbbi Tallher József tervei nyomán 1789-re, vagyis a pesti és nagyszombati építkezésekkel egyidőben épült fel (15.8.-15.9. ábra). A korszak hazai színházépítészetének mérföldköve már a klasszicizmus építészeti eredménye: a Pesti Német Színház és Redoute. A Szépítő Bizottmány 1808-ban kezdte meg működését Pest városában, József nádor (1776-1847) kezdeményezésére: ez lehetővé tette, hogy a pesti építkezések egy kézben fussanak össze, ami jobb átláthatóságot eredményezett a városrendezési folyamatokban

⁶⁷³ Magyar színművészeti lexikon IV. kötet. szerk.: SCHÖPFLIN Aladár. Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete. Budapest. 1931. p. 416. Mindkét színházban felléphettek ugyan magyar társulatok, de állandó lehetőséget nem kaptak egyik helyen sem.

⁶⁷⁴ LUGOSI Döme: Kelemen László és az első „Magyar Játszó Színi Társaság”. Csanádvármegyei Könyvtár, Makó. 1927. p. 41-44.

is.⁶⁷⁵ Tervei között egy Pesten működő állandó színház is szerepelt: az építkezés 1808-ban kezdődött, a Német Színház tömbje készült el először Johann Aman (1765-1834) nyomán 1812-re, majd ezt követte a Pollack Mihály (1773–1855) által tervezett Redoute tömb 1829-1833 között (15.10.-15.12. ábra).⁶⁷⁶ A Német Színház rendkívüli befogadóképességgel – 3500 fő – és félköríves alaprajzzal rendelkezett, a belső téri elrendezés leginkább a milánói La Scala hatását mutatta. 1847-ben az épület leégett, 1849-ben a Vígadó is áldozatul esett az osztrák ágyútűznek.

Az első magyar kőszínház, a Pesti Magyar Színház felépítése a magyar nemzeti törekvés, a kultúra és nyelv területén elért egyik legfontosabb eredménye volt. A kezdeményezésre már a század elején sor került: az ügy érdekében gyűjtés szerveződött 1801-től.⁶⁷⁷ Ennek vezéralakjává gróf Széchenyi István (1791-1860) lépett elő, aki az 1830-as évek elején rövid monográfiát írt a magyar színházügyről *A magyar játékszínről* (1832) címen. Széchenyi a Duna partra képzelte el a teátrumot, ugyanakkor Grassalkovich Antal (1771-1841) a Kerepesi út és Váci körút – ma Rákóczi út és Múzeum körút – sarkán álló telket ajánlotta fel. A tervek elkészítésével ifj. Zitterbarth Mátyást (1803-1867) bízták meg, az építkezés 1835-1837 között zajlott (15.13. ábra). A klasszicista épület 1839-1840-től vált Nemzeti Színházzá, amikor az országgyűlés nemzeti védnökség alá helyezte a színházat.⁶⁷⁸

Sopronban Franz Lössl (1801-1885) tervei szerint épült fel a kőszínház 1840-1841 között (15.14. ábra), de több városban emeltek teátrumot a század első felében – például Miskolcon, Nagyszombaton, Temesváron, Pécsen és Lőcsén is.⁶⁷⁹ Átmeneti visszaesés jellemezte ugyanakkor az 1848-'49-es forradalom és szabadságharc leverését követő éveket – kevés új középületet emeltek, és a megbízásokat többségben osztrák építészek nyerték el. Mivel az első Pesti Német Színház 1847-ben leégett, így a Szépítő Bizottmány a menthető épületrészek bevonásával pályázatot írt ki a teátrum újjáépítésére, azonban Carl Roesner (1804-1869) és Hild József (1789-1867) tervei a forradalom kitörését követően tervlapon maradtak

⁶⁷⁵ HÍDVÉGI Violetta: *52 év 12 ezer tervlap – Pest város Szépítő Bizottmánya (1808-1860.)* p. 1. Budapesti Históriaik 2010. évi előadássorozat. <https://www.bph.hu/budapesti-historiak-archivum/> (megtekintve 2023. 04. 22.)

⁶⁷⁶ *A magyar művészet a 19. században – építészet és iparművészet.* szerk.: SISA József. Osiris Kiadó. Budapest. 2013. p. 68–70. (továbbiakban SISA, 2013). A pesti német színház építéséről bővebben: Dr. KELÉNYI B. Ottó: *Gazdaságtörténeti adatok a pesti német színház építéséhez. 1808-1812.* In: *Tanulmányok Budapest Múltjából.* 1933. p. 141-161.

⁶⁷⁷ 1837-ig 157158 forint gyűlhetett össze az építkezés céljára. *Színházak és filmszínházak.* In: CSÁSZÁR László: *Épülettípusok a kiegyezés utáni Magyarországon.* Építésügyi Tájékoztatói Központ Kft. Budapest. 1995. p. 63

⁶⁷⁸ SISA, 2013. p. 64.

⁶⁷⁹ SISA, 2013. p. 103. Ezen kívül több helyen nyári színpárt alapítottak, ezek azonban, mivel nem kapcsolhatóak a kutatás középpontjában álló bécsi építésszároshoz, nem képezik jelen értekezés tárgyát, ahogyan a vígadók épülete sem.

(15.15.-15.16. ábra).⁶⁸⁰ Szabadkán ezzel szemben felépülhetett egy klasszicista stílusú színház 1853-1854 között, Skultéty János tervei szerint (15.17. ábra),⁶⁸¹ de ekkor készült el a Miskolci Színház is Giuseppe Cassano nyomán 1857-ben (15.18. ábra).⁶⁸²

Az igazi fellendülést az 1860-as évek enyhülése hozta el: ekkor ismét teret nyert a magyar nemzeti építészet kérdése és stílusának megteremtése, valamint megkezdődött a magyar építészeti oktatás is – 1856-tól a József Polytechnikumban. Ez az esemény azért is fontos, mert a legtöbb építőművész számára ekkor még külföldön, elsősorban a müncheni és berlini Akadémia (Münchenben az Akademie der Bildenden Künsten, Berlinben a Bauakademie), valamint a bécsi Képzőművészeti Akadémia (Akademie der Bildenden Künste) kínált képzési lehetőséget. A magyar építészek így német és osztrák közvetítéssel ismerték meg az itáliai előképeket, amiket aztán tanulmányutakon maguk is megtekintettek.⁶⁸³

Bár jelen dolgozat nem vizsgálja a magyarországi vígadók építészetét, egy esetben mégis fontos kivételt tenni: Feszl Frigyes (1821-1884) az 1849-ben lerombolt Redoute helyére tervezte a Vígadó épületét (15.19. ábra). Az építkezés 1860-1864 között zajlott, díszítőelemeinek ikonográfiai programja – a félköríves stílus egy speciális, orientalizáló formanyelve, ami a magyar történelemből, irodalomból és népi életből vett mintákat is megjelenített – az egyik legizgalmasabb példa a korszakra jellemző nemzeti stíluskeresésre. Feszl tervezte ráadásul az egykori Pesti Nyári (Thalia) Színházat 1860-ban – az 1867-ben lebontott épületről sajnos csak néhány terv maradt fenn (15.20. ábra).⁶⁸⁴

Az 1860-as évek második felétől a közép-európai régióban általánosan tapasztalható fellendülés mellett az információáramlás is jelentős fejlődésen ment keresztül. A traktátusokat és mintakönyveket szakfolyóiratok, majd a századfordulón összefoglaló művek egészítették ki, és ez, az osztrák és német mintára, hazánkban is megjelent.⁶⁸⁵ Az egyre fejlődő Budapest rendezése, különösen az 1867-es kiegyezést követően, nagyobb szakértelmet kívánt, így megkezdődött az építészmérnöki oktatás újjászervezése: ahogyan a városszerkezet

⁶⁸⁰ NEMES Márta: *A pesti Német Színház helyreállításának tervpályázata 1847-ben*. In: *Műemlékvédelem*, 1988. 32. évf. 1. sz. p. 28-40. Fellner és Helmer színházépítészete szempontjából külön érdekesség az ebben a tanulmányban közölt felmérési rajz 1847-ből, ami ovális előcsarnokot és harántirányú folyosórendszert ábrázol.

⁶⁸¹ Radivoj Dinulović: *A szabadkai népszínház új élettére* <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/94/dinulovic.html> (megtekintve 2023. 01. 11.)

⁶⁸² JÓZSA, 2015. p. 58. A disszertáció függelékében p. 111-117.

⁶⁸³ ORDASI Zsuzsanna: *Neoreneszánsz színházépületek Magyarországon*. In: *Építés-Építészettudomány* 37. Akadémiai Kiadó. Budapest. 2009. p. 337.

⁶⁸⁴ GERLE János: *Feszl Frigyes*. Holnap Kiadó. Budapest. 2004. p. 73-94. és p. 95

⁶⁸⁵ SISA, 2013. p. 345-346.

átalakításában, ebben az esetben is Bécs volt a követendő minta.⁶⁸⁶ Jelentős fejlődésen ment keresztül az Osztrák-Magyar Monarchia infrastruktúrája, vasúti összeköttetése, emellett a városok közlekedési eszköztára is kibővült, ami összefüggött a városi népesség növekedésével.⁶⁸⁷ A bécsi közvetítéssel, párizsi mintára kiépülő gyűrűs-sugaras rendszer átláthatóbb úthálózatot biztosított Bécsben és Budapesten is, ráadásul az újonnan épülő lakó- és középületek is mind a fejlődést reprezentálták. Az új épülettípusok az építészek számára rendkívül vonzó lehetőségnek bizonyultak: nemcsak a magyar építészek körében, hanem mestereik révén egyre több külföldi építész érkezett és telepedett le hazánkban: Meinig Arthur (1853-1904) épp a Fellner és Helmer iroda megbízásából, Kallina Mór (1844-1913) Otto Wagner (1841-1918) révén került Budapestre, de Schmahl Henrik (1849-1912) Ybl Miklós (1814-1891) mellett kezdte pályafutását, és Lang Adolf (1848-1913) is hazánkban keresett munkalehetőséget.⁶⁸⁸

Az újonnan megjelenő középülettípusok között a színház, mint a társadalmi élet és a polgári szórakozás egyik fontos helyszíne a kiegyezést követően nemcsak Budapesten, hanem minden nagyobb városban is mindinkább előtérbe került. Magyarországon Fellner és Helmer mellett három magyar építész életművében jelent meg lehangsúlyosabban a középülettípus: Szkalnitzky Antalnál (1836-1878), Ybl Miklósnál és Lang Adolfnál – éppen ezért az ő életművüknek ez a szegmense került jelen áttekintés fókuszába. Fontos kiemelni ugyanakkor, hogy Halmay Andor az aradi színház újjáépítése mellett a békéscsabai színházat tervezte (1875-1879; *15.21. ábra*), Voyta Adolf pedig kisebb megbízásokat teljesített Pápán (1881; *15.22. ábra*), Nyitrán (1882-1883), Zomborban (1882), Désen (1886), Munkácson (1899) és Sátorlajújhelyen (1901; *15.23. ábra*). Nem vészett el az osztott típusú színház sem, erre jó példa az iglói színház és vígadó (Gerster Kálmán 1900-1905; *15.24. ábra*) is.⁶⁸⁹ Hauszmann Alajos (1847-1926) szombathelyi színháza (1877-1880; *15.25. ábra*) a városházával egy épületbe került.⁶⁹⁰ Alpár Ignác (1855-1928) nevéhez a nyíregyházi színház tervezése (1893-1894; *15.26. ábra*) köthető.⁶⁹¹

⁶⁸⁶ CSENDES Péter: *Város és technika: A tudomány eredményei és a városfejlődés*. In: *Bécs-Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században*. Bécsi Városi és Tartományi Levéltár – Budapest Főváros Levéltára. Budapest-Bécs. 2005. p. 9-11.

⁶⁸⁷ FRISNYÁK Zsuzsa: *Közlekedési folyosók és városi térszerkezet Budapesten*. In: *Bécs-Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században*. Bécsi Városi és Tartományi Levéltár – Budapest Főváros Levéltára. Budapest-Bécs. 2005. p. 120.

⁶⁸⁸ *Építőművészek Ybl és Lechner korában*. szerk.: ROZSNYAI József. TERC. Budapest. 2015. p. 12-13.

⁶⁸⁹ SISA, 2013. p. 478.

⁶⁹⁰ GERLE János: Hauszmann Alajos. Holnap Kiadó. Budapest. 2018. p. 98-99.

⁶⁹¹ ROZSNYAI, 2020. p. 43.

Szkalnitzky Antal betegség miatt sajnos fiatalon, 42 évesen hunyt el 1878-ban. Ennek ellenére jelentős életművet tudhatott magáénak, aminek fontos részét képezték a színházak is. Valószínű, hogy szakmai tapasztalatának gyarapításával komoly riválisa lehetett volna Fellner és Helmer irodájának ezen a téren, mivel aktív évei megelőzték a bécsi építésiroda megalapítását. Debrecenben már 1855-ben fennmaradt terv, ami a város színház iránti igényét bizonyítja.⁶⁹² 1858-ban keletkezett Ybl Miklós két tervváltozata a városi tanács felkérésére.⁶⁹³ 1861-ben a városi tanács új helyet jelölt ki a teátrum számára. Ez már a Nagy-Czepléd utca (ma Kossuth utca 10. szám) alatt álló, a városközpontban található terület volt. Ybl ide is két tervváltozatot készített (15.27.-15.29. ábra).

Ybl Miklós mellett egy másik építész is felkért a Színházi Bizottmány: Szkalnitzky Antalt, aki hamarosan elküldte vázlatait. Amikor Ybl erről tudomást szerzett, elállt a Bizottmánnyal való további tárgyalástól, így Szkalnitzky tervei alapján kezdődött el az építkezés 1861-ben (15.30. ábra). A megnyitóra 1865. augusztus 20-án került sor (15.31. ábra). Ahogyan Pesten a Vígadó, úgy Debrecenben a színház vált a nemzeti stíluskeresés egyik izgalmas példájává. A homlokzat alapvetően félköríves stílusú, bizánci formái révén különleges formai megoldásokat mutat. A Vígadóhoz hasonlóan Marschalkó János (1818-1877) érdeme a színház szobrászati programja, ami az épület nemzeti jellegét hangsúlyozza.⁶⁹⁴ Belső terének díszítése a külsővel összhangban ugyanezt a bizánci jelleget tükrözi. Az alaprajzi rendszer hagyományos patkó alakú struktúrát követ, a nézőtér kialakítása azonban inkább harang formára emlékeztet – Ybl tervével ellentétben Szkalnitzky a színpad köré is tervezett további helyiségeket.⁶⁹⁵

Szkalnitzky Antal Somossy Károly felkérésére készítette el a Nagymező utcai orfeumot megelőző, a Gyapjú utcai színházi telek helyére szánt mulató tervét, 1868-ban (15.32.-15.33. ábra).⁶⁹⁶ 1871-ben kapott megbízást az aradi színház tervezésére, amihez egy bérház is kapcsolódott. Ennek az épületkombinációnak az oka a költségek megtérülésének lehetősége volt. A *Vasárnapi Ujság* hasábjain közölt illusztráció alapján megállapítható, hogy az épület két bérháztömb között helyezkedett el (15.34. ábra). A neoreneszánsz modorban épült színház 1874. szeptember 21-én nyílt meg, azonban 1883-ban leégett. Az aradi színházzal egyidőben épült fel székesfehérvári színház is (15.35. ábra). Ismert ugyanakkor egy tervváltozat, ami Ybl

⁶⁹² Ferdinand Kirschner és Rveszner Károly 1855-ben nyújtott be tervet egy teátrum felépítésére, azonban a zárt sorban álló, hosszúkás téglány alaprajzú színház építése nem valósult meg. JÓZSA, 2015. p. 58.

⁶⁹³ Magyar Nemzeti Levéltár, Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára. (továbbiakban MNL, HBML) XV.12.170.14-19. MNL, HBML XV.12.170.1-13. A tervek online az Ybl archívumban is elérhetők: <https://ybl.bparchiv.hu/hu/alkotasok/szinhaztervek-debrecen> (megtekintve 2023. 01. 12.)

⁶⁹⁴ SISA József: *Szkalnitzky Antal. Egy építész a kiegyezés korabeli Magyarországon*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1994. (továbbiakban SISA, 1994) p. 34-37.

⁶⁹⁵ Szkalnitzky Antal színházhoz kapcsolódó tervei MNL, HBML XV.12.167.1-6 jelzeten érhetők el.

⁶⁹⁶ A terveket a BTM Kiscelli Múzeumának gyűjteménye őrzi. Jelzet: XIV.6.65.11-XIV.6.65.16.

Miklóshoz köthető – könnyen elképzelhető, hogy a debreceni színházhoz hasonlóan ebben az esetben is több építészrt kért fel város, bár a tervek datálása időben különbözik egymástól. Ybl tervének keletkezési ideje 1860 körülre tehető a Levéltár szerint, tehát korábbi, mint Szkalnitzkyé (15.36. ábra).⁶⁹⁷ Az építkezés 1872-ben kezdődött és a színház megnyitására 1874. augusztus 22-én került sor.⁶⁹⁸ A szabadon álló épület a Nádor utcára (ma Fő utca) került, homlokzata horizontális hangsúlyú.⁶⁹⁹

Szkalnitzky 1873-tól több pesti, köztük az Egyetemi Könyvtár és az Élettani Intézet (1873-1875) épületére is megbízást kapott, és ezekkel párhuzamosan a Nemzeti Színház átépítési terveit is rábízták: a tervek 1874-re készültek el, az építkezést a színházi szezon zárását követően kezdték meg. Ahogyan Aradon, Pesten is egy bérház zárt sorába kívánták beilleszteni a teátrumot. Az eredeti színház épületéhez Szkalnitzky új portikuszt tervezett (15.37. ábra). A bérház különlegessége annak sarokpontján álló lekerekített kupolával fedett saroktorony, amit az Egyetemi Könyvtár épületén is alkalmazott az építész. Ez a megoldás a bécsi irodával is feltételez kapcsolatot, hiszen az 1871-1872 között épült bécsi Stadttheater is hasonló sarokmotívumot és portikuszt alkalmazott (15.38. ábra). Bár a színházbelsőt modernizálta Szkalnitzky, a zárt kialakítás éppen a megnövelt befogadóképesség miatt szükséges plusz kijáratoktól fosztotta meg az épületet.⁷⁰⁰

Ybl Miklós és Szkalnitzky színházakhoz kötődő utolsó munkája az Operaház tervpályázatára beadott anyaga volt. Rajtuk kívül még négy építész, Steindl Imrét, Linzbauer Istvánt, Ludwig von Bohnstedtet és Ferdinand Fellnert hívták meg a zártkörű versenyre.⁷⁰¹ A Szkalnitzky által készített homlokzati rajz fennmaradt, ahogyan a pályázat tervanyagához csatolt részletes műleírás is (15.39. ábra). A rajzon látható homlokzat egyértelműen a párizsi, Charles Garnier által tervezett Operaházat tekintette előképének.⁷⁰² Ez a változat minimálisan eltér a folyóiratból ismert rajzhoz képest, részletgazdagabb, és néhány formai változtatást is eszközöl, valószínűleg egy későbbi, kifinomultabb tervváltozatot ábrázol. Ehhez tartozik még Szkalnitzky leírása is, ami a belső terek, a folyosók és lépcsők rendszerét foglalta össze: ehhez

⁶⁹⁷ Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban HU BFL): XV.17.f.331.b - 30/1-30/6

⁶⁹⁸ SISA, 1994. p. 120.

⁶⁹⁹ *Vasárnapi Ujság*. 1879. május. 11. 26. évfolyam, 19.sz. p. 301.

⁷⁰⁰ Ebből és a párhuzamosan épülő Népszínház esetében is jól érzékelhető, hogy a Ringtheater katasztrófája előtt még nem fordítottak akkora hangsúlyt a befogadóképesség és a kijáratok arányára.

⁷⁰¹ BORSA Miklós-TOLNAY Pál: *Az ismeretlen Operaház*. Műszaki könyvkiadó. Budapest. 1984. (továbbiakban: BORSA-TOLNAY, 1984) p. 14.

⁷⁰² A tervet eredetileg az *Építő Ipar* 1899. augusztus 31. 23. sz p. 257. található grafika alapján ismerjük, azonban a digitalizációnak köszönhetően egy másik fennmaradt rajz is előkerülhetett A másik tervet a Deutsche Fotothek oldalán lehet elérni, 71449601 leltári számon – jelenleg a müncheni Architekturmuseum tulajdonát képezi. <https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/71449601> (megtekintve 2023. 01. 12.) Köszönöm Kelecsényi Kristófnak, hogy felhívta a figyelmem erre a képre.

sajnos alaprajzi terv nem maradt fenn, így értelmezése is nehéz. Ismerjük azonban a nézőtér kiosztását: négy emeleten összesen 1994 néző befogadására lett volna alkalmas, a végleges költségkeretet 2095000 forintban állapította meg.⁷⁰³ Ybl ezen a tervpályázaton nemcsak meghívott építészként volt jelen, hanem tevékenyen részt vett a versenykiírást megelőző előkészületekben is: a végleges, Hermina téri telekre szánt épület helyiségeinek pontos méretmeghatározását, a színpad méreteit, a nézőtér elrendezését, illetve ezek egymáshoz való viszonyának megállapítását mind ő készítette el.⁷⁰⁴ Már ebben a fázisban felmerült, hogy a pályázat mellőzésével kérjék fel az építészt, de a verseny meghirdetése mellett döntött a bizottság. Az építési program és a felhívás értelmében a hat meghívottól 1873. december 15-ig, a határidő meghosszabbítását követően 1874. január 15-ig várták a pályamunkák beküldését.⁷⁰⁵ A bizottság hét az egyhez arányban Ybl Miklós tervét ítélte a legjobbnak, ezzel elnyerve a végleges tervek elkészítésének és az Operaház felépítésének jogát.⁷⁰⁶

A felépült Operaház külső homlokzati összképe emlékeztet a bécsi Operaházra, a belső terekben a bordeaux-i Opera kialakítása, de természetesen a párizsi és drezdai előkép hatása is érvényesül (15.40.-15.43. ábra).⁷⁰⁷ Monumentalitását és reprezentatív kialakítását tekintve nemcsak Ybl életművének legnagyobb alkotása, hanem a magyarországi színházak között is kiemelkedik. Ennek tükrében érdekes az a tény, hogy az Operaház kivételével Ybl színháztervei közül mindegyik tervlapon maradt – Szkalnitzky Antal terveivel szemben Debrecenben és Székesfehérváron is. Ezekről kevés adat, néhány rajz áll csak rendelkezésre, azonban szemlélteti az építész kísérletező kedvét. Az Ybl hagyatékban található egy, a Budai Nyári Színkörhöz készült alaprajz, amin egy amfiteátrális épület rajza látható. A terv sajnos nem datálható, a méreteken kívül információ nem olvasható le róla.⁷⁰⁸

Egy másik alaprajz a kolozsvári Farkas utcai színházhoz köthető (15.44. ábra). Tudható, hogy az eredetileg 1821-ben átadott épület fűtésrendszerét később készítették el, az 1850-es évek körül. Bár a rajz Ybl Miklós hagyatékában található, mégis Weixlbraun József neve olvasható aláíróként.⁷⁰⁹ Ugyanez az eset áll fenn a müncheni színház tervével kapcsolatban is: bár az alaprajz az Ybl hagyatékban szerepel, aláíróként mégis Julius Pollack neve olvasható,

⁷⁰³ Szkalnitzky Antal Operaház tervéhez készült műleírása HU BFL, II.1.g.FKT 17.

⁷⁰⁴ HU BFL, II.1.g.FKT 17 25716 irat.

⁷⁰⁵ Belügyminisztériumi levél, kelt 1873. október 21. HU BFL, II.1.g.FKT 17. 43026.

⁷⁰⁶ SZÉKELY Márton: *Építészeti tervpályázatok Magyarországon 1891–1918 között*. Doktori disszertáció. Budapest. 2020. p. 12.

⁷⁰⁷ SISA József: *Historizmus*. In: *Magyarország építészetének története*. szerk.: Sisa József és Dora Wiebenson. Vince kiadó. Budapest. 1998. p. 210.

⁷⁰⁸ HU BFL - XV.17.f.331.b - a5/3a és 3b. Maga a színkör 1843-ban épült fel Ságody Ferenc tervei szerint.

⁷⁰⁹ Az építész a Romániában található koronkai Tholdalagi-kastély tervezője volt 1829-ben <https://www.muemlekiem.hu/hatareset/Tholdalagi-kastely-Koronka-4043> (megtekintve 2023. 01. 13.) A terv jelzete: HU BFL - XV.17.f.331.b - 107/1; JÓZSA, 2015. Függelék. p. 54.

keletkezése az 1840-es évekre tehető.⁷¹⁰ Ez és a Német Színház és Vígadó átalakításához készült alaprajzok kapcsolatba hozhatók azzal a dokumentummal, amelyet Ybl és társai javaslatként készítettek a leégett épület tömbjének helyére (15.45. ábra).⁷¹¹

Ybl Miklós neve merült fel még az 1846-ra átadott balatonfüredi nyári színháznál is, amikor 1858-ban az épület korszerűsítését és befedését tűzte ki célul a település: az építész a város felkérésének eleget téve készítette el a rajzot, azonban a költségek túl magasnak bizonyultak (15.46. ábra).⁷¹² Három évvel később, Gerster Károly (1819-1867) és Frey Lajos (1829-1877) tervei szerint készült el a színház – az ő nevükhöz kapcsolható a budai Népszínház is, 1861-ben.⁷¹³ Kérdéses az Erzsébet téren álló szükségszínház, Nottheater építésze is (15.47. ábra). A teátrum a Pesti Német Színház leégését követően, átmeneti jelleggel épült 1852-ben. Ybl Ervin Ybl Miklósnak tulajdonítja a tervezést, azonban az ő és az Ybl-hagyatékban található egyetlen terven kívül más utalás nem erősíti meg az építész személyét.⁷¹⁴ Szegedhez köthetően is található egy tervvázlat a hagyatékban, dátum nélkül.⁷¹⁵

A harmadik építész, akinek életművében jelentősebb szerep jutott a színházépítészetnek is, Lang Adolf (1848-1913) volt. A cseh származású építész tanulmányait Bécsben végezte el, majd 1872-ben érkezhetett meg Budapestre. 1875-től a Pesti Építőtársaság főépítésze lett egészen 1877-ig, ám 1878-ban Bécsbe költözött.⁷¹⁶ Budapestre 1890 körül érkezett ismét, Steinhardt Antallal (1856-1928) nyitott közös irodát. A pécsi Nemzeti Színházra kiírt tervpályázathoz kapcsolódott az első munkájuk: a Színügyi Bizottság a terveket 1890. július 15-i határidővel várta.⁷¹⁷ A beérkezett hét pályaműből csak kettő felelt meg a követelményeknek, Langon és Steinhardton kívül Lechner és Pártos párosa pályázott.⁷¹⁸ Fellner és Helmer a pályázaton valószínűleg nem vett részt, legalábbis erre semmilyen forrás nem utal. A nyertes terv és a megvalósult épület között nem fedezhető fel sok különbség. A vertikális hangsúlyú épület igazán különleges neobarokk részletformákat mutat. A kupolákkal kiemelt

⁷¹⁰ HU BFL XV.17.f.331.b.152/1-9. A rajzokkal Józsa Anna foglalkozott részletesebben tanulmányában. JÓZSA, 2014. p. 215-217.

⁷¹¹ <https://ybl.bparchiv.hu/hu/alkotasok/nemet-szinhaz-atalakitasa> (megtekintve 2023. 04. 29.)

⁷¹² Főhomlokzati rajz másolata: Szépművészeti Múzeum - Magyar Nemzeti Galéria, leltári szám: 1591/1920; <https://ybl.bparchiv.hu/hu/alkotasok/furdotelep-balatonfured> (megtekintve 2023. 01. 13.)

⁷¹³ LICHTNECKERT András: *A balatonfüredi színházak építéstörténete*. In: *Füredi História*, X. évf. 2010. 1. sz. p. 10.

⁷¹⁴ YBL Ervin: *Ybl Miklós*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. Budapest. 1956. p. 118. Helyszínrajz jelzete: HU BFL XV.17.f.331.b.133/1

⁷¹⁵ A tervvel bővebben a szegedi fejezet foglalkozott.

⁷¹⁶ 1877-ben a társaság műszaki osztálya leépítésnek esett áldozatul, ezért költözött vissza Bécsbe 1878-ban. PILKHOFFER Mónika: *Lang Adolf építész munkássága*. TERC. Budapest. 2017. (továbbiakban PILKHOFFER, 2017) p. 15-30. Az építéssel foglalkozott még VELLE-VARGA Orsolya: *Lang Adolf: a szépség megszállottja*. In: *Építőművészek a historizmustól a modernizmusig*. TERC. Budapest. 2018. p. 64-91.

⁷¹⁷ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 1890. május 23. 9. évf. 21. sz. p. 156.

⁷¹⁸ ROZSNYAI, 2011. p. 85.

tengelyek fokozzák az épület monumentális jellegét. A belső térben az előcsarnokból nyíló egykarú, majd két oldalkarra nyíló lépcsőház eleganciát kölcsönöz az épületnek. A nézőtér a tervezett 1600 fővel ellentétben megközelítőleg 1000 fő befogadására alkalmas, ami nagyjából megegyezik a Fellner és Helmer által épített kisebb színházak befogadóképességével. A teátrum megnyitójára 1895. október 5-én került sor (15.48. ábra).⁷¹⁹

Színházépítészet terén Szkalnitzky és Ybl a Fellner és Helmer iroda megalapítása előtt, vagy azzal pontosan egy időben volt a legaktívabb. Lang és Steinhardt az iroda aktív periódusával egy időben működött, pályájuk ennek ellenére csak a kassai színház tervezésénél találkozott. A város a barokk színház lebontása mellett döntött, mivel – ahogy a legtöbb régi színház esetében – túlzott költséggel járt volna annak bővítése és átalakítása. A tervpályázat kiírására 1891 nyarán került sor, 1891. októberi határidővel.⁷²⁰ A meghívásos versenyen végül Alpár Ignác és Györgyi Géza tervét fogadták el, de a helyszínről nem sikerült megállapodnia a bizottságnak. 1893-ban, Alpár tervének mellőzésével egy újabb, immár nyílt pályázat hirdetésére került sor, erre a felhívásra érkezett be Lang és Steinhardt anyaga.⁷²¹ A telek körül kialakult viták okán azonban az ügy további fordulatot vett: 1894-ben a város Fellner és Helmer cégéhez fordult, egyúttal kérést intéztek a Belügyminisztérium felé, hogy a párost megbízassák. Bár a tervezés jogát végül hosszas vita révén visszakapta Lang és Steinhardt, a várossal történő további, különösen a költségekre vonatkozó tárgyalások elhúzódása miatt az építkezés csak 1897-ben kezdődött, a régi színház elbontásával. Az új épület alapjait 1898-ban tették le, a megnyitóra 1899. szeptember 28-án került sor.⁷²² A vertikális hangsúly ezen a színházon is jelen van, az épület tömszerű, homlokzati díszítése sajnos megszenvedte a költségek lefaragását. A belső tér díszítése a Fellner és Helmer irodában is használt aranyozott barokk belső tereket alkalmazta, a nézőtéri freskón Shakespeare darabjaiból származó jelenetek álltak (15.49. ábra).⁷²³

A Vígszínházhoz hasonlóan, magánvállalkozásként jött létre a Magyar Színház Budapesten, 1896-1897 folyamán. Rákosi Szidi – aki a Népszínház vezéralakjának, Rákosi Jenőnek az öccse – kezdeményezésére indult meg az új, operettek és zenés vígjátékok műfajának otthon adó teátrum építése. 1896 szeptemberében Részvénytársaság alakult – Magyar Színház Részvénytársulat néven –, de a főváros nem engedte át ingyenesen a kiszemelt

⁷¹⁹ Komor Marcell: *Pécs városának új színháza*. In: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*. 1895. 29. évf. 12. sz. p. 437-444.

⁷²⁰ Sajnos a felhívás szövegét egyik folyóiratban sem sikerült megtalálni. A pályázatról bővebben: PILKHOFER, 2017. p. 83.

⁷²¹ *Építő Ipar*, 1893. május 18. 17. évf. 20. (854.) sz. p. 98.

⁷²² PILKHOFER, 2017. p. 89-91.

⁷²³ *Vasárnapi Ujság*, 1899. szeptember 3. 46. évf. 36. sz. p. 1.

területet. Evva Lajos, a Népszínház igazgatója 70000 forintért megvásárolta az Izabella, Wesselényi és Szövetség (utóbbi ma Rejtő Jenő utca) utcák között álló telket – ma Hevesi Sándor tér a neve – majd eladta azt a társaság számára.⁷²⁴ Lang Adolf ezt a munkát pályázat kihirdetése nélkül kapta meg, a színházat 1897. október 16-án nyitották meg. A szűk, háromszög alakú telekre épült vertikális hangsúlyú épület sajnos ma már semmit sem őriz eredeti karakteréből. A főbejárat kialakítása eltér az ismert magyar színházak megoldásától: a két oszloppal tagolt, lépcsővel kialakított főbejáratot kosárív zárja, ami felett szegmensíves előtető látható. Felette a bécsi Ringtheaterhez hasonló erkély állt (15.50. ábra). 1000 fő befogadására volt alkalmas, építési költsége körülbelül 250000 forint lehetett. Ez az egyetlen magánszínház Pesten, ami állami segítség nélkül valósult meg a század második felében.

Fellner és Helmer magyar, színházépítéssel is foglalkozó kortársainak munkásságát vizsgálva levonható a következtetés, hogy e műfajban magyar építész nem igazán kapott lehetőséget – ami a nemzeti identitás formai megoldásait kereső magyar építészek körében igen érzékeny pontnak bizonyult. Ezzel párhuzamosan a magyar köztudatban a Fellner és Helmer iroda, mint színházépítő specialisták terjedtek el, ezzel pedig a magyar építészek, akik több épülettípus tervezésével is foglalkoztak, nehezen vették fel a versenyt, ráadásul költséghatékonysági szempontból is kedvezőbbnek bizonyult az építészpárossal szerződnie a városoknak.⁷²⁵ Szkalnitzky Antal munkássága korai halála miatt sajnos nem teljesebben ki, Ybl ebben a műfajban az Operaházon kívül nem kapott lehetőséget, ahogyan Alpár Ignác vagy Hauszmann Alajos sem. Lang Adolf és a bécsi iroda munkásságával izgalmas párhuzamot vonni. Lang formanyelve változatos: elképzelhető, hogy amennyiben Magyarországon marad, méltó konkurens lehetett volna a Fellner Helmer által dominált színházi szektornak – kérdés persze ugyanakkor, hogy kreatív, kísérletező stílusának kialakulásához mennyiben járultak hozzá a külföldön szerzett tapasztalatok. Meg kell említeni, hogy bár Lang is külföldről érkező építész volt, a hazai letelepedés azonban magyarrá tette a kortársak szemében, és építészeti tevékenységében a magyar építészek nem láttak konkurenciát. Az ő esetében ennek oka lehetett az is, hogy színházainak építési lehetőségét egy kivétellel pályázat útján nyerte el, ezzel szemben Fellner és Helmer gyakran pályázat mellőzésével kapta meg a megbízást. A magyar építészek számára az igazi lehetőséget a századforduló hozta el: Medgyaszay István (1877-1959) Veszprémben (1908; 15.52. ábra), Sopronban (átépítés, 1909; 15.51. ábra) és Nagykanizsán (1927) is tervezett színházat, mindemellett rábízták az Operaház első komolyabb felújítását is 1912-ben.

⁷²⁴ PILKHOFFER, 2017. p. 122.

⁷²⁵ Az ebből eredő konfliktus lehetséges okainak vizsgálatára az összegző fejezetben kerül sor.

4. ÖSSZEGZÉS

Ferdinand Fellner és Hermann Helmer magyarországi színházépítészetének részletes monografikus feldolgozásával idáig adós maradt a magyar építészettörténet írás. Dolgozatomban az iroda magyarországi színházainak építéstörténeti bemutatására, valamint az épületleírások elkészítésére vállalkoztam, ahogyan a korábban publikált kötetek és tanulmányok átlátható rendszerezése, és az eddig ismert források számba vétele és újakkal való kibővítése is céлом volt. Fellner és Helmer színházépítészetének tipológiai vizsgálatára a fenti fejezetek alapján szintén az összegzésben kerül sor. Az építészpáros körül kialakult viták okán nem lehetett kizárólag az építészeti kérdések vizsgálatára korlátozni a kutatást, így társadalomtörténeti szempontok is fontos részét képezték a disszertációnak. A függelékben rövid színháztörténeti leírás található, ami elsősorban a színház elő- és utóéletét mutatja be.

Ahogy arról a bevezető fejezetben is szó volt, a legtöbb szakirodalom bár érinti az építészpáros munkásságát, ám ez inkább a nagyobb egység – általában a magyar színházépítészeti írások – egy szegmense, semmint az általuk tervezett épületek részletes bemutatása. Kivételt képeznek ez alól a konkrét városi színházakról szóló tanulmányok: ebben már árnyaltabb képet kaphat az olvasó mind a történeti mind az építészeti vonatkozásról. Ahogy arra már a bevezető fejezetben is kitértem, szinte minden épülethez kapcsolható annak történetéről – építés- és színháztörténeti vonatkozású – tanulmány, vagy könyvkiadvány.⁷²⁶

Moravánszky Ákos és Kalmár Miklós kutatásait követően a magyar nyelvű Merényi-Rudnyánszky-Fellner-féle kismonográfia volt az első hazai munka, ami az építészpáros által tervezett magyarországi színházakat egymás mellett tárgyalta – kronológiai rendben, felsorolás szintjén kiegészítve a további külföldi épületeikkel, illetve más épülettípusaikra is szenteltek egy rövid fejezetet –, emellé pedig több homlokzati tervet, alaprajzot, kereszt- és hosszmetsetet és archív képeket is bemutatott. Rendkívül fontos alapmunka, számos forrás megjelölésével, ugyanakkor a szorosabb összefüggésekre, tipológiai elemzésre a kötet sajnos nem tért ki.⁷²⁷ Magyarországi színházaik rövid történeti és építészeti áttekintése mellett kitért életrajzi adataikra, és az iroda munkásságára is Tóth Enikő, hivatkozott tanulmányában.

Fontos mérföldkő a magyar építészettörténet írásban a Sisa József által szerkesztett *A magyar művészet a 19. században* című kötet: az egyes korszakokat – klasszicizmus, romantika,

⁷²⁶ A bevezető szakirodalmi áttekintése felsorolta ezeket a szerzőket és a kutatásuk tárgyát képező színházakat. A pontos szakirodalmi hivatkozások az egyes fejezetekben és a bibliográfiában találhatóak.

⁷²⁷ Tárgyalja a monográfia Fellner Jakab és Ferdinand Fellner vélhető rokon kapcsolatát is. Erre a saját kutatásaim során nem találtam konkrét bizonyítékot, ami Ferdinand Fellner családjáról elérhető volt, az alapján egyenes ági leszármazás bizonyosan nem állhatott fenn.

historizmus – tárgyaló fejezetek történeti áttekintést nyújtanak, majd épülettípusokra tagolva tekintik át hazánk építészetét. Ebbe természetesen a színházépítészet is beletartozik, így az építéssz páros hazai munkássága – bár csak néhány példán keresztül – hazai kontextusba kerül.⁷²⁸ A fejezet e néhány példán keresztül kiemeli Fellner és Helmer magyarországi színházainak legfőbb karakterjegyeit, ráadásul a magyarországi kaszinókat tárgyaló bekezdésben megtalálhatjuk Meinig Arthur 1893-1896 között épült budapesti Park Clubját is, aminek főhomlokzati oromzati motívuma egyértelműen a Fellner és Helmer iroda hatására utal.⁷²⁹ Ahogy arra a dolgozatomban, a Fellner és Helmer irodáját tárgyaló fejezet is kitért, Meinig korai éveiben műszaki rajzolóként dolgozott az építéssz párosnál. Doktori disszertációjában a magyarországi barokk építészetet, Meinig életét és munkásságát – később monográfiában – dolgozta fel Rozsnyai József, ám e kötetek elsősorban a neobarokk stílus megjelenésének és elterjedésének tükrében vizsgálják az építéssz páros munkásságát, így – bár szó esik természetesen színházairól is – a lakóházépítészetük került fókuszba.⁷³⁰ Az általuk tervezett palotákkal Tóth Enikő foglalkozott később, hivatkozott mesterszakos dolgozatában.

Neoreneszánsz színházakról írt tanulmányában csupán egyetlen épület kapott kiemelést Ordasi Zsuzsa a bevezető fejezetben hivatkozott munkájában: a temesvári épület. Ennek publikálási ideje 2009, ezt megelőzően 2003-ban, a budapesti Fellner és Helmer kiállítás kapcsán írt cikket a szerző *Színházépület sorozatgyártás* címen.⁷³¹ A cikk jelentősége, hogy nemcsak az építészeti leírásokra helyezi a hangsúlyt, hanem az általam is fontosnak tartott kérdéskörrel is foglalkozik: röviden a két építész népszerűségéről is ír, nemcsak Magyarországon, hanem az Osztrák-Magyar Monarchia teljes területén.

Több oka is lehetett annak, hogy a magyar nyelven írt, a témához szorosan kapcsolódó kötetek és tanulmányok nem foglalkoztak mélyrehatóan Fellner és Helmer munkásságával: osztrák származásuk, valamint német nyelven viszonylag alaposan feldolgozott színházi életművük mind indoka lehetett ennek. Ordasi Zsuzsa hivatkozott cikkében úgy fogalmazott, hogy Fellner és Helmer színházainak stílusa néhány kivételtől eltekintve nem mutat újdonságot a historizmus korszakában. Meglévő formákat alkalmaz a telek és a megrendelő igényeinek figyelembevételével és ez kevésbé lehetett izgalmas alapja egy velük kapcsolatos nagyobb kutatásnak itthon. Véleményem szerint ez azonban csak részben igaz: a felsorolt magyar nyelvű szakirodalmi példák elsősorban építészeti és művészeti szempontból tárgyalják munkáikat, és

⁷²⁸ A másik, épülettípusok szerinti kötet, amely a magyar színházakkal, így Fellner és Helmer munkáival is foglalkozik, a korábban hivatkozott Császár László féle kötet.

⁷²⁹ Sisa, 2013. p. 474-485.

⁷³⁰ A különböző épülettípusoknál már említett Sturany-palota a neobarokk építészet egyik első példája volt.

⁷³¹ <https://epiteszforum.hu/ordasi-zsuzsa-szinhazepulet-sorozatgyartas> (megtekintve 2024. 03. 25.)

egyáltalán nem, vagy minimális mértékben foglalkoznak a színházuk belső felszereltségével, különösen a tűzbiztonság terén elért eredményeikkel. Ferdinand Fellner és Hermann Helmer hatása a 19. század színházépítészetére nem a nagyszabású művészi újításokban rejlik – bár erre is láthatunk szép számmal példát. Sokkal fontosabb az általuk alkalmazott modulrendszer kiemelése: ez azt jelentette, hogy a teátrumok belső térelemei ugyanazok voltak, csak a megrendelő igényei és anyagi lehetőségei szerint változtattak a belső terek méretein és – ritkábban – egymáshoz való viszonyukon.⁷³² E rendszer gyors reakciót és tervezést tett lehetővé számukra, és ennek köszönhetően alakulhattak ki azok az alaptípusok – bővebben az összegzés következő alfejezetei foglalkoznak ezzel –, amit tapasztalati úton tökéletesítettek. Az általuk tervezett teátrumoknak, ehhez kapcsolódó elméleti munkásságuknak és a nagyobb biztonságot célzó kísérleteiknek köszönhetően olyan szakmai tudást halmoztak fel, amely szinte egyedülállóan bizonyult Európában – a hasonlóan színházakra szakosodott építészek esetében ilyen mértékű kísérletezésre és fejlesztésre nem igazán találhatunk példát.

Ami Fellner és Helmer megrendelői körét illeti: a bécsi iroda által tervezett magyarországi színházak részletes építéstörténeti vizsgálatából kiderült, hogy néhány magánkezdeményezést leszámítva – a Népszínház, a tatai színház, Somossy Orfeum és Vígszínház – a városvezetés volt a fő megrendelő. A városok leginkább az 1880-as évektől érték el azt a gazdasági és lakossági mérföldkövet, ami lehetőséget teremtett egy, a polgári igényt kielégítő városi színház megvalósítására. Az építkezés általában nem korlátozódott kizárólagosan a színházakra: egy nagyobb városfejlesztés, úthálózati bővítés, és a korszak igényeinek megfelelő középület építkezések részeként került a fejlesztési programba – Temesváron a városfal bontása, Szegeden az árvíz után, Kecskeméten a századfordulóhoz közeledve ment végbe ez a folyamat, Budapesten a millenniumi ünnepségek révén.

A polgárosodó társadalom számára már nem felelt meg egy fából készült, a főtéren átmeneti jelleggel elhelyezett épület. A nagyobb városokban volt ugyan kőszínház, ezek azonban a színházépítészet fejlődésével elavulttá, sőt kifejezetten szűkössé és veszélyessé váltak, ezért ritkán az átépítésük, de gyakrabban a bontásuk mellett döntött a városvezetés – ez történt Pozsony, Fiume, Nagyvárad és Kolozsvár esetében is. A Somossy Orfeum nem rombolta le teljesen a korábban épült orfeumot, hanem annak kibővítésével jött létre az új mulató, ahogy a tatai magánszínház is a régi cukorgyárat hasznosította.

A Népszínház és a Vígszínház építésénél az építkezéssel párhuzamos városfejlesztés lehetővé tette a színházak számára a megfelelő telek kiválasztását és a fejlesztésbe történő

⁷³² Ezt a modulrendszert Ordasi Zsuzsa mellett Józsa Anna is tárgyalja értekezésében. Józsa, 2015. p. 61-62.

betagozódását. A Népszínházat ingyenes telekkel támogatta a főváros – fontos tőke volt, ami egyúttal a tervezett Operaház érdeke is volt. A Vígszínház esetében támogatás híján inkább az olcsóbb telekár volt a fő szempont, ami a gyárterület révén jelentősen alacsonyabban volt elérhető. Közös pont azonban, hogy mindkét épület a Nagykörút építésébe tagozódott be, így amellet, hogy a városképben is hangsúlyos maradt, az infrastruktúra kiépülése is kedvezően hatott az elérhetőségére.

Megfigyelhető még, hogy ahol magánúton zajlott az építkezés, ott a társulás mindig egy külön meghatározott eszmét is képviselt: a Népszínház a magyar színészet pártolását tűzte ki céljául, a Vígszínház az idegen nyelvű vendégszínházok szélesebb körű megismertetésére törekedett, Somossy Károly változatos, mégis könnyedebb szórakozási lehetőséget kínált, Esterházy Miklós a barokk kastélyszínházak hagyományára építve a vendégei szórakoztatására rendelte meg a teátrumot. Minden magánkezdeményezés egyúttal a pénzügyi, vagy presztízszenvelő befektetés is volt: a Vígszínház részvényesei közül bizonyára sokan üdvözölték befektetésük megtérülését. Somossy ugyanakkor túl nagyot álmodott és csődbe vitte vállalkozását, amit eladni kényszerült. A Népszínház a főváros támogatása nélkül bizonyosan elbukott volna, így ez inkább a magyar nyelv pártolását propagáló, semmint pénzügyi befektetés volt. Esterházy Miklós kezdetben szedett ugyan belépőt, de a bevételt jótékony célra fordította, így az ő esetében inkább egyfajta önreprezentációról beszélhetünk, elsősorban a vendégei felé.

4.1. A magyarországi Fellner és Helmer színházak építési telkének kiválasztása

A telek kérdése sarkalatos Fellner és Helmer színházépítészetében, de ez általánosan elmondható ebben a műfajban. A magyarországi példák jól szemléltetik Fellner és Helmer általános elvét, hogy szinte kivétel nélkül szabadon álló térre terveztek színházat és megrendelőiket is erre bíztatták. A terület természetesen meghatározta az épület tájolását, és – amennyiben már meglévő városi szakaszba tagozódott – kialakítását is. A teátrumok tömege, ám különösen főhomlokzata városképi szempontból meghatározó, fokozottan igaz ez a városi színházakra, ahol több esetben már a tervezés fázisában fontos szempont a megfelelő diszpozíció megtalálása: ehhez sokszor több, különböző telekre is készült tervváltozat. A színházak szabadon álló telekre való elhelyezésének a reprezentáció mellett éppen a közönség biztonsága volt az oka – gyorsabb és biztonságosabb kiürítés, miközben a hátsó traktusban a nagyobb díszletek mozgatását is lehetővé kellett tenni. A városi színházak esetében a reprezentáció és a biztonság mellett fontos szempont volt az épület megközelíthetősége is: ezek

a teátrumok a városban lakó polgárok számára épültek, így általában a város központjába kerültek. Az épületet körülvevő tér rendezése során a tervezők nagy hangsúlyt fektettek a teátrum megfelelő elhelyezésére is, ügyelve arra, hogy a színház reprezentatív főhomlokzata messziről érvényesülni tudjon, illetve egy esetleges későbbi városbővítés során a színháznak elegendő tere maradjon, így az épület a megváltozott közegben is érvényesülni tudjon. Általában elmondható, hogy ez a szándék az építészpáros által tervezett színházaknál megvalósult.

A vizsgált magyarországi színházak esetében három megoldást különböztethetünk meg: az első, ahol a színház elé, és köré park épült – például Szegeden és Fiumében a színház előtt, Tatán a kastély előtt álló parkban, vagy Kecskeméten a megemelt telekre az épület köré (16.1 ábra). A második, ahol a színház elé tér került – ilyen volt a budapesti Népszínház, Pozsony, Nagyvárad és Kolozsvár színháza (16.2. ábra). A harmadik megoldás esetében az épület nem kapott ilyen kiemelést – ide tartozott a Vígszínház és a Somossy Orfeum (16.3. ábra). Fellner és Helmer úgy oldotta meg a feladatot, hogy az épületet a telken hátrébb helyezte el, ezáltal maradt hely az épület megfelelő feltárolására a főút mentén. A körút későbbi beépítése szerencsére figyelembe vette a színházat: a két oldalán álló szecessziós bérházak sarokrízalitja lemetszett, így a főhomlokzat átlóban helyezkedik el a mellékutcák és a körút metszéspontjában – ez a megoldás megteremtette a színház feltárolásához elegendő teret a szűk hely ellenére is.⁷³³

A Somossy Orfeum zárt sorban helyezkedett el, előterébe nem került semmilyen kiemelés: az itt kialakult vita épp emiatt kezdődött. Az építési engedélyt Somossy Károly az épület megnevezése miatt kapta meg: orfeumként nem vonatkozott rá ugyanaz a szigorú előírás, így épülhetett fel a bérházak között. A rendkívül részletesen dokumentált folyamatból kirajzolódik a környező telektulajdonosok az építkezés megghiúsulását sürgető magatartása és elszántsága, valamint az a folyamat, ahogyan az általuk beadott folyamodvány a sorozatos fellebbezések hatására a Közmunkatanácstól a Belügyminisztériumig eljutott. Az építészpárosnak szerepe nem volt a jogvitában. Ők a különleges, három telekből összevont területen elismerésre méltóan oldották meg a feladatot.⁷³⁴ Az építési iratokból kiderül az is, hogy a folyamodvány hatására keletkező felülvizsgálatok miatt több módosítást is végeztek az eredeti terveken, amik közül nagy hangsúlyt kapott a kijáratok és lépcsőházak rendszere. Az aszimmetrikus külső – ami valószínűleg a saroktelek megszerzésével szimmetrikusan bővült

⁷³³ A két épület közül a Szent István körút 16. szám alatt álló bérházat Hegedüs Ármin, a Szent István körút 12. szám alatt állót Kármán és Ullmann tervezte. 1898-ra és 1900-ra épültek fel.

⁷³⁴ A Somossy Orfeumot a kritikák ellenére is elismerte a magyar építészszakma. Bővebben: a kortársak megítélése alfejezetben.

volna –, a közel 45 fokban a nézőtérrel összekapcsolt folyosórendszer így egyedinek tekinthető az életműben.

A megfelelő telek kiválasztási folyamatába a Vígszínház helyszínrajzai is betekintést engednek: ezekből kiderült, hogy a legszerencsésebb megoldást éppen a sorozatos elutasítás és a kevés tőke eredményezte. Az újlipótvárosi telek az épülő Nagykörúton kiváló lehetőség volt a megrendelőknek, hiszen az egykori gyárterületen épp a színház felépülése miatt készült el az új utcarendszer, amit hamarosan a villamos nyomvonalának meghosszabbításával a megfelelő infrastruktúra is vonzóvá tett. A mellette álló bérházak építési éve 1898 és 1900, tehát nem sokkal a színház átadása után készültek. Az itt kialakuló városrész miatt hosszútávon az olcsó telek jó befektetésnek bizonyult.

A befektetések kapcsán kell kiemelni a Népszínház telekválasztását is: a Hermina téri terület igazán ideális volt a színház számára, nem véletlen, hogy az Operaház felépíteni szándékozó Fővárosi Közmunkák Tanácsa és a telkeket értékesítő Municipális Hitelbank is megtérülő lehetőséget látott benne. Amikor a Népszínház tőkét és ezáltal lehetőséget kapott az új telek kiválasztására, két helyszín is elérhető volt az épülő Nagykörúton. Fontos különbség azonban, hogy bár a vételár döntötte el a kérdést, mégis előnyösebbnek bizonyult a választás a tér adottságai miatt, hiszen minden irányból szabadon megközelíthető területről volt szó. A hosszúkás telek, és az épület elhelyezése pedig lehetővé tette a megfelelő feltárlást is: a hátsó homlokzat került a Nagykörútra, a főhomlokzathoz pedig kis tér tartozott. Könnyen megközelíthető, központi helyre került a színház.

A dolgozatban vizsgált színházak iratanyaga betekintést enged a kiválasztott telek házainak kisajátítási folyamatába, bontásába is. A kecskeméti, nagyváradai színház építését megelőző kisajátítási és bontási költségek mind szűkítették a város színházépítésre fordítható keretét, tehát ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az olcsóbb árat ajánló építéspárhoz fordultak, így a pályázat kiírásának és a nyertesek díjazásának költségét is az építkezésre fordíthatták. Temesváron a régi városfal elbontása révén jöhetett létre egy új, szabadon álló tér, ami ideálisnak bizonyult az osztott funkciójú épület elhelyezéséhez – mivel meghagyta a korábbi városkapun át vezető út nyomvonalát, így az előtte keletkező terület kedvezett feltárlásának. Szegeden az árvíz miatt a város újjáépítési tervében szerepelt a színház, így ennek megfelelően választhatták ki a legalkalmasabb területet az épület számára. Általánosságban jellemző, hogy ezeket a területeket szabályozni kellett az építkezés megkezdése előtt annak érdekében, hogy a színháznak megfelelő környezetet teremtsenek – Kecskeméten az alapterület megemelésével, Nagyváradon a Bémer téri házak és Temesváron a városfal bontásával.

A vizsgált színházak között három esetben is a régi színház bontása mellett döntött a városvezetés. Ennek oka, hogy magasabb költséggel járt volna a korábban épült teátrum modernizációja. Az egyik példa erre Pozsony városa, ahol a régi épület helyére került az új színház, így a szabadon álló telek eleve adott volt, ráadásul a terület Mária Terézia koronázása miatt történelmi jelentőséggel bírt. Kolozsvár és Fiume is a régi színház bontása mellett döntött, ugyanakkor új területet jelölt ki a színház számára. Kolozsváron a kijelölt telek eleve egy hosszúkás park volt, amihez ráadásul a déli oldalon egy tér is csatlakozott: ez a nyitott rész alkalmasnak bizonyult a színház felépítésére. Fiumében további speciális alapozást, cölöpöket igényelt az épület: ennek oka a kikötő közelsége és a tengervíz eróziós tevékenysége volt.

4.2. A Fellner és Helmer színházainak tipológiai vizsgálata

A dolgozatban bemutatott magyarországi színházak építéstörténeti fejezetei kronologikus sorrendben követik egymást, érdemes itt is ezt a rendszert követni. A temesvári és a budapesti Népszínház az 1870-es évek épületei, felfedezhetőek benne hasonlóságok, ugyanakkor karakterükben különböznek egymástól. Ez az időszak alapvetően egy stíluskeresési folyamat, amikor ifjabb Fellner édesapja munkáit átvette, majd saját formanyelvének kialakítását megkezdte – ugyanezt tette Helmer is, műszaki rajzolóként az irodában. A temesvári színházról tudható, hogy eredetileg idősebb Fellner kapta a felkérést. Stílusában valóban felfedezhető benne a bécsi Treumanntheater hatása, különösen a középrizalit kialakításánál (16.4. ábra).

A Népszínházon már tisztán érvényesül ifj. Ferdinand Fellner korai stílusa: jellemző a főhomlokzat középrizalitján alkalmazott portikusz, ami, mint Thalia templomát reprezentálta az épületeket. Megjelenik a berlini Schinkel-féle színház hatása, azonban a lipcsei Neues Theaterrel (Leipzig, Németország, 1864-1868, Carl Ferdinand Langhans, 1943-ban megsemmisült) fontos párhuzamot vonni: nemcsak a középrizalit szembeötlő hasonlósága, hanem a két oldalról csatlakozó pavilonszárnyak miatt is ez lehetett a fő előkép (16.5. ábra).⁷³⁵ A Népszínházon is megjelenő portikusz ebben az időszakban nyitott erkéllyel is kiegészülhetett – például Brno városi színházán. Természetesen kivétel is akadt, az augsburgi színház középtengelyein inkább Colosseum-motívum látható, a homlokzatok szélein fél Constantinus-

⁷³⁵ Langhans kapcsán fontos megemlíteni 1810-ben kiadott tanulmányát, amely a színházak akusztikájával foglalkozik, pontosabban a visszhang és visszaverődő hang terjedésével, annak elméletével, példákkal kiegészítve. Az építészek valószínűleg ismerhették ezt a fontos színházépítészethez köthető munkát. LANGHANS, C. F.: *Ueber theater, oder Bemerkungen über Katakustik in beziehung auf Theater*. Berlin: Gedruckt bei Gottfr. Hayn. 1810.

diadalív-motívummal.⁷³⁶ Hasonló Colosseum-motívum figyelhető meg később a karlsbadi épületen is, neobarokk Belvedere-oromzat lezárással és díszítéssel kiegészítve.

A léptékváltás jól érzékelhető a következő évtizedben: ameddig az 1870-es években mindösszesen hét színház épült fel, addig az építészek a következő évtizedben tizenegy színház tervezésére kaptak megbízást. A párhuzamos munka folyamatos utazással járt: a magyar nyelvű sajtóanyagok is megerősítik, hogy Magyarországon elsősorban Ferdinand Fellner volt jelen az aktuális építkezéseknél. Az építéstörténeti kutatás során feltárt iratok között több, az iroda által adott árajánlat is fennmaradt, ami alapján egyértelmű, hogy az a tervezés és művezetés díját is tartalmazta. Ez még nem vont magával kötelezettségvállalást egyik fél részéről sem, éppen ezért ezekhez az előzetes költségvetéshez tervek sem készültek. A legtöbb magyarországi építkezésnél a város nem élt az iroda által kínált művezetési lehetőséggel, és helyi kivitelezőnek adták ki a feladatot. Magyarországon az 1880-as években egymást követték a megbízások: 1882-1883, majd 1885-1886 Szeged (Brünnel és Reichenberggel párhuzamosan), 1883-1885 Fiume (a szegedi színház építésével, Karlsbaddal és Odesszával párhuzamosan), 1885-1886 Pozsony (Prágával egyidőben), valamint 1888-1889 Tata (a bécsi Ronacherrel egyidőben). A rengeteg utazás miatt az építészek saját megbízottjaikat is kinevezték, ugyanakkor továbbra is konzultáltak a várossal, sőt gyakran látogatták az építkezéseket is.

A fiumei színház még magán hordozza a portikusz és timpanon egységét, részletformáiban azonban az itáliai paloták díszítőelemeiből is merít, ami érthető a város olasz jellege és vezetése miatt. Különösen az oldalhomlokzatokon jelenik meg hangsúlyosan a firenzei Rucellai palotán is látható ablakforma (*16.6. ábra*). Fiumével nagy hasonlóságot mutat a brünni Mahen Színház, a prágai Nemzeti Színház, a grazi épületük és a bécsi Volkstheater is, ezzel szemben a szinte párhuzamosan épülő szegedi színházon a drezdai opera hatása érvényesül jobban – különösen a domborodó középrizalit miatt, ami a párizsi Cirque d’Hiver alaprajzát is jellemzi. Az Unter den Linden színház egyik típushoz sem kötődik. Pozsonynál Fellner a portikusz helyett a falsíkból kilépő, erkélyes, árkádos középrizalitet alkalmazott, és a tetőfedéssel az épület barokkos jellegét hangsúlyozta. A fiumei és pozsonyi színházakon a portikusz megléte és hiánya miatt teljesen más karakterűvé vált az épület (*16.7. ábra*).

Az 1880-as évek színházainak karakterjegye ez a neobarokk tendenciát mutató tetőforma, ami alapvetően egy íves csonkagúlatot, a szélein poligonális alaprajzzal.⁷³⁷ Ez a forma leginkább kolostorboltozathoz hasonló, és még az 1890-es évek színházain is megfigyelhető. Ez a típus a Louvre Pavillon de l’Horloge (Jacques Lemercier, 1624-1645; *16.8.*

⁷³⁶ Köszönöm a pontosítást Dr. Krähling Jánosnak.

⁷³⁷ Köszönöm dr. Krähling Jánosnak a pontosítást.

ábra) megoldására vezethető vissza, de a bécsi Belvedere Palotán (Lucas von Hildebrandt, 1717-1723; *16.9. ábra*) is megfigyelhető. A tetőformához hasonló megoldást láthatunk a lyoni Théâtre des Célestins épületén (Théâtre des Varietés, Gaspard André, 1881; *16.10. ábra*) is. A bemutatott részletformák a bécsi Volkstheateren jelentek meg harmonikus egységben: Fellner ezt a korszakát koronázta meg ezzel az épülettel.

Helmer ugyanebben az évtizedben más stílusban alkotott: Magyarországon a tatai színház az egyetlen, amit ebben az időszakban itt tervezett – mivel meglévő épület átalakítására kapott megbízást az iroda, ezért a színház barokk jellege is inkább ennek köszönhető. A párhuzamosan épülő odesszai és a prágai színházakon Helmer egyértelműen azonosítható előképeket követett: az elsőn Semper drezdai színháza, a másodikon egy Fellneréhez hasonló, Fiumén is alkalmazott klasszicizálóbb stílus fedezhető fel (*16.11. ábra*).

Az 1890-es években tovább növekedett a megbízások száma, ráadásul nemcsak színházak, hanem a koncerttermek (Zürich, Ravensburg) és mulatók is megjelentek az életműben. Ebben az évtizedben a munkamegosztás ekkor már teljes mértékben lehetővé tette, hogy a vállalkozás termékeny és gyors maradjon – az 1890-es években összesen tizenöt színház és koncertterem épült fel. A feldolgozott anyagból kiderült, hogy Magyarországon alapvetően Fellner vállalt megbízást ebben az időszakban is.

1895 környékén már egy újabb forma kezd kibontakozni, ami épp Budapesten, a Vígszínházon és a kecskeméti épületen látható először, majd a ravensburgi, a fürthi és czernowitzi épületen is megjelent. Nyitott oromzat és többszortatú nagyméretű íves ablak jellemzi, miközben a mellette álló oldalrizalitok kisebb hangsúlyt kaptak. Érdekesség, hogy Fellner mellett az oromzattal lezárt, páros pilaszterekkel tagolt, a bejáratot Colosseum motívumba foglaló főhomlokzati megoldást színházon először Seeling alkalmazta az 1892-ben átadott esseni Grillo Színházon (*16.12. ábra*).⁷³⁸

Fellner színházain, a magyarországi épületeken a Somossy Orfeum bejáratán, valamint a Vígszínházon és a kecskeméti teátrumon is megfigyelhető a félköríves, kissé bélietes ablak- és kapukeretezés. Ennek alapjául Augustin-Charles d'Aviler *Cours d'architecture* mintakönyve is szolgálhatott, ahol a szerző megnevezi ezt a formát, a *porte cochere en niche*-t, vagyis az íves kocsibehajtó kaput falfülkében (*3.42. ábra*).⁷³⁹ A századfordulón, így a kolozsvári színházon is

⁷³⁸ HOFFMANN, 1966. p. 43.

⁷³⁹ Ez a motívum Fellner több színházának hátsó homlokzati kapuja körül is megjelent, főhomlokzati kialakítása általában díszesebb, oszlopokon nyugvó nyitott timpanonba foglalt reprezentatív megoldásként volt jelen. A mintakép forrása: Augustin-Charles d'Aviler: *Cours d'architecture*. 1720. Képtáblák: p. 115. (p.116-117 között található képtábla). Erről a kapcsolatról Ábrahám Bálint Máté készített TDK dolgozatot, 2018-ban, *Fellnertől Fellnerig - a porte cochère en niche motívum két évszázad magyarországi és közép-európai építészetében* címmel (a dolgozat második helyezést ért el).

megfigyelhető ez a kialakítás. A kortársak – különösen a kolozsvári színház építéskor – gúnyosan pályaudvarhoz hasonlították a motívumot: az 1861-1864-ben épült párizsi Gare du Nord (Léonce Reynaud; *16.13. ábra*), vagy épp a budapesti 1884-re felépült Keleti Pályaudvar (Rochlitz Gyula és Feketeházy János; *16.14. ábra*) főhomlokzatának tükrében nem nélkülöz minden alapot, valóban felfedezhető hasonlóság a két homlokzattípus között. Annyi bizonyos, hogy a hasonló modorban épített színházak közül – Ravensburg, Fürth, Czernowitz – a legharmonikusabb éppen az első, a budapesti Vígszínház maradt.

Hermann Helmer Magyarországon ebben az évtizedben csak egyetlen színházat tervezett Nagyváradon, ezen a historizmus formái voltak hangsúlyosak. Az általa szívesen használt motívum az 1890-es évektől jelen volt az életműben: a főhomlokzat középrizalitjának szélein, vagy a sarokpontokon elhelyezett tornyok. Ez a motívum alapvetően a nemzeti színházakon jelent meg, életművükben Kolozsváron és Szófiában található a két legmarkánsabb példa – középületen közvetlen előképet a bécsi Kunsthistorisches Múzeum homlokzatán lehet látni (Gottfried Semper, Carl von Hasenauer, 1871-1881; *16.15. ábra*). Ezzel párhuzamosan a szecessziós vonal is megjelent életművükben, erre példát a gießeni, Mladá Boleslav-i és a klagenfurti színházakon találunk. Fellner életművéhez kapcsolódóan, Kolozsváron jelent meg a szecessziós vonal is, bár élesen egyik épület sem szakított a historizmussal. Helmer az, akinek a stílusa a századfordulót követően mindinkább szecessziós irányt vett – Gablonz, Gießen, Klagenfurt, Jungbunzlau mind hozzá köthető.

A két, 1890-es évektől jellemző forma – az íves nyitott timpanon és a tornyos – Fellner és Helmer stílusának egyik legfőbb megkülönböztetője. Ahogy láthatjuk, Helmer kezdetben a historizmus formanyelvét képviselte életművében – Prágában, Nagyváradon, Zágrábban, Odesszában és Szófiában is, sőt, a tatai barokk magánszínházban is – később azonban a tornyos forma és szecessziós hatás érvényesült színházain. Fellner historizáló stílusa megmaradt, munkáiban megjelent a nyitott timpanonnal képzett főhomlokzat, ami innen markánsan jelen volt az életműben. Helmer a varasdi színház tervezését leszámítva az 1880-as évek második felében vállalt tervezői munkát Fellner mellett, abban az évtizedben, amikor több egyidőben zajló megbízást is teljesített az iroda.

Általában igaz az építészpáros által tervezett színházakra, hogy az oldalthomlokzatok tengely- és szintkiosztása, kialakítása és díszítése mindkét oldalon megegyezik, valamint kiemelést kapnak azok a tengelyek, amelyek egy épületegység határát jelölik a színházon belül: ezek a vesztibülhöz, a nézőtérhez, a zsinórpadrólhoz tartozó bejáratok axisai. Ezek a tengelyek lehetnek a falsíkhöz képest előrébb, az ajtók és ablakok gazdagabb díszítést, esetleg féloszlopos, vagy pilaszteres keretezést is kaphatnak, ennek elsődleges függvénye a költségek

és a rendelkezésre álló hely volt – természetesen az épület arányainak megtartásával. A bejáratok számával kapcsolatban figyelemreméltó, hogy az évek során, a tűzvédelmi szempontok változásával nem került még több bejárat az oldalhomlokzatokra, a belső elrendezés vált hatékonyabbá.

Megfigyelhető például, hogy a szegedi színház első tervén szinte minden tengelyen bejárat áll. A pozsonyi és fiumei teátrumokon a főhomlokzathoz hasonlóan három, egymás mellett álló bejárat is nyílik, amik egy kisebb előcsarnokba vezetnek. Ezzel szemben a Vígszínházon épületegységenként csak két-két tengelyen látható bejárat, ahogy a bécsi Volkstheateren is. Az ajtók száma és kiosztása sokkal inkább reflektál a belső terek egymáshoz való viszonyára: van, ahol az épületbe belépve, kisebb előcsarnokba, vagy épp közvetlenül egy folyosóra és a lépcsőházba jutunk. Általában az épületbe a főbejáraton lehetett belépni, majd az előadást követően a gyors kijutást – vész esetén gyors kiürítést – segítették elő ezek az oldalhomlokzati kijáratok (16.16. ábra). Ezt a felvetést erősíti, hogy az oldalhomlokzatokon megjelenő kocsiáthajtóra kevés példát találni az életműben, ilyen figyelhető meg például a budapesti Népszínházon, vagy a bécsi Volkstheateren (16.17. ábra). A reprezentatív, az uralkodó számára fenntartott bejárat és páholy helyett jellemző inkább az egyik oldali proszcénium leválasztása, ami elzárható marad: mindez jól látható a Volkstheater földszinti alaprajzán is (16.18. ábra). Ennek oka lehetett, hogy a városi színházakat általában a polgári réteg vette igénybe, és az uralkodó, vagy bármilyen főméltóság ritkán látogatott az épületbe.

Megfigyelhető még, hogy a nézőtéri tetőfedésre kétféle megoldást láthatunk: manzárdtetőt (pozsonyi, kecskeméti nagyváradi), vagy fél kontytetőt (augzburgi, a berlini Theater unter den Linden, a budapesti Népszínház, a fiumei) – néhol poligonális sarokrésszel – , ugyanakkor a főhomlokzati lefedéshez hasonló kolostorboltozat megoldás is megjelenik (grazi épületük) (16.19. ábra). Jellemzően a főhomlokzati lefedéssel egyben (a karlsbadi és szegedi épület), vagy különálló tetőegységként szerepel – némely esetben a zsinórpaddal is összekapcsolódik, így az oldalhomlokzati terveken csak egy nyeregvető látszik, például Baden bei Wien, Berndorf, Jungbunzlau színházánál. A nézőtér középpontjában kívül egy kis torony – laterna – áll: ennek funkciója a nézőtér megfelelő szellőzésének biztosítása, a csillár megtartása, tűz esetén a füst gyors eloszlása.

Az épület hátsó homlokzata általában kevesebb figyelmet kap egy-egy színház bemutatása során. Alapvetően ez a felület kevésbé reprezentatív, ám ez függ a telek adottságaitól is: jellemző inkább a szimmetrikus, ismétlődő díszítéssel és ablakkeretézéssel kialakított felület – általában hármas tagolással –, a központi axison egyetlen hatalmas kapuval, ami közvetlen kapcsolatot teremt a hátsó színpaddal és a díszletraktárakkal, így könnyen

mozgathatóak a nagyobb díszletelemek is. A központi axison álló kapu körül általában kétféle homlokzati tagolás látható: az egyik esetében a középrizalit három tengelyre osztható, a középtengelyen áll a kapu, felette és a két mellette álló tengelyen díszes keretű ablakok állnak. A másik megoldás esetében nincs jelen ez a hármaskialakítás, a középrizaliton csak a kapu látható (16.20. ábra). A zsinórpadráson több lehetőség kínálkozik a díszítőformák elhelyezésére, azonban fontos kiemelni, hogy az építészek minden színház esetében törekedtek a harmonikus megoldásra, ennek talán az egyik legkiegyensúlyozottabb példája a bécsi Volkstheater: a zsinórpadráson visszafogott lunetta ablakok láthatóak, ezzel szemben az oldalhomlokzatok ablakai reprezentatívabb, csúcsos szemöldökű díszítést kaptak. A zsinórpadrás további jelentősége annak technikai funkciójában rejlik: bár egységet képez a nézőtérrel, mégis elkülönül tőle: a nézőtéren a díszletek mozgásával járó zajból nem érkezik semmi a közönség.

Összesítésképpen kijelenthető, hogy a magyarországi színházakon elsősorban Ferdinand Fellner formanyelvének fejlődésére láthatunk példákat. Helmer lényegesen kevesebb színházat tervezett Magyarország területén, a neki tulajdonított tatai és nagyváradai színházak inkább a historizmus klasszikusabb megoldásait képviselik, annak ellenére, hogy a teljes életműben a századforduló építészetének kísérletei is megjelentek. Ahogy arra az európai építészet áttekintéséről szóló fejezet is kitért, ez az időszak a gyorsabb információáramlásnak kedvezett. Az elérhető mintakönyvek és traktátusok mellett fontos forrás volt a szaksajtó, így az építészek gyorsabban megismerhették a korszak divatos színházépületeit, annak technikai megoldásait, ráadásul a vasút a könnyebb utazást is lehetővé tette a kontinensen.⁷⁴⁰

E fejezethez kapcsolódóan jogosan merülhet fel a kérdés, hogy valóban a stílusfejlődés-e a legfontosabb, amit e két építész munkáinál vizsgálni érdemes? E kérdésre véleményem szerint a következő módon lehet válaszolni: fontos, bár kétségtelen, hogy esetükben nem ez a legfontosabb szempont. Mindkét építész esetében nyomon követhető stílusuk változása, így a közös név ellenére azonosíthatók Fellner és Helmer munkái külön-külön is. Egy ekkora színházi életművet – közel ötven színházat tervezni jelentős teljesítmény – számoló iroda esetében fontosnak tartottam áttekinteni a színházak általánosan alkalmazott megoldásait, a típus szerinti megkülönböztetését és e típusok építészekhez való kapcsolását. Tény ugyanakkor, hogy a fent is bemutatott két fő karakterjegyen kívül jelentős stílusbeli újítás nem fedezhető fel az életműben, és ez igaz volt a belső terekre is. Mivel elsősorban nem ennek köszönhetette

⁷⁴⁰ A főbb köteteket és szaksajtót a bevezető fejezet foglalta össze.

népszerűségét az iroda, így további alaprajzi és technikai szempontokat is figyelembe kell venni.

4.3. Fellner és Helmer színházainak alaprajzi rendszeréről, technikai felszereltségéről

Az életműben vizsgált alaprajzok segítségével megállapítható, hogy Fellner és Helmer színházainak felépítése egységes: a térelemek – amik egy színházban eleve adottak – sorrendje, egymáshoz való viszonyuk és arányaik nem változtak meg jelentősen az évtizedek alatt, formájuk is minimálisan. Méretük a rendelkezésre álló hely és a költségek tekintetében változott – a költséghatékonyság, ami oly vonzóvá tette az építészpárost a városi megrendelők körében, a belső térben sokszor redukált megoldásokat eredményezett. Általában igaz, hogy a következő fő helyiségekre tagolódtak színházai: a főhomlokzatról nyíló előcsarnok, ahonnan szemben a nézőteret körülölelő folyosót, oldalról a lépcsőházat lehetett megközelíteni. A vesztibül formája kezdetben jellemzően téglalap alaprajzot követett, ezt azonban hamarosan – különösen az 1890-es évektől – felváltotta az ovális alaprajzú előcsarnok (*16.21. ábra*). Ebből a központi térből általában egyenesen haladva közvetlenül a földszinti ülőhelyekhez lehetett eljutni, ahová a nézőteret körülölelő folyosóról több bejárat vezetett. Az építészpáros által tervezett teátrumokat általában nem jellemzi reprezentatív főlépcső, ezáltal az előtér közvetlen kapcsolatot teremt a nézőtérrel párhuzamosan futó külső körfolyosóval. Ehhez az oldalakon általában szimmetrikusan elhelyezett ruhatárak tartoztak. Az emeleten foyer kapott helyet.

A nézőtéri alaprajzi rendszerben Fellner és Helmer elsősorban a patkó alakú formát alkalmazta – persze kivétel is akadt: a bécsi Stadttheaterben, Zágrábban, Hamburgban és Brünmben inkább U alakú, Badenben, Grazban, Klagenfurtban és Fürthben lekerekített négyzet, a berlini Theater unter den Linden színházban nyújtott félkörív, Karlsbadban félkörív jellemző (*16.22. ábra*). Általánosan egységes az ülő- és állóhelyek elosztása és a páholyok, valamint karzatszintek kialakítása: a parterre a zártszékekhez egy központi, vagy két közlekedőt rendelt, emellett minden esetben biztosított állóhelyeket is a hátsó sorok mögött. A mezzanin és első szinten páholyok, a második és – amennyiben van – harmadik szinten karzati zártszékek és állóhelyek jellemzők. Három emeletnél magasabb színházra 1880 után nincs példa az életműben: ennek a látási viszonyok és a tűzbiztonság volt a fő oka. Külön udvari páholy nem jellemző, általában a jobb oldali proscéniumpáholy töltötte be ezt a funkciót, elzárható maradt a közönségforgalmi területektől (*16.18. ábra*). A közönségforgalmi területeken ritkán tüntettek fel a tervek külön társalgót, vagy egyéb reprezentatív helyiségeket. Ennek okát maga Fellner is kiemelte: érdemes elhagyni a felesleges helyiségeket a színpad és nézőtér körül, mivel a

látogató könnyen elvesz egy bonyolult rendszerű épületben, és a színház intimitása is elveszhet a túlzott komplexitás által.⁷⁴¹

A vizsgált színházakban a színpad előtt minden esetben süllyesztett zenekari árok állt, a színpad előtt kialakított mélyedésben, ám ehhez külön rezgőkamra nem tartozott (*16.23. ábra*).⁷⁴² Akusztikai szempontból ebben a korszakban Fellner és Helmer elsősorban tapasztalataira hagyatkozott, Fellner ezzel kapcsolatban a színpad és nézőtér mélységét és annak arányát emelte ki: véleménye szerint amennyiben egy tér túlzó méretekkkel rendelkezne, úgy a hang sem tudna megfelelően minden nézőhöz elérni.⁷⁴³

Az alaprajzokat és a hosszmetseti rajzokat vizsgálva megállapítható, hogy maga a színház magját adó alapegység, a nézőtér és a színpad viszonya keveset változott Fellner és Helmer színházain: az általában patkó alakú nézőtér kisebb szög mentén a színpadtól indulva emelkedett, és ezzel arányosan – bár nem akkora mértékben – emelkedett a színpad is az épület hátsó traktusa felé. A színpadhoz közvetlenül kapcsolódó hátsó színpad minden épületen megfigyelhető. Ennek kétoldalán raktárak álltak. A színpad körül a színészek, a zenekari tagok, a kórustagok szobái, orvosi szoba, portás szoba, igény szerint további raktárak álltak. A legtöbb színházban az első emeleten kapott irodát a vezetőség. A Ringtheater katasztrófáját követően minden színházban megjelent a tűzoltóügyi szoba is: az előadás idején itt tartózkodott egy ügyeletes tűzoltó. Az alagsorban a gépészeté a főszerep – színpadi süllyesztők, a szellőzőrendszer és a fűtésrendszer mellett később a villamossági berendezések is ide kerültek. A zsinórpadlason a díszletek mozgatására alkalmas rendszerek kialakítása során megkülönböztetjük az emberi erővel, később a vízhidraulika elvén működő gépekkel mozgatott rendszereket.

Az előcsarnokból induló lépcsőházi rendszer több megoldást alkalmazott. A bejárattal szemben található, és onnan kétkarúvá váló főlépcső elsősorban az operaházakra és nemzeti színházakra jellemző – Graz, Zágráb, valamint Kolozsvár, de ide sorolható Brünn és a berlini Theater unter den Linden is. A városi színházakban alapvetően két típus különíthető el: a vesztibül két oldalán nyíló, ami az emeleten további karokra tagozódik – Berndorf, Pozsony, a budapesti Népszínház – és az előcsarnokból harántirányban nyíló lépcsőház – a bécsi Stadttheater, a bécsi Volkstheater, Karlsbad, Prága, Salzburg, Szófia (*16.24. ábra*). Az előbbi a francia rendszeren alapul, ami egészen a párizsi Théâtre de l'Odéon-ig nyúlik vissza (*16.25.*

⁷⁴¹ FELLNER, 1909. p. 5-6.

⁷⁴² A rezgőkamra a 18-19. században felépült nagyobb színházakban a zenekari árok alatt elhelyezett íves teret jelöli, amit feltehetően a zenekari játék felerősítésére szolgált. JÓZSA, 2015. p. 22.

⁷⁴³ FELLNER, 1909. p. 56

ábra).⁷⁴⁴ A harántirányú lépcsőházra szintén Franciaországban találhatunk példát, ilyen például a reimsi Operaház (Alphonse Gosset, 1873), de Fellner és Helmer talán jobban ismerhette a hannoveri Operaházat (Georg Laves, 1852; 16.26. ábra), aminek lépcsőházi megoldása sok hasonlóságot mutat ezzel a típussal.⁷⁴⁵ Ugyanezt a megoldást követte Ludwig Bohnstedt is a rigai színházban 1863-ban (16.27. ábra).

Az építésziroda hatását és jelentőségét kiemeli a tény, hogy a bevezetőben is kiemelt Manfred Semper által írt *Handbuch der Architektur* külön csoportban tárgyalja az általuk kiforrottnak nevezhető alaprajzi rendszert.⁷⁴⁶ Összesen öt alaprajzi típust különböztet meg a szerző, amiből az ötödikben olvashatunk a Fellner és Helmer által alkalmazott előcsarnok és lépcsőház egymáshoz való viszonyáról. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az építészpáros által tervezett színházak kizárólag ennek a típusnak megfelelően készültek el, a többire is találunk példát az életműben, amit Semper is kiemelt. Az első három típusnál fontos megjegyezni, hogy az ott található színházak általában a Ringtheater leégése előtt készültek el, így az ezekben látható megoldások még nem építették be a később keletkező tűzbiztonsági előírásokat.

Az első típus a párizsi Operaház reprezentatív főlépcső megoldását veszi alapul – a felsorolt példák között megtalálhatjuk a budapesti Operaházat és az iroda által tervezett Theater Unter den Linden-t is. A második típus megtartja a reprezentatív lépcsőket, de a vesztibül két oldalára helyezi őket. A francia színházak mellett néhány példát láthatunk az építészpáros munkáira, például az augsburgi teátrumét, de véleményem szerint ehhez a típushoz áll közel a pozsonyi épületük is, sőt a Somossy Orfeum is. A harmadik típus a Semper által tervezett drezdai Operát veszi alapul. A félkörív mentén kialakított folyosó miatt a lépcsőház nem kerülhetett a színház első traktusába: a vesztibült és a hozzátartozó lépcsősort az épület két oldalán találhatjuk meg. Fontos különbség, hogy a második drezdai Operaház nem körív, hanem szegmensív mentén öleli körbe a nézőteret, így már a reprezentatív lépcsőház mellett erre az ívre is kerülhettek lépcsők – hasonló történt a bécsi Hofburgtheater esetében is. Az építészpáros által tervezett odesszai színház fontos példája ennek a típusnak, mivel már figyelembe veszi a tűzvédelmi előírásokat is. Így történhetett meg, hogy a körív két oldalán harántirányban jelenik meg a lépcsőház, amihez külön kis vesztibül tartozott. Megtartja ugyanakkor az oldalhomlokzatok díszes főlépcsőrendszerét is. A harántirányban elhelyezett lépcsőházi megoldás előrevetíti az ötödik típus jellemző jegyeit is.

⁷⁴⁴ HOFFMANN 1966. p. 52.

⁷⁴⁵ HAMMER, Sabine: Das Opernhaus in Hannover – Architektur und Theatergeschichte. Schlütersche. Hannover. 1986. p. 22-27.

⁷⁴⁶ SEMPER, Manfred: *Handbuch der Architektur*. 1904. 5. Heft. Theater (továbbiakban SEMPER, 1904.)

A negyedik típus Heinrich Seeling színházainak közlekedőkapcsolatait vizsgálja. Rámutat arra a tényre, hogy ez a típus az első, ami igazán figyelembe vette a megfelelő számú kijárat biztosítását. Az itt közölt alaprajzok érdekessége, hogy több esetben nincs központi vesztibül, hanem minden emelethez külön bejárat tartozott. Másik esetben a nézőteret körülvevő folyosóról indult a lépcsőház, a sarkokban láthatjuk a jelölést. Fellner és Helmer a budapesti Népszínházon alkalmazott hasonlót, bár megtartotta a központi vesztibült is. Biztonsági szempontból megfelelő volt, hiszen eloszlott a közönség, a színház reprezentációs szándéka azonban nem lehetett teljes – épp az első feltárulás, az előcsarnok nem töltötte be központi funkcióját.

A Fellner és Helmer sajátjának nevezett ötödik típusra egyértelműen igaz, hogy teljes mértékben figyelembe vette az 1881 után hozott tűzvédelmi szabályokat – több kijárat biztosítása a közlekedők mentén, az oldalhomlokzatokon is –, miközben a hagyományos központi előcsarnokot is megtartja. A főbejáratnál szemben kétoldalt, harántirányban elhelyezett lépcsőház az 1880-as évek második felétől van leginkább jelen építészetükben. Ezt a típust a Bohnstedt által tervezett rigai színházból eredezteti Semper, erre konkrét első kapcsolatként a bécsi Stadttheatert nevezi meg, azzal a különbséggel, hogy itt a téglalap alaprajzú vesztibülhöz kétoldalon egy félkör alaprajzú egység csatlakozik, ahonnan harántirányban indulnak a lépcsők.⁷⁴⁷

Nem újító, ugyanakkor véleményem szerint fontos megemlíteni, hogy a belső terek kialakítása az, ahol a legtöbb megrendelő visszaszoríthatta a költségeket, bár ahol erre lehetőség volt, ott művészi szempontból is kiemelkedő készülhetett, köszönhetően az irodával együtt dolgozó művészeknek – például Fiumében, vagy a budapesti Vígszínház esetében. Ez természetesen nem azt jelentette, hogy a belső minden díszítést nélkülözött, csupán alárendelte a lehetőségeket a funkciónak és a költségeknek. A díszítést alapvetően minden színházban ugyanaz a szempont- és stílusrendszer határozta meg: az eleganciát és pompát sugalló neorokokó aranyozott stukkódíszítése és vörösbársony kárpittal kialakított terei jellemzik az épületeket. A közlekedőfolyosókon ritkán jelent meg az aranyozott stukkódíszeken túl más díszítés. A foyerben reprezentatívabb kialakítás született, néhány esetben tükörfalak segítségével teremtették meg a nagyobb méret optikai illúzióját – például a Népszínházban láthattunk erre példát.

Az igazán egyedi, a városra leginkább jellemző motívumok a nézőtéren jelentek meg. A reprezentáció nemcsak a mennyezeti csillár körül alkalmazott freskódíszítésben, vagy a

⁷⁴⁷ SEMPER, 1904. p. 138-139.

festett előfüggöny használatában nyilvánult meg, hanem a páholyok számában, valamint ezek mellvédjeinek, és a páholyokat összekötő tagozatoknak a díszítésében is. Általánosan igaz, hogy a zárt páholyok mellvédje egy ív mentén, töréspont nélkül fut végig a nézőtér körül, a legtöbb színházban egységbe fogja az oldalt álló páholyokat, valamint a központi karzat zártzékeit is. A földszinten páholsor a proscéniumpáholyon kívül nem jellemző, ha mégis, akkor általában részleges, a nézőtér teljes területén nem fut körbe, csupán az oldalakon látható. Ennek oka természetesen, hogy a földszinten helyet foglalók nézőtérre jutását semmi ne gátolja, mindamelllett az állóhelyek biztosítása is csak így lehetséges. A jobb látási viszonyok miatt a páholyok alapját képező árkádsor boltozatai – a legtöbb archív képen nyújtott kosárv látható – vékony oszlopokon támaszkodnak és ugyanez jellemző a színpaddal szemben helyet kapó karzatokra is. Néhány esetben láthattunk példát arra, hogy a karzat és az emeleti közlekedőfolyosó között nyitott maradt a tér – például a Somossy Orfeum esetében.

A mellvédeken szintenként eltérő stukkódíszítés került, amely páholyonként ismétlődik, a páholyokat elválasztó oszlopok, vagy féloszlopok díszítése is ismétlődik. Az 1870-es évek színházai közül a temesvári és a budapesti Népszínház archív képeit vizsgálva látható, hogy az előbbi emeleti páholsorának, és az utóbbi első emeleti proscéniumának mellvédjére nem stukkózás, hanem zárt félbalusztrádsor került, ez azonban fokozatosan eltűnik az építésszáros színházainál (16.28. ábra). A leggazdagabb díszítést jellemzően az első és második emeleti sor kapta. Megmarad az építészeti hierarchia: a földszinten található oszlopok általában dór jellegűek, az első emeleti páholyoknál ión oszlopfők vagy kariatidák figyelhetők meg. Amennyiben volt, a második szint korinthuszi oszlopfői zárták a sort. A legtöbb színház esetében az oszloptest, de az oszlopok fejezetének kialakítása és díszítése is eltér az építészeti kánontól, inkább jellegük alapján határozható meg a hierarchikus felépítés – mindezt a szegedi színház tervei között található proscéniumrajz jól mutatja be (16.29. ábra).

A korszerű technika alkalmazásában is jól álltak a magyarországi Fellner és Helmer színházak. A színházakról szóló fejezetben láthattuk a tűzmodell színház felépítését, és megtudtuk, hogy az itt zajló tűzvédelmi kísérletek rendkívül fontosnak bizonyultak az európai színházépítészetben. A vasfüggöny leeresztése, az impregnálás, a vízkádak, a vízzápor elhelyezése mellett figyelmet fordítottak a közlekedők praktikus kialakítására, valamint a keletkező füst megfelelő elvezetésére is. Utóbbi a csillár felett található zsilip rendszerrel oldották meg. A korai, 1870-es, de még az 1880-as épült színházak hosszmetszeteit vizsgálva sem látunk erre vonatkozó jelölést, azonban a későbbi terveken, a kecskeméti, a Vígszínház, a nagyváradi és a kolozsvári színház épületén megjelent ez a kettős, felfelé nyíló zsilipajtó, amely a tűzvédelem szempontjából jelentős (16.23. ábra). Elterjedése egybevág az építésszáros

tűzvédelemre irányuló kísérleteivel, aminek eredményeit Helmer összegezte írásban, de mindkét építész alkalmazta az itt elért eredményeket. A magyarországi színházak kutatása során feltárt iratokból következtethetünk arra a tényre, hogy az építészpáros ajánlatában naprakész volt a színházépítészet technikai kérdéseiben – a villamosáram bevezetése, vagy faszerkezetek vasbetonra majd acélszerkezetre való cseréje, tűzvédelmi berendezések alkalmazása. Bár nem minden színháznál utal erre egyértelműen forrás, de a korábban is említett típusterveket elkészítő iroda munkái miatt egyértelmű, hogy ha egy korábbi ajánlatban már szerepelt például a villamosáramra tett javaslat, akkor a későbbi terveken természetes, hogy nem térnek el ettől a gyakorlattól.

Már az 1880-as évektől, a szegedi színház építésével megjelent az ajánlatban a villamosvilágítás beszerelése. Ebben a kérdésben azonban a megrendelő anyagi lehetősége volt a meghatározó: a szegedi épület a javaslat ellenére a gázvilágítással működött – a tűzvést követő újjáépítésnél sem fogadták el a korszerűbb megoldást. A hidraulika elvén működő színpadi gépek elterjedését követően az építészek által tervezett első magyarországi színház, ahol biztosan tudjuk, hogy alkalmazták, a fiumei színház volt. A pozsonyi színház hosszmetsetén láthatóak az erre vonatkozó tervek, a nagyváradi épületen viszont kulisszás színpad látható – az alaprajz azonban nem tünteti fel a kulisszákat.⁷⁴⁸ Kolozsváron emberi erővel, hagyományosan kötelekkel mozgatták a díszleteket – itt is a költségek mérséklése érdekében döntött így a város. Bár a folyamatos tűzkísérletek, a tapasztalatok gyakorlatba való beépülése, a modulok aktualizálása biztosította a korszerű, biztonságos építéstechnikai feltételek megteremtését, a századfordulótól mégis csökkent a Fellner és Helmer iroda népszerűsége Magyarországon. Ennek több oka is lehetett: a legtöbb város a századfordulóra felépítette állandó kőszínházát, mindemelllett az 1900-as években az iroda monopol helyzete Magyarországon egyre növekvő ellenszenvet váltott ki, ami visszaesést eredményezhetett.

4.4. Ferdinand Fellner és Hermann Helmer a kortársak szemében – különös tekintettel a magyar építészek és a sajtó viszonyára

Az építészpáros irodája olyan mértékben teljesített párhuzamos építészeti megbízásokat, amire kevés példát lehet találni az európai építészettörténetben. Ennek csupán egy szegmense volt a színházépítészet, Magyarország területén azonban elsősorban ez az épülettípus valósult meg legnagyobb számban. A korabeli sajtó segítségével az általuk

⁷⁴⁸ Ahhoz, hogy pontosan lehessen azonosítani, hogy pontosan mely színpad milyen színpadtechnikát alkalmazott, további kutatás szükséges.

megvalósult – elsősorban magyar – színházépületek kapcsán a közvéleményt is jobban megismerhetjük.

A cikkeket vizsgálva az első tapasztalat, hogy Fellner és Helmer munkássága alapvetően a századfordulóhoz közeledve váltott ki nagyobb ellenállást a magyar építészek és újságírók részéről. Bizonyos esetekben – különösen Kolozsvár színházánál – a közvélemény formálása petíció indításához vezetett, sőt olyan eset is ismert – ilyen például Győr és Kassa esete –, ahol a város a reakció hatására visszalépett a tervezett szerződéskötéstől. Ennek néhány aspektusát már a kolozsvári fejezet is vizsgálta: az ellenállás valószínűleg a tervezett budapesti Nemzeti Színház körüli vita után csúcsonodott ki, mivel a nemzet színházát a századfordulón nemcsak Budapesten, de Kolozsváron is Fellner és Helmer tervezésére kívánta bízni Széll Kálmán, majd Tisza István is, utóbbi esetében elzárkózva a további tárgyalás lehetőségétől. A hazafias retorika ebben az ügyben legélesebben az *Ellenzékben*, a *Kolozsvári Friss Újságban* és a *Kolozsvári Hírlapban* volt jelen, ahol a „*kurucok és mamelukok*” harcaként mutatta be a magyar és a bécsi építészeket pártolók harcát.⁷⁴⁹ Ilyen mértékű ellenállás a vizsgált színházak közül kizárólag a budapesti Nemzeti Színház felépítése kapcsán figyelhető meg, ugyanakkor a Vígszínház építése körül is ellenszenv kíséri a fejleményeket. Ennek ellenére természetesen támogató és főleg objektív cikkeket is ismerünk, és a kutatás feladata éppen emiatt nehéz: a rengeteg információ között, különösen, mikor más elsődleges forrás nem áll rendelkezésre, a cikkek alapján kell a lehetőségekhez mért objektív tanulságokat levonni.

Természetesen a nemzeti építészeti törekvés és a magyar építészet fejlődésének tükrében érthető az építészek reakciója, hiszen sokszor a lehetőséget valóban nem kapták meg a színházépítészet műfajában. Ehhez a városok alacsony költségvetése is hozzájárult, ami miatt nehezen tudtak versenybe szállni az építészpárossal. A cikkek között található egy, a *Pesti Naplóban* megjelent írás, amiben éppen a Vígszínház építése kapcsán elmélkedik hosszabban Pártos Gyula (1845-1916) építész.⁷⁵⁰ Az alapvető problémát nem a bécsi építészekben és üzleti tevékenységükben, hanem a megbízókban látja: amikor az 1870-es években megindult a budapesti Népszínház szervezése, akkor jelentek meg az első magyar építész által tervezett ígéretes színházépületek is – így például Szkalnitzky debreceni, aradi és székesfehérvári színháza és a budapesti Nemzeti Színház átépítése, de az Operaház tervpályázata is ide sorolható – ennek ellenére a megbízók külföldön kerestek megfelelő szakembert: a bécsi Fellner és Helmer cég, a magyar építészekhez hasonlóan kezdőnek számított ezen a területen – és a Népszínház nagy befogadóképessége, a szintek, a kijáratok száma, a lépcsőház- és

⁷⁴⁹ BARAZSULY, 2014. p. 8.

⁷⁵⁰ Pártos Gyula: *Hazafiság a nemzetiségnek*. In: *Pesti Napló*. 1895. január 24. 46. évf. 24. sz. p. 2-3.

folyosórendszere, valamint világítása is ezt igazolja –, de ebben az évtizedben az európai színházak nagy része is ezeket a megoldásokat alkalmazta. Logikus tehát, hogy a Fellner és Helmer cég megbízásai Magyarországon hozzájárultak ahhoz, hogy a színházépítéssel kapcsolatos szaktudásukat folyamatosan bővítsék.

Nem szabad elfelejteni ugyanakkor azt a tény, hogy a Fellner és Helmer iroda a Monarchia teljes területén teljesített megbízásokat – ráadásul több esetben nemcsak színházak, hanem más épülettípusok tárgyalási, tervezési és kivitelezési feladatai is párhuzamosan zajlottak. Mindemellett a Ringtheater leégését követően a színházak tűzbiztonságának kérdésében megalakult bizottságban is jelentős szerepet vállaltak – ez utóbbi esemény és a későbbi színháztűz-kísérletek valóban segíthettek nekik abban, hogy a korszakban a színházépítészet specialistáivá váljanak és vonzóak legyenek megbízóik számára.⁷⁵¹

Pártos ugyanakkor érvelésében jól világít rá a hazai építészek helyzetére – több esetben hiába minden felszólalás és petíció, a városvezetés az eredeti terv szerint, sokszor pályázat mellőzésével bízta meg az építészeket – ennek a legtöbb esetben a szűkös költségkeret volt az oka. Tagadhatatlan tény, hogy a kezdetben előirányzott költség sok esetben emelkedett, a kecskeméti színháznál például az alapozási munkák miatt kellett emelni a kereten, ugyanakkor az Operaház építése is jelentős költségnövekedéssel járt, amit nem Fellner és Helmer, hanem Ybl Miklós tervezett, és az építkezés uralkodói támogatást is kapott. A kialakult helyzetet talán Kecskemét városának építkezései jelzik a legjobban: a városban a századfordulón több nagyszabású projekt zajlott: A Városháza (Lechner Ödön és Pártos Gyula, 1896), a Cifrapalota épülete (Márkus Géza, 1902-1903), az Iparosotthon (Komor Marcell és Jakab Dezső, 1907), a Népbank (Korb Flóris és Giergl Kálmán, 1909), a Luther-udvar (mai nevén Luther Palota) és az Újkollégium (Mende Valér, 1911-1913). Pártos szerint *„egy, sajnos, már nagyon is meggyökeredzett téves előítéletet kell leküzdenünk: mintha a színház tervezése és építése már magában véve valami speciális megnyilatkozása volna az építőművészi géniusznak. Éppenséggel nem az. A modern színház tervezése és építése minden részleteivel együtt nem egy elvont építőművészi feladat koncepciója, hanem a már létező színházakon gyakorolt beható tanulmány eredménye és annak kritikai alkalmazása. Gyakorlati alkalom nélkül a legzseniálisabb építész is hiába töri a fejét új problémákon, míg alkalom adtán a közép-szerű tehetség is jól érvényre juttathatja a „sablont“.* Azért legfőbb ideje, hogy intéző köreink úgy a fővárosban, mint a vidéken, valahára annak tudatára ébredjenek, hogy már eddig is nagy mulasztás történt hazai színházépítészetünk kárára. Húsz hosszú évet hagytak elmúlni anélkül,

⁷⁵¹ MOLNÁR GÁL Péter: *Fellner & Helmer I.* In: *Mozgó Világ*, 1991. 11. sz. Bécs-Budapest. Mozgó Világ Kiállítás. p. 75-79.

hogy a magyar építőművészek kérő szavát meghallgatták volna, hogy alkalmat nyújtsanak nekik a színházépítésben a külföldiekkel való versenyre.”⁷⁵² Írja mindezt anélkül, hogy az építészpáros kvalitásait egy szóval is negatív kritikával illette volna.

A megfogalmazott kritikára jól reflektál az egy évvel korábban keletkezett leírás az új Somossy Orfeumról. Komor felütésében szintén megjegyezte, hogy „*városaink vagy magánvállalataink színháztervek beszerzése végett bizony a kelleténél gyakrabban fordulnak általánosan ismert külföldi építészekhez*”, ennek ellenére a mulató alaprajzi megoldását kifejezetten jónak találta.⁷⁵³

Több esetben azonban túlkapások jellemzik a sajtóban megjelent információkat. Erre leginkább az *Építészeti Szemlében* lehet példát találni, aminek főszerkesztője az építész, idősebb Bobula János volt, aki kíméletlenül kritizálta az építészpárost: „[...] *de hogy szakavatottnak hirdetett építészek is mennyire rontják a jó ízlést alkotásaikkal, annak legújabb s legkiáltóbb példája a Vígszínház épülete. Nincs s remélhetőleg nem is fog épülni gyatrább középület nálunk, mint aminőt a víg műzsának hajlékot keresők nyakára sóztak. A vígszínház is barokk stílusban épült, de ily silány alkotást e stílus grasszálásának tetőpontján sem produkáltak. Az aránytalan épülettömb falai szintén kopárak, inkább valami kórház helyiségeinek külsejére emlékeztet ridegségük. Csupán a Lipótkörútra néző homlokzat elevenebb, középső része rotundaszerűen kifelé domborodik*”.⁷⁵⁴

Habár csak feltételezés, mégis helytálló lehet az a következtetés, hogy Bobulában épp az iroda vígszínházi megbízása váltotta ki ezt a fokozott mértékű ellenszenvet az építészpáros iránt. Bobula eredetileg terveket készített a színház beadványához 1891-ben, aminek hivatkozott anyaga a Vígszínház fejezetében olvasható és a képanyagban is látható. Lehetséges, hogy amennyiben a színházat eredetileg alapítani szándékozó Feketeházy és Silberstein-Ötvös megkapja a színház építési engedélyét, akkor nem keresik fel később Keglevich javaslatára a bécsi építészirodát. Bobulát 1891-ben a Vígszínház részvényesei között találjuk, és a kritikát megfogalmazó cikkek 1893-ban jelentek meg az *Építészeti Szemlében* – bár közel egy évtizeddel korábban, már a szegedi színház építésénél is jelen volt Bobula kritikus hozzáállása –, éppen, amikor megerősítést nyert, hogy a Vígszínház Részvénytársaság a bécsi irodával tárgyalt.⁷⁵⁵

⁷⁵² Pártos Gyula: *Hazafiság a nemzetiségnek*. In: *Pesti Napló*. 1895. január 24. 46. évf. 24. sz. p. 3.

⁷⁵³ KOMOR, 1894. p. 141.

⁷⁵⁴ *Építészeti szemle*. 1896. március 31. 5. évf. 3. sz. p. 59.

⁷⁵⁵ Bobula János: *A szegedi színház*. In: *Alföldi Iparlap*. 1885. május 9. 4. évf. 19. sz. p. 2.

1893 júliusában az *Építészeti Szemle* hírt adott arról, hogy Hieronymi Károly kedvezően fogadta a negyedik színház felépítésének ötletét, és a vállalkozók már tárgyalnak a terv megvalósíthatóságáról – objektív híradás, kommentár nélkül.⁷⁵⁶ Pár hónappal, később, ugyanennek az évnek a novemberében már a következő szalagcím és bevezető olvasható a lapban: „»Specialista« színháztervezők. Soha talán olyan humbugot nem csinált senki, mint azok, akik nagy torokkal kiabálják, hogy színházat csak a bécsi Helmer és Fellner cég, mint „»specialista« tud tervezni és építeni. [...] hanem azután, ami már botrányszámba megy, az az a körülmény, hogy az újonnan építendő magyar vígszínház tervezetét azok, akik minden idegen után rajongnak a fenti bécsi firma által tervezették. [...] Magyar pénzzel nem kell német cégeket tömni akkor, mikor a megkövetelhető munka kivételére van akárhány jó és kiváló szakertőnk.”⁷⁵⁷

A feltételezés valószínűsíthetőségének végső bizonyítékát a cikk végén olvasható lábjegyzet szolgáltatja: bár önmagát nem nevezi meg Bobula, mégis az előzmények tükrében a „budapesti jó hirnevű építész”, akivel „közjegyző előtt írásbeli megállapodást” kötöttek nem lehet más, mint maga az idősebb Bobula János.⁷⁵⁸ A megállapodás szerint „az illető építész kötelezte magát az összes tervezeteket és a részletes költségvetést saját költségén ingyen elkészíttetni; az intézők pedig kötelezték magukat, ha a vígszínház épülni fog, ő általa, a szokásos díjazás mellett, tervezeteni az épületet.” A színház felépítésére irányuló mozgalom ez alapján indulhatott meg, magát a „terveket úgy a szakértők, valamint a nagy közönség is kitünőknek jelezték.” Ezt azonban, amikor az „ügy mozgalmához néhány magas rangú úr csatlakozott” elvetették és „egyenesen a német céghez szaladtak és annál rendelték meg a [...] terveket.”⁷⁵⁹

Az eljárás után valóban érthető Bobula csalódottsága, ugyanakkor az építészpáros iránt táplált ellenszenv ez esetben szubjektív, hiszen a tervező személyének megváltoztatását éppen a magyar részvényesek, vagyis az épület megrendelői követték el. Ugyanez mondható el a szegedi színház kapcsán felhozott vádakról is: tény, hogy Fellner és Helmer értesülve az új színház építéséről, ajánlatot nyújtott be a városnak, ebben azonban inkább egy újabb üzleti lehetőséget láttak, semmint a magyar érdekek háttérbe szorítását. A tűzvész után megjelenő vádakra – miszerint silány munkát végeztek – is lehet cáfolatot találni: az iratokból egyértelműen kiderül, hogy Fellner már az első épület tervezésénél elektromos világítást

⁷⁵⁶ *Építészeti szemle*. 1893. július 31. 2. évf. 7. sz. p. 218.

⁷⁵⁷ *Építészeti szemle*. 1893. július 31. 2. évf. 7. sz. p. 313-314.

⁷⁵⁸ *Építészeti szemle*. 1893. július 31. 2. évf. 7. sz. p. 315.

⁷⁵⁹ *Építészeti szemle*. 1893. július 31. 2. évf. 7. sz. p. 315.

javasolt, éppen tűzvédelmi okokra hivatkozva, de a bizottság a költséghatékonyságot szem előtt tartva, a gázvilágítás mellett döntött.

Külön érdekesség, hogy Bobula cikke éppen a Népszínház épületét választja a cég hozzá nem értésének igazolásához, ami – Pártos fent hivatkozott, három évvel később megjelent írásában is hangsúlyozva – egy húsz évvel korábban átadott, az akkori előírásoknak megfelelő épület volt – egyúttal az építészpáros színházépítészeti tevékenységének egyik első megvalósult teátruma is – Magyarországon az épület átadását csak a temesvári színház előzte meg –, annak összes érdemével és hibájával együtt. A Népszínház és a Vígszínház megnyitása között csak Magyarországon további öt épület valósult meg az építészpáros tervei szerint – Temesváron, Pozsonyban, Szegeden és Tatán, emellett ide sorolható a Somossy Orfeum is, ami ekkor már az építkezés fázisába került. A felsorolt épületek közül mindegyik a Ringtheater katasztrófáját követően készült el – a temesvári első épület leégését követően az újjáépítés is – és figyelembe vette az új előírásokat.

A Népszínház építése során még alig találni kritikát megfogalmazó írást, sőt az Operaház tervpályázatán részt vevő Ferdinand Fellnert sem éri támadás a magyar sajtóban. Szegeden, az ajánlattételt követő megbízás kapcsán már megoszlott a közvélemény – a szélsőséges függetlenségi párt napilapja, az *Egyetértés*, egyenesen hazafiatlannak nevezte a várost, de a kolozsvári *Ellenzék* is élesen bírálta a városi döntést, ugyanakkor a *Szegedi Híradó* nem hagyta annyiban „*ezt a szertelen támadást és piszkolódást*”, mivel „*kizárólag ellenzéki lapok intézik ellenünk, legszenvedélyesebben pedig a szélbali lapok.*” – de ami a legfontosabb, a magyar építészek is felszólaltak az ügyben – és ezt a magyar sajtó is támogatta.⁷⁶⁰ Alább ebből a levélből olvasható néhány fontos részlet, amelyet a *Szegedi Híradó* közölt: „*[...] Mi alulírottak teljesen elismerjük Fellner bécsi műépítész urnak kitűnő képességét, sőt épen a színházépítés körül szerzett kiváló sikereit; azt is megengedjük, hogy Szeged város közönsége ily módon a legrövidebb úton jut egy minden valószínűség szerint sikerült tervhez. De másrészt el nem titkolhatjuk hazafiúi mély fájaldunkat a fölött, hogy Szeged város közönsége a színházépítés ügyben hozott határozatával [...]. Sivár és örömtelen a magyar építészet múltja, szent kötelességet vélünk teljesíteni, ha annak jelene mellett bátran síkra szállva, jövőjét biztosítjuk. [...] De ha a múltra nézve némi mentségül szolgálhat a magyar építészeti szakerők elégtelen volta, habár mindig voltak, ha kevés számmal is, a kor színvonalán álló hazai építészeink az ifjabb nemzedék, mely közül sokan nélkülözések árán is igyekeztek a távol*

⁷⁶⁰ A hivatkozott lapszámok: *Ellenzék*. 1881. július 11. 2. évf. 156. sz. p. 3; *Szegedi Híradó*, 1881. július 14. 23. évf. 158. sz. p. 1; *Szegedi Híradó*. 1881. július 9. 23. évf. 154. sz. p. 1; *A Hon.* 1881. július 8. 19. évf. 186. sz. p. 2; *Fővárosi Lapok*. 1881. július 9. 154. sz. p. 900.

külföldön szakmájuk terén elsajátítani azt, amit, fájdalom, az édes, de szegény haza nyújtani nem volt képes, s akárhányszor a külföldiekkel szemben is becsülettel megállták a helyet a szabadverseny mezején, ezek valóban nem érdemelték meg, hogy úgy a fővárosban mint a vidéken középületek emelésénél nem létezőknek tekintessenek, különösen, midőn egyebet sem akarnak, mint azon elv érvényre jutását : »Győzzön a jobb.« [...] az nem lehet, hogy Szeged városa rossz példával szolgáljon hazánk többi — tán kevésbé magyar — városainak egy »állandó színházi« terv beszerzésénél követendő eljárásra nézve! Azért tisztelettel a bizalommal kérjük Szeged szab. kir. város tek. közgyűlését, kegyeskedjék szabad verseny nyitása által a hazai építésznek alkalmat nyújtani a szegedi állandó színház tervezetéhez munkálatokkal hozzájárulhatni, biztosítván a nemes közönséget arról, hogy mi magyar építészek hazafias ambíciót helyezünk a pályázat sikerébe. [...] Kelt Budapesten, 1881. július 8-án. Benkő Károly, Bukovits Gyula, Cziegler Győző, Fenti Adolf, Gerster Kálmán, Hauszmann Alajos, Kallina Mór, Kauszer József, Koch Henrik, Lechner Ödön, Makkay Endre, Pártos Gyula, Petschacher Gusztáv, Schikedanz Albert, Wéber Antal, Ybl Miklós”⁷⁶¹

Különösen aktuális ez a kérdés, hiszen Budapesten javában zajlik a Magyar Királyi Operaház építése, aminek zárt, meghívásos pályázatán Ybl Miklós építész választotta meg győztesként a város. A felszólalásból egyértelműen kiderül, hogy ismét a városi tanács döntése ellen szól a petíció, semmint Fellner és Helmer személye ellen. A döntést azonban a város ebben az esetben sem változtatta meg.

A pozsonyi színház építéstörténetében három javaslat is szerepelt az új teátrum felépítésére vonatkozóan – nyilvános és meghívásos, zárt pályázat kihirdetése is felmerült, Hauszmann Alajos és Steindl Imre bevonásával – ennek ellenére a városi bizottság hatvannyolc a huszonnégy ellenében kizárólagos bizalmat szavazott meg a Fellner és Helmer irodának.⁷⁶² Fiume városi színházának esetében nem tapasztalható igazán heves tiltakozás, a tatai színház esetében is inkább Esterházy Miklóst érte támadás a megbízásért, ám magánszínház révén, és mivel belépőt a gróf nem szedett – erről belügyminisztériumi rendelet született –, a negatív hangok is elcsendesültek. Ez a feszültség azonban megalapozta azt az ellenállást, ami a magyar sajtó egy részének hozzáállását jellemezte Fellner és Helmer iránt.

A dolgozat főfejezeteiben vizsgált színházak építéstörténetéből kiderül, hogy a végső döntést minden esetben a város hozta meg, és a legtöbb esetben a tiltakozások ellenére sem változtatott az eredeti álláspontján. Példát azonban az ellenkezőjére is lehet találni: 1883.

⁷⁶¹ *Szegedi Híradó*. 1881. július 10. 23. évf. 155. sz. p. 1-2; *A Hon.* 1881. július 9. 19. évf. 187. sz. p. 47. A sajtóban hibásan közölt építészek neve helyesen: Benkő Károly, Czigler Győző, Feszty Adolf, Kauszer József.

⁷⁶² *Fővárosi Lapok* 1881. szeptember 1. 198. sz.

február 18-án az aradi színház leégett és csak a szerencsén múlt, – a katasztrófa nem előadás közben, hanem az üres színházban történt – hogy a tüzeset emberáldozattal nem járt. Az újjáépítés mellett döntött a város, pályázat mellőzésével a Fellner és Helmer céget kérte fel, azonban a megbízási folyamat még a tervezés fázisában megszakadt. A visszalépés ebben az esetben nem a szakma tiltakozása miatt történt a biztosító által megajánlott összeg kevésnek bizonyult a Fellner és Helmer iroda által megadott előkalkulációhoz. A város végül tervpályázat kihirdetése mellett döntött, Aigner Sándor és Halmay Andor építészek kapták az első díjat, bár tervük nem volt kifogástalan: a megbízást végül Halmay Andor nyerte el.⁷⁶³

1886-ban olvasható egy cikk a *Pesti Naplóban*, ami a kassai színház építésénél a Fellner és Helmer irodát nevezi meg tervezőkként – valószínűbb, hogy a régi színház felmérése és az újra vonatkozó javaslattétel ekkor történt meg.⁷⁶⁴ 1891-ig nem történt jelentős előrelépés. Ekkor már a kiírt pályázatra érkezett be Alpár Ignác és Györgyi Géza tervanyaga, amit egy második pályázat kiírása követett – ezen szerepelt a Lang-Steinhardt páros. Mindeközben a háttérben a helyszínről zajló viták miatt Kassa városa ismét a bécsi céghez fordult. 1894-ben a Magyar Mérnök- és Építész Egylet tudomásul vette a döntést, ugyanakkor a városban zajló vitát maga Lang Adolf is napirenden tartotta a *Felső-Magyarországban* közölt nyilvános levél megjelentetésével. A magyar építészet védelméről írt anyag végül sikerre vezetett: a város elvetette Fellnerék megbízatását, Lang és Steinhardt tervét választotta, akik Pécsen 1890-ben már bizonyították a színházépítészet terén.⁷⁶⁵ A győri színház tervezésénél sajnos nincs elsődleges forrás a megbízási szándéokra és tervekhez vonatkozóan, bár 1903-ban a városi tanács a bécsi céghez fordult szakvéleményért és a kecskeméti színház terveit is kiállította mintaként a városban.⁷⁶⁶ Az események további alakulásáról nem áll rendelkezésre forrás, azonban valószínű, hogy az iroda olyan szakvéleményt adott, ami egyúttal – ahogy a szegedi színháznál is ők keresték fel a várost a megbízás reményében – az építési programot is előkészíthette. Erre utal a *Vállalkozók Lapja* rövid cikke, ami szerint „Győrtött egy mérnök cikkei indították meg a Fellner-Helmer ellenes mozgalmat és jutatták teljes diadalra. [...] A cég kénytelen volt összeszedni a sátorfáját, mielőtt az építést megkezdhetette volna: pedig a talaj már teljesen elő

⁷⁶³ Fellnerék megbízásának mellőzéséről: *Fővárosi Lapok*. 1883. március 3. 52. sz. p. 333. A pályázat eredményéről: *Fővárosi Lapok*. 1883. augusztus 12. 188. sz. p. 1204.

⁷⁶⁴ *Pesti Napló*. 1886. január 6. 37. évf. 6. sz. p. 3.

⁷⁶⁵ PILKHOFER, 2017. 83-89

⁷⁶⁶ A *Pécsi Napló*, 1903. május 28. 12. évf. 120. sz. p. 6. cikke kiemeli, hogy az információszerzés nem jár kötelezettségvállalással. A *Gazdasági Mérnök*, 1903. július 5. 27. évf. 27. sz. p. 222. cikke szól a kecskeméti minta kiállításáról. Winkler Gábor sem írt konkrét tervekről.

volt készítve a szerződés megkötésére.”⁷⁶⁷ A város tervpályázat meghirdetése mellett döntött, ez azonban 1903-ban végül lekerült a napirendről.⁷⁶⁸

A Vígszínház építéstörténete nemcsak a Bobula János építészhez kötődő kapcsolat miatt izgalmas. A tervezett építkezés kapcsán az ellenállás politikai és nyelvi-kulturális aspektusai is felszínre kerültek. A színház már 1890-ben megosztotta a közvéleményt azzal, hogy a magyar nyelvű előadások mellett idegen nyelvű vendégjátékokat kívánt bemutatni. Mivel ekkor a német színészet a fővárosban a Gyapjú (ma Báthory) utcai színház kivételével szinte teljesen kiszorult, így az ellenzéki, függetlenséget támogató körök nem fogadták túlzott lelkesedéssel az idegen nyelvű színdarabok újabb térnyerését. Üdvözölték ugyanakkor azt a célt, hogy az új teátrum a Nemzeti Színház tehermentesítését is szolgálta volna.⁷⁶⁹ Mint ismeretes, ennek feloldására végül megszületett a javaslat, hogy a magyar nyelvű előadásoknak kell többségben lenniük a színházi repertoárban.

A részvénytársaság megalakulása és az építészpáros megbízása azonban újból felszínre hozta az ellentéteket, különösen, mivel a társaság a magyar államhoz is fordult segélykölcsönért: ez a lépés többek szerint az amúgy is szép vagyonnal rendelkező részvénybirtokosok vagyonának további gyarapítását szolgálta volna.⁷⁷⁰ A kölcsön leszavazását követő tudósításokban is tetten érhető a politikai beállítottságból fakadó ellentmondás.⁷⁷¹ Az ezzel kapcsolatban napvilágot látott cikkek alapján kijelenthető, hogy ebben az ügyben sem az építészpáros személye, sokkal inkább a politikai egymásnak feszülések fokozták az ellenállást. Hasonló hozzáállás figyelhető meg az *Ellenzékben* megjelent cikkek közül a színház terveit közlő anyagában is, ami szerint a színház homlokzatán megvan „minden, ami nem magyar. [...] egy cserép sem hullhat Bécs hozzá szólása nélkül a fedélről, [...] Megkívánja ezt az egységes osztrák magyar monarchia.”⁷⁷² A későbbi leiratokból kiderül viszont, hogy maga a városvezetés volt az, aki az eredeti díszítőprogramot minimalizálta, éppen a költségek miatt.

Az építészeti szaklapokban kétféle tudósítás különíthető el: az egyik az iroda által tervezett épületekről számol be – ilyen például a *Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönyében* az augsburgi színházról írt anyag 1881-ben, az új mulatóról írt tanulmány 1894-

⁷⁶⁷ *Vállalkozók Lapja*. 1913. október 22. 34. évf. 43. sz. p. 1.

⁷⁶⁸ Winkler. p. 60.

⁷⁶⁹ *Vasárnapi Ujság*. 1893. június 25. 40. évf. 26. sz. p. 442

⁷⁷⁰ *Népszava*. 1894. december 7. 22. évf. 49. sz. p. 3. és Vázsonyi Vilmos (V. V.): *A Vígszínház bukása*. In: *Pesti Hírlap*. 1894. december 4. 16. évf. 338. sz. p. 1.

⁷⁷¹ Jó példa erre a *Népszava* 1894. december 7-i cikke (p. 3), illetve a *Vasárnapi Ujság* 1894. december 9-i (49. sz. p. 832) cikke. Előbbi kifejezetten üdvözlí a kölcsön leszavazásának tényét, utóbbi sajnálkozik, hogy a szerencsétlenség üldözi a színház felépítését.

⁷⁷² *Ellenzék*. 1904. szeptember 7. 25. évf. 203. sz. p. 3.

ben, vagy a hamburgi épületről írt összefoglaló 1901-ben.⁷⁷³ Ugyanez figyelhető meg az *Építési Iparban* is, emellett itt több árlejtési hirdetemény is megjelent – például a szegedi és a fiumei színház árlejtési felhívása is.⁷⁷⁴ A szaksajtóban a kritikusabb hangnem ebben az esetben is a nemzeti színházi kérdéskör kapcsán figyelhető meg legerősebben. 1893-ban a *Magyar Mérnök- és Építészegylet Heti Értesítője* is megemlíti a Vígszínház megbízott építészeit, de részletekre nem tér ki, csupán sajnálatát fejezi ki, hogy nem magyar szakember kapta a feladatot.⁷⁷⁵

A Nemzeti Színház tervei kapcsán az Egylet az, aki rendkívüli közgyűlést hívott össze 1901. január 13-án, Czigler Győző elnökletével: 1900. december 27-én válaszolta meg Széll Kálmán miniszterelnök a hozzá intézett felterjesztést, hogy a város a Fellner és Helmer céghez fordult az új színház tervezésének első fázisában. A gyűlésen Hieronimy Károly a vita elkerülését, és a Széll Kálmánnal való tárgyalást tűzte ki feladatául. Az egy nappal később tartott közgyűlés egyik pontjából kiderült, hogy Árkay Aladár megegyezésre jutott Keglevich – ekkor még színházi – intendánssal: a technikai részletek tervezését leszámítva a hazai építészek is lehetőséget kapnának. Az *Építészeti Szemle* egyenesen „orvtámadásnak” nevezte a döntést, a *Magyarország* az események kapcsán hosszasan elmélkedik a nem Fellner és Helmer által tervezett színházak kvalitásáról.⁷⁷⁶ Lyka Károly a *Műcsarnokban* is erről a nemzeti sértésről írt, de ugyanezen az állásponton volt a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Hírlap* és a *Magyar Nemzet* is.⁷⁷⁷

A korábbi évekhez képest éles a váltás, és az ezt vitató napilapok számának emelkedésével is nyomon követhető a változás: a nemzet színháza egy olyan pontja a magyar építészetnek, amit már senki sem hagyhatott szó nélkül. A kialakult ellenállás hatására a színházak – mind a pesti Nemzeti és a kolozsvári – építését levették a napirendről, majd megszületett Tisza kompromisszumos javaslata, ami szerint a budapesti színház esetében sor kerül majd a pályázat kiírására, ugyanakkor a kolozsvári színház tervein és tervezőin már nincs lehetőség a változtatásra.⁷⁷⁸

Sajnos a vizsgált cikkekből nem derült ki a másik oldal véleménye: az, hogy ezekből a felszólalásokból, kritikus hangvételtől mi az, ami az építészpároshoz ténylegesen eljutott és az, hogy erre ők reflektáltak-e valamilyen formában. Fellner és Helmer, a dolgozatban vizsgált

⁷⁷³ A *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 1881. 15. évf. 5. sz. p. 453; 1894. 28. évf. 5. sz. p. 141-152; 1901. 35. évf. 6. sz. p. 352-353.

⁷⁷⁴ Az *Építési Ipar*, 1882. február 12. 6. évf. 7. (267.) sz. p. 56. Az *Építési Ipar*. 1883. július 1. 7. évf. 26. (339.) sz. p. 249.

⁷⁷⁵ A *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 1893. 12. évf. p. 206.

⁷⁷⁶ *Építészeti szemle*. 1901. január 1. 10. évf. 1. sz. p. 3. *Magyarország*. 1900. december 22. 7. évf. 332. sz. p. 9.

⁷⁷⁷ Lyka Károly: *A budapesti Nemzeti Színház új palotája. Műcsarnok*. 1901. január 1. 4. évf. 1. sz. p. 1.

⁷⁷⁸ A *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*. 1901. 20. évf. p. 15-16., p. 23-24.

tanulmányai szigorúan szakmai szempontok mentén készültek el, a szövegekben nem jellemző ez a szubjektivitás. A további kutatásba ezért a későbbiekben fontos lenne még inkább bevonni a német nyelvű sajtót is, így teljessé téve az összképet ebben a kérdéskörben.

Sokszor felmerült az a vád is, hogy a magyar ipar nem kapott lehetőséget ezeken az építkezéseken: ezt azonban a vizsgált színházak iratanyaga egyértelműen cáfolta. A kivitelező majdnem minden esetben helyi szakember volt, az iparosok pedig árlejtés útján nyerték el a megbízást. Természetesen volt olyan kivitelezői munka, ahol Fellner és Helmer ragaszkodott az általuk ismert szakemberhez – ezek elsősorban a belső tér díszítőmunkáira vonatkoztak, Reinold Völkl stukkószobrászként, Kott József festő- és aranyozóként, valamint Theodor Friedl és a Beschorner cég, mint szobrászok több színházon is együtt dolgoztak az építészekkel.

A másik izgalmas kérdés a Nemzeti Színház kapcsán merül fel: vajon miért lehetett vonzó egy miniszterelnök számára, hogy egy ilyen fajsúlyos kérdésben pályázat mellőzésével egy bécsi irodát bízjon meg? Van-e mögötte más szempont is a praktikumon túl? Erre a kérdésre kizárólag a magyar sajtó nem ad választ, ehhez más, levéltárakban elérhető hivatali források vizsgálata is szükséges lenne.⁷⁷⁹

Összegzésként megállapítható, hogy a konzervatívabb, kormánykritikus, a függetlenedést szem előtt tartó lapokra – ilyen az *Ellenzék*, a *Népszava* és az *Építészeti Szemle is*, a *Magyar Ipar*, de bizonyos tekintetben a *Pesti Hírlap* is – jellemző inkább az építészpárossal szemben alkotott negatív vélemény, és ennek néhány esetben személyes oka is volt. A legtöbb esetben azonban a felszólalás és az ellenállás magának a megrendelőnek szólt és ez az ellentét a budapesti és kolozsvári nemzeti színházak tervezésénél csúcsosodott ki igazán. Olyan cikkek is akadtak, amik az építészpáros védelmére keltek – jó példa erre a *Magyar Polgár*, aminek támogató cikkei épp ebben Nemzeti és a kolozsvári színházi vita apropóján keletkeztek.⁷⁸⁰ A Nemzeti Színház kérdésének súlyát és hosszútávú hatását a legjobban a későbbi évtizedekben keletkezett cikkek alapján lehet lemérni: Komor Marcell Fellnerről való megemlékezésében is keserűséggel ír munkásságáról – sőt, bizonyos bekezdése kifejezetten sértőnek hat, amikor Fellner és Helmer közös munkájáról úgy emlékezik meg, hogy az építészek nevét is összemosza, mondván, nem lehet különbséget tenni: „amikor — kívánom, hogy minnél később — Helmer Ferdinánd vagy Teodor is elhagyja ezt az árnyékvilágot”.⁷⁸¹ A legjobban talán az *Építő Ipar* cikke foglalta össze 1913-ban a kortársak Fellner és Helmer viszonyát: „Nem szabad arra a régi álláspontra helyezkedni, hogy ez csak átalakítás, amiért nem érdemes pályázatot

⁷⁷⁹ A tanácsot köszönöm témavezetőmnek, Rozsnyai Józsefnek.

⁷⁸⁰ *Magyar Polgár*. 1900. február 12. 23. évf. 34. sz. p. 4.

⁷⁸¹ Komor Marcell: *A színházépítő Fellner. Vállalkozók Lapja*, 1916. március 29. 37. évf. 13. sz. p. 2.

rendezni és jobb azt e téren bevált, rutinozott építésre bízni. Egykoron véletlenül Fellner-Helmer voltak a tapasztaltak, a rutinozottak. A harc akkoron is nem személyek ellen szólott, hanem elvért. Nincsen rutinozott és kevésbé rutinozott építész. Annál kevésbé specialista építész. [...] Ellenben az építészetben minden egyes feladat külön specialistát kíván. Éppen tervpályázataink bizonyítják, hogy a legjobb megoldást, az igazi rátermettséget nem azok szolgáltatják, akik a valóságban a legtöbb hasonló épületet csinálták.”⁷⁸²

⁷⁸² *Építő Ipar.* 1913. május 25. 37. évf. 21. sz. p. 228.

5. FORRÁSJEGYZÉK

5.1. Szakirodalom

Adolph Lehmann's allgemeiner Wohnungs-Anzeiger. Wien. 1859-1942.

A Fővárosi Közmunkák Tanácsának hivatalos jelentése 1892., 1893., 1894. évi működéséről. Budapest, 1895.

A Városligeti Színkör, 1889-1934. szerk.: ALPÁR Ágnes. Színháztörténeti füzetek 79. Budapest. 1991.

A Magyar Vígszínház-Egylet alapszabályai. Czettel és Deutsch-féle műintézet Budapest. 1891.

A magyar színház honi és európai gyökerei. Tanulmányok Kilián István tiszteletére. szerk.: DEMETER Júlia. Miskolci Egyetem. Miskolc. 2003.

Architectural Theory: From the Renaissance to the present. Taschen. Köln. 2003.

Az 1887-92. évi országgyűlés képviselőházának naplója. XIII. kötet. Különös tekintettel a 270. és 285. országos gyűlésre.

BAEDEKER, Karl: *Handbook for travellers. Austria-Hungary.* London. 1911.

BARAZSULY Viktória Adrienn: *Új színház Kolozsvárnak – A Kolozsvári Nemzeti Színház építése és épülete a sajtó tükrében (1904).* Kolozsvár, ETDK, 2014.

Dr. BAYER, Josef: *Die Theater Wiens.* Gesellschaft für vervielfältigende Kunst. Wien. 1894.

Große Baumeister. szerk.: Adalbert BEHR. Argon-Verl. Berlin. 1987.

Adalbert BEHR-Alfred HOFFMANN: *Das Schauspielhaus in Berlin.* VEB Verlag für Bauwesen. 1984.

Dr. BERKESZI István: *Temesvári művészek.* In: *Történelmi és régészeti értesítő. A délmagyarországi Történelmi és Régészeti Muzeumtársulat Közlönye.* Temesvár, 1909. p. 1-144.

Dr. BERKESZI István: *Temesvár színészete a XVIII. században.* In: *Történelmi és régészeti értesítő. A délmagyarországi Történelmi és Régészeti Muzeumtársulat Közlönye.* Temesvár. 1898. p. 11-32.

BLONDEL, Jacques-François: *Architecture française ou recueil des plans, élévations, coupes et profils.* Párizs. 1754.

Fiume és a magyar-horvát tengerpart. Színház és zeneművészet Fiumében. In: *Magyarország vármegyéi és városai: Magyarország monográfiája.* szerk. SZIKLAY János-BOROVSKY Samu. Digitális Kiadás. Arcanum Kft. 2004. <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/>

BORSA Miklós-TOLNAY Pál: *Az ismeretlen Operaház.* Műszaki Könyvkiadó. Budapest. 1984.

- BOULLÉE, Étienne-Louis: *Az építészet poézise: Tanulmány a művészetről*. Corvina. Budapest. 1985.
- BRANDT, George: *German and Dutch theatre, 1600-1848*. Cambridge University Press. 1993.
- BRIX, Emil: *Architecture and Society in the Late Habsburg Monarchy*. In: *Theatre Architecture of the Late 19th Century in Central Europe*. szerk.: Jacek Purchla. International Culutral Centre. Cracow. 1993. p. 23-28.
- BUBRYÁK Orsolya: *Walch Máté és a pozsonyi Erdődy-palota*. In: *Kő kövön. Stein auf Stein. Dávid Ferenc 73. születésnapjára*. Vince kiadó. 2013. p. 631-654.
- COCHIN, Charles-Nicolas: *Projet d'une salle de spectacle*. 1765.
- Chevalier de CHAUMONT: *Exposition des principes qu'on doit suivre dans l'ordonnance des théâtres modernes*. 1769.
- CZIBULA Katalin: *Gustav Klimt és a tatai színház*. In: *Kuny Domokos Múzeum Közleményei 19*. Tata. 2014. p. 145-152.
- CZÉTÉNYI Piroska: *Az Operaház*. Képzőművészeti Kiadó. Budapest. 1987.
- CSÁKI Tamás (szerk.): *Árkay – Egy magyar építész- és művészdinasztia*. Holnap Kiadó. Budapest. 2020.
- CSÁSZÁR László: *Épülettípusok a kiegyezés utáni Magyarországon*. Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft. Budapest. 1995.
- CSENDES Péter: *Város és technika: A tudomány eredményei és a városfejlődés*. In: *Bécs-Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században*. Bécsi Városi és Tartományi Levéltár – Budapest Főváros Levéltára. Budapest-Bécs. 2005. p. 5-14.
- DELESEGA Gyula: *Temesvári kalauz téridőben*. Temesvár. 2018.
- DEMETER Kata: *A kolozsvári Nyári Színkör épülete*. In: *Játéktér*. 2017. 2. sz. p. 58-68.
- DÉRY Attila: *Budapest eklektikus épületszobrászata*. Művészettörténet – Műemlékvédelem I. Országos Műemléki Felügyelőség. 1991.
- Fellner & Helmer: Die Architekten der Illusion. Theaterbau und Bühnenbild in Europa*. szerk.: DIENES, Gerhard M. Stadtmuseum Graz. Graz. 1999.
- DIENES, M. Gerhard: *Fellner és Helmer A kor, amelyben építettek*. In: *Európai utas* 2004/1. p. 44-51. (Adamik Lajos fordítása)
- DIXON, Roger-MUTHESIUS, Stefan: *Victorian Architecture*. Oxford University Press. 1978.
- DORNYAY Béla dr.: *Fellenthali Fellner Jakab tatai műépítéséről*. In: *Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönyének mellékletei*. 1930. 7. évf. 3-6. sz. p. 29-36.
- DUBROVIĆ, Ervin: *Grad, gradonačelnik i kazalište*. In: *Nepoznati Klimt: Ljubav, smrt, ekstaza, edited by Deborah Pustišek Antić*. Muzej grada Rijeke. Rijeka. 2021. p. 68-77.

FELLNER, Ferdinand: *Projekt für das Volks-Theater in Pest: Project-Skizze*. 1872. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest. Budapest Gyűjtemény.

FELLNER, Ferdinand: *Das deutsche Volkstheater in Wien mit Reflexionen über den Theaterbau im Allgemeinen*. Wien. 1888.

FELLNER, Ferdinand: *Die Entwicklung des Theaterbaues in den letzten fünfzig Jahren*. Wien. 1909.

FELLNER, Ferdinand, HELMER, Hermann: *Sammelwerk der ausgeführten Bauten und Projekte in den Jahren 1870/1914*. Wien. 1914.

FELLNER, Ferdinand (der Ältere): Architekt: *Wie soll Wien bauen?* Wien. 1860.

FELLNER László-MERÉNYI László-RUDNYÁNSZKY Pál: *Fellner Ferdinánd. Egy színházépítő a millenneumi Magyarországon*. Építésügyi Tájékoztatói Központ. Budapest. 2004.

FESZTBAUM Béla: *Aki Budapestet mulattatja, de Kolozsvárról álmodik. Ditrói Mór biográfia*. Színház- és Filmművészeti Egyetem. Doktori disszertáció. 2015.

FRISNYÁK Zsuzsa: *Közlekedési folyosók és városi térszerkezet Budapesten*. In: *Bécs-Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században*. Bécsi Városi és Tartományi Levéltár – Budapest Főváros Levéltára. Budapest-Bécs. 2005. p. 119-124.

FÜLÖP Éva Mária: *Az Esterházy család birtoklása Tatán*. In: *Tata, Esterházy-kastély*. szerk.: Kövesdi Mónika-Virág Zsolt: *A Nemzeti Kastélyprogram tanulmánykötetei 1*. NÖF NKFT. Budapest. 2022. p. 53-109.

GAAL György: *Kolozsvár kétezer esztendeje dátumokban*. In: *Kolozsvár 1000 éve*. szerk.: Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sipos Gábor, Wolf Rudolf. Erdélyi Erdélyi Múzeum-Egyesület. Magyar Közművelődési Egyesület. Kolozsvár. 2001. p. 315-371.

GARNIER, Charles: *Le nouvel Opéra de Paris*. Párizs. 1878.

GASCIOGNE, Bamber: *World theatre: an illustrated history*. Boston. 1968.

GERLE János: *Fesztl Frigyes*. Holnap Kiadó. Budapest. 2004.

GERLE János: *Hauszmann Alajos*. Holnap Kiadó. Budapest. 2018.

GIGANTE, Silvino: *„Il teatro dei nostri bisnonni”*. In: *Eu/lettino della Deputazione fiumana di Storia patria*. vol. II. Il Municipio. Fiume. 1912. p. 112-118.

GIORGI, Felice: *Descrizione storica del Teatro di Tor di Nona*. Roma. 1795.

Ifj. GYERGYÁDESZ László: *A kecskeméti színház kezdetei*. In: *Kecskeméti Katona József Színház*. Gong Rádió Kft. Kecskemét. 2018. p. 6-12.

Ifj. GYERGYÁDESZ László: *A kecskeméti színház építéstörténete*. In: *Kecskeméti Katona József Színház*. Gong Rádió Kft. Kecskemét. 2018. p. 14-49.

Ifj. GYUSZI László: *Tata a polgárosodás útján (A zsidók szerepe a 19. és 20. század elején)*. In: *Komárom - Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 13-14*. Tata 2008. p. 233-248.

HABERLANDOVÁ, Katarína-KRIŠTEKOVÁ, Laura: *Theatre Architecture in Bratislava in the Context of Cultural-Social Changes, Urban-Planning Concepts and Architectural Innovations over Three Centuries*. In: *Cultural and Artistic Transfers in Theater and Music: Past, Present, and Perspectives*. Bratislava. 2021. p. 114-138.

HABERMANN Gusztáv: *Személyi adattár a szegedi polgár-családok történetéhez. Tanulmányok Csongrád megye történetéből 19*. Csongrád Megyei Levéltár és Móra Ferenc Múzeum. Szeged. 1992.

HAMMER, Sabine: *Das Opernhaus in Hannover – Architektur und Theatergeschichte*. Schlütersche. Hannover. 1986.

Dr. Ing. HAMMITZSCH, Martin: *Der moderne Theaterbau*. Berlin. 1906.

HÄNSCH, Wolfgang: *Die Semperoper*. Verlag für Bauwesen. Berlin. 1986.

Dr. HECKER Walter: *Gróf Esterházy Miklós*. In: *Tata, Esterházy-kastély*. szerk.: Kövesdi Mónika-Virág Zsolt: *A Nemzeti Kastélyprogram tanulmánykötetei 1*. NÖF NKFT. Budapest. 2022. p. 309.

HERCZEG Renáta: „Rövid volt e perc, még álomnak is” – A tatai várszínház története. In: *Tata, Esterházy-kastély*. szerk.: Kövesdi Mónika-Virág Zsolt: *A Nemzeti Kastélyprogram tanulmánykötetei 1*. NÖF NKFT. Budapest. 2022. p. 133-151.

HÍDVÉGI Violetta: *52 év 12 ezer tervlap – Pest város Szépítő Bizottmánya (1808-1860.)* Budapesti Históriaik 2010. évi előadásorozat. <https://www.bph.hu/budapesti-historiak-archivum/>

HOFFMANN, Hans-Christoph: *Die Theaterbauten von Fellner und Helmer*. Prestel-Verlag München. 1966.

ILLYÉS Ákos: *A 125 éves Vígszínház története*. Vígszínház kiadása. Budapest. 2023.

JANOVICS Jenő: *A Hunyadi téri színház*. Korunk Baráti Társaság. Komp-Press Kiadó. Kolozsvár. 2001.

JÓZSA Anna: *Színházépítészet Magyarországon – Építészeti hatások, hagyományok és térformálás a 18. századtól a modern színházépítészet elveinek megjelenéséig*. Doktori disszertáció. 2015.

JÓZSA Anna: *Die Theaterarchitektur von Miklós Ybl*. In: *Acta Historiae Artium*. Nr. 55. 2014. p. 209-228.

JUHÁSZ Gabriella: *Mulatóból színház – A Somossy-féle mulató története*. In: *Opus Mixtum VI. A CentrArt Művészettörténészek Új Műhelye Egyesület évkönyve*. Budapest. 2020. p. 203-214.

A szegedi árvíz 1879. szerk.: KÁROLYI Zsigmond. Vízügyi Történeti Füzetek 1. Marczell Ferenc. Budapest. 1969.

Dr. KELÉNYI B. Ottó: *Gazdaságtörténeti adatok a pesti német színház építéséhez. 1808-1812*. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából II*. 1933. p. 141-161.

KILIÁN István: *A piarista dráma és színháték a XVII-XVIII. században*. Universitas. Budapest. 2002.

Charles Garnier. szerk.: María Sol KLICZKOWSKI. Gráficas Anman. Spain. 2003.

KOLTA Magdolna: *A Népszínház iratai*. Színháztörténeti könyvtár – Új sorozat 16. Budapest. 1986.

KOMOR Marcell: *A budapesti új mulató-épület*. A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye 1894. 28. évf. 5. sz. p. 141-152.

Juliet KOSS: *Modernism after Wagner*. University of Minnesota Press. 2010.

A Kecskeméti Katona József Kör 1891-1892 Évkönyve. szerk.: Dr. KOVÁCS Pál. Kecskemét, 1893.

Beyond everydayness: theatre architecture in Central-Europe. szerk.: Igor KOVAČEVIĆ. Svetové divadlo. 2010.

KOVÁCS Zsuzsanna: *A Néphadsereg Színháza a Vígszínház újjáépítése*. In: *Magyar Építőművészet* 1952. 1. évf. 2. sz. p. 49-54.

KÖVESDI Mónika: *A tatai kastély muzsikája* tanulmányának 447. oldali jegyzetében olvashatóak jelen sorok. In: *Tata, Esterházy-kastély*. szerk.: Kövesdi Mónika-Virág Zsolt: A Nemzeti Kastélyprogram tanulmánykötetei 1. NÖF NKFT. Budapest. 2022. p. 420-449.

KRÄHLING János-HALMOS Balázs-FEKETE J. Csaba: *A fertői Marionettszínház új értelmezése – Az épületkutatás („Bauforschung”) és alakhű felmérés mint kutatási módszer alkalmazásával*. In: *Építés- Építészettudomány* 34. 2006. (1-2). p. 5-55.

KUGLER Alajos: *A soproni színeszet története*. Sopron. 1909.

KULINYI Zsigmond: *Szeged új kora: a város újabb története (1879-1899) és leírása*. Szeged Szabad Királyi Város Közönsége. 1901.

KUPÁN Árpád: *Párhuzamosa életrajzok. Nagyvárad egykori hírességei*. Europrint. Nagyvárad. 2010.

LANGHANS, Carl Friedrich: *Über theater oder Bemerkungen über Katakustik in Beziehung auf Theater*. 1810.

LASLAVÍKOVÁ, Jana: *Mestské divadlo v Prešporoku na sklonku 19. storočia*. Hudobné centrum. Historický ústav SAV. Bratislava. 2020.

LICHTNECKERT András: *A balatonfüredi színházak építéstörténete*. In: *Füredi História*, X. évf. 2010. 1. sz. p. 2-10.

Mgr. LINHARTOVÁ, Dana: *Architektonická činnost ateliéru Fellner & Helmer na území dnešní České republiky*. Doktori disszertáció. 2014.

LUGOSI Döme: *Kelemen László és az első „Magyar Játszó Színi Társaság”*. Csanádvármegyei Könyvtár. Makó. 1927.

- MAGYAR Bálint: *A Vígszínház története*. Szépirodalmi könyvkiadó. Budapest. 1979.
- MARÓTYZ Katalin-GERLE János: Ybl Miklós. Holnap Kiadó. Budapest. 2002.
- Nensi Giachin MARSETIČ: *Il dramma italiano. Storia della compagnia teatrale della Comunità nazionale italiana dal 1946 al 2003. Etnia – IX*. Unione Italiana. Fiume. Università Popolone. Trieste. 2004.
- MARSHALL, Everett: *Chicago's awful theater horror*. Memorial Pub. Co. Chicago. 1904.
- MIKLÓSIK Iona (Elena Miklósik): *Contribuții la istoria clădirilor teatrului („nou”) din Timișoara*. In: *Patrimonium Banaticum I*. 2002. p. 215-228.
- MIKSZÁTH Kálmán: *Cikkek és karcolatok (51-86. kötet)*. 1886. 73. kötet. A Szegedi Színház
- MILIZIA, Francesco: *Trattato del teatro*. 1771.
- MOLNÁR Gál Péter: *Fellner & Helmer I*. In: *Mozgó Világ*. 1991/11. Bécs-Budapest Mozgó Világ Kiállítás. p. 73-80.
- MOLNÁR Gál Péter: *A Moulin Rouge, avagy egy kávéház metamorfózisai*. In: *Kritika* 30. 2001/5. p. 14-20.
- MULLIN, Donald C.: *The development of the playhouse*. University of California Press. Berkeley. 1970.
- NAGY Béla: *Színház születik. A Nagyváradi Szigligeti Színház építéstörténete képből és írásban (1899-1900)*. Bihari Napló Kiadó. Nagyvárád. 1998.
- NAGY Béla: *Új templom – régi oltár. A Nagyváradi Szigligeti Színház Zárkövének krónikája (1900-2011)*. Szigligeti Színház. Varadinum Script Kiadó. Nagyvárád. 2011.
- NEMES Márta: *A pesti Német Színház helyreállításának tervpályázata 1847-ben*. In: *Műemlékvédelem*, 1988. 32. évf. 1. sz. p. 28-40.
- ORDASI Zsuzsanna: *Neoreneszánsz színházépületek Magyarországon*. In: *Építés-Építészettudomány* 37. Akadémiai Kiadó. Budapest. 2009. p. 333-357.
- ORTUTAY András: *Komárom megyei helytörténeti olvasókönyv*. Tatabánya. 1988.
- PALINIČ, Nina: *Općinsko kazalište (Teatra Comuna/e) u Rijeci - projekt i gradnja*. In: *Nepoznati Klimt: Ljubav, smrt, ekstaza, edited by Deborah Pustišek Antić*. Muzej grada Rijeke. Rijeka. 2021. p. 78-83.
- PAPP Kinga: *Színházi zsöllye restaurálása*. In: *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 8. szerk.: FÜLÖP Éva-KISNÉ Cseh Julianna. Tata. 2001. p. 389-399.
- PÉTER I. Zoltán: *Kőszínház születik*. In: *Várad*, 2010. 9. évf. 2. szám p. 71-83.
- PÉTER I. Zoltán: *Szecessziós építészet Nagyvárádon. Partiumi füzetek 66*. Varadinum Script Kiadó. Nagyvárád. 2011.

PEVSNER, Nikolaus: *A History of Building Types*. Bollingen Series XXXV. Princeton University Press. 1997.

PILKHOFFER Mónika: *Lang Adolf építész munkássága*. TERC. Budapest. 2017.

PODMANICZKY Frigyes: *Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből. 1824-1887*. Helikon Kiadó. Budapest. 1984.

Budapesti Czim- és Lakjegyzék. szerk.: POTOCKY Pál-JANSZKY Adolf. 1890. 6. évf. Franklin-Társulat. Budapest

P. TÓTH Enikő: *Schwaiger Antal szobrász szoborművei a tatai Esterházy-uradalom területén*. In: *Arx-oppidum-civitas*. szerk.: Kisné Cseh Julianna. *A vártól a városig. Tata évszázadai. Annales Tataienses IV. Tata*. 2004. p. 97-150.

PUŠTIŠEK ANTIĆ, Deborah: *Riječko kazalište kao cjelovito umjetničko djelo*. In: *Klimt u Rijeci: Ljubav, smrt, ekstaza*. Zagreb and Rijeka. szerk.: BACH, Valentina-PUŠTIŠEK ANTIĆ, Deborah. Galerija Klovićevi dvori. Muzej grada Rijeke. 2022. p. 16-89.

RADOS Jenő: Tata. Műszaki Könyvkiadó Budapest. 1964.

RÁKOSI Jenő: *Visszaemlékezések 2. kötet*. Franklin-Társulat Kiadása. Budapest. 1907.

van der RIET, Marlies: *Haagsche quaesties. Cultuur, koninginnen en hofstedelijke perikelen 1890-1920*. Amsterdam University Press 2021.

RIGAL, Eugene. *Sketch of a history of the theaters of Paris, from 1548 to 1635*. 1887.

RING Orsolya: *A Nemzeti Színház lebontása és felépítése körüli politikai döntéshozatal elemzése 1945-1989*. In: *Regio*. 2005. 16. évf. 4. sz. p. 53-76.

RÓNA József: *Egy magyar művész élete*. A szerző kiadása. Budapest. 1929.

ROZSNYAI József: *Alpár Ignác*. Holnap Kiadó. Budapest 2020.

Építőművészek Ybl és Lechner korában. szerk.: ROZSNYAI József. TERC. Budapest. 2015.

Építőművészek a historizmustól a modernizmusig. szerk.: ROZSNYAI József. TERC. Budapest. 2018.

ROZSNYAI József: *Meinig Arthur*. Holnap kiadó. Budapest. 2018.

ROZSNYAI József: *Neobarokk építészet Magyarországon az Osztrák-Magyar Monarchia idején különös tekintettel Meinig Arthur építész munkásságára*. Doktori disszertáció. 2011.

SELL, Michael: *The theatres and concert halls of Fellner and Helmer*. Entertainment Technology Press. 2014.

SÁNDOR János: *A szegedi színház krónikája – A kőszínház és társulatának története 1883-1944*. Bába kiadó. Szeged. 2003.

SCHOLLER, Birgit: *Geschäfts- und Warenhäuser von Fellner & Helmer*. Diplomarbeit. Graz. 2011.

Magyar színművészeti lexikon II. kötet. szerk.: SCHÖPFLIN Aladár. Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete. Budapest. 1929.

Magyar színművészeti lexikon IV. kötet. szerk.: SCHÖPFLIN Aladár. Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete. Budapest. 1931.

Die Wiener Oper: 350 Jahre Glanz und Tradition. szerk.: Andrea Seebohm. Ueberreuter. Wien. 1986.

SEMPER, Gottfried: *Die vier Elemente der Baukunst.* 1851.

SEMPER, Manfred: *Handbuch der Architektur. Vierter Teil.* Arnold Bergsträsser Verlagsbuchhandlung. Stuttgart. 1904.

SHAPIRO, James: *1599 – A year in the life of William Shakespeare.* London. Faber&Faber. 2005.

A magyar művészet a 19. században – építészet és iparművészet. szerk.: SISA József. Osiris Kiadó. Budapest. 2013.

Magyarország építészetének története. szerk.: SISA József és Dora Wiebenson. Vince kiadó. Budapest. 1998.

Az Országház építése és művészete. szerk.: SISA József. Országház Könyvkiadó. Budapest. 2020.

SISA József; Szkalnitzky Antal. *Egy építész a kiegyezés korabeli Magyarországon.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 1994.

SOMFAI Péter: *Somossy, a mágus – egy színházpalota születése.* Budapest. 2022.

Staud Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai és irodalma I-III. és IV. kötete.* 1984-1988; 1994.

STAUD Géza: *Magyar Kastélyszínházak III.* Színháztudományi Intézet. Országos Színháztörténeti Múzeum. Budapest. 1964.

Azra SULJIĆ, Karin ŠERMAN: *Monetary Institutions and the emerge of a new building type.* In: *Prostor* 2021/29. University of Zagreb, Faculty of Architecture. p. 14-29.

Magyar Színházművészeti lexikon. Szerk.: SZÉKELY György. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1994.

SZÉKELY György: *Magyar Színháztörténet I. 1790-1873.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990
<https://mek.oszk.hu/02000/02065/html/1kotet/4.html>

SZÉKELY Márton: *Építészeti tervpályázatok Magyarországon 1891–1918 között.* Doktori disszertáció. Budapest. 2020.

SZMOLLÉNY Nándor: *A szegedi nemzeti magyar színeszet százéves története.* Ráth Mór bizománya. Budapest. 1906.

TIDWORTH, Simon: *Theatres: An Architectural & Cultural History.* London. 1973.

TÓTH Enikő: *Egy bécsi színházgyár nyomában*. 33. OTDK. 2017. 1. helyezés, Pro Arte Aranyérem

TÓTH Enikő: *Fellner és Helmer palotaépítésze*. Mesterszakos szakdolgozat. 2020.

TÓTH Enikő: *Neobarock und Luxusgefühl. Das Palais Sturany in Wien*. In: *Steine sprechen*. 2019. október. 58. évf. 154. sz. Wien. p. 42-51.

TÓTH Enikő: *Színháztűz-kísérletek a századfordulón. Fellner és Helmer tűzmodell színháza*. In: *Színház és Néző* tanulmánykötet. Doktoranduszok Országos Szövetsége. Budapest. 2019. p. 196-212.

Csongrád megye építészeti emlékei. szerk.: TÓTH Ferenc. Szeged. Móra Ferenc Múzeum. 2000.

VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színháztársulatok forrásai és irodalma*. MTA, Budapest, 1988.

VÁLI Béla: *Szuper Károly színészeti naplója 1830-1850*. Színháztörténi könyvtár. Új sorozat 2. Budapest. 1889.

Vitruvius: *The Ten Books On Architecture*. (ford. Morris Hicky Morgan Phd. Ltd.) Harvard University Press. 1914.

VOICU, Mariana: *Istoria Teatrului Național „Mihai Eminescu” Timișoara: 1945-2005. Date cronologice, repere artistice, material iconografic, aparat critic, evaluări și comentarii critice*. Timișoara. Brumar. 2006.

YBL Ervin: Ybl Miklós. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. Budapest. 1956.

WICKHAM, Glynne: *A History of the Theatre*, Phaidon Press Limited. London. 1992.

Wiener Kommunal-Kalender und städtisches Jahrbuch. Wien. 3. évf. 1865.

WINKLER Gábor: *Győri színháztervek*. In: *Magyar Építőművészet*. 1979/3. p. 60-63.

WURM-ARNKREUZ, Alois: *Architekt Ferdinand Fellner und seine Bedeutung für den modernen Theaterbau*. Verlag für Technik und Industrie. Wien-Leipzig. 1919.

Graf C.G. WRANGEL: *Ungarns Pferdezeitung in Wort und Bild*. Verlag von Schickhardt & Ebner. Stuttgart. 1894.

von WURZBACH, Constantin: *Fellner, Ferdinand*. In: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 28. Theil. Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei. Wien. 1874.

ZADRAZIL, Martina: *Die Fassade des Liebiegschen Hauses, Naglergasse 1., Graben 20 (1857-1859)*. Diplomarbeit. Universität Wien. 2008.

5.2. Gyűjteményi és levéltári források

Archív Mesta Bratislavy (Pozsony Város Levéltára, Szlovákia).
AMB.UHA.sk.029.pc.121.SND

Budapest Főváros Levéltára, Budapest. II.1.g.FKT 17; IV.1403; IV.1407.b III 20/90; IV.1407.b.III/1890; IV.1407.b IX.652/1896; VII.2.e.04307; VII.10.d.1903; VII.175.1894.0062; XV.16.e.256/21; XV.17.b.311; XV.17.b.312; XV.17.d.329; XV.17.e.307; XV.17.f.331.b; XV.17.f.401; XV.37.c.3526; XV.37.c.7816-36404; XV.37.c.1256-25096; XV.37.c.13955-25096;

Budapest Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Budapest. XIV.6.57.40.8.1-2; XIV.6.65.11-XIV.6.65.16; XIV.6.65.52.1;

Državni Arhiv U Rijeci (Rijekai Állami Levéltár, Rijeka, Horvátország). HR-DARI-57-3.1.18.19.

Kuny Domokos Múzeum, Tata. Helytörténeti Gyűjtemény.

Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest. Hauszmann Alajos hagyatéka: 2.23.: ltsz. 69.018.32.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest. K27.18730615; M.KS.88.322; T2.No1223; T2.No1222; T.15.No.2; XIX.I.4.ff 2.t-46763;

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára, Debrecen. XV.12.167.1-6; XV.12.170.14-19; XV.12.170.1-13;

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára, Kecskemét. IV.1506; IV.1908/b.940. VIII.705; XIV.15; XV. 5.a; XV.11; XV.15.a;

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára, Szeged. XV.2.b.41; XV.2.b.43; XV.2.b.44;

Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest. Topográfiai Gyűjtemény. 105-114; 152; 153;

Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest. Színháztörténeti Tár. Irattár. Víg 374/1; Víg 374/2. KT;

Wienbibliothek im Rathaus, Bécs, Ausztria. 22.3.1916.

5.3. Folyóiratok, napilapok

8 órai Ujság (1918-1944). 1929/260. sz; 1938/19. sz;

A Hon (1866-1882). 1869/154. sz; 1869/166. sz; 1873/36. sz; 1874/51. sz; 1874/90. sz; 1875/167. sz; 1881/186. sz; 1881/187. sz;

Alföldi Iparlap (1885-1891). 1885/19. sz;

Alkotmány (1898-1919). 1900/12. sz;

A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye (1867-1944). 1880/2. sz; 1880/4. sz; 1881/5. sz; 1894/5. sz; 1895/12. sz; 1901/6. sz;

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője (1882-1910). 1890/21. sz; 1893/12. évf; 1894/14. évf; 1900/19. évf; 1901/20. évf;

Architektonische Rundschau (Építészeti Szemle 1885-1914). 1888/6. sz; 1892/90-91 képtábla;

Az Építési Ipar (Építő Ipar-Építő Művészet, 1877-1932). 1878/11. sz; 1882/7. (267.) sz; 1883/26. (339.) sz; 1886/27. (496.) sz; 1890/3. (681.) sz; 1893/20. (854.) sz; 1894/27. (913.) sz; 1895/12. (950.) sz; 1895/13. (951.) sz; 1899/23. sz; 1904/4. sz; 1908/35. sz; 1913/21. sz;

Az Ujság, Ujság (1903-1944). 1904/31. sz; 1925/11. sz; 1937/173. sz;

Budapesti Hírlap (1883-1939). 1883/283. sz; 1885/270. sz; 1885/273. sz; 1888/140. sz; 1891/113. sz; 1891/171. sz; 1895/90. sz; 1895/308. sz; 1897/128. sz; 1897/157. sz; 1899/117. sz; 1899/169. sz; 1899/264. sz; 1900/71. sz; 1903/61. sz; 1904/31. sz; 1904/62. sz; 1905/201. sz; 1906/13. sz; 1906/247. sz;

Budapesti Közlöny (1853-1944). 1868/102. sz; 1871/244. sz; 1878/5. sz;

Délmagyarország (1910-2019). 1986/234. sz.

Der Architekt (Az építész, 1895-1921). 1895/1. évf;

Deutsche Bauzeitung (Német Építőipari Lap. 1867-). 1876/49. sz;

Egyenlőség (1882-1993). 1893/4. sz;

Ellenőr (1870-1881). 1871/375. sz; 1875/82. sz; 1880/204. sz; 1881/309. sz; 1881/437. sz; 1883/37. sz;

Ellenzék – Független politikai napilap, Cluj-Kolozsvár (1880-1944). 1881/156. sz; 1904/167. sz; 1904/203;

Építészeti Szemle (1892-1905). 1893/7. sz; 1893/11. sz; 1895/6. sz; 1896/3. sz; 1900/24. sz; 1901/1. sz;

Erdély (Marosvásárhely, 1871-1876). 1875/41. sz;

Félegyházi Híradó (1895-1903). 1896/40. sz;

Fővárosi Közlöny (1890-2005). 1891/49. sz; 1891/50. sz; 1894/84. sz;

Fővárosi Lapok (1864-1901). 1871/269. sz; 1872/244. sz; 1880/101. sz; 1881/154. sz; 1881/198. sz; 1882/285. sz; 1883/41. sz; 1883/52. sz; 1883/188. sz; 1883/240. sz; 1884/76. sz; 1884/155. sz; 1886/265. sz; 1889/217. sz; 1891/135. sz; 1891/290. sz; 1892/350. sz; 1893/329. sz; 1893/337. sz; 1895/279. sz; 1896/126. sz;

Friss Ujság (1897-1951). 1906/284. sz;

Független Magyarország (1903-1905). 1904/673. sz;

Gazdasági Mérnök (1877-1918). 1901/2. sz; 1903/27. sz;

Grazer Volksblatt (Grazi Népújság, 1868-1939). 1889/242. sz;

Hírnök (1837-1844). 1837/46. sz;

Honismeret (1972-2021). 2014/4. sz;

Honművész (1833-1841). 1833/51. sz;

Kecskemét (1873-1920). 1873/44. sz; 1895/48. sz; 1895/50. sz; 1895/52. sz; 1896/35. sz; 1896/41. sz;

Kecskeméti Lapok (1868-1950). 1870/23. sz; 1873/23. sz; 1895/12. sz; 1896/30. sz; 1896/33. sz; 1896/37. sz; 1896/39. sz; 1896/42. sz;

Kurír – Reggeli kiadás (1990-1998). 1994/178. sz;

Lakatosok Lapja (1898-1902). 1899/13. sz;

Magyar Compass Évkönyve (1874-1944). 1875. év;

Magyar Építőipar (1956-1996). 1989/1-2. sz;

Magyar Géniusz (1892-1903). 1896/13. sz; 1903/10. sz;

Magyar Ipar (1869-1949). 1894/1. sz;

Magyar Lloyd (1896-1907). 1899/43. sz;

Magyar Nemzet (1899-1906). 1904/17. sz;

Magyar Polgár – Kolozsvár (1867-1904). 1892/258. sz; 1897/70. sz; 1900/34. sz; 1900/273. sz; 1904/25. sz; 1904/63. sz; 1904/67. sz;

Magyar Salon (1884-1906). 1889/1890/13. kötet; 1890/1891/15. kötet;

Magyar Szemle (1888-1906). 1893/49. sz;

Magyar Ujság (1871-1874). 1873/98. sz; 1874/287. sz;

Magyarország – Reggeli Magyarország (1894-1944). 1900/183. sz; 1900/314. sz; 1900/332. sz;

Magyarország és a Nagyvilág (1865-1884). 1875/43. sz;

Műcsarnok (1898-1901). 1901//1. sz;

Műemlékvédelem (1957-). 1988/1. sz;

Nefelejts (1859-1876). 1862/38. sz; 1869/20. sz;

Nemzet (1882-1895). 1882/285. sz; 1884/ 664. sz; 1884/715. sz; 1886/1365. sz; 1886/1450. sz; 1886/1462. sz; 1890/2883. sz; 1891/3107. sz; 1891/3285. sz;

Nemzeti Hírlap (1904-1905). 1904/39. sz; 1904/116. sz; 1904/130. sz; 1905/51. sz; 1905/73. sz; 1905/159. sz;

Népszava (1873-2022). 1894/49. sz;

Neue Freie Presse (Új Szabad Sajtó, 1864-1939). 1885/7388. sz;

Heves Megyei Hírlap – Népiújság (1953-2020). 1965/3. sz;

Ország-Világ (1880-1938). 1882/5 sz; 1883/25. sz; 1886/40. sz; 1886/41. sz; 1890/52. sz; 1891/30. sz; 1891/42. sz; 1894/50. sz; 1895/10. sz; 1897/20. sz;

Österreichische Monatsschrift für den öffentlichen Baudienst (Osztrák havi folyóirat az építőipari közszolgálat számára. 1895-1920). 1916/19.

Österreichische Musik- und Theaterzeitung (Osztrák Zenei- és Színházi Újság, 1888-1889). 1893/15. sz;

Pécsi Napló (1892-1944). 1903/120. sz;

Pesti Hírlap (1841-1944). 1883/338. sz; 1886/264. sz; 1888/297. sz; 1889/296. sz; 1891/40. sz; 1891/115; 1891/116. sz; 1892/286. sz; 1893/83. sz; 1893/170. sz; 1894/130. sz; 1894/72. sz; 1894/74. sz; 1894/76. sz; 1894/338. sz; 1895/24. sz; 1900/326. sz; 1901/72. sz; 1903/29. sz; 1903/136. sz; 1903/137. sz; 1904/208. sz;

Pesti Napló (1850-1939). 1854/1317. sz; 1868/5526. sz; 1869/153. sz; 1875/236. sz.; 1875/237. sz; 1882/33. sz; 1886/6. sz; 1892/53. sz; 1893/333. sz; 1893/338. sz; 1894/177. sz; 1899/146. sz; 1900/319. sz; 1904/40. sz; 1904/62. sz; 1905/105. sz;

Pestmegyei Hírlap (1892-1898). 1895/42. sz;

Politikai Ujdonságok (1855-1886). 1862/16. sz;

Prágai Magyar Hírlap (1922-1938). 1936. 233. (4082.) sz;

Preßburger Zeitung (1764-1929). 1881/244. sz;

Rajzolatok a társas élet és divatvilágból (1835-1839). 1835/2. sz;

Regélő – Pesti Divatlap (1833-1848). 1846/16. sz;

Szegedi Híradó (1861-1923). 1864/74. sz; 1865/92. sz; 1879/31. sz; 1879/33. sz; 1879/34. sz; 1879/199. sz; 1879/225. sz; 1881/150. sz; 1881/154. sz; 1881/155. sz; 1881/158. sz; 1881/284. sz; 1881/291. sz;

Színházi Élet (1910-1938). 1921/38. sz;

Temesi Lapok (1876-1880). 1873/január;

Temeswarer Zeitung (1852-1949). 1875/218. sz; 1880/101. sz;

Uj Idők (1895-1949). 1896/16. sz; 1914/27. sz;

Vadász- és Versenylap (1857-1919). 1897/31. sz.

Vasárnapi Ujság (1854-1921). 1857/39. sz; 1862/52. sz; 1869/37. sz; 1874/23. sz; 1875/41. sz; 1879/19; 1899/36. sz; 1879/24. sz; 1886/39. sz; 1890/42. sz; 1893/26. sz; 1894/49. sz; 1912/27. sz;

Vállalkozók Lapja (1879-1944). 1913/43. sz; 1916/13. sz;

Vásárhelyi Híradó (1900-1906). 1904/30. sz;

Világ (1911-1949). 1923/175. sz;

Zeitschrift des österreichischen Ingenieur-Vereines (Az Osztrák Mérnök és Építész Egylet Közlönye 1865-1957). 1892/2. sz; 1892/V. képtábla; 1895/3. sz; 1904/21. sz;

Zentralblatt der Bauverwaltung (Az épületigazgatás központi folyóirata, 1881-1931). 1881/2. sz.

5.4. Térképek gyűjteménye

Arcanum: Európa a 19. században: (<https://maps.arcanum.com/hu>)

- 1872 Pest belterületének városrendezési képe.
- A Habsburg Birodalom 1869-1887 között: Harmadik Katonai Felmérés.
- A Habsburg Birodalom XIX. századi kataszteri térképe.
- Budapest közigazgatási térképsorozata 1895
- Budapest topográfiai térképsorozata 1882
- Kecskemét kataszteri térképe
- Magyar Királyság 1819-1869 között. Második Katonai Felmérés.
- Pest belterületének városrendezési térképe 1872

Kolozsvár kataszteri térképe. Országos Széchényi Könyvtár. Kézitatos térképek. Térképtár TK 404.

Kecskemét várostérképe: https://www.varosatlasz.hu/images/pdf/atlaszok/kecskemet/A-1-1_Kecskemet.pdf

Bánhida és Tata-Tóváros közötti terület térképe 1809-ben [H IV a 1340/2]: <https://maps.hungaricana.hu/>

5.5. Digitális gyűjtemények, internetes források

A színházak honlapja városok szerint:

- Temesvár: <https://www.tm-t.ro/> <https://www.tntm.ro>
- Szeged: <https://www.szhaz.szeged.hu/>
- Pozsony: <https://snd.sk/>
- Rijeka: <https://hnk-zajc.hr/en/>
- Kecskemét: <https://www.kecskemetinemzeti.hu/hu/fooldal.html>

- Budapest, Vígszínház: <https://www.vigszinhaz.hu/>
- Budapest, Operettszínház: <https://operett.hu/>
- Kolozsvár: <https://operacluj.ro/>
- Nagyvárad <https://www.szigligeti.ro/nagyterem>

„Színház az egész világ!” https://mnl.gov.hu/virtualis_kiallitas/szinhaz_az_egesz_vilag
Szemelvények Kecskemét színháztörténetéből. Virtuális kiállítás. 2014. Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun VárMegyei Levéltára

A Gyapjú utcai Német Színházról:
https://pestbuda.hu/cikk/20210827_ahol_jokai_mor_es_ifj_johann_strauss_talalkozott_tuzves_z_pusztította_el_a_lipotvarosi_nemet_szinhazat

A bibliothèque numérique de la Bibliothèque nationale de France et de ses partenaires:
<https://gallica.bnf.fr/accueil/fr/content/accueil-fr?mode=desktop>

A krakkói színházi tervpályázatról: <https://ank.gov.pl/rysunki-zwycieskiego-projektu-w-konkursie-na-teatr-miejski-slowackiego-biura-fellner-i-helmer/>

A Pallas Nagy Lexikona: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/>

A rijekai Ivan Zajc Horvát Nemzeti Színház festményeiről: <https://www.h-r-z.hr/en/index.php/spotlight/european-year-of-cultural-heritage/2189-rijeka-croatian-national-theatre-ivan-zajc-paintings-by-gustav-and-ernst-klimt-and-franz-matsch>

Arcanum Digitális Tudománytár: <https://adt.arcanum.com/hu>

Architekten Lexikon: <https://www.architektenlexikon.at/>

Archiv der Fotografen adatbázis: <https://www.deutschefotothek.de>

Az első filmvetítés Temesváron: https://www.stiridinsurse.ro/stiri/126-de-ani-de-la-prima-proiectie-cinematografica-in-timisoara/?fbclid=IwAR33FY29NB5GAmxLu4ekCH-IMi4H8cYiW7e5Utoy2xpj1o_nvUwqCq6NfjI

Britannica: <https://www.britannica.com/>

Budapest Időgép: <https://archives.hungaricana.hu/hu/budapest/>

Budapest Képcsarnok: <https://www.hungaricana.hu/hu/adatbazisok/kepcsarnok/>

Budapest Térképek és Építészeti Tervek Gyűjteménye:
<https://www.hungaricana.hu/hu/adatbazisok/terkepgyujtemeny/>

Control Office of the City of Vienna: *Audit report for the 2001 financial year* – Chapter: Municipal Department 49. Lainz Forestry Administration, safety-related observations regarding lookouts. p. 845.
https://www.stadtrechnungshof.wien.at/berichte/2001/Seiten_0840-0845_aus_2001.pdf

Darabanth Aukciósház: <https://www.darabanth.com/hu/>

Das Digitale Forum Mittel- und Osteuropa: <https://www.difmoe.eu/>

Deutsche Digitale Bibliothek: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/>

Deutsche Fotothek: <https://www.deutschefotothek.de>

Dólt falak, dúlt szívek. A Nemzeti Színház testéről és lelkeről. Virtuális kiállítás. 2015.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára valamint Az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára:

https://mnl.gov.hu/mnl/ol/virtualis_kiallitas/dolt_falak_dult_szivek_a_nemzeti_szinhez_tester_ol_es_lelkerol

Europeana: <https://www.europeana.eu/>

Family Search: adatbázisok gyűjteménye családfakutatáshoz: <https://www.familysearch.org>

Flier Gergely: *Valóságos üzletközpont volt a korabeli Pesten a Nagy Kristóf-ház.* 2022 május 26.:

https://pestbuda.hu/cikk/20220526_valosagos_uzletkozpont_volt_a_korabeli_pesten_a_nagy_kristof_haz

FORTEPAN Fotóarchívum: <https://fortepan.hu>

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár: <https://saman.fszek.hu/>

Frank Matcham Society: <http://www.frankmatchamsociety.org.uk/>

Internet Archive: www.archive.org

Ki tervezte: <https://www.kitervezte.hu/epuletek/csaladihaz/solymosy-gyurky-kastely-szony>

Könyv- és dokumentumtár: <https://www.hungaricana.hu/hu/adatbazisok/kozgyujtemenyi-konyvtar/>

Köztérkép: <https://www.kozterkep.hu/27084/a-szinjatsz-as-allegoriai>

Magyar Nemzeti Digitális Archívum: <https://mandadb.hu/>

Magyar Nemzeti Múzeum Online Katalógus: <https://gyujtemenyek.mnm.hu/online-collection/-/results/init>

Merényi György a Népszínházról. Televíziózással Budapest Fejlődéséért Alapítvány: <https://www.youtube.com/watch?v=WGzJBA5KhWY>

Müncheni Stadtmuseum digitális gyűjteménye: <https://sammlungonline.muenchner-stadtmuseum.de/>

Műemlékem <https://www.muemlekem.hu/>

Österreichische Nationalbibliothek. ANNO Historische Zeitungen und Zeitschriften: <https://anno.onb.ac.at/>

Péter I. Zoltán: 95 éves a nagyváradai palota. In: Várad. 2010/6.: https://epa.oszk.hu/00100/00181/00055/index.php_2263_201001.htm

Péter I. Zoltán: Ifj. Rimánóczy Kálmán szakmai hitvallása – Emlékezés a jeles műépítészre halálának 100. évfordulóján. <https://epa.oszk.hu/00100/00181/00077/504.htm>

Pintér Jenő: Magyar Irodalomtörténet: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/magyar-irodalomtortenet-pinter-jeno-5116/>

Színházi adatbázis, TACE: www.theatre-architecture.eu

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái: <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>

Telekkönyvi betétek adatbázisa: <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Telekkonyv/>

Theatermuseum Wien: <https://www.theatermuseum.at/online-sammlung>

Történeti Topográfiai Adattár, Szeged: http://www.varosatlasz.hu/images/pdf/atlaszok/szeged/04_Adattar-Gazetteer_Szeged.pdf

Universität Heidelberg: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/>

Wienbibliothek im Rathaus, Digital Wienbibliothek: <https://www.digital.wienbibliothek.at/>

Wienmuseum, Online Sammlung: <https://sammlung.wienmuseum.at/>

Ybl Miklós virtuális archívum: <https://ybl.bparchiv.hu/hu/fooldal>

WWU Münster, Kulturgut Digital: <https://sammlungen.ulb.uni-muenster.de/>

Zentral- und Landesbibliothek Berlin: <https://digital.zlb.de/viewer/toc/14688302/1/>

5.6. Film, videóösszeállítás

Éjjélkor. 1957. Révész György (rendező), Ruttkai Éva és Gábor Miklós főszerepben

Merényi György a Népszínházról. Televíziózással Budapest Fejlődéséért Alapítvány. 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=WGzJBA5KhWY>

A temesvári színházról. Keresztes Péter: Panoramic de Sud-Vest: istoria clădirii teatrului, cum n-ați mai văzut-o. TVR Timișoara. 2021. június 15. <https://www.facebook.com/watch/?v=402439437625089>

Thália Temploma Tatán: <https://www.youtube.com/watch?v=3jpcFZKHfzo&t=370s> Kuny Domokos Múzeum, Tata. 2021.

6. FÜGGELÉK

6.1. A Fellner és Helmer színházak listája

A színházi felsorolásban az átadás pillanatában használt városnév került előre, zárójelbe a régi német – amennyiben volt, magyar – és a mai elnevezése, valamint az ország áll, ahol található. Vastag betűs kiemelést kaptak a listán belül a magyarországi színházak.⁷⁸³

1. Brünn (Brno, Csehország). Átmeneti Színház. 1870 id. Ferdinand és ifj. Ferdinand Fellner;
2. Warasdin (Varaždin, Varasd, Horvátország). Színház és Redoute. 1870-1873. Hermann Helmer;
3. Bécs (Wien, Ausztria). Városi Színház. 1871-1872. id. Ferdinand és ifj. Ferdinand Fellner;
4. **Temesvár (Temeschburg; Timișoara, Románia). Városi Színház (Ferencz József Színház), szálloda és vígadó. 1871-1875. id. Ferdinand és ifj. Ferdinand Fellner;**
5. **Budapest (Magyarország). Népszínház. 1874-1875. Ferdinand Fellner;**
6. Augsburg (Németország). Városi Színház. 1876-1877. Ferdinand Fellner;
7. Brünn (Brno, Csehország). Városi Színház. 1881-1882. Ferdinand Fellner;
8. Reichenberg (Liberec, Csehország). Városi Színház. 1881-1883. Ferdinand Fellner;
9. **Szeged (Magyarország). Városi Színház. 1882-1883. Ferdinand Fellner;**
10. **Fiume (Rijeka, Horvátország). Városi Színház. 1883-1885. Ferdinand Fellner;**
11. Karlsbad (Karlovy Vary, Csehország). Városi Színház. 1884-1886. Ferdinand Fellner;
12. Odessza (Одеса, Ukrajna). Városi Színház. 1884-1887. Hermann Helmer;
13. **Pozsony (Pressburg; Bratislava, Szlovákia). Városi Színház. 1885-1886. Ferdinand Fellner;**
14. Prag (Prága, Csehország). Városi Színház 1886-1887. Új Német Színház. Hermann Helmer;
15. Bécs (Wien, Ausztria). Varieté Ronacher (a Városi Színházból átalakítva). 1887-1888. Ferdinand Fellner;
16. **Tata (Totis; Magyarország). Várszínház. 1888-1889. Hermann Helmer;**
17. Bécs (Wien, Ausztria). Népszínház. 1888-1889. Ferdinand Fellner;
18. Zürich (Svájc). Városi Színház. 1890-1891. Hermann Helmer;
19. Berlin (Németország). Unter den Linden Színház. 1891-1892. Ferdinand Fellner;
20. Bécs (Wien, Ausztria). Kiállítási Színház. 1891-1892. Hermann Helmer;
21. Salzburg (Ausztria). Városi Színház. 1892-1893. Ferdinand Fellner;

⁷⁸³ A lista alapjául szolgált: HOFFMANN, 1966. p. 86; Dienes, 1999. p. 92. szolgált. Az építészek azonosításához emellett SELL, 2014. jegyzéke szolgált alapul. A stílusjegyek alapján saját következtetés is szerepel a listában.

22. Wiesbaden (Németország). Udvari Színház. 1892-1894. Hermann Helmer;
- 23. Budapest (Magyarország). Somossy Orfeum. 1893-1894. Ferdinand Fellner;**
24. Zürich (Svájc). Koncertterem. 1893-1895. Hermann Helmer;
25. Agram (Zágráb, Horvátország). Nemzeti Színház. 1894-1895. Hermann Helmer;
26. Jassy (Iasi, Jászvásár, Románia). Udvari Színház. 1894-1896. Ferdinand Fellner;
- 27. Budapest (Magyarország). Vígszínház. 1895-1896. Ferdinand Fellner;**
- 28. Kecskemét (Magyarország). Városi Színház. 1895-1896. Ferdinand Fellner;**
29. Ravensburg (Németország). Koncertterem. 1896-1897. Ferdinand Fellner;
30. Mainz (Németország). Városi Színház átépítése. 1898. Hermann Helmer;
31. Graz (Ausztria). Városi Színház. 1898-1899. Ferdinand Fellner;
32. Berndorf (Ausztria). Ferencz József Színház. 1898-1899. Hermann Helmer;
- 33. Nagyvárad (Großvardein; Oradea, Románia). 1899-1900. Hermann Helmer;**
34. Hamburg (Németország). Német Színház. 1899-1900. Ferdinand Fellner;
35. Fürth (Németország). Városi Színház. 1901-1902. Ferdinand Fellner;
36. Thorn (Toronya; Toruń, Lengyelország). 1903-1904. Ferdinand Fellner;
37. Czernowitz (Csernovic; Чернівці, Ukrajna). 1904-1905. Ferdinand Fellner;
38. Darmstadt (Németország). Udvari Színház átépítése. 1904-1905. Hermann Helmer;
39. Szófia (София, Bulgária). Nemzeti Színház. 1904-1906. Hermann Helmer;
- 40. Kolozsvár (Klausenburg; Cluj-Napoca, Románia). Nemzeti Színház. 1904-1906. Ferdinand Fellner;**
41. Bécs (Wien, Ausztria). Tűzmodell Színház. 1905. Hermann Helmer;
42. Gablonz an der Neiße (Jablonec nad Nisou, Csehország). 1906-1907. Hermann Helmer;
43. Gießen (Németország). Városi Színház. 1906-1907. Hermann Helmer;
44. Jungbunzlau (Mladá Boleslav, Csehország). Városi Színház. 1906-1909. Hermann Helmer;
45. Baden bei Wien (Ausztria). Városi Színház. 1908-1909. Ferdinand Fellner;
46. Klagenfurt (Ausztria). Városi Színház. 1909-1910. Hermann Helmer;
47. Teschen (Cieszyn, Lengyelország). Városi Színház. 1909-1910. Ferdinand Fellner;
48. Bécs (Wien, Ausztria). Koncertterem és Akadémiaépület. 1911-1913. Ferdinand Fellner.

6.2. A dolgozatban vizsgált magyarországi színházak történeti áttekintése, kiegészítve elő- és utóéletükkel

6.2.1. Temesvár színháza

A városban a 18. századtól maradtak fenn a színészetre vonatkozó emlékek – ezek elsősorban német nyelven zajlottak, hiszen a város polgári rétege alapvetően németajkú volt. Az első konkrét írásos emlék 1757-hez köthető: a városi tanács ekkor határozott egy új városháza és egy állandó színház felépítéséről, a folytatás azonban a városi jegyzőkönyvben csak 1766-ban jelent meg ismét. A teátrumot ekkor egy kórházi raktárhoz kapcsolták volna úgy, hogy az épületet egy szinttel megemelik a tervezetthez képest – de az elképzelést ismét nem követte megvalósítás.⁷⁸⁴ Ennek ellenére fennmaradt forrás arra vonatkozóan, hogy az ide látogató – elsősorban német – társulatok az 1761-ben átadott rácz városházán játszottak – 1776-ból az itt álló színi helyiséget megnagyobbították, és az egyik lakásból ruhatárat alakítottak ki (17.1. ábra). Az itt székelő szerb magistratus 1781-ben megszűnt – ekkor a helyszín teljes egészében átvette a színház funkcióját, és 1795-ben az épületet ennek megfelelően alakították át – a teátrumhoz egy táncterem is tartozott.⁷⁸⁵ 1832-ben újabb átalakítás történt – nagyobb színpadteret alakítottak ki és újabb szárnyat csatlakoztattak az épülethez – most már egy kávézó és étterem is üzemelt itt. A színház a város tulajdonába került, az ide érkező társulatok kibérelhették, így ez Temesvár vezetése számára állandó bevételi forrást jelentett.⁷⁸⁶ Ezt az épületet 1878-1879 között teljesen átalakították Baader Henrik vezetésével és Johann Reiber építész tervei szerint – ide került 1870-ben a temesvári Magyar Királyi Állami Főreáliskola.⁷⁸⁷ Az állandó színház építésének kérdése napirenden maradt, ezt bizonyítja egy 1834-ben keletkezett tervrajz is: Schmidt Antal (1786-1863) egy klasszicista, hat ión oszlopos portikusszal képzett épületet képzelt el, timpanonjának sarokpontjain allegorikus szobrokkal (17.2. ábra).⁷⁸⁸ Ahogy a korábbiakat, ezt az elképzelést sem követte megvalósítás, egészen 1868-ig. 1868. április 15-én és 16-án összeült közgyűlés döntött egy új redoute építéséről, mivel a használatban lévő épület elavulttá vált. A megbízást eredetileg idősebb Ferdinand Fellner

⁷⁸⁴ Dr. BERKESZI István: *Temesvár színésze a XVIII. században*. In: *Történelmi és régészeti értesítő. A délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulat Közlönye*. Temesvár. 1898. p. 12-13. A szerző eredetileg a városi jegyzőkönyvre hivatkozik 1766-ból, p. 261.

⁷⁸⁵ VOICU, Mariana: *Istoria Teatrului Național „Mihai Eminescu” Timișoara: 1945-2005. Date cronologice, repere artistice, material iconografic, aparat critic, evaluări și comentarii critice*. Timișoara. Brumar. 2006. p. 18. (továbbiakban VOICU, 2006)

⁷⁸⁶ MIKLÓSIK, 2002. p. 1.

⁷⁸⁷ DELESEGA Gyula: *Temesvári kalauz téridőben*. Temesvár. 2018. p. 102.

⁷⁸⁸ Dr. BERKESZI István: *Temesvári művészek*. In: *Történelmi és régészeti értesítő. A délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulat Közlönye*. Temesvár, 1909. p. 120.

kapta, ifjabb Fellner vette át a tervezési munkát apja betegsége miatt. 1871-ben alakult meg a Temesvári Színház-, Vígarda- és Szálloda Részvénytársaság. Az építési telket a közgyűlés a Hunyadi téren jelölte ki (17.3. ábra). A színház, szálloda, táncterem és kávéház 1875 szeptemberére készült el, az ünnepélyes megnyitóra 1875. szeptember 22-én került sor. A délelőtti folyamán a zárókövet elhelyezték, az alapításhoz és az építkezéshez köthető dokumentumokkal. Az esti ünnepélyre a pesti Nemzeti Színház tagjai kaptak meghívást. A program este hétkor kezdődött: a zenekar Doppler: *Ilka* operájának nyitányát játszotta, majd ezt követte Csiky Gergely *Prológja* Feleky Miklós előadásában. A verset követően a Temesvári Magyar Dalkör énekelte el a *Magyar Himnuszt*. Az est fő előadása Szigligeti Ede: *Nőuralom* című vígjátéka volt. Az előadást követően bankettet tartottak a *Hét választóhoz* nevű fogadóban, ahol a Nemzeti Színház tagjait is elszállásolták.⁷⁸⁹ Sajnos a hivatkozott tudósítás kevés résztvevőt emelt ki név szerint, ahogy a színházépületről és az alkotókról is kevés információ tudható meg. A bankettet az Építő Bizottság elnöke, dr. Stefanovits Sándor nyitotta meg, majd Podmaniczky Frigyes is beszédet tartott.⁷⁹⁰ A második díszelőadásra 1875. szeptember 25-én került sor, német nyelven. Giacomo Meyerbeer: *Robert der Teufel* (*Robert az Ördög*) című előadásával.⁷⁹¹ A színház 1880. áprilisáig működött, ám április 30-án kigyulladt: a tűz eloltása különösen nehéznek bizonyult a többletfunkció miatt: nemcsak a színházból, hanem a szállodai szobákból, a vendéglőből is menekültek az emberek – tragédia szerencsére nem történt. 1881-ben kezdődtek meg az új épülettel kapcsolatos tárgyalások, 1882. december 10-én adták át az újjáépített színházat: a visszafogott ünnepségen az aradi színtársulat játszott. Hunyadi Margit előadásában Kis József *Prológja* hangzott el, amit Tóth Kálmán: *A Király házasodik* című vígjátéka követett. A német nyelvű megnyitó előadásra 1882. december 16-án került sor, Herrn Zelt által elszavalt Prológgal, amit a *Der Bibliothekar* (*A könyvtáros*) című komédia követett. A megnyitón jelen volt többek között Török János polgármester, gróf Bethlen József, és Baader Henrik építészeti bizottsági elnök.⁷⁹²

A színház épületében a századfordulón, 1899-1900 között történt egy nagyobb szabású felújítás, ami elsősorban az épület korszerűsítésére irányult. 1919-től a magyar társulat működése mindinkább ellehetetlenült, a színház kizárólag román nyelven játszott. 1920. október 31-én történt meg az újabb tragédia: a teátrum újból leégett, és az újjáépítésre csak

⁷⁸⁹ Mátyás S.: *A temesvári új „Ferencz József” Színház ünnepélyes megnyitása 1875. évi szept. 22-én. (Eredeti tudósítás)*. In: *Erdély (Marosvásárhely)*, 1875. október 8. 41. szám. p. 324-326.

⁷⁹⁰ *Temeswarer Zeitung*. 1875. szeptember 24. 218. szám. p. 3. Erről az eseményről sajnos Podmaniczky nem tesz említést naplótöredékeiben.

⁷⁹¹ *Fellner & Helmer: Die Architekten der Illusion, Theaterbau und Bühnenbild in Europa.* szerk. DIENES, Gerhard M. Stadtmuseum Graz. Graz. 1999. p. 193. (továbbiakban DIENES, 1999)

⁷⁹² *Fővárosi Lapok* 1882. december 12. 285. sz. p. 1779.

1923-ban került sor, Duiliu Marcu, román építész tervei szerint: ekkor került a főhomlokzat elé az a diadalívkapu, ami teljesen eltakarja az eredeti homlokzatot (17.4. ábra), valamint a belső tér is az eredetitől eltérő – neobizánci – karaktert kapott (17.6. ábra).⁷⁹³ Az épületet az 1930-as évektől kultúrpalota néven kezdték emlegetni, mivel együtt a színház mellett a Banat Múzeumnak, a Képzőművészeti Egyetemnek, és a Banat Crișana Szociális Intézetnek adott otthont. A magyar társulat 1928-tól léphetett fel ismét, a második világháborút követően megalakulhatott a Temesvári Városi Néptanács Magyar Színjátszó Egyesületéből szerveződő magyar társulat. Állandó játszóhelyként az egykori vígadó rész báltermét kapták meg, ma is ezt a helyszínt használja a Csíky Gergely Színház társulata (17.7. ábra).⁷⁹⁴ Külön érdekesség, hogy ez a terem adott otthont az első filmvetítésnek is Temesváron 1897. január 11-én.⁷⁹⁵

6.2.2. Budapest, Népszínház

6.2.2.1. Az alapító, Rákosi Jenő

Rákosi Jenő (1842-1929), magyar író és újságíró gazdasági gyakornokként és oktatóként Zichy János gróf (1834-1916) lengyeltóti birtokán dolgozott, itt a helyieknek megrendelt szerepekre írt kisebb színdarabokat, ám a gróf hamarosan éppen emiatt vált meg tőle – mivel a rábízott munkát az írás miatt nem végezte el. Jankovich József (1825-1914) öreglaki birtokán próbált hasonló munkakörben dolgozni, azonban a gazdasági pályát hamarosan teljesen elhagyta – a fenti események 1860-1863 között történtek. Segítséggel Pestre ment, ahol az érettségét lerakva jogi tanulmányait is sikeresen elvégezte, ügyvédgyakornoki munkákkal tartotta fenn magát. Írói tevékenységét a *Pesti Napló* hasábjain folytatta 1867-től – a *Bécsi dolgok* rovat szerzőjeként –, de mindeközben több fordítást is elkészített, Shakespeare művei nyomán. 1881-ben Csukássy Józseffel (1841-1891) – aki a *Pesti Hírlapnál* dolgozott – közösen alapították meg a *Budapesti Hírlapot*. Munkái eredményének elismeréséül 1892-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának választotta, 1896-ban nemesi rangot kapott, 1903-ban a főrendiház tagja lett. A magyar nyelv művelésének fontos alakja volt, nemcsak írt és fordított, hanem politikai szereplőként is részt vett a közéletben.⁷⁹⁶

⁷⁹³ VOICU, 2006. p. 18. Virtuális séta a színházban: <https://www.tntm.ro/tur-virtual/> (megtekintve 2023. 06. 02.)

⁷⁹⁴ A színház honlapjáról. <https://www.tm-t.ro/a-szinhaz> (megtekintve 2023. 03. 22.)

⁷⁹⁵ Az első filmvetítés: https://www.stiridinurse.ro/stiri/126-de-ani-de-la-prima-proiectie-cinematografica-in-timisoara/?fbclid=IwAR33FY29NB5GAmxLu4ekCH-IMi4H8cYiW7e5Utoy2xpjIo_nvUwqCq6NfjI (megtekintve 2023. 03. 22.) Köszönöm Keresztes Péternek, hogy felhívta a figyelmem erre a részletre.

⁷⁹⁶ SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/r/r21112.htm> (megtekintve 2022. 12. 25.)

6.2.2.2. A Népszínház utóélete

A budapesti Népszínház Fellner és Helmer egyik korai munkája – éppen ezért mellőzi azokat a tűzvédelmi szabályozásokat, ami az 1881 után felépült épületeket jellemezték. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a későbbi évtizedekben ne merült volna fel a teátrum korszerűsítése. Különös jelentőséget nyert ez a századfordulón, amikor a régi, Szkalnitzky Antal által átalakított Nemzeti Színház nem kapta meg a nyitási engedélyt, mivel az épület egyáltalán nem felelt meg az előírásoknak. Mivel az új nemzeti felépítése – éppen a Fellner és Helmer iroda tervezett megbízása kapcsán – késlekedett, Waldmann Imre az általa birtokolt Fővárosi Orfeumot – az egykori Somossy Orfeumot – ajánlotta fel e célra. 1908-ban egy másik ajánlat is érkezett a Népszínháztól: végül az utóbbival kötött szerződést a vezetőség.⁷⁹⁷

Budapest Főváros Levéltárában több átalakítási terv is szerepel: a homlokzati felmérési rajzok 1905-re datáltak. Egy másik tervanyagon datálás nem, csak aláírás azonosítható: a terveket Charles E. Lewis jegyezte. Egy másik alaprajzi felmérési terven Kauser József (1848-1919) kézjegye olvasható, 1900-as datálással – a terven már szerepel a villamoshálózat rendszere is (a színházban eredetileg gázvilágítást alkalmaztak; *17.8.-17.9. ábra*).⁷⁹⁸ Az 1960-as években keletkezett jelentés szerint a színház olyan mértékben elavulttá vált, hogy a dokumentum írója két lehetőséget vázolt: egy új színház építését, vagy a jelenlegi teljes átalakítását – a probléma súlyosságára utal, hogy az új épület emelését tartotta gazdaságosabb megoldásnak.⁷⁹⁹ Súlyosbító körülmény volt, hogy 1963-ban az első emeleti nézőtéri padló megroppant. Mindeközben az új metró nyomvonalának előkészítő munkálatai már zajlottak – amikor a fűrópajzsok megindultak a föld alatt, a színházról hozandó döntés mindinkább sürgető kérdéssé vált.

A részletes műszaki állapotfelmérés 1963 decemberében készült el, ez a dokumentum is megerősítette, hogy egy új színház felépítése más telken sokkal gazdaságosabb megoldás lehetne.⁸⁰⁰ Az utolsó előadásra a Blaha Lujza téren álló színházban 1964. június 28-án került sor Shakespeare Lear Királyával. A Nemzeti társulata újabb épületbe költözött: a Hevesi Sándor téren álló Magyar Színházba. Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának ülési jegyzőkönyveiben az 1965-ös évi munkák előterjesztései között a metróállomások kiépítésénél szerepel a Nemzet Színház bontása is. Mivel az állomás kijárata részben a Nemzeti területére

⁷⁹⁷ FELLNER-MERÉNYI-RUDNYÁNSZKY, 2004. p. 19.

⁷⁹⁸ Népszínház tervanyaga. HU BFL XV.17.d.329.

⁷⁹⁹ MNL OL XIX.I.4. ff 2.t-46763 (Virtuális kiállítás: *Dőlt falak, dült szívek. A Nemzeti Színház Testéről és Lelkéről*. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/az_1960_as_evek (megtekintve 2023. 03. 20.)

⁸⁰⁰ MNL OL M.KS .88.322

esett, így az épület bontása az 1965-ös év első ütemében vált esedékessé: ehhez 1964 decemberéig készültek el a tervek.⁸⁰¹ A szobrokat egy korabeli sajtócikk szerint a Színháztörténeti Múzeum szállította el, a földszinti széksort Szegedre vitték. Több berendezési tárgy vidéki színházakba és művelődési központokba került.⁸⁰² 1965. január 15-én megkezdődött az épület megsemmisítése: március 15-én, 30-án és április 23-án egy-egy robbantást hajtott végre a Honvédség (17.10. ábra).⁸⁰³ Az elszállított szobrokról sajnos nincs információ, két oszlopfejezet ismert: az egyik a budapesti Kiscelli Múzeumban (17.11. ábra), a másik a Boráros téren áll (17.12. ábra).

6.2.3. Szeged színháza

A kezdetek az 1700-as évekre nyúlnak vissza. Szeged vezetése az 1719-es várossá válását követően – amikor III. Károly május 21-én kiadta *Szeged szabad és királyi város kiváltságai megerősítése és magyarázata* című oklevelét – a piarista szerzetesekkel tárgyalt arról, hogy gimnáziumot építsenek.⁸⁰⁴ Temesvári József, Szeged város bírása, Kecskeméten járva egy piarista színi előadást tekintett meg a városban, ennek hatására döntött arról, hogy a szerzeteseket a városba hívja.⁸⁰⁵ Az iskola számára két telket jelölt ki a városvezetés: egyet az egykori Szent Demeter plébániatemplom mellett⁸⁰⁶, valamint egyet a Lazaretum, az egykori pestiskórház helyén – a kórház vélhetően a mai Gyermekklinika helyén állt, a Korányi fasoron, pár percre a szegedi Dóm épületétől.⁸⁰⁷ Az első állandó színház építésére 1735-ben került sor,

⁸⁰¹ 1965. január 6. - Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.102.a.1) https://library.hungaricana.hu/hu/view/HU_BFL_XXIII_102_a_1_1965-01-06/?pg=0&layout=s

⁸⁰² Sajnos a Színháztörténeti Múzeumban csak archív fényképek kerültek elő a kutatás során. *Népújság*, 1965. január 5. 16. évf. 3. sz. p. 5.

⁸⁰³ Nagyon érdekes aspektust vizsgál Ring Orsolya tanulmányában, ami a politika viszonyát helyezi előtérbe a régi Nemzeti épülete kapcsán. Véleménye szerint a „*Blaha Lujza téri épület viszont nem volt alkalmas a fennálló politikai hatalom reprezentálására, éppen ellenkezőleg, azt a Magyarországot jelképezte, amellyel a fennálló hatalom szakítani akart.*” RING Orsolya: *A Nemzeti Színház lebontása és felépítése körüli politikai döntéshozatal elemzése 1945-1989*. In: *Regio*. 2005. 16. évf. 4. sz. p. 74.

⁸⁰⁴ SZMOLLÉNY Nándor: *A szegedi nemzeti magyar színház százéves története*. Ráth Mór bizománya. Budapest. 1906. 19. oldal (továbbiakban SZMOLLÉNY, 1906)

⁸⁰⁵ KILIÁN István: *A piarista dráma és színjáték a XVII-XVIII. században*. Universitas. Budapest. 2002. p. 243.

⁸⁰⁶ Szmolleányi könyve írásakor a templom még állt, ezt véglegesen 1925-ben bontották el. A szegedi Fogadalmi Templom (Szegedi Dóm, Foerk Ernő, Schulek Frigyes 1913-1930) építésére a Szent Demeter templom és a hozzátartozó épülettömb telkét jelölték ki, így szükségessé vált a lebontása. Ennek során az egykori templom tornyából bontották ki a Dömötör-tornyot, azt a XIII. századi tornyot, amely alapját képezte a későbbi korok ráépítéseinek. Cs. Sebestyén Károly: *A szegedi Szent Demeter-templom bontása* (Dolgozatok, 1925, 61-74). https://acta.bibl.u-szeged.hu/25/1/dolgozatok_1925_061-073.pdf (megtekintve 2022. 09. 20.) Felújítására 1931-ben került sor, ekkor keresztelőkápolnává alakították.

⁸⁰⁷ Járványkórházak Lazaretum – (Xenodochium) - Járványkórház A mai Gyermekklinika előtt Korányi fásor 14/15. Az 1708–1709-es pestisjárvány idején a Szegedre küldött Johannes Cristoph Ausfeldt császári táborigorvos állíttatta föl a Palánkon kívül. A roskatag épület a 19. sz. elején még állt. A köznyelvben „krankháznak” nevezték. http://www.varosatasz.hu/images/pdf/atlaszok/szeged/04_Adattar-Gazetteer_Szeged.pdf (megtekintve 2022. 09. 20.)

az iskola előjárója, Deményi László kezdeményezésére.⁸⁰⁸ Mivel 1752-ben e fából készült épület teteje beomlott, alkalmatlanná vált a további használatra.⁸⁰⁹ Később elbontották, pontos elhelyezésére ma már nincs lehetőség. Mivel azonban az iskola oktatási programjának fontos részét képezte a színpódium, így feltételezhetően az egykori kórház közelében épülhetett fel, ezt erősíti Deményi László felavató beszéde is, amelynek részletét Szmollényi Nándor közölte.⁸¹⁰ Az első katonai felmérési térképen, amely a Magyar Királyságról készült, a várfalon kívül eső, déli telekegyüttesről lehetett szó (17.14. ábra).⁸¹¹ Az épület pusztulásával azonban a magyar nyelvű színjátszás is visszaszorult Szegeden, egészen a századfordulóig. 1800-ban történt ismét kezdeményezés. A „Curialis-épületben” rendeztek be színházat, amely ebben az időszakban a városi közgyűléseknek adott otthont, lényegében a városháza funkcióját látta el Szegeden.⁸¹² 1800-ban Kelemen László társulata játszott itt magyar nyelven, majd három évvel később a kolozsvári társulat is. A magyar nyelvű színjátszás mindinkább előtérbe került, az 1840-es évekre saját színpódiumot építtetett a belvárosi kaszinó tulajdonosa. Ez a vár déli oldalán állt, az úgynevezett Wagner-sétányon, egy díszes kioszk-szerű épület volt. Egressy Gábor kormánybiztos 1848-ban levelet intézett a polgármesterhez egy olyan, már álló épület ügyében, ahol a társulat játszani tudna, azonban a kérés a forradalom és szabadságharc kitörése miatt sajnos háttérbe szorult.⁸¹³ 1849 adott új lendületet a színház ügyének, ekkor Havi Mihály megalapította a *Szegedi Hírlapot*, emellett részvényt bocsátott ki, melynek befolyó összegéből egy színpódiumot építtetett. Ennek azonban szintén a forradalom okozta a vesztét.⁸¹⁴

1850-től az egykori „kis Kaszinó” épülete szolgált az előadások helyszínéül. Ezzel párhuzamosan, 1854-ben nyári színpódium épült egy vendéglőben, *Hét Pacsirta* néven, Latabár Endre közreműködésével. A helyszín ezúttal a Rókus városnegyed volt, amely a Tiszakanyartól északnyugatra található.⁸¹⁵ Az előadások sora 1854-ben kezdődött, egy, a korabeli leírás szerint fedél nélkül álló körülbelül négyszáz fő befogadására alkalmas terület volt. A Fellner és Helmer által tervezett színház egyik közvetlen előzménye már a városközpontban, a Palánk területén

⁸⁰⁸ SÁNDOR, 2003. p. 11.

⁸⁰⁹ KILIÁN, 2002. p. 244.

⁸¹⁰ „Körülbelül jul. 1-je körül üdülés céljából a Tisza-parton ülök s azon időben néhány tölgy- és fenyőgeredával megrakott hajó kötött ki; [...] hogy minő árukat hoztak a Tiszán, hogy ez épülethez minő alkalmasak volnának azok s hogy végre maga a színház is az ifjúság készítésére minő szükséges volna: — Rögtön véleményt kérnek; mindenkinek nézete kedvező, Írnak a pénztárnoknak, színházépítése elrendeltetik.” SZMOLLÉNYI, 1906. p. 22.

⁸¹¹ Első Katonai Felmérés (1763-1787): <https://maps.arcanum.com/hu/> (megtekintve: 2022. 09. 20.)

⁸¹² 1729-1799 között, ekkor kezdték meg az új Városháza építését, Vedres István tervei alapján (1799-1804 között), TAKÁCS József: *Szeged új toronyórái és mesterei (1806-1883)*, In.: Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei: *Studia Historica* 2., 1999. 240. oldal

⁸¹³ SÁNDOR, 2003. p. 17.

⁸¹⁴ SÁNDOR, 2003. p. 18.

⁸¹⁵ Magyar Királyság térképe (Második katonai felmérés 1819-1869) <https://maps.arcanum.com/hu/> (megtekintve 2022. 09. 29.)

épült fel, ez volt az első önálló színházépület, amely már kifejezetten színi előadások megtartásának céljára épült, teljes szerkezetében fából.⁸¹⁶ Egészen 1879-ig, a nagy szegedi árvízig működött itt a teátrum, a bajban pedig menedékként használták a fabódénak is elnevezett épületet (17.15. ábra).

Már a katasztrófa előtt is felmerült az állandó kőszínház felépítésének kérdése: Bainville József, Szeged város főmérnöke volt 1896-ban bekövetkezett haláláig, e tisztséget kisebb szünetekkel élete végéig betöltötte.⁸¹⁷ Nevéhez nemcsak a színház tervének elkészítése fűződött, hanem térképeket készített Szeged városrendezéséhez, valamint az alsóvárosi templom átépítéséhez is. 1864-től rendszeresen közölt terveket, cikkeket a helyi sajtóban.⁸¹⁸ Az állandó színház tervét a *Szegedi Híradó* adta hírül, Bainville a városi tanácshoz nyújtotta be az anyagot.⁸¹⁹ Egy másik cikkből kiderül, hogy az épület felépítésének akadálya „*az a várnak nevezett nagy kőhalmaz, melynek széthordatása előtt említett tér rendezésére gondolni sem lehet.*”⁸²⁰ A hivatkozott cikk a Széchenyi tér rendezéséről szólt, Bainville itt képzelte el az állandó színházat a városban.

A Tisza 1879. március 12-én öntötte el Szegedet. A város újjáépítésének tervét 1879-1880 között tárgyalta a bizottság, az itt keletkezett iratok is említik a bódészínház tűzveszélyességét és egy korszerű színház igényét is. 1878-ban alakult meg a Szegedi Színügyi Egylet, amely 106 tagot számolt, és célja volt megteremteni a kőszínház megépítésére a megfelelő hátteret. Az egylet 1879. évi jelentésében ismét kiemelte ennek jelentőségét: „*Indítványom tehát az, hogy egyletünk úgy testületi, mint ez egyes tagok személyes befolyásukat használják föl és érvényesítsék arra nézve, hogy a tervezett állandó színház építése akár államsegélyből, akár magánosok vállalkozása folytán, minél előbb megkezdessék és létesüljön, mert az újonnan felépülendő Szegedre, az alföldi magyarság metropolisára, azon városra, mely szerencsétlensége által az egész világ részvétét és érdeklődését maga iránt felköltötte. Valóban szégyen lenne, ha a színművészetnek, a közmívelődés egyik hatalmas eszközének és a műveltségi fok egyik hévmérőjének, nem tudna egy megfelelő, tisztességes házat emelni. Szeged, 1879. dec. hó 21-én. Kalmár István, egyleti titkár.*”⁸²¹ Törekvésük 1881 májusában vezetett eredményre,

⁸¹⁶ A Palánk, Szeged egykori városrésze a városmagot jelentette. Itt az egykori Nőegylet (ma Hági Udvar és Étterem, a Kelemen László utcában) telkét kapta az épület.

⁸¹⁷ <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/314863#> Bainville József gyászjelentés (megtekintve: 2020. 10. 10.)

⁸¹⁸ HABERMANN Gusztáv: *Személyi adattár a szegedi polgár-családok történetéhez. Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 19. Szeged. 1992. p. 15-16.

⁸¹⁹ *Szegedi Híradó*. 1864. szeptember 14. 6. évf. 74. sz. p. 88. A tervrajz felkutatására tett erőfeszítés egyelőre nem hozott eredményt.

⁸²⁰ *Szegedi Híradó*. 1865. november 16. 7. évf. 92. sz. p. 158.

⁸²¹ *Szegedi Híradó*. 1879. december 23. 21. évf. 225. sz. p. 585.

az új színház helyét a Tisza-parton jelölte ki a bizottság. A Fellner és Helmer iroda ajánlata 1881 júniusában érkezett be a városvezetéshez, az építkezés 1882-ben kezdődött. Az ünnepélyes megnyitóra 1883. október 14-én került sor, Ferenc József jelenlétében. Erre az alkalomra Szabados János megírta a *Szeged ünnepén* című vers-párbeszédet, amelyben Szegedet Nagy Ibolyka, Részvétet pedig Hunyadi Margit szavalta el.⁸²² Az uralkodó a megnyitó előtti napon, díszes felvezetés kíséretében érkezett meg Szegedre, a színházban aznap este próbaelőadást tartottak.⁸²³ A *feltámadt Szegedről* emléklap is készült, Aggházy Gyula jóvoltából. Az allegorikus ábrázoláson már az új színház is helyet kapott.⁸²⁴ Október 14-én az udvari ebédet követően, este immár az uralkodó jelenlétében került sor az ünnepélyes díszelőadásokra, Szabados fent nevezett *Prológját* követte Pósa Lajos *Prológja* Lánczy Ilka előadásában. A bemutató darab Dóczy Lajos *Utolsó szerelmének* előadása volt.⁸²⁵ A város teljes díszkivilágításba borult a nagyszabású alkalomra. Alig két évvel később, 1885. április 22-én tűz ütött ki az épületben – a fából épült zsinórpaddás kapott lánggra. Az újjáépítés még ebben az évben megkezdődött, az átadásra 1886. október 2-án került sor: „A megnyitáson Csiky Gergely *Prologját szavalta Nagy Ibolyka, a nemzeti színház tagja; az »Arany ember«, a »Csikós« és a »Koldusdiák« egy-egy felvonása került színre. Jelen voltak a Tisza testvérek, kik a vendégek fődíszét, s az ünnepeltetések középpontját képezték.»⁸²⁶*

A szegedi színház épülete szerencsére komolyabb sérülést nem szenvedett el az átadása óta eltelt időben. legutóbb 2019-ben került a hírekbe, amikor a szeptemberi vihar az épület tetejének rézborítását, de helyenként a tető deszkáit és a villámhárítót is megszagatta (17.16. ábra). A színház tetőszerkezetének első rekonstrukciójára egyébként 1978-ban került sor, a felújítást a Délép – Darvas Tamás, Maár Márton és Szekeres Mihály vezetésével – végezte. Az épület 1986-ban, éppen a százéves évfordulóra esett át teljeskörű rekonstrukción, ami a modernizáció ellenére az épület eredeti karakterének megőrzésére irányult. A tervezőcsapat olyan, viszonylag jelentéktelennek tűnő, ám mégis rendkívül fontos részletekre ügyelt, mint a páholyokban elhelyezett kiemelhető gipszdíszek – ennek célja, hogy egy későbbi karbantartás során a falat ne kelljen ismét kivésni. A színpadtérben a fa állványokat fémmre cserélték, a közönségforgalmi területeken a nézőtéri földszintet egybenyitották a két felső szinttel, ezáltal a

⁸²² *Budapesti Hírlap*. 1883. október 14. 3. évf. 283. sz. p. 155-156.

⁸²³ *Budapesti Hírlap*. 1883. október 14. 3. évf. 283. sz. p. 158.

⁸²⁴ *Budapesti Hírlap*. 1883. október 14. 3. évf. 283. sz. p. 164.

⁸²⁵ *Budapesti Hírlap*. 1883. október 14. 3. évf. 283. sz. p. 175.

⁸²⁶ *Ország-Világ*. 1886. október 9. 7. évf. 41. sz. p. 657.

nézőtérrel egyenrangú színvonalas fogadótér alakult ki. Mindeközben a fa bejárati ajtókat és a belső tér szélfogóit üvegajtókra cserélték.⁸²⁷

6.2.4. Fiume színháza

A legelső feljegyzések a 17. századból származnak: a jezsuiták által alapított iskola, a Collegio della Compagnia di Gesù 1627-ben kezdte meg működését, és az első előadásra 1629-ben került sor. Az előadásokat a kollégiumban és az újonnan nyílt S. Vito templomban tartották.⁸²⁸ Ezt leszámítva 1780-ig más forrás nem igazán számol be színházi aktivitásról a városban, pontosabban az 1700-as évekre vonatkozó dokumentumok eltérő dátumokat jelölnek meg. Borovszky 1759-től a Gerliczy József tulajdonában álló, a Csillaghoz címzett vendéglőt említi, amit 1784-től a város közönsége kibérelt tőle évi 300 forintért. A színház a Via del Municipion állt.⁸²⁹ Valójában Gerliczy csak később lehetett a hely tulajdonosa, mivel ezt a szerződést egy másik tanulmány szerint Giuseppe Bono (véltetően Bobo József) köthette meg a várossal, aki cserébe két páholy használati lehetőségét kapta meg.⁸³⁰ A bérleti díj összege évi 300 forint volt, a város a teátrum fenntartására évi 400 forintot fordított. Gerliczy 1790-től vált a fogadó tulajdonosává, ekkor a megkötött szerződést is pontosították – a következő tíz évben előadásokat és bálokat rendezhetett, társulatot szerződtethetett és a jegyárakból befolyt összegből a helyi kórházat támogatnia kellett.⁸³¹ Ez a színház ebben a formában 1805-ig üzemelt, 1820-ban lakóházként épült át. Ettől korábban, 1750-es években, a városfalon kívül álló, saját költségen emelt, színházi funkciót ellátó épületekről esett szó.⁸³²

1799-ben Adamich András Lajos (1766-1828; *17.19. ábra*) ajánlatot tett egy színház építésére, saját költségén, a szerződéskötésre 1804. február 18-án került sor. Ez az épület a későbbi városi Takarékpénztár helyén állt, a kikötőben, a későbbi Adamich téren, 1805. október 3-án nyílt meg. Egy évvel később az első emeletére kaszinó került, és egészen 1848-ig működött ebben a formában, 1834-től a város bérelte ki évente 2700 forintért, majd 1845-ben megvásárolta azt.⁸³³ A teátrumhoz készült egy terv, ami 1798. december 28-ra datált

⁸²⁷ *Interjú a Délép építészeivel. Délmagyarország.* 1986. október 4. 76. évf. 234. sz. p. 7. és a képanyag: p. 5.

⁸²⁸ MARSETIČ, 2003. p. 25.

⁸²⁹ Ha a szöveg és egy 1913-as térkép alapján helyesen azonosítottam az utcaneveket, akkor ez a terület ma az Adamičeva ul. és a Jadranski trg. sarkán álló terület lehetett. *Fiume és a magyar-horvát tengerpart. Színház és zeneművészet Fiumében.* In: BOROVSZKY-SZIKLAY, 2004. p. 19.

⁸³⁰ MARSETIČ. 2003. p. 27.

⁸³¹ BOROVSZKY-SZIKLAY, 2004. p. 148.

⁸³² GIGANTE, Silvino: „*Il teatro dei nostri bisnonni*”. In: *Eu/lettino della Deputazione fiumana di Storia patria.* vol. II. Il Municipio. Fiume. 1912. p. 112.

⁸³³ BOROVSZKY-SZIKLAY, 2004. p. 149.

(17.20. ábra).⁸³⁴ A színházról rövid leírás A *Pesti Divatlap* 1846-os számában is található: „[...] van igen csinos és tégés színháza, 90 páholylyal, mellyet a derék polgártárs Adamich emelt; a pesti nemzeti színháznál jóval nagyobb, s mégis majdnem mindig tömve van.”⁸³⁵ A színház körülbelül 1600 fő befogadására volt alkalmas (17.21. ábra).⁸³⁶ Maga az épület 1883-ig állt: bontására Fellner és Helmer felmérése alapján került sor, mivel olyan magas lett volna a javítási költség, hogy a városvezetés egy új teátrum felépítése mellett döntött. Ez az Adamich, később Polgári Színház közelében épült fel, az Ürményi téren, és a régi színház bontása egybeesett az új színház építésének kezdetével. A megnyitóra, 1885. október 5-én délután 4 órakor Verdi: *Aida* című operájával került sor. A darabot előadó társulatot két hónapra szerződtette a város, ebben az időszakban felváltva játszották az *Aida* és a Ponchielli: *La Gioconda* című darabokat.⁸³⁷

A legtöbb színház utóéletében, ha szerencsésen meg is úszta az átadása óta eltelt évtizedeket, olyan technikai változások történtek, amik a legtöbb esetben több változtatást tettek szükségessé. A vizsgált színházak közül az egyetlen kivételt talán Fiume színháza képezi. Az épülettel kapcsolatban a Klimt-Klimt-Matsch által festett előcsarnoki és mennyezetfreskó a legizgalmasabb, mivel szerencsésen fennmaradt és ma is eredeti helyén látható: 2021-ben a falképeket eltávolították – 1885 óta először – és a rijekai Városi Múzeumban állították ki restaurálásukat követően. A kiállítás után a képek a színházba kerültek vissza. A színházat éppen 2020-ban, a koronavírus járvány okozta lezárások idején renoválták – újrafestették a különböző helyiségeket, a nézőtéri csillárt alaposan letisztították, modernebb színpad- és hangtechnikai rendszer kiépítésére, valamint a kábelek megfelelő elvezetésére került sor (17.22. ábra).⁸³⁸ 1913-ban a teátrum Giuseppe Verdi nevét kapta, ezt az azonban 1945-ben megváltoztatták, és a horvát zenetörténet egyik legjelentősebb zeneszerzőjéről, Ivan Zajc-ról nevezték el az épületet.

6.2.5. Pozsony színháza

A színjátszás alapjait Pozsony városában a jezsuita rend fektette le: bár 1586-ban már kísérletet tett egy iskola megalapításra a városban, ennek megvalósítására csak 1626-ban

⁸³⁴ MARSETIČ, 2003. p. 28-30. A dokumentum eredetije a Split-ben található a városi örökségvédelmi archívumban. A. L. Adamich: *Piano del Teatro nuovo da erigersi nel sito dell'attuale Corpo di Guardia in Fiume* (L'archivio per la Conservazione dei Beni di Spalato)

⁸³⁵ *Pesti Divatlap*. 1846. április 16. 16. évf. 16. sz. p. 311.

⁸³⁶ *Vasárnapi Ujság*. 1869. szeptember 12. 37. sz. p. 506.

⁸³⁷ *Kőrösi Sándor: A magyar tengerparton*. In: *Budapesti Hírlap*. 1885. október 2. 5. évf. 270. sz. p. 2.

⁸³⁸ A színház honlapjáról. <https://hmk-zajc.hr/en/were-renovating-alone/> (megtekintve 2023. 03. 22.)

kerülhetett sor. A jezsuita iskola alapkövét csak 1633-ban tették le, ennek ellenére 1627-ben az ide telepedett szerzetesek már megkezdték a tanítást. Az előadásokat kezdetben az iskola ebédlőjében, a rendházzal szomszédos téren, valamint a kihelyezett oltárokhoz tartozó ideiglenes színpadokon mutatták be. 1672-től az evangélikusok által használt Szent Salvator templomot használhatták, így az előadások helyszíne is ide került át: a hajó északi oldala állandó színpadot, míg a szemben található déli oldalon a nézők számára kialakított emelvény állt.⁸³⁹ Az előadások nyelve a latin mellett német, magyar és szlovák volt.⁸⁴⁰

A következő mérföldkövet Mária Terézia (1717-1780) uralkodása jelentette. Megkoronázására 1741. június 25-én került sor a pozsonyi Szent Márton-dómban. Ennek színháztörténeti szempontú jelentősége, hogy a jeles esemény alkalmával egy kocsmával – az „Arany hajóhoz” – egy három emelet magas faszínház épült, ahol elsősorban operát játszottak osztrák és német társulatok. Az átmeneti színház a mai városi színház mellett állt, a Palackého és Jesenského ulica között álló telken, a mai Notre Dame mellett – Kostol nanebovzatia Panny Márie. Az épület ráadásul – bár messzebb esett a vártól, ugyanakkor a koronázási ceremónia fontos helyszíne volt, az esemény befejezésére, az eskütételre ugyanis ezen a helyen került sor. (17.23. ábra)⁸⁴¹ Az 1750-es években a Mihály kapu mellett állt ideiglenes színház, az 1760-as években az úgynevezett Tábornok-ház mögött épült fel egy színház, ahol azok a családok állandó páholyigényt tarthattak fenn, akik az építési költségekhez hozzájárultak.⁸⁴²

Az első igazi kőszínház felépítésére 1774-1775 között került sor, gróf Csáky György kezdeményezésére (17.24. ábra). Építésére Walch Máté (Matthias Walch) mestert szerződtette, aki ebben az időszakban több megbízást is teljesített Pozsonyban – Csáky György gróf palotáját, illetve a pozsonyi Grassalkovich-palota tervei mellett az Erdődy család számára is több palota tervét készítette el. Az építőmester neve azért is jelentős, mert Pozsonyban, szintén Walch megbízásával, Erdődy János magánszínházat építtetett palotájában, ahol operatársulatot tartott fenn, ami 1785-től kezdte meg a működését.⁸⁴³ Erdődy János maga is adományozóként

⁸³⁹ STAUD Géza: A magyarországi jezsuita iskola színjátékok forrásai I. 1561-1773. A MTA Könyvtárának kiadása, Budapest, 1984. p. 366.

⁸⁴⁰ KILIÁN, 2002. p. 70-75. Az előadásokat a rend 1773-ban történt feloszlásáig megtartották.

⁸⁴¹ HABERLANDOVÁ-KRISTEKOVÁ, 2021. p. 116. A Pozsonyi Koronázási Napok minden év augusztusában megrendezésre kerül, és az egykor itt megkoronázott uralkodók útvonalán vonul végig a kosztümös csoport, az útvonalat a burkolaton látható kis bronz koronák jelölik. Az ünnepség keretein belül mutatják be a koronázási eskü szertartását, ahol az uralkodó lovával két lábra állva, kardjával a négy égtáj felé suhint, így esküdött meg arra, hogy országát védelmezni fogja.

⁸⁴² A pozsonyi színház története. In: *Pesti Hírlap*. 1886. szeptember 23. 8. évf. 264. sz. 4. Ugyanabban a cikkben egy 17. századi játszóhelyet is említ a szerző a Weitenhofban, a Ferenciek terén.

⁸⁴³ BUBRYÁK Orsolya: *Walch Máté és a pozsonyi Erdődy-palota*. In: *Kő kövön. Stein auf Stein. Dávid Ferenc 73. születésnapjára*. Vince kiadó. 2013. p. 642-643. (továbbiakban BUBRYÁK, 2013)

járult hozzá – 1500 forinttal – a pozsonyi Városi Színház építéséhez. Csáky György szerződése Walch Mátéval rendelkezésre áll, erre Bubryák Orsolya tanulmánya szolgál hivatkozással: a gróf és a város között létrejött irat kiköti, hogy a színház felépítéséért cserébe családját örökös jog illeti meg az első emeleti második páholyba.⁸⁴⁴ Emellett Csáky feltétele volt, hogy a város ingyenes telek biztosításával teszi lehetővé az építkezést – így épült fel az első teljesen szabadon álló, barokk színház a pozsonyi városfalon kívül, az egykori Koronázási domb közelében. A hosszúkás öttengelyes épületet a bejárat előtt nyújtott négyoszlopos portikusz tagolta, koronázópárkánya barokk karaktert adott az épületnek. A színház mögött, annak folytatásaként csatlakozott a redoute és kávézó egysége a főépülethez. Alaprajzát tekintve U alakú nézőtér, illetve keskeny előcsarnok jellemezte. A megnyitóra 1776. november 9-én került sor.⁸⁴⁵

A színház 1880-ra elavulttá vált: felmérését a Fellner és Helmer iroda végezte. Nagymértékű tűzveszélyesség és szerkezeti problémák álltak fenn, aminek javítási költsége magasra rúgott volna. Állítólag 1879-ben a táncterem mennyezetéről egy darab a földre esett, de szerencsére személyi sérülés nem történt: a veszélyt a városi főmérnök, Anton Sendlein is megerősítette.⁸⁴⁶ A város ezért egy új színház felépítése mellett döntött, a felmérést végző Fellner és Helmer iroda kapta a megbízást. Az építkezés azonban csak évekkel később, 1884-ben, a régi épület bontásával kezdődött. Az új színház a régi teátrum telkére épült fel, megnyitójára 1886. szeptember 22-én került sor. Mergl Károly, Pozsony polgármestere köszöntötte a fővárosból Pozsonyba vonattal érkező vendégeket: a miniszterek közül Tisza Kálmán, Trefort Ágoston, Harkányi frigyos, Hieronymi Károly, Prileszky Tádé, Bohus Zsigmond és Dégen Gusztáv voltak jelen, valamint gróf Keglevich István, mint a Nemzeti Színház és az Opera intendánsa és Jókai Mór (1825-1904), író is.⁸⁴⁷ A korabeli folyóiratokból derült ki, hogy a színház megnyitásának tiszteletére a régi és új színház történetéről *Töredékek* címen adott ki füzetet Samarjay Károly – a bevételt pedig a városi színpártoló alap javára ajánlotta fel.⁸⁴⁸

Az ünnepség a zárókő elhelyezésével és a kulcsátadással kezdődött, majd a vendégek a köszöntést és a felvonulást követően díszebéden és sétakocsikázáson vettek részt. A díszelőadáson Berlioz, a *Rákóczi-indulóra* készült átíratát követően Jókai Mór *Prológját* –

⁸⁴⁴ BUBRYÁK, 2013. p. 652-653. A tanulmány 23-as és 71-es jegyzetében. A hivatkozott iratok a bécsi Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv intézményében találhatóak.

⁸⁴⁵ *A pozsonyi színház megnyitása*. In: *Pesti Hírlap*. 1886. szeptember 23. 8. évf. 264. sz. p. 4.

⁸⁴⁶ HABERLANDOVÁ, Katarína-KRIŠTEKOVÁ, Laura: *Theatre Architecture in Bratislava in the Context of Cultural-Social Changes, Urban-Planning Concepts and Architectural Innovations over Three Centuries*. In: *Cultural and Artistic Transfers in Theater and Music: Past, Present, and Perspectives*. Bratislava. 2021. p. 120. (továbbiakban HABERLANDOVÁ- KRIŠTEKOVÁ, 2021)

⁸⁴⁷ *Pesti Hírlap*. 1886. szeptember 23. 8. évf. 264. sz. p. 5.

⁸⁴⁸ *Nemzet*, 1886. szeptember 12. 5. évf. 1450. sz. p. 5.

Lidércfények – hallgatta meg a közönség Nagy Imre előadásában. Az est fő előadása a *Bánk Bán* opera volt, amit maga Erkel Ferenc (1810-1893) vezényelt. Az előadást újabb ünnepi lakoma követte.⁸⁴⁹ A magyar előadásokkal megtartott ünnep ellenére azonban fontos megjegyezni, hogy a színházban elsősorban német társulat játszott. 1899 tekinthető korszakhatárnak, ezt követően a magyar nyelvű előadások kerültek előtérbe a városban, egészen az első világháború végéig.⁸⁵⁰

1920-tól a színházat nem használták tovább magyar társulatok, a Szlovák Nemzeti Színház székhelye lett. 1934-ben a színpadi berendezések modernizálására, és a főhomlokzati szobrok cseréjére került sor: a homlokzatról az eredetileg ott álló mellszobrokat eltávolították, helyükre cseh és szlovák személyek szobrai kerültek volna, amennyiben elkészülnek. Mivel erre nem került sor, 1972-ben, a színház alagsorában álló eredeti mellszobrokat restaurálták – Vörösmarty büsztje nem került elő, helyére Mozart képmását helyezték el – és 2003-ban ezeknek a másolatai kerültek az épület ocúlusába (17.27. ábra).⁸⁵¹ Az 1949-es rekonstrukció a bombázások miatt megrongálódott épületrészek javítására fókuszált, a teljeskörű felújításra 1969-1972 között került sor – a hátsó homlokzat elé ekkor került az új, a homlokzatot teljesen eltakaró épületegység, amiben irodák és öltözők kaptak helyet, és a belső térben egybenyílik a történelmi épülettel (17.29.-17.30. ábra). Az egység tervezője Vladimír Hazucha volt, a kivitelezést a pozsonyi építőipari vállalat – Stavoprojekt Bratislava – végezte. A színházat az utóbbi években külső társulatok bérelhették ki, a COVID-19 okozta lezárások óta az épület kihasználatlan, üresen áll, újabb rekonstrukcióját tervezik, ehhez a falkutatás az épületbelsőben és külsőben már megtörtént.⁸⁵² 2007-ben adták át a Szlovák Nemzeti Színház új épületét, amit Martin Kusý, Pavol Paňák és Peter Bauer terveztek (17.35. ábra).

6.2.6. Tata kastélyszínháza

Az Esterházy családfán nyomon követhető, hogy a família 1613 után három ágra szakadt: a fraknói, cseszneki és zólyomi ágazatra. Jelen fejezet a fraknói ágat tekinti át vázlatosan, a tatai uradalomhoz kapcsolódó vérvonallal. A köznemesi családból származó Esterházy Miklóst (1583-1645) 1624-ben nádorrá választották, majd 1626-ban megkapta

⁸⁴⁹ *A pozsonyi színház megnyitása*. In: *Vasárnapi Ujság*. 1886. szeptember 26. 33. évf. 39. sz. p. 632.

⁸⁵⁰ LASLAVÍKOVÁ, Jana: *Mestské divadlo v Prešporoku na sklonku 19. storočia*. Hudobné centrum. Historický ústav SAV. Bratislava. 2020. p. 12-13. (továbbiakban LASLAVÍKOVÁ, 2020)

⁸⁵¹ *Prágai Magyar Hírlap*. 1936. október 11. 15. évf. 233. (4082.) sz. p. 2.

⁸⁵² Az alábbi információk a személyes látogatás alkalmával hangoztak el, 2022. szeptember 9-én. A falkutatás nyomai az emeleti loggián és az egykori foyerben is láthatóak. Köszönöm a lehetőséget és a bemutatót Andrej Kálmannak és Martin Gazdíknak.

Fraknó örökös grófja címet. Édesapja, Esterházy Ferenc (1532-1604), pozsonyi alispán volt, Galántán birtokolt kastélyt. Fia, Miklós nádor 1626-ban az ugod-devecseri uradalmat szerezte meg, második felesége, Nyáry Krisztina révén, királyi adományként. Mindeközben folyamatosan gyarapította birtokait – Pápa, Gesztes, Ozora –, így halálát követően a kismartoni és fraknói uradalmak mellett több zálogban tartott birtokot is örököseire hagyott.⁸⁵³ Ekkor Tata még nem szerepelt a helyszínek között. Fiai közül Pál (1635-1713) Fraknó és Kismarton ura, Ferenc (1641-1683) pedig Sempte és Pápa főkapitánya lett. Ferenc grófnak három fia született, akik közül az eredetileg papi pályára szánt József (1682-1748) nevét szükséges kiemelni, – két másik testvére Antal (1676-1722) és Ferenc (1683-1754) – aki a teológiai tanulmányai elhagyását követően az uradalom fejévé vált, majd a Rákóczi-szabadságharcot követően – ahol az elsőszülött Antal a fejedelem táborához csatlakozott és ezért birtokaitól megfosztották, ami testvéreihez került át – hűségük okán Gesztes várát nyerték adományként, valamint megerősíthették javaikat, Pápa és Ugod várát.⁸⁵⁴

Tata 1727-ben került a család birtokába. József elsőszülött fia javára majorátust létesített, vagyis halálát követően elsőszülötként férfiágon örökölhette a három uradalmat – Tatát, Gesztest és Semptét. Mivel azonban fia, ifjabb József (1714-1762) gyermektelenül hunyt el, ezért hosszas jogi procedúra révén – amelyre jelen alfejezet nem tér ki – birtoka végül nagybátyja fiára, Esterházy Miklósrá (1711-1764) szállt. Ő volt a család tatai ágának igazi megalapítója, a kastély építtetője.⁸⁵⁵ Fiai közül – Ferenc (1746-1811) és János Baptiszt (1748-1800) – Ferenc lett a tatai uradalom feje, azonban gyermek híján az örökössé János Baptiszt fia, Esterházy Miklós János (1775-1856) vált. Fiai, Miklós Ferenc (1804-1885), Pál Ferenc (1805-1877) és Móric Miklós (1807-1890) közül az elsőszülött fia örökölt, majd az ő fia, Miklós József (1839-1897) vihette tovább az uradalmat.⁸⁵⁶

6.2.6.1. Esterházy Miklós József (1839-1897)

A londoni születésű gróf fiatalon, 1861-ben már katonai szolgálatot teljesített, 1868-ban főhadnagyi tisztséget ért el, majd édesapja halálát követően vette át a tatai uradalom irányítását, 1885-től.⁸⁵⁷ A hadseregben is lovaskatonaként szolgált, 1862-ben, mint úrlovas regisztráltatta

⁸⁵³ FÜLÖP Éva Mária: *Az Esterházy család birtoklása* Tatán. In: KÖVESDI-VIRÁG, 2022. p. 56-57. (továbbiakban FÜLÖP, 2022)

⁸⁵⁴ FÜLÖP, 2022. p. 61.

⁸⁵⁵ FÜLÖP, 2022. p. 63.

⁸⁵⁶ ESZTERHÁZY, 1901. p. 160-167

⁸⁵⁷ Gróf ESZTERHÁZY János: *Az Eszterházy család és oldalágainak leírása*. Athenaeum R. Társulat. Budapest. 1901. p. 163-164. (továbbiakban: ESZTERHÁZY, 1901)

magát a Magyar Lovaregyletnél.⁸⁵⁸ A gróf versenyzőként nemcsak Budapesten, hanem Pozsonyban, Bécsben, Berlinben is részt vett, kiemelkedő eredménnyel: a német versenylap, a *Sporn* 1869-es kimutatása szerint 27 győzelmet és 12 második helyet tudhatott magáénak, mindezt az eredményt kevesebb mint tíz év alatt érte el.⁸⁵⁹ A versenyekre Tatán angol telivér lovakat tenyésztett, miközben édesanyja, Plettenberg Marianna révén a következő birtokok tulajdonosa is volt: Mieting, Nordkirchen, Davensberg, Meinhövel, Lacke, Seeholz, Buxfort, Grothaus, Alrot és Hanselberg.⁸⁶⁰ A tatai birtok elhelyezkedése és a telek adottságai megfeleltek a gróf hobbijának meghonosítására: amellet, hogy istállókat és versenypályát létesített a városban, néhány év alatt az Osztrák-Magyar Monarchia egyik fő lóversenysport központjává tette azt. Ehhez nemcsak az uradalom jövedelme és a gróf anyagi lehetőségei járultak hozzá, hanem Tata elhelyezkedése is: a Budapest-Bécs között haladó főút mentén épp a két lóversenyközpontot kötötte össze. Jelentőségét kiemeli, hogy a korabeli német irodalom is számontartotta érdemeit: Graf Carl Gustav: *Wrangel Ungarns in Pferdezucht* című kötetében írt róla és Tatáról.⁸⁶¹

A gróf 1897-ben hunyt el, kilenc évvel a színház megnyitóját követően. A korabeli napilapok halálhírének közlésekor életéről, valamint gyógyíthatatlan betegségről számoltak be.⁸⁶² Gyakran került a kritikusok keresztútjába, mivel németpártolót, a magyar érdekek ellenségét látták benne, annak ellenére, hogy alapvetően nem vett részt az Osztrák-Magyar Monarchia politikai életében.⁸⁶³ Bár kezdetben túlsúlyban voltak a színházban bemutatott német darabok, azonban a színlapokat megismerve látható, hogy magyar nyelvű előadások is szerepeltek a gróf repertoárján.⁸⁶⁴ Temetésére 1897. május 10-én került sor.⁸⁶⁵ Hagyatékának egy részét – a lovait és borait – 1897. június 14-én bocsátották árverésre.⁸⁶⁶ Az év egyik

⁸⁵⁸ A Magyar Lovaregylet – Jockey-Club – 1827-ben alapított, budapesti székhelyű egyesület volt. Célja, hogy a lóversenyeken elnyerhető díjak segítségével további versenylovak tenyésztésére ösztönözze a klub tagjait. Az alapítók elsősorban gróf Széchenyi István, gróf Károlyi Lajos, gróf Hunyadi József és báró Wesselényi Miklós voltak, összesen megközelítőleg 170 tagot tartott nyilván. Az Egylet ma is létezik, facebook oldaluk elérhető. A Pallas Nagy Lexikona, elérhető: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/> (megtekintve 2022. 11. 28.)

⁸⁵⁹ Dr. HECKER Walter: *Gróf Esterházy Miklós*. In: *Tata, Esterházy-kastély*. szerk.: Kövesdi Mónika-Virág Zsolt: *A Nemzeti Kastélyprogram tanulmánykötetei I.* NÖF NKFT. Budapest. 2022. p. 309. (továbbiakban HECKER, 2022)

⁸⁶⁰ ESZTERHÁZY, 1901. p. 164.

⁸⁶¹ *Komorner Komitat (Komárom megye) – Totis*. In: Graf C.G WRANGEL: *Ungarns Pferdezucht in Wort und Bild*. Verlag von Schickhardt & Ebner. Stuttgart. 1894. p. 107-115.

⁸⁶² *Budapesti Hírlap*. 1897. május 8. 17. évf. 128. sz. p. 6.

⁸⁶³ *Ország-Világ*. 1897. május 16. 18. évf. 20. sz. p. 305.

⁸⁶⁴ A színlapok a tatai Kuny Domokos Múzeum Helytörténeti Gyűjteményének részét képezik. Ezúton is köszönöm Stegmayer Máténak, hogy megtekinthettem a dokumentumokat.

⁸⁶⁵ *Vadász- és Versenylap* 1897. május 12. 41. évf. 31. sz. p. 226.

⁸⁶⁶ A hirdetést Weber Rezső, uradalmi jószágigazgató jegyezte. *Budapesti Hírlap*. 1897. június 6. 17. évf. 157. sz. p. 31.

legfontosabb uradalmi eseményét – amelyre az előkészületek már folytak – már nem élhette meg: a hírhedt Császármanőver, az osztrák és német haderő Tatán megrendezett hadgyakorlatára 1897 szeptemberében került sor, amelyen a két uralkodó I. Ferenc József és II. Vilmos is részt vett (17.36. ábra)

6.2.6.2. A színház

Az ide érkező vendégek szórakoztatására épült fel a Helmer által tervezett tatai színház 1888-ban. Ez az épület eredetileg egy sörfőzőházként, később cukorgyárként funkcionált. A kutatás során sajnos kevés forrás fedezhető fel ezekre vonatkozóan, korabeli katonai felmérési és kataszteri térképek nyújtanak támpontot. Nagy segítség azonban, hogy a tatai Kastélyszínház mindinkább a kutatás középpontjába került az utóbbi években, így egyre több információ, vagy archív kép kerül elő ezzel kapcsolatban.⁸⁶⁷ Az Esterházy kastélyépület bemutatása nem tárgya jelen értekezésnek, azonban annyit fontos kiemelni, hogy annak építéstörténete és periódusai jól dokumentáltak, és a kastély 18. századi kiépítését Fellner Jakab készítette.

Az építész említése azért is fontos, mivel a *Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönyének* Havi füzetében, az 1930-ban kiadott számok között olvasható dr. Dornyay Béla tanulmánya Fellenthali Fellner Jakab tatai műépítéséről.⁸⁶⁸ Dornyay a tatai Kálvária-kápolnát Fellner munkájaként azonosította, majd a piarista Historia Domus alapján kijelentette, hogy az itt használt mészkőtufa anyagát a későbbi piarista rendházhoz kapcsolódó építkezéseknél is használták, valamint az uradalmi ház és sörház felépítésénél is.⁸⁶⁹ Ezek az épületek egy csoportban találhatóak a tatai Öreg-tó partján, az Első Katonai Felmérés (1782-1785) során készült térképen a tatai vár, az Esterházy-kastély és valószínűsíthetően a piarista rendház látható (17.37. ábra). Ezzel szemben a Bánhida és Tata-Tóváros közötti terület 1809-ben keletkezett térképe már egyértelműen feltünteti a piarista rendházat, így a kastéllyal szemben teljes bizonyossággal beazonosítható az egykori sörgyár épülete is.⁸⁷⁰

Herczeg Renáta tanulmányában megemlíti, hogy Tatán már a 18. század folyamán jelen voltak színházi előadások: 1791-ben Schwaiger Antal kapott fizetséget a sörfőzőházban berendezett színház díszleteinek elkészítéséért.⁸⁷¹ Az épület a térképek tanúsága szerint

⁸⁶⁷ *Thália Temploma Tatán* <https://www.youtube.com/watch?v=3jpcFZKHfzo&t=370s> (megtekintve 2022. 11. 30.)

⁸⁶⁸ DORNYAY Béla dr.: *Fellenthali Fellner Jakab tatai műépítéséről*. In: *Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönyének mellékletei*. 1930. 7. évf. 3-6. sz. p. 29-36. (továbbiakban DORNYAY, 1930)

⁸⁶⁹ DORNYAY, 1930. p. 38.

⁸⁷⁰ Bánhida és Tata-Tóváros közötti terület térképe 1809-ben [H IV a 1340/2]: <https://maps.hungaricana.hu/> (megtekintve 2022. 11. 29.)

⁸⁷¹ HERCZEG, 2022. p. 133.

szabadon álló épület volt. „Gyakran rendeztek Tatán multságokat, kerti ünnepélyeket, ilyen alkalmakkor színházi előadások zajlottak, baletteket adtak elő, egy-egy grófi látogatás vagy vendégek fogadása idején alkalmi építmények készültek, műsorok szerveződtek s az ezekre irányuló munkálatokban részt vettek a helyi mesteremberek is. Révhelyi Elemér által a grófi levéltárból kijegyzett számadásokból, összegzésekből ismerhetünk meg néhány ilyen jellegű eseményhez fűződő részletet. 1776 nyarán például egy diadalkapu készült, többek között festő, ácsmester vett részt a munkában. 1777 nyarán a komédiásoknak, muzsikuskoknak, balettosoknak, a parasztlakodalom résztvevőinek, a maskarásoknak történő kifizetések sorában újabb diadalkapu kerül említésre, ehhez a „Triumph-Porten”-hez Schwaiger szobrász készített két maszkot. Urasági látogatásokhoz kapcsolódva a bejegyzésekben általában az előkészítő munkákra, díszítésekre vonatkozó „Illumination” szót találjuk. Ezt a szót olvashatjuk egy 1785. július 12-i kifizetésről szóló bejegyzésben is, ahol Schwaiger képfaragó nevével is találkozunk. 1791. októberében is az „Illumination” szó jelenik meg a számadáskönyv tételei közt; Schwaiger Antal kapott kézhez fizetséget valamely látványosságot szolgáló munkájáért, valamint azért, mert a sörházban lévő teátrum berendezésén dolgozott; ugyanekkor zenészeknek, komédiásoknak is fizettek. [...] Schwaiger 1801-ben is készített fa-munkákat a sörfőző házban kialakított színházhoz, 1803-ban Radiel János tóvárosi festő végzett valamilyen festő-munkát ugyanitt.”⁸⁷²

Sajnos a cukorgyár keletkezéséről és működéséről is kevés ismert forrás áll rendelkezésre. A szabadon álló épület kialakulásában alapvető szerepe van a 19. század folyamán – különösen 1848-tól – végbemenő jobbágyfelszabadításnak, a hűbéri korszak lezárásának, és a polgáriásodás felé vezető út első lépcsőinek. Ehhez járult hozzá a 19. század ipari forradalma, amely gazdasági üzemek megteremtését tette lehetővé. Az uradalmak a saját kezelésben tartott majorokat bérbe adták, vagy házi kezelésben tarthatták, gazdasági alkalmazottak segítségével. Tatán ekkorra a zsidóság már letelepedett, és a helyi társadalommal együtt élő népcsoport volt, akiknek folyamatosan nőtt az ipari-gazdasági befolyása. A földesúri

⁸⁷² P. TÓTH Enikő: *Schwaiger Antal szobrász szoborművei a tatai Esterházy-uradalom területén*. In: *Arx-oppidum-civitas*. szerk.: Kishné Cseh Julianna. *A vártól a városig. Tata évszázadai. Annales Tataienses IV*. Tata, 2004. p. 114. Az idézett szövegben eredetijében található jegyzetek (169-175) forrása a Révhelyi jegyzetkből származik. Ez, a kutatók körében Révhelyi-hagyatékként emlegetett kézirat listája egyenértékű a levéltári primer forrásokkal. Révhelyi Elemér a grófi levéltár kutatók előtt elzárta részlegét tekinthette meg, erről jegyzeteket készített, és ennek egy részét 1941-ben kiadta *A tatai majolika története* címen. Sajnos a fenti teljes hagyatéki anyag megtekintésére nem volt lehetőség a kutatás során, azonban néhány oldalt megismerhettem Dobos Dorina, az Esterházy Kastély munkatársa, kutatója révén. Ezúton is köszönöm neki. A hagyaték nagy része a Kuny Domokos Múzeum tulajdonába került.

bérleményeken megszerzett pozíciójuk, a helyi kapitalizmus beindulása elősegítette fejlődésüket és vagyonosodásukat.⁸⁷³

A forrásokban 1851-es dátummal bukkan fel a cukorgyár épülete Tatán, Steiner Éliás és Ribarcz József vezetésével. Az egyik legfontosabb forrásdokumentum az 1852. június 18-án Szalay főbíró által megadott szabadalmi engedély. Az irat szerint a páros az országos helytartósághoz fordult szabadalmi engedélyért az általuk Tatán felállított cukorgyár kapcsán. A területet tizenkét évre vették birtokba gróf Esterházy Miklóstól. A sörházból való átalakítás nagyjából 40000 pengő forintba került, és a gyári alaptőkét a cukorgyártásban tapasztalattal rendelkező Ribarcz József szolgáltatta – háromszorosát a kötelező 30000 pengő forintos alaptőkének. Ribarcz a bécsi Mack Ignác féle cukorgyárban is érdekelt volt.⁸⁷⁴ A város kataszteri térképén látható, hogy az épület U alaprajzú, belső udvarral rendelkező terület volt.⁸⁷⁵ Ehhez az U alakhoz délkelet felől egy kisebb, hosszúkás téglalap alakú egység csatlakozott.

Bár primer forrásként nem használható, mégis vizuális támpontként szolgál Stech Alajos, piarista szerzetes Tatáról készült látképe, ahol a vár és a rendház között a nagytemplom, az Esterházy kastély és a cukorgyár épülete látható, utóbbit a magas, füstölgő kémény teszi jellegzetessé (17.39. ábra).⁸⁷⁶ Az épület 1872-ig működött cukorgyárként, egy 1854-es rövid újságcikk szerint 150 munkás dolgozott itt, és éves termelése 1700 mázsa volt, ami összehasonlítva a cikkben szereplő többi gyárral összehasonlítva közepesen alacsony teljesítmény.⁸⁷⁷ Mikor csődbe ment, a bezárását követően magtár lehetett, erre enged következtetni a *Budapesti Hírlap* cikke: „[...] csakugyan, a színház azelőtt cukorgyár volt, meg is bukott szerencsésen, okozva igen sok keserűséget a részvényeseknek. Hanem az régen volt, van 6-7 éve, azóta használták az épületet krumpli- és réparaktárnak, kocsiszinnek, istállóknak, azonkívül rom- és magtárnak is [...]”.⁸⁷⁸

A korabeli színlapok tanúsága szerint már ebben az épületben is tartottak színi előadásokat: a megnyitó előadásra 1888. május 7-én került sor, a színlapon a Tatai Várszínház

⁸⁷³ 1851-ben hozta létre Leopold Sándor tatai tímármester későbbi országos hírű börgyárának alapjait, valamint 1852-ben Wessel Sámuel a posztómanufaktúrát. IFJ. GYUSZI László: *Tata a polgárosodás útján (A zsidók szerepe a 19. és 20. század elején)*. In: *Komárom - Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 13-14. Tata 2008. p. 238. Köszönöm Lázár Ivettának, a tatai Esterházy Kastély múzeumpedagógusának, hogy felhívta a figyelmem a szakirodalomra.

⁸⁷⁴ ORTUTAY András: *Komárom megyei helytörténeti olvasókönyv*. Tatabánya. 1988. p. 224. 99. bejegyzés: *Cukorgyár létesül Tatán (1852. június 18.)*

⁸⁷⁵ A Habsburg Birodalom 19. századi kataszteri térképe, Tata városa. <https://maps.arcanum.com/hu> (megtekintve 2022.11.30)

⁸⁷⁶ Stech Alajos: *Tata látképe*. 1867. Olaj, vászon, 51,5x104 cm. Kuny Domokos Múzeum, Itsz. 72.1.1 <https://kunymuzeum.hu/stech-alajos-tata-latkepe/> (képjegyzékben)

⁸⁷⁷ *Pesti Napló*. 1854. augusztus 1. 5. évf. 1317. sz. p. 4.

⁸⁷⁸ *Budapesti Hírlap*. 1888. május 20. 8. évf. 140. sz. melléklete p. 25. Vagyis 1880 körül zárhatott be a gyár.

név olvasható, az épület befogadóképessége körülbelül 200 fő lehetett.⁸⁷⁹ Az új, Helmer által tervezett színház megnyitására 1889. október 4-én került sor: ez a dátum a színlapokon is látható arculatváltást hozott: az 1888-ban kelt színlapon előző évben külső palmettakeret fut körbe a lapon, belső sarokdíszítő elemekkel. Ebben egymás alatt tüntették fel a színház nevét nagybetűkkel (*17.40. ábra*). Két előadást tartottak, közöttük húsz perc szünettel. Az előadás dátumát kisbetűkkel, és címét ismét nagybetűkkel jegyezték. Mindkét műsorszám szereposztását, illetve a jegyvásárlási lehetőséget, a helyarat és a kezdést is feltüntették.⁸⁸⁰ Az 1889-es színlapon a keret egyetlen hullámvonalra csökken, finoman díszített sarokpontokkal. A fejlécben az Esterházyak ősi címere látható: a pergamenként csavarodó pajzs formában koronán álló koronát viselő griff, ami első jobb mellső mancsában kivont kardot, a másikban három piros rózsát tart. A színház titulusa és az információk elrendezése nem változott. A címerpajzs az 1890-es évben módosult az iratokon, a rajz egyszerűbbé, visszafogottabbá vált az előző grafikához képest.⁸⁸¹

A tatai Várszínház programjáról 1895. január 13-ig rendelkezünk információval, a fennmaradt színlapoknak köszönhetően. A gróf betegsége miatt vélhetően ez lehetett az utolsó év, amikor a teátrumban előadást tartottak. Esterházy Miklós József örökös nélkül hunyt el, így a tatai uradalom Esterházy Ferenc Miklós (1896-1939) birtokába került: Ferenc Miklós édesapja, Esterházy Ferenc (1859-1909) halálát követően Lobkowitz Anna Berta, Ferenc Miklós nagykorúvá válásáig kezelte a birtokot. A legenda úgy tartja, hogy az özvegy épp Ferenc Miklós védelmében bonttatta le a színházat 1913-ban. A Magyar Nemzeti Levéltár több leltári iratot is őriz, ezek egyikében Esterházy Mór és Esterházy Ferenc között zajló vita is olvasható, amelyből kiderül, hogy az örökösök nem kívántak a továbbiakban fenntartani egy kulturális létesítményt, amely szerintük a kastély költségvetését is jelentősen megterhelte volna: „*A színházi épület egymaga, anélkül, hogy abban színházi előadások is tartatnának, teljesen céltalan, és kulturális feladat betöltésére nem alkalmas. Ha pedig abban művészi színvonalra csak némileg emelkedő előadásokat tartanak [...] az oly roppant költségek is igényel, hogy azt a tatai uradalom [...] és a hitbizományi birtoknak hanyatlása fog előidézteni.*”⁸⁸²

Az 1897. évi leltárban a berendezés, a jelmez- és díszletraktár elemei megismerhetőek. Az 1927. évi leltárban már csak egyetlen feljegyzés található a színházzal kapcsolatban: „*a*

⁸⁷⁹ STAUD, 1964. p. 116.

⁸⁸⁰ A jelzés szerint a jegyárakból befolyt összeget jótékony célokra fordította a gróf.

⁸⁸¹ A színlapok a Kuny Domokos Múzeum Helytörténeti Gyűjteményében találhatóak Tatán. Ltsz. 2020.10.1-2020.10.13 valamint 2020.5.1-2020.5.26. Köszönöm Stegmayer Máténak a megtekintés lehetőségét.

⁸⁸² KÖVESDI MÓNKA: *A tatai kastély muzsikája* tanulmányának 447. oldali jegyzetében olvashatók jelen sorok. In: *Tata, Esterházy-kastély*. szerk.: Kövesdi Mónika-Virág Zsolt: A Nemzeti Kastélyprogram tanulmánykötetei 1. NÖF NKFT. Budapest. 2022. (továbbiakban: KÖVESDI, 2022)

Kastély tér 5. számú színház lebontatott és kitömegeltetett.”⁸⁸³ Az Országos Széchenyi Könyvtár Színháztörténeti Tárában több fénykép is található, amely elsősorban a korábban említett *Az ember tragédiája* díszlettervekről készült.⁸⁸⁴ A díszletek 1912-ben, a színház bontása előtt egy évvel, a Budapesti Színház műsoráról készült feljegyzésben is szerepeltek.⁸⁸⁵ A tatai színház felszerelése 1899-ben Esterházy Móric révén állítólag a pozsonyi – szintén Fellner és Helmer által tervezett – színházba került.⁸⁸⁶ 2001-ben a tatai kegyesrendi gimnáziumnak adományozott zsöllyét restaurálták, másolata ma a tatai Esterházy Kastély állandó kiállításán látható – korábban a Kuny Domokos Múzeum állandó kiállításán szerepelt.⁸⁸⁷ A színpad festett előfüggönyét szintén a piaristák kaphatták meg, de jelenleg ennek meglétéről nincs információ.⁸⁸⁸

A bontás vélt oka ellenére Esterházy Ferenc 1920-tól zenével foglalkozott, külföldi tanulmányait követően 1933-ban zenei doktorátust szerzett, 1935-ben Ausztria zenei kormánybiztosa volt. Tervét, hogy a salzburgi ünnepi játékokhoz hasonló nyári előadásokat szervezzen, 1933-ra sikerült megvalósítania Tatán. 1935-ig ez az esemény volt az egyik legjelentősebb kulturális program Magyarországon.⁸⁸⁹ Az uradalom utolsó birtokosa ifjabb Esterházy Ferenc Miklós (1924-2004) volt. Magyarországon a nagybirtokrendszert felszámoló rendelet 1945-ben lépett életbe.⁸⁹⁰

6.2.7. Budapest, Somossy Orfeum

6.2.7.1. Somossy Károly (1828-1903)

Ahogy a Népszínház esetében, itt sem lehet konkrét színházi előzményekről beszámolni. Somossy Károly életrajza ugyanakkor fontos adalék a mulató építéstörténetéhez. Somossy életrajza alapján egy igazán izgalmas, vállalkozó karakterű, ugyanakkor az illegális módszerektől sem visszariadó személy lehetett, aki a törvényt is kijátszotta, ha úgy hozta az

⁸⁸³ KÖVESDI Mónika, 2022. p. 437.

⁸⁸⁴ CZIBULA, 2014. p. 150. A kérdéses felvételek az OSZK-ban a SZT KE 12.297-306, valamint a SZT KE 13.630-639 jelzeten találhatóak.

⁸⁸⁵ *A Városligeti Színkör, 1889-1934.* szerk.: ALPÁR Ágnes. Színháztörténeti füzetek 79. Budapest. 1991. p. 111. Budapesti Színház 400. bejegyzés

⁸⁸⁶ PAPP, 2001. p. 389-390.

⁸⁸⁷ PAPP, 2001. p. 391.

⁸⁸⁸ *Uj Idők.* 1914. június 28. 20. évf. 27. sz. p. 721.

⁸⁸⁹ KÖVESDI, 2022. p. 437-443.

⁸⁹⁰ 1945. évi VI. törvénycikk a nagybirtokrendszer megszüntetése és a földműves nép földhözjuttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről. *Magyarországi Rendeleték Tára 1867-1945.* 1945. 79. évfolyam, Magyar Belügyminisztérium, 1946. p. 52.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1945/?pg=8&layout=s (megtekintve: 2022. 11. 28.)

élet: pénzügyi csalásokkal, sikkasztással vádolták, csődeljárás is indult ellene. Somossy neve a pesti éjszakai élettel kapcsolható össze, több korabeli cikk az éjszaka királyaként emlékezik meg róla, de a mai napig úgy jellemzik, hogy „*az ember, aki megtanította Pestet mulatni.*”⁸⁹¹

Valószínűleg Győrben született Carolus Singer néven 1828. március 28-án.⁸⁹² Tizennégy évesen állítólag elszökött otthonról, később pedig részt vett a szabadságharcban, 1848-ban. Vagyonának alapját a szóbeszéd szerint egy, a csatában lelőtt osztrák tüzérnél talált nagyobb összeg – 10000 forint – képezte, amit Görgey rendelete nyomán megtarthatott.⁸⁹³ A forradalom és szabadságharc leverése után visszatért Pestre, ahol csaposként helyezkedett el a Két Pisztoly fogadóban (17.43. ábra).⁸⁹⁴ Itt ismerkedett meg későbbi feleségével, Swoboda Franciskával (1837-1894). Bár az internetes forrásokban olvasható arra utaló forrás, hogy feleségét elhagyva szökött külföldre, de valószínűleg nem váltak el útjaik, legalábbis erre utal Rajna Ferenc (1861-1933), Somossy vejének visszaemlékezése.⁸⁹⁵ A 1870-es évektől több vállalkozás is kötődött nevéhez. Még 1866-ban felújította a Korona kávéházat – a Régi Posta utca és a Váci utca sarkán –, amihez egy legenda is fűződik, Károly, hohenzollerni herceghez kapcsolódóan.⁸⁹⁶ Emellett szerepet játszott a Gyapjú utcai Színház építésében is, legalábbis az előkészületi fázisban jelent meg a korábban is hivatkozott Szkalnitzky-féle orfeumterv.⁸⁹⁷

A következő beruházása az Anker-terem volt, aminek átalakítási terve fennmaradt 1869-ből, és ami műsorát tekintve már a későbbi orfeum közvetlen elődje lehetett (17.44. ábra).⁸⁹⁸ Ezt követte a Beleznay-kert: a hely a nevét az itt álló Beleznay-kastélyról kapta, és az Ankerhez hasonlóan már orfeumot üzemeltetett Somossy benne (17.45. ábra). Mindezzel párhuzamosan cirkuszi művezetőként is szerepelt, Renz, Carré, Ciniselli, Herzog és Derssin nevét emelte ki

⁸⁹¹ 8 *Órai Ujság*, 1938. január 25. 24. évf. 19. sz. p.4.

⁸⁹² A győri és pozsonyi (Carolus Borromeus Singer, 1828. augusztus 12.) és születésre is rendelkezésre áll forrás, így nehéz eldönteni, melyik lehet igaz: a *Pester Lloyd* 1892. június 30-i számában (p. 1) megjelent bírósági kivonat szerint Somossy 65 esztendő, de ez az adat valószínűleg hibás, hiszen akkor 1827 lenne a születési dátum, márpedig halálakor, 1903. március elején 74 éves volt, abban az évben töltötte volna a 75-öt. Rajnai Ferenc, Somossy vejének visszaemlékezésének utolsó sorai győri származást sejtetnek, a személyes kapcsolat ezt látszik igazolni. A wikiwand.hu Somossy Károly szócikkében fedezhető fel az a szlovák anyanyelvi kivonat, amely a pozsonyi származást hivatott igazolni: Slovakia Church and Synagogue Books. 1592-1935. Baptisms (Krsty) 1828-1831. (Inv. č. 30). p. 44. (17.42. ábra)

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R7W-9LG3?i=39&cc=1554443> (megtekintve 2023. 01. 03.)

⁸⁹³ Nekrológ Somossy Károlyról. In: *Magyar Génius*, 1903. március 8. 12. évf. 10. sz. p. 17.

⁸⁹⁴ A fogadó egykor a Magyar Nemzeti Múzeum mellett állt, 1870-ben bontották le, helyére a Pesti Hazai Első Takarékpénztár épülete került.

⁸⁹⁵ Rajnai Ferenc: *A pesti éjszaka királya*. In: *Világ*. 1923. augusztus 5. 14. évf. 175. sz. p. 9. Rajnai Ferenc Somossy Károly lányának, Somossy Fanni Franciska (1864-1940) házastársa volt.

⁸⁹⁶ A herceget állítólag Somossy elmaszkolta és biliárdozni hívta a kávéházban, így az őt kereső tisztek nem ismerték fel. *Világ*. 1923. augusztus 5. 14. évf. 175. sz.

⁸⁹⁷ Lsd. 65. jegyzet. A színház eredetileg osztott funkciójú épület lett volna.

⁸⁹⁸ HU BFL XV.17.b.312. 1495/1869

Rajnai visszaemlékezésében.⁸⁹⁹ Üzletvezető volt a Neue Welt és a Carlé-féle mulatókban, valamint orfeumot működtetett a Valero-ház kertjében is.⁹⁰⁰

Ahogy a főfejezet bevezetőjében is említésre került, a Nagymező utcában először egy átmeneti, nyári orfeumot bérelt, majd korábbi üzleti érdekeltségeinek egy részét eladva és feladva, beruházott három telek megvételére a Terézvárosban: így épült fel a Fellner és Helmer iroda tervei szerint a Somossy Orfeum.⁹⁰¹ Sokáig nem élvezhette a felépített mulatót, ugyanis nagy kiadásai – az orfeum költségei, a honoráriumok magasra rúgtak, életmódja költséges volt, és ez már a korábbi mulatók esetében is megmutatkozott – miatt hamar tönkrement, és a mulatót eladni kényszerült, sőt vád alá is helyezték visszaélés miatt.⁹⁰²

A mai Rákóczi híd budai oldalán még egyszer próbára tette szerencséjét: Konstantinápoly Budapesten néven nyitott hatalmas mulatótelepet, ám rövid időn belül ez is tönkrement (17.46. ábra).⁹⁰³ Somossy utolsó beruházása az egykori Király Színház volt – nevét új tulajdonosa, Beöthy László, 1903-ban adta, eredetileg ez is a Somossy Orfeum elnevezést kapta –, amit a Nagymező utcai Orfeum eladása után kapott életjáradék fedezett 1901-ben (17.47. ábra).⁹⁰⁴ Ezt a vételt nem élvezhette sokáig: 1903-ban hunyt el, ráadásul teljesen elszegényedve: „Jó is neki, hogy nincs itt. Mit is keresne ő abban a világban, amelyben Budapest éjszakájának fénye kialudt.”⁹⁰⁵

Somossy Károly ismert végrendelete 1897. január 28-án kelt, vagyis az orfeum eladása előtt: elsőszülött lánya, Somossy Irma (Frommer Zsigmondné) és férje, Frommer Zsigmond (Sigmund Frommer) örökölte volna a mulató vezetésének jogát, emellett vagyonát gyermekei között osztotta volna szét. A dokumentum német nyelven készült el, Dr. Stamberger Ferenc közjegyző hitelesítette.⁹⁰⁶ Mivel az orfeum tulajdonosa ekkor még Somossy Károly, így valószínűleg akkor még jelentősebb vagyonáról is rendelkezni kívánt, azonban 1899-ben

⁸⁹⁹ *Világ*, 1923. augusztus 5. 14. évf. 175. sz. p. 9.

⁹⁰⁰ Ezek alapvetően még bérlemények voltak. A Neue Welt eredetileg ugyanabban az újlipótvárosi térségben állt, ahol a Vígszínház később felépült. *Budapesti Hírlap*, 1903. március 3. 23. évf. 61. sz. p.7

⁹⁰¹ A konkrét előzményeket az építéstörténeti alfejezet részletezi, így a nyári orfeumot is.

⁹⁰² Az anyagi nehézségeit jól érzékelteti a https://www.wikiwand.com/hu/Somossy_K%C3%A1roly (2023. 01. 04.) szócikken található árverések jegyzéke, valamint a halálát követően egy 1903 májusában zajló per is, ahol a vádlottak padján Somossy lányai ültek. A vád értelmében elhunyt édesapjuk több tízezer forintot csalt ki több embertől kaució címszó alatt. *A Somossy-mulató bukása*. In: *Pesti Hírlap*, 1903. május 19. 25. évf. 136. sz. p. 15; illetve *Pesti Hírlap*, 1903. május 20. 25. évf. 137. sz. p. 16. A vádirat keletkezésekor Somossy még életben volt: lányai nevében járt el, az iratokat az ő aláírásuk jegyzi, ezért ők is vád alá kerültek, Somossy halálával pedig elsőrendű vádlottakká váltak. *Pesti Hírlap*, 1903. január 29. 25. évf. 29. sz. p. 20.

⁹⁰³ Az átmeneti épületegyüttessel bővebben Kovács Máté Gergely: *Konstantinápoly Budapesten* című könyve foglalkozik. TERC, Budapest, 2021.

⁹⁰⁴ Beszélgetés Somossy Károly lányával a Király Színház árverése előtt. In: *Ujság*, 1937. augusztus 1. 13. évf. 173. sz. p.21.

⁹⁰⁵ *Világ*, 1923. augusztus 5. 14. évf. 175. sz. p. 9.

⁹⁰⁶ A végrendelet jelzete: HU BFL VII.10.d.1903.0051, a közjegyzői hitelesítés jelzete: HU BFL VII.176.1897.0270

csődeljárás alá került, így az orfeumot eladni kényszerült – Albrecht Ferenc, majd 1901-ben Waldmann Imre vásárolta meg és üzemeltette. Az orfeum helyrajzi számához tartozó telekkönyvi betétben nyomon követhető az orfeum lefoglalása, a csődeljárás, az árverés, majd a telek tulajdonjogának átírása is.⁹⁰⁷

6.2.7.2. A Somossy Orfeum utóélete

A Somossy Orfeumot szerencsésen elkerülte a tűzvész, és a világháborúk során sem sérült meg jelentősen. Ennek ellenére olyan változások mentek végbe az épület belső és külső díszítésében, hogy ma már csak karakterében őrzi az egykori orfeum művészi kiképzését. Somossy Károly a jelentős kiadások miatt képtelen volt az orfeum hosszútávú fenntartására. 1899-ben Albrecht Károlynak adta át a tulajdonjogot, aki azonban már 1901-ben Waldmann Imrének adta tovább. Az intézmény neve ekkor változott meg először: Fővárosi Orfeum néven működött tovább. 1916-ban Keleti Ármin és Riebner Miksa lettek az orfeum vezetői, majd 1919-ben újabb tulajdonosváltást követően Bálint Dezső lett az új tulajdonos.⁹⁰⁸

Az első jelentős átalakításra 1922-ben került sor, Ben Blumenthal révén.⁹⁰⁹ A munkát Vágó László, Málnai Béla és Szentgyörgyi István végezte. Két jelentős változtatás történt: a nézőtér földszinti asztalai megszűntek, helyükre zártszékek kerültek, emellett az egykori télikertet különválasztották az épületről: így alakult ki a Moulin Rouge a színház szomszédságában (17.48.-17.50. ábra). Az új épület Fővárosi Színház néven nyílt meg, egy év múlva Fővárosi Operettszínház néven működött tovább. 1929-ben egy évig Fővárosi Művész Színház néven üzemelt, ezt követően ismét az Operettszínház nevet kapta vissza. 1936-ban a színház csődöt jelentett, új bérlő és új elnevezés következett: ez volt a Művész Színház 1942-ig. A második világháborút követően kapta vissza az Operettszínház nevet. 1970-1971-ben jelentős felújítást végeztek az épületben, a részletes tervdokumentációt Budapest Főváros Levéltára őrzi (17.51.-17.52. ábra).⁹¹⁰ 1996-tól kapta meg a ma is használt Budapesti Operettszínház nevet. Az egykori Moulin Rouge önálló intézményként működő egységét 2017-ben Kálmán Imre teátrum néven csatolták vissza a színházhoz, amihez egy új kávézót is

⁹⁰⁷ HU BFL XV.37.c.3526-29065 <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Telekkonyv/12002/> (megtekintve 2023. 01. 07.)

⁹⁰⁸ A Fővárosi Levéltári iratok között megtalálható Waldmann Imre lemondó nyilatkozata 1916-ból, emellett a telekkönyvi iratokban is nyomon követhető néhány tulajdonosváltás. HU BFL XV.37.c.3526–29065. A lemondó nyilatkozat jelzete: HU BFL VII.2.e.04307_1916.

⁹⁰⁹ *Színházi Élet* - 1921/38. szám p. 3.

⁹¹⁰ HU BFL XV.17.e.307. valamint HU BFL XV.17.d.329.029065; MOLNÁR Gál Péter: *A Moulin Rouge, avagy egy kávéház metamorfózisai*. In: *Kritika* 30. 2001/5. p. 14-20.

kialakítottak. Így, közel száz esztendővel később ismét egységes lett az egykori orfeum épülete (17.53. ábra).

6.2.8. Budapest, Vígszínház

6.2.8.1. Az alapítókról

A három alapító életútja mind kötődött valamilyen formában a színház világához. Ahhoz, hogy megérthessük, hogyan született meg a Vígszínház eszméje, érdemes e három személy életútjáról röviden szót ejteni. Fekete József (1854-1928) Kecskemétről származott, a városból, ahol már a 19. század első felétől igen erős volt a színház iránti mély elköteleződés.⁹¹¹ Tanulmányait külföldön, Berlinben és Lipcsében végezte – jog, államtudomány és bölcsészet területén –, majd hazatérését követően, 1878-tól a *Kecskeméti Lapok* szerkesztőjeként működött. Már külföldön is társadalmi és kritikai folyóiratot adott ki, *Deutsche Reichslaterne* címmel.⁹¹² Kezdeményezésére Kecskeméten Katona József tiszteletére minden évben ünnepélyt tartottak, ráadásul így közvetve a Katona Kör alapítását is elősegítette – bár ennek rendes és pártoló tagja sem volt az évkönyvben olvasható egyesületi tagok listája szerint.⁹¹³ 1884-ben Pesten telepedett le: itt alapította meg Hevesi Józseffel a *Magyar Salon* című folyóiratot, amely alapvetően irodalmi, művészeti, tudományos és társadalmi aktuális témák elfogulatlan, ám könnyed tárgyalását és annak bemutatását tűzte ki célul. Mindeközben Fekete fordítóként is dolgozott, elsősorban komédiákkal foglalkozott, mindemellett tudományos, nemzetgazdasági és társadalomtudományi munkáit is kiemelte a korabeli sajtó.⁹¹⁴ Kecskeméten néhány általa írt színművet, komédiát is előadtak – *A zuhany-kúra* (1872), *Szereti a feleségét* (1885), *Tudományosa* (1886).⁹¹⁵

Silberstein-Ötvös Adolf (1845-1899) Pesten született. Fekete Józsefhez hasonlóan Lipcsében tanult tovább egyetemen, bölcsészként végzett. Tanulmányait követően Lipcsében a *Tageblatt* és *Deutsche Allgemeine Zeitung* című lapokban közölték cikkeit, szerkesztőként a *Fremdenblatthoz* szerződött 1866-tól. Hírlapírói minőségében fontosnak tartotta, hogy a magyar műveket külföldön is megismertesse az olvasókkal, több fordítást is készített német

⁹¹¹ A kecskeméti színházi előzményeket a függelékben található fejezet részletezi.

⁹¹² *Egyenlőség*. 1893. január 27. 12. évf. 4. sz.

⁹¹³ A Kecskeméti Katona József Kör 1891-1892 Évkönyve. szerk.: Dr. KOVÁCS Pál. Kecskemét, 1893. p. 39-44. Katona József a drámaírói szerepe mellett Kecskemét főbírájaként egy közsínház felépítését kezdeményezte, sajnos sikertelenül.

⁹¹⁴ *Egyenlőség*. 1893. január 27. 12. évf. 4. sz.

⁹¹⁵ SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. Digitális verzió Arcanum: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/> (továbbiakban: SZINNYEI, megtekintve 2022. 12. 08.)

nyelven.⁹¹⁶ 1870-ben tért vissza Magyarországra, egy évig, 1870- és 1871 között Temesváron telepedett le, ekkor a *Temeswarer Zeitung* szerkesztője volt.⁹¹⁷ 1872-től újra Pesten élt, ekkor már a *Pester Lloyd* tárcaírója, és a *Pester Journal* vezércikkírójaként dolgozott. Önálló szerkesztőként 1874-től a *Pester Journal* rovatain tűnt fel, itt már kiadói minőségben. 1878-ban vette feleségül Denneberg Ernát, a budapesti német színház tagját, ám az asszony négy év után elhunyt. Egy gyermekük született. 1880-tól ismét a *Pester Lloyd* szerkesztőségében dolgozott, immár műfordítóként. Érdemeinek elismeréseként a Petőfi Társaság a tagjává választotta.⁹¹⁸

Gróf Keglevich István (1840-1905) Bécsben született, tanulmányait követően katonai pályán folytatta karrierjét, főhadnagy volt. Miután kilépett a hadseregből, feleségül vette Esterházy Angelikát, egy gyermekük született, ám később újraházasodott Lánczy Ilkával, akitől szintén egy gyermeke született. 1865-től a konzervatív párt tagjaként volt országgyűlési képviselő, de 1867-ben lemondott mandátumáról. A következő években gazdasági tevékenységei révén volt jelen a közéletben – Barsmegyei Gazdasági Egylet (Felvidék) élén –, illetve a magyar bortermelők országos szövetségének megalapításán dolgozott – sikertelenül.⁹¹⁹ 1884-től ismét a politikai életben tűnt fel, a Szabadelvű párt tagjaként. 1885-ben választották meg a Magyar Királyi Opera és a Nemzeti Színház intendánsának, 1887-ig, majd 1898-1902 között újból viselte a tisztséget. Első alkalommal éppen a Vígszínház alapítása körüli teendők miatt mondott le. A *Pesti Naplóban* közölt Országgyűlés rovatban az alábbi sorokkal jellemezték: „*Olyan politikus ez, aki a föltételes gárdisták közé tartozik, inkább meghal, mintsem megadja magát – idő előtt. [...] volt benne elég cinizmus, s az a ritka fűszer, amit akasztófa-humornak nevezett el az, aki először fölfedezte.*”⁹²⁰ 1905. május 29-én, párbajban vesztette életét, Hencz Károllyal szemben. A gróf fent is közölt elszántságáról tanúskodott, hogy a végzetes eseményre egy képviselőházi ülés szünetében kialakult szópárbaj miatt került sor: „*Ülés közben a képviselőház folyosóján történt, Návay Lajos beszéde után. A beszédet zajos helyesléssel fogadták az akkori koalíció tagjai, akik azután a szünet közben, a folyosón is nagyban ünnepelték Návayt. Keglevich István gróf arra ment éppen és a zajosan ünneplő csoport láttára elmosolyodott, mire Hentz Károly rászólt: – Mit nevet! Ezen nincs nevetni való.... Keglevich István gróf ezt vágta vissza: – Maga számár! – Maga meg kegydíjas*

⁹¹⁶ Az *Auf der Höhe* című folyóiratban például Mikszáth Kálmán novellakötetét ismertette, valamint egy elbeszélését is közölte német fordításban. *Ország-Világ*. 1882. 3. évf. 5. sz. p. 15.

⁹¹⁷ *Egyenlőség*. 1890. december 26. 9. évf. 52. sz. p. 16.

⁹¹⁸ SZINNYEI (megtekintve 2022. 12. 09.)

⁹¹⁹ SZINNYEI (megtekintve 2022. 12. 09.)

⁹²⁰ *Pesti Napló*, 1905. április 15. 56. évf. 105. sz. p. 3.

szarvasmarha! – felelte erre hirtelen haragjában Hentz Károly. Ez volt az az incidens, amely a lovagias eljárást maga után vonta.”⁹²¹

A három alapító életútja szépen rajzolja ki a Vígszínház megalapításához vezető kulturális hátteret. Ameddig a két író a művészi, irodalmi és társadalmi tapasztalatával, fordítói és írói tevékenységével járult hozzá az elképzeléshez, Keglevich rangja, politikai karrierje és erős személyisége a megfelelő társadalmi körök megszólítását és jó érvelési hátteret biztosított az ügynek.

6.2.8.2. A Vígszínház utóélete

Az egyik legszomorúbb katasztrófát a Vígszínház épülete szenvedte el. Az 1920-as években egy amerikai vállalkozó, Ben Blumenthal kezébe került, ebből az időszakból néhány felújítási terv érhető el a Kiscelli Múzeumban.⁹²² Ennek során készült el a színház nézőteréről az a fénykép, ami a viszonylagos eredeti állapotot őrzi, ugyanakkor jól látható, hogy a földszinti széksorokat átalakították a tervezők – az egy központi folyosó két folyosóra bővült, így három egységre tagolta az ülőhelyeket, valamint az állóhelyeket is zártszékekre cserélték.⁹²³

1945. január 16-án bombatalálatot kapott, ami leginkább a nézőteret érintette. A pusztításról több archív fénykép is készült, a nézőtéri kupola teljesen bedőlt, a tartószerkezet is eltört (17.57.-17.58. ábra). A színház tartószerkezete ma is őrzi az egykor becsapódó lövedék nyomát.⁹²⁴ A társulat átmenetileg a Radius Filmszínházba költözött (Budapest, Nagymező utca 22-24; 17.59. ábra), mindeközben a színház felújítási munkáinak is megkezdtek az előkészítését. A Vígszínházat 1949-ben államosították, a felújítás csak a katasztrófát követő ötödik évben kezdődött meg 1950-ben, Károlyi Antal és Kiss Tibor építész és Flach János belsőépítész tervei szerint.⁹²⁵ Az új belső téri kialakítás teljesen az 1950-es évek által elfogadott

⁹²¹ Faragó Jenő: *A halálos párbaj. 8 Órai Ujság*, 1929. november 13. 15. évf. 260. sz. A végzetes pillanatról így emlékezett meg a cikk: „Megkezdődött a viaskodás. Keglevich István cselvágásokkal kipróbálta ellenfele vívőerejét és amikor látta, hogy kitűnő vívóval van dolga, igen hevesen támadott. Hentz nyugodt maradt és folyton hátrált, ami szemmel láthatólag ingerelte Keglevichet. Hátrálás közben már közel jutottak a vívóterem ajtajához, amikor hirtelen bekövetkezett a katasztrófa. Keglevich heves primvágást mért ellenfelére, de kardja nem érte el azt. Hentz Károly ekkor karját kinyújtva, előrelökte a kardját és Keglevich, aki előre ugrott, hogy az előbbi primvágást közelebről megismételje, a szó szoros értelmében belefutott Hentz kardjába. A seprős rettenetes erővel történt: Hentz kardja keresztülment Keglevichen és a hátán 15 centiméternyire kifutott.” Az eset után Hentz Károly 1906 októberében büntető törvényszék elé került, de nem ismerte be bűnösségét, mivel Keglevich maga ragaszkodott a párbaj szigorú feltételeihez – minden szúrás engedélyezett volt, ehhez Keglevich ragaszkodott. Hentzet végül fél évnyi fogházbüntetésre ítélték. *Friss Ujság*, 1906. október 13. 11. évf. 284. sz. p. 2.

⁹²² Villamossági és gépészeti javítások, Molnár és Szegő. Öltözők bővítése, Popper Zsigmond. BTM Kiscelli Múzeum, XIV.6.65.52.1 <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Telekkonyv/12002/> (megtekintve 2023. 03. 22.)

⁹²³ OSZMI. Vígszínház belső tere, jelzet: 62.422. Megtalálható a színházi főfejezethez kapcsolódó képanyagban.

⁹²⁴ ILLYÉS, 2023. p. 94.

⁹²⁵ Az eredeti berendezés ekkorra szinte teljesen eltűnt, részben megsemmisült, részben elhordták. A terveket a Vígszínház archívuma őrzi. ILLYÉS, 2023. p. 101.

stílust követte: a belső tér díszítése visszafogottabb lett. A páholyokat a proscénium kivételével felszámolták, a mellvédekre a néphadsereg fegyvernemeit ábrázoló emblémák kerültek: kuruc és 1848-as jelvények nyomán (17.60.-17.61. ábra). A közönségforgalmi területeket kibővítették, a büfé a pincetérbe került (17.62. ábra).⁹²⁶ A külső homlokzaton több szobrot is eltávolítottak, annak ellenére, hogy a bombatalálat során a homlokzatok jelentősen nem sérültek. A főbejárat fölé a Vígszínház felirat helyére a Néphadsereg Színháza került és egy vörös csillag. A színház 1951. február 1-én nyílt meg. Erről az állapotról néhány fénykép mellett egy makett is fennmaradt (17.63. ábra).⁹²⁷

Az eredeti színház hangulatát idéző felújításra az 1990-es években került sor, nem sokkal a Vígszínház átadásának 100. évfordulója előtt. 1993-ban a Progress-B' 90 építőipari vállalat elkészítette az átmeneti sátor-színházat a Nyugati pályaudvar mellett, mindösszesen két hónap alatt (17.64. ábra).⁹²⁸ 1993. május 1-én indult meg a Vígszínház rekonstrukciója, ami során az eredeti neorokokó enteriőrt állították vissza a színház belső tereiben. A rekonstrukciós terveket a Közti Rt. a kivitelezést a Bácsépszer nyerte – a kecskeméti színház felújítási munkáit is ők végezték 1986-1987 között. A színház alapterületét közel 1000 négyzetméterrel növelték, újabb emeletet kapott, U alakú tetőtérbeépítést, a műszaki területek mellé egy új stúdiószínpad is került.⁹²⁹ A mai állapot a rekonstrukciós munkák során szerkezetét tekintve hasonló kupolát alakított ki, a díszek is hasonlóak az eredetiekhez, a kupolatest a Szent István körút felé enyhén döntött.⁹³⁰ A főhomlokzatot koronázó szoborkompozíció azonban ma már nem látható, ahogyan a címet sem restaurálták (17.65. ábra).

6.2.9. Kecskemét

Ahogy a Szeged színházát tárgyaló fejezetben is szerepelt, Kecskeméten a Tisza-menti városhoz képest néhány évvel korábban, 1715-től voltak jelen a piarista szerzetesek. Koháry István (1649-1731), országbíró Nyitrán kötött megállapodást 1714-ben a piarista rend helyettes rendfőnökével. Működésük első évében már előadások is megrendezésre kerültek, ideiglenes

⁹²⁶ KOVÁCS Zsuzsanna: *A Néphadsereg Színháza a Vígszínház újjáépítése*. In: *Magyar Építőművészet* 1952. 1. évf. 2. sz. p. 49-50.

⁹²⁷ Köszönet Reznicek Zoltánnak, a Horex Kft. ügyvezetőjének a makett megtekintésének lehetőségéért. A felújítás során ez a cég felelt a színház bádózásáért. Köszönöm Farbakyné Deklava Lillának, hogy felhívta a figyelmem erre a makettre. A beszélgetésre és fényképezésre 2019-ben került sor.

⁹²⁸ OSZMI Vígszínház 153.

⁹²⁹ *Kurír - reggeli kiadás*. 1994. július 1. 5. évf. 178. sz. p. 9. A Közti tervei között megtalálhatóak az épülethez készült tanulmányrajzok, valamint számos, a munkafolyamatot rögzítő fénykép is. ILLYÉS, 2023. p. 139-151.

⁹³⁰ Az információt köszönöm Reznicek Zoltánnak. A beszélgetésre 2019. október 7-én került sor.

színpadon, szabadtéren.⁹³¹ Az adatok alapján az előadások száma a többi városhoz képest átlagosnak bizonyult, ám az érdeklődés jelentős lehetett: a korabeli források szerint a nagyobb tereken is alig fért el a nézőközönség.⁹³² További érdekesség, hogy ebben a városban volt jelen legnagyobb arányban a világi előadások száma, háttérbe szorultak a vallási témájú darabok. Egy bizonyos Simai Kristóf (1742-1833) nevéhez fűződtek itt az első helyi magyar nyelvű színművek, az 1770-es években.⁹³³

A Kelemen László – aki maga is kecskeméti születésű volt – által alapított társulat, a *Magyar Játzó Társaság*, a 19. század fordulóján többször is megfordult a városban, ahol a rendelkezésükre bocsátott ingyenes épületekben, valamint fogadóknak szerepelhettek. 1800. május 17-i keltezéssel, a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun megyei részlegének gyűjteményében található levélben Kelemen László kérvénye olvasható: egy május 29-i előadással ajánlja magát és társulatát. Egy másik levél a kérés elfogadásáról tanúskodik, ebben Kelemen már a felajánlott helyet köszöni meg (17.66. ábra).⁹³⁴ Az 1810-es évektől több társulat is játszott a városban, az előadások helyszíne valószínűleg az egykori Arany Sas (Cserepes) vendégfogadó lehetett (17.67. ábra).⁹³⁵ A korabeli folyóiratok ezt és más kisebb helyszíneket – Kecskés vendéglő, Bruckner-ház, Hercegh Lajos volt piaci háza, lóiskola és félkész épületek – jelöltek ki, ám ezeket eddig sajnos további iratanyag nem erősítette meg.⁹³⁶

Fontos mérföldkő a város életében Katona József (1791-1830; 17.68. ábra) személye, aki drámaíróként műveivel – *Monostori Veronka* (1811), *Luca széke* (1812), *Jeruzsálem pusztulás* (1814), *Bánk Bán* (1820) – a magyar színtársulatot támogatta, ráadásul 1820-tól Kecskemét alügyésze, majd 1826-tól főügyésze lett.⁹³⁷ Kinevezésének és befolyásának köszönhetően egy állandó színház létesítésével próbálkozott a városban, a piaci mézárszék épületének átalakítását kérvényezte társaival, hiszen „*régi szándéka a Tanácsnak, hogy a*

⁹³¹ A piarista iskola és rendház 1720-1724 között épült, 1729-1735 között a templom építése zajlott. Állandó színjátszóhelyről a *Historia Domus Kecskeméthisensis* (1714-1946) alapján nem áll rendelkezésre forrás, de mivel a díszletek a korabeli leltárok szerint a padláson álltak, amikor épp nem használták őket, valószínűsíthető, hogy nem volt saját, állandó helye az előadásoknak. KILIÁN, 2002. 211-212.

⁹³² KILIÁN, 2002. 213.

⁹³³ KILIÁN 200. 216.

⁹³⁴ MNL BKML XV.11. Jelentős személyek kéziratainak gyűjteménye. 69/2. és 69/3. Az előzményekhez kapcsolódó színházak iratának egy része online is elérhető egy virtuális kiállítás keretében: https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/korai_szinzhaztorteneti_emlekek_kecskemetrol (megtekintve: 2022. 12. 08.)

⁹³⁵ Az épület több funkciót is betöltött, hivatalként, törvényszéki épületként és kórházként is funkcionált, 1950-ben lebontották, helyére az SZTK székház került. MNL BKML XV. 5.a

⁹³⁶ IFJ. GYERGYÁDESZ 2018. p. 7. Erre vonatkozó további információt nem sikerült kideríteni.

⁹³⁷ Katona József. In: [Pintér Jenő: Magyar Irodalomtörténet: https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/magyar-irodalomtortenet-pinter-jeno-5116/](https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/magyar-irodalomtortenet-pinter-jeno-5116/) (megtekintve 2022. 12. 07.)

kellemetlen mészárszéket a város közepéről elhelyezze, de az a pusztítás kára nélkül az átalakítással díszes épületté válhat.”⁹³⁸

A beadványhoz Katona színháztervet is mellékelte, magyarázatokkal tűzdelve (17.69. ábra). A terveken két színt használt, amik közül a vörös a famunkát, a fekete a falrakást jelezte. Rendelkezett a homlokzatok, színpadtér, nézőtér, és öltözők rendszeréről és kialakításáról, ezek egymáshoz való viszonyáról, és átjárási rendszeréről. A homlokzati rajz csak a bejáratit portát, valamint a két – Democrites és Horatius faragványai számára kijelölt – medaliont jelölte. Az alaprajz két részre osztható: az első egységen – ami hosszúkás téglalap alaprajzú – a bejárat két oldalán a karzatra vezető lépcsők láthatóak, a földszinten négy külön szoba – vélhetően páholy – is szerepelt, a nézőtér U alakú. A második egység ezzel szemben alapvetően kör alaprajzú, amely a nézőtéri téglalap rövidebb oldalához csatlakozik. A kör nézőtérrel szemközti falán egy további kisebb félkörív mentén kidomborodó egység látható. Ezt a kisebb ívet egy kulisszafal zárja, ami lehetővé tette volna, hogy a színészek a színpad mögött öltözni tudjanak. A harmadik rajzon az emelet elrendezése látható.⁹³⁹ Bár a terv megfelelő építész kezében talán kidolgozható és megvalósítható lett volna, a városi tanács azonban mégis elutasította a folyamodványt. Katona József sajnos ezt már nem élhette meg, ahogy főműve, a *Bánk Bán* bemutatóját sem.

Bár Katona kezdeményezése nem kapott lendületet, a színházépítési szándék továbbra is jelen volt a városban. Király Sándor (1787-?), kecskeméti lakos és szabómester 1827. június 25-én, vagyis egy évvel Katona beadványát követően folyamodott saját házában vendégjogért. Az ehhez mellékelte rajzon Király Sándor telke látható, amelynek bal felső sarkában található egy park, mellette pedig egy Z alaprajzú épületegység – ebből alakította ki a tulajdonos a színházat 1833-ban (17.70. ábra).⁹⁴⁰ Erről a *Honművész* című lap több számban is megemlékezett: „[...] a színművészi multságért buzgó , s mondhatni szenvedelmes vonzódásukat, a szépért, jóért, édes anyai nyelvünkért lángoló szeretetöket; de bizonyítja ezt Király Sándor úrnak, városunk érdemes polgárjának, hazafiúi igyekezete is; ki saját költségén csinos színházat építtetett, és ez által a' közönség gyönyörködtetésére, a' színművészi mutatványoknak rendesebb, és díszesebb előadhatását jelesen emelte, mellyért méltó dicséretre, és köz tiszteletre tette magát érdemessé. Éljenek az illy érzésű hazafiak!!”⁹⁴¹

Kada Elek (1852-1913) – aki 1897-1913 között lett Kecskemét polgármestere – leírása nyomán a helyszín elrendezése is megismerhető: „az udvar végében egy egyszerű faépítmény

⁹³⁸ MNK BKML XIV.15. Katona József drámaíró, kecskeméti főügyész iratai. 7. tétel.

⁹³⁹ MNL BKML XIV.15. Katona József drámaíró, kecskeméti főügyész iratai. 8. tétel.

⁹⁴⁰ MNL BKML IV.1506 Kecskemét Város Telekszabályozó Bizottságának iratai. 1840. 3. 89.

⁹⁴¹ *Honművész*. 1833. szeptember 26. 1. évf. 51. sz. p. 410.

volt ez, amely a tulajdonosa szerint »nem azért épült, hogy kívülről bámulják, hanem azért, hogy benne mulassanak.«.⁹⁴² Szuper Károly társulata többször is fellépett Kecskeméten, az ő a társulatában játszott Petőfi Sándor is. Naplójának bejegyzése nemcsak a színházi élet mindennapjait, de egy kis humoros életképet is megörökített jeles költőnk Szuper Károly és családja társaságában tett utazásáról: „[...] Petőfi is becsípvén egy kissé a dunai révnél és meglátván Szalk-Szentmártonnál a Dunaparton a csárdát, hol apja egykor korcsmáros volt, olyan enthusiasmusba jött a kocsin, hogy nem lehetett vele boldogulni. Danolt, káromkodott, mindent tett örömeiben. Nőm fölkérte Petőfit, hogy az istenért, ne káromkodjék olyan nagyon, mert bizony megveri az Isten, s még feldülünk, pedig kis gyermekünk is velünk van a kocsin. Inkább menjen – úgymond – más kocsira, a hol nincsenek nők és gyermekek. O aztán el is ment nagy dühösen a nőtlen emberek kocsijára. [...]»⁹⁴³ A kecskeméti levéltár több színlapot is őriz ebből a korszakból.⁹⁴⁴ Király Sándor színháza, amely a „Theatrum Szála” elnevezést kapta, egészen 1868-ig működött. A korabeli térképek segítségével az egykori kórház mögött azonosítható a kis park, a Korona utcánál. A színház egykori helyét ma emléktábla őrzi, ami a Hírös Agóra Kulturális és Ifjúsági Központ épülete mellett található Malom Üzletház bejárata mellett függ.⁹⁴⁵

Bár a következő évtizedekben egyre nyilvánvalóbbá vált a színház iránti igény, hivatalos előrelépés a városvezetés részéről továbbra sem történt az ügyben. Ezt bizonyítja Kovács László (1795-1873), kecskeméti birtokos esete is. Terve szerint saját „épen most épülőfélben lévő házát e czélra följánlja, s csupán azt kéri, nevezne ki a tanács egy szakértő bizottmányt, mely a további építkezésre nézve tervet készítené. Kovács úr aztán e terv szerint fölépíttetné a színházat egészen saját költségén, azon föltétel alatt, hogy belefektetett tőkéje után 32 évig öt százalékos kamatot kapjon.»⁹⁴⁶ A Vasárnapi Ujság hasábjain Kovács László a városhoz intézett levelének főbb szempontjai is megismerhetőek: „Én a szentháromság-téren megkezdett új épületemet felajánlom állandó színháznak a következő feltételek alatt: a) nevezzen a tek. hatóság szakértő bizottmányt, mely megjelölje a tervet, mely szerint félben levő építményem a legczélszerűbben volna 800 személyt befogadható színházzá alakítandó, s én a terv nyomán

⁹⁴² IFJ. GYERGYÁDESZ, 2018. p. 7.

⁹⁴³ VÁLI Béla: *Szuper Károly színészeti naplója 1830-1850*. Színháztörténi könyvtár. Új sorozat 2. Budapest. 1889. p. 20.

⁹⁴⁴ MNL BKML VIII.705 A Katona József Színház (1916-ig Kecskeméti Színház) iratai. Színlapok gyűjteménye.

⁹⁴⁵ Kecskemét kataszteri térképe. Bár az Arcanum oldala a datálás szerint 1880-1881-es évi térképrészletként közli, azonban a kőszínház is látható már rajta a Szentháromság téren. Emiatt ez a térképszakasz legkorábban 1895-ben, vagy utána keletkezhetett. A mellékutca akkor és ma is a Korona utca nevet viseli. Kecskemét 1869-es kataszteri térképén egyértelműen beazonosítható a Korona Vendégfogadó és Kávéház, ahol a színház működött. https://www.varosatlasz.hu/images/pdf/atlaszok/kecskemet/A-1-1_Kecskemet.pdf (megtekintve 2022. 12. 08.)

⁹⁴⁶ *Nefelejts*, 1862. december 21. 4. évf. 38. sz. p. 466.

kész vagyok elvállalni a további kiépítést, sőt még a színészek befogadására lakosztályokat is, s kávéházat, éttermet szintén építtetek; b) ha felépítem kívánat szerint a házat, becsültesse meg azt a tek. város, s ezen becsárnak 5% kamatját fizesse nekem évenként 32 évig; c) ha pedig a bel-fölszerelés költségeit is, — értvén a székek, padok megcsináltatását, s nem egyszersmind a diszitményekét, a színpad szervezését, én viselném: az esetben összes beépítési költségeimnek 6% kamatját kívánom évenként a kijelölt idő tartamáig.”⁹⁴⁷

A *Politikai Ujdonságok* rövid cikke az építész személyét is tudni vélte, Ybl Miklós tervei szerint épülne a ház.⁹⁴⁸ Ezt a feltételezést Kada Elek is megerősítette egy anekdotával, miszerint Kovács László, amikor felkérte Yblt, olyan épületet szeretett volna, amely „*ha akarja színház, ha akarja kocsmá, ha akarja granárium*”.⁹⁴⁹ A források között ilyen terv sajnos nem fedezhető fel, ennek ellenére a tervrajzgyűjteményben a ház tér- és lejt mérési rajza megtalálható (17.71. ábra).⁹⁵⁰ Ebből kiderül, hogy a tervezett ház a Festő és Halasi Nagy utca (ma Festő és Batthyány utca) sarkán álló telekre épült, a Szentháromság tér közvetlen közelében (17.73. ábra). A várakozásokkal ellentétben a városi tanács a következő év áprilisában elutasította a kezdeményezést, de a ház ennek ellenére felépült, Kovács László magánvállalkozásaként. 1868. szeptember 27-én már olvasható a bérbeadási hirdetemény a *Pesti Napló* hasábjain (17.72. ábra).⁹⁵¹ Pár hónappal később, november végén a színház megnyitására is sor került: az előadások mellett hangversenyek, táncestek megtartására is alkalmas volt az épület, emellett Bebők Mihály Nádor nevű vendéglője közvetlenül kapcsolatban állt a színházzal, így kiszolgálva annak közönségét.⁹⁵² Az épület a korabeli térképek alapján hosszú és keskeny telekre épült. Kovács László 1873-ban bekövetkezett halálát követően a színügyi bizottság bérelte ki a színházat hat évre – első feladatuként a színház átalakítását határozta meg.⁹⁵³ Ennek során új nézőtéri kiosztást, páholsort és díszítést kapott. A függöny Lehman Mór, a kárpitosmunkák Áldásy Ignác, a zártszékek Thék Endre érdemei voltak, a díszítőmunkákat K. Tóth Imre és Makai István készítették.⁹⁵⁴ Az épület hosszúkás kialakítása azonban hosszútávon alkalmatlannak bizonyult az igények kielégítésére. Ezen kívül még egy próbálkozás történt: a vasútállomás mellett fából nyári színház épült – ez azonban hamar megbukott. Mindeközben

⁹⁴⁷ *Vasárnapi Ujság*. 1862. december 28. 9. évf. 52. sz. p. 623

⁹⁴⁸ *Politikai Ujdonságok*. 1862. április 16. 8. évf. 16. sz. p. 250.

⁹⁴⁹ IFJ. GYERGYÁDESZ, 2018. p. 10.

⁹⁵⁰ MNL BKML XV. 15. Tervrajzgyűjtemény. 483.

⁹⁵¹ *Pesti Napló*. 1868. szeptember 27. 19. évf. 5526. sz.

⁹⁵² *Kecskeméti Lapok*. 1870. június 4. 3. évf. 23. sz. p. 364.

⁹⁵³ *Kecskeméti Lapok*. 1873. június 8. 6. évf. 23. sz.

⁹⁵⁴ Fehér Péter: *Az átalakított és újból díszített „Kecskeméti színház”*. In: *Kecskemét*. 1873. november 2. 1. évf. 44. sz.

megalakult a Kecskeméti Színpartoló Kör. Egyértelművé vált, hogy Kecskemétnek saját, a kor igényeinek megfelelő kőszínházra van szüksége.

Erre I. Ferenc József megkoronázásának 25. évfordulója adott lehetőséget, 1892-ben. A város is az ünnepséget készítette elő, ennek kapcsán egy új színház felépítésére különítettek el tőkét. A lehetséges telkek közül végül a Szentháromság téren képzelte el a városvezetés a színházat, az eredetileg színház és vígadó együttese helyett önálló színházépületként. A színház tervezése 1895 szeptemberében kezdődött, 1896 októberére készült el a teátrum. A megnyitó előadásról szerencsére nemcsak a korabeli sajtó leírása, vagy a színlap áll rendelkezésre. A kecskeméti levéltárban őrzött iratok között számos, a megnyitóra küldött meghívásra történt visszajelzés olvasható, például Káldy Gyula, az Operaház művészeti igazgatójává és Evva Lajos, a Népszínház igazgatójává is, de több minisztérium megbízottja is válaszolt. A levelek mellett a meghívottak elhelyezését bemutató lista is rendelkezésre áll.⁹⁵⁵ Emellett a *Félegyházi Híradó* hasábjain megjelenő felhívás értelmében október 1-8-ig a kecskeméti városi központi irodában, Szinyai Imrénél lehetett előjegyeztetni a megnyitó ünnepség első, második, vagy mindkét napjára.⁹⁵⁶

A megnyitó előadásra 1896. október 14-én került sor. Ennek kapcsán a rendőrkapitányság hivatalos közleményt adott ki a látogatásra vonatkozó szabályokról: mivel a meghívottak és résztvevők mellett számos érdeklődő is a színházhoz érkezik majd, ezért a rendőrség fokozott figyelmet szentelt annak, hogy a belépőjeggyel rendelkező vendégek akadálytalanul beléphessenek a színházba. Együttműködésüket kérte ugyanakkor abban, hogy a főhomlokzat kocsifelhajtóval rendelkező bejáratát kizárólag a kocsin érkezők használják, a kocsik számára a színház mellett álló téren biztosítottak helyet. A gyalogosok az oldalbejáratokat használhatták. Kérték továbbá, hogy az előcsarnokból mielőbb foglalják el helyüket, így segítve a folyamatos haladást: a ruhatár használata kötelező, a színház megsejmlélése az előadások közti szünetekben is lehetséges. Az előadás befejezését követően *„a földszinti helyek és I. emeleti páholyok közönsége az előcsarnokon keresztül távozik; a II. emeleten levő közönség pedig a szabadba a karzati lépcsők oldalkijáratain át juthat, mivel az előcsarnokba nyíló bejárat a kimenetelkor vasrúddal lezáratik.”*⁹⁵⁷

A program a következő volt: *Ünnepi nyitány* Donáth Lajos vezényleésével; *Prológ a kecskeméti színház ünnepélyes felavatására*, Ábrányi Emil saját művét szavalta el.⁹⁵⁸ A fő

⁹⁵⁵ MNL BKML IV.1908/b. 940.

⁹⁵⁶ *Félegyházi Híradó*, 1896. október 4. 2. évf. 40. sz. p. 7.

⁹⁵⁷ Vámos Béla rendőrfőkapitány hivatalos közleménye a megnyitó ünnepség zavartalan lebonyolítása érdekében. *Kecskemét*, 1896. október 11. 27. [24.] évf. 41. sz. p. 1.

⁹⁵⁸ Aki a tatai kastélyszínház esetében felszólalt.

előadás természetesen Katona József tiszteletére a *Bánk Bán* volt, amelyet *Katona Apotheozisa* követett – élőkép formájában.⁹⁵⁹ Az előadások befejezését követően helyi zenészek előadásában a *Himnusz* csendült fel.⁹⁶⁰ Október 15-én ugyanez volt a megnyitó program, azonban a *Bánk Bán* helyett *A nők barátja* című előadást láthatta a közönség.⁹⁶¹ A színház eredetileg Városi Színház néven nyílt meg, 1916-tól viseli Katona József nevét.

Átfogó rekonstrukciós felújítás zajlott az épületben 1989-ben, a Bácsépszer – Bács-Kiskun megyei Beruházási Vállalat – kivitelezésében, Farkas Gábor és Boros Pál építészek és Udvardi Lajos belsőépítész tervei szerint. A teljes tervet Bácssterv készítette. A kis befogadóképességgel rendelkező épület az évtizedek során egyre több funkciót látott el, így a rendelkezésre álló hely egyre kisebbnek bizonyult, emellett a színház állaga is jelentősen leromlott.⁹⁶² Ezt megelőzően 1914-ben volt szükség jelentősebb felújításra, amikor egy földrengés miatt az épület is megsérült. Az ehhez kapcsolódó iratanyagban megtalálható a sérült területek javítására és cseréjére, a művészi elemek restaurálásra vonatkozó versenytárgyalási hirdetmény.⁹⁶³

6.2.10. Nagyvárad

Ahogy a legtöbb városban, az első színtársulatok Nagyváradon is a rendi iskolához kapcsolódtak – elsősorban a jezsuitákhoz, de néhány forrás a váradi református iskolában zajló előadásokról is beszámolt. Helyszínről sajnos 1753-ig nincs információ, ám ebben az évben történt meg az első városháza kibővítése. 1783-ból olvasható forrás arról, hogy társulatok is játszhattak itt. Ez az épület, Várad első városháza az egykori Piac téren állt (ma Szent László tér, Piața Unirii), Fekete Sas – a Sasjegy alatti csapszék – néven (*17.76. ábra*).⁹⁶⁴ 1836-ban sajnos leégett, újjáépítésére a következő évben került sor, városházaként 1900-ig volt használatban. Mindemellett Patachich Ádám 1759-es püspöki megválasztását követően, a püspöki palotában is tartottak előadásokat, amik elsősorban koncertek voltak. Az előadások a 19. század kezdetéig német nyelven zajlottak. Az első magyar előadásra 1798-ban került sor, a Wesselényi Miklós báró által támogatott kolozsvári társulat lépett fel a városban. A Fekete Sas nagytermét kapták meg erre a célra, de ez csak pár napig tartott, hiszen a társaság innen

⁹⁵⁹ A prolog teljes szövege: *Kecskeméti Lapok*. 1896. október 18. 29. évf. 42. sz. p. 3.

⁹⁶⁰ MNL BKML VIII.705 A Katona József Színház (1916-ig Kecskeméti Színház) iratai. Színlapok gyűjteménye. 1896. https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/felepul_az_uj_varosi_szinhaz (megtekintve 2022. 12. 17.)

⁹⁶¹ *Kecskeméti Lapok*, 1896. október 18. 29. évf. 42. sz. p. 4.

⁹⁶² Boros Pál: *Katona József Színház rekonstrukciója. Kecskemét. Magyar Építőipar*. 1989. 38. évf. 1-2. sz. p. 70.

⁹⁶³ MNL BKML IV.1908.b.4013/1927

⁹⁶⁴ Nem összekeverendő az 1907-1908 között épült, Komor Marcell és Jakab Dezső által tervezett szecessziós épülettel. PÉTER I., 2011. p. 7.

továbbutazott Debrecen felé. Rhédey Lajos (1761-1831) 1802-es Bihar megye főispáni helyettesi beiktatását követően Kelemen László társulata is felléphetett a városban az ő közbenjárására. 1814-ben vette át a váradi színház szervezését Sándorffy József (1767-1824), aki 1819-ben megvette a Rhédey házat erre a célra (eredetileg Őr utca, ma Strada Jean Calvin 5.), azonban halálát követően ezt a helyet sem használták tovább.⁹⁶⁵

A városban azonban kitartott egy állandó magyar színtársulat iránti igény, így az Apollo fogadó átalakítására gyűjtést szerveztek.⁹⁶⁶ 1827-re a városi bizottság elé kerültek a tervek, aminek költsége körülbelül 23000 forint lett volna. 1829-ben egy rajz is készült Povolny Ferenc mérnök jóvoltából. A kezdeményezést azonban nem követte megvalósítás: Lajcsák Ferenc püspök földesúri jogaira hivatkozva ellenezte a színház felépítését, így 1832-ben elvetették az építkezést. A korabeli leírások szerint a terv *„egyszerű, de igen csinos volt. A színház homlokzatán, melynek szélessége 7 bécsi öl, földszint közepén egy nagy boltíves kapu, - mellette kétfelől két-két boltíves ajtó, ezek felett öt nagy ablak, a három középső boltívvel és erkéllyel, ezek felett ismét öt kis ablak; a homlokzat felső két szeglete apró oszlopokkal. Ehhez lett volna ragasztva az egyemeletes vendéglő. (...)”* Kompromisszumos megoldás született: minimális költséggel az Apollo nagytermének falát átütötték és egy kisebb teremben színpadot alakítottak ki. A fellépő társulatok mellett alkalmi bálakat is rendeztek.⁹⁶⁷

A polgári kezdeményezés megbízottjai 1857-ben javaslatot mutattak be a városnak.⁹⁶⁸ Ehhez tervet is mellékeltek: Margittay Gábor homlokzati rajzát és helyszíneként a Szent László teret jelölték meg. A tervet a *Vasárnapi Újság* is közölte (17.77. ábra).⁹⁶⁹ A homlokzat stílusa illeszkedik a korszakra jellemző stíluskeresés időszakába. A terv összhatását tekintve a gótika formavilágát idézi, azonban várszerűbb jellege és elhelyezése miatt egy városháza tervéhez is jól illett volna. A középrizalit lépcsőzetesen előreugrik, középtengelye az épület legmagasabb tengelye is egyben. Az emeleten hatalmas csúcsíves ablakok, míg a földszinten kisebb, csúcsíves ablakok és bejárat látható. Zsinórpádlás a terveken nem szerepel. A leírásból továbbá kiderül, hogy a színház 1500-2000 néző befogadására képes, nézőtere patkó alakú, benne kávézó cukrászda, ráadásul öt bérlakás is helyet kapott volna. Pénz hiányában azonban ez az elképzelés is megghiúsult. Mindezzel párhuzamosan, Olasziban gróf Radákné kertjében egy 200

⁹⁶⁵ *Hirnök*. 1837. december 8. 1. évf. 46. sz. p. 1.

⁹⁶⁶ A fogadó helyén ma az Apollo Palota áll. Építette ifj. Rimanóczy Kálmán, 1912-1914 között.

⁹⁶⁷ Péter I. Zoltán: 95 éves a nagyváradi palota. In: *Várad*. 2010/6.:

https://epa.oszk.hu/00100/00181/00055/index.php_2263_201001.htm (megtekintve 2023. 03. 07.)

⁹⁶⁸ A korábbi elképzelésről bővebben a függelékben található előzményfejezet ír.

⁹⁶⁹ *Vasárnapi Újság* 1857. szeptember 27. 4. évf. 39. sz. p. 4-5.

fő befogadására alkalmas színikör épült, Reck Rudolf vállalkozó révén (17.78. ábra).⁹⁷⁰ Az ekkor még fedetlen tér azonban több szempontból sem felelt meg az állandó használatra: túlságosan ki volt téve az időjárás viszontagságainak, fenntartása pedig komoly anyagi áldozatokat követelt – a társulatok számára rossz időben maradt a Fekete Sas. A bódépület „korszerűsítését” – vagyis a befedést és a homlokzat kialakítását – 1865-ben Erdélyi György építész tervei alapján végezték, majd 1877-ben id. Rimanóczy Kálmán tervei szerint alakították át Bethlen Gergelyné, az új tulajdonos (17.79. ábra).⁹⁷¹ A Bémer téri színház megépüléséig ezt használták a társulatok. 1867-ben megalakult a Debrecen-Nagyvárad Színi Szövetség, így Váradon is rendszeresen felléphetett már magyar társulat. 1885-ben a Szeged-Nagyvárad Színtársulat megalakulása biztosította a szegedi színészek számára az évadban a fellépési lehetőséget, ameddig Szeged városának leégett színháza újból felépült.⁹⁷² A közsínház ügyéről 1883-ig látszólag megfeledezett a városvezetés.⁹⁷³ Újabb tíz év telt el, amikor a színház építészeti pályázati programja 1894-re elkészült: ennek ellenére a város közvetlenül bízta meg Fellner és Helmer építészeket 1895-ben. A kivitelezési munkák azonban csak 1899-ben kezdődtek, a színház átadására 1900. október 15-én került sor. A színház nevével kapcsolatban Dr. Bulyovszky József polgármester javaslatára 1900. márciusában történt megállapodás: a terveken még Városi Színház szerepelt, de a város szülötte, Szigligeti Ede drámaíró (1814-1878) után Szigligeti Színháznak nevezték el. Az első igazgatói kinevezést Somogyi Károly nyerte. A megnyitó alkalmával emlékalbum készítését határozta el a Szigligeti Társaság: „melybe a közreműködésre Wlassics Gyula kultuszminisztert, Schlauch bíborost, Pável és Goldis püspököket, az író- és művészvilág kiválóságait is fölkérjük. Az Alumbá szánt kéziratokat e hó 15-ig kell Nagyváradra küldeni Sas Ede lapszerkesztő nevére.”⁹⁷⁴

Az ünnepélyes megnyitó a zárókő elhelyezésével kezdődött. Ennek tartalma öt dokumentum és egy díszoklevél volt. Ezek pontosan a színház építését felügyelő bizottság tagjai; *Nagyvárad város színiügyi bizottsága; Nagyvárad thj. város törvényhatósági bizottsági tagjainak névsora az 1900 évre; Nagyvárad város tanácsa az 1900 év október havában;*

⁹⁷⁰ NAGY Béla: *Színház születik*. A Nagyvárad Szigligeti Színház építéstörténete képen és írásban (1899-1900). Bihari Napló Kiadó. Nagyvárad. 1998. p. 12 (továbbiakban: NAGY, 1998)

⁹⁷¹ NAGY, 1998. p. 14

⁹⁷² FELLNER-MERÉNYI-RUDNYÁNSZKY, 2004. p. 65-66.

⁹⁷³ Bővebben a függelékben található előzményfejezet foglalkozik a felmerülő színházi ötletekkel.

⁹⁷⁴ 1892-ben alapított társaság, ami a helyi szellemi és kulturális élet emelésére alakult meg, a város irodalmi akadémiájaként. NAGY Béla: *Új templom – régi oltár. A Nagyvárad Szigligeti Színház Zárkövének krónikája (1900-2011)*. Szigligeti Színház. Varadinum Script Kiadó. Nagyvárad. 2011. p. 12. (továbbiakban NAGY, 2011); *Magyarország*. 1900. július 6. 7. évf. 183. sz. p. 8.

Jegyzőkönyv voltak.⁹⁷⁵ Az alkalomból beszédet mondott Bulyovszky polgármester, ezt követően helyezték el a kapszulát a lépcső márványlapja alá. Az építésziroda képviselőjében Helmer tette tiszteletét az ünnepségen, ő és Krubicza is beszédet mondtak, majd Somogyi Károly, a színházigazgató zárta a szónokok névsorát.⁹⁷⁶ Az esti díszelőadás a következő műsorpontokból állt: Sas Ede *Prologját*, Váradi Antal (1854-1923) – a Nemzeti Színház dramaturgja – *Új Oltár* című darabja követte, majd az estét Erkel Ferenc *Hunyadi László* operája zárta.⁹⁷⁷

A dolgozatban vizsgált színházak közül a nagyváradi az egyetlen, ahol a magyar társulat 1919 után is az épületben maradhatott – az épületen ma is osztozik a magyar és román társulat, az első előadásra 1928-ban került sor román nyelven. A színház díszítőelemei közül a Peller-Rimanóczy-féle szobrok sajnos az 1920-as években peregni kezdtek, így a város a leverésük mellett döntött, 2008-ig üresen állt a timpanon: ekkor helyezték el Deák Árpád szobrászművész alkotásait az épület homlokzatára, aki az archív fényképek alapján rekonstruálta az allegorikus kompozíciót (17. 80. ábra). A színház 2011-ben vette fel ismét Szigligeti Ede, nagyváradi születésű író nevét, akinek szobrát – Margó Ede művész alkotását – még 1912-ben helyezték el az épület előtt, 1921-ben másik térre szállították, majd 1941-ben került vissza ismét eredeti helyére (17.81. ábra).⁹⁷⁸

6.2.11. Kolozsvár

Az első színházi előadásokat ebben a városban is a jezsuiták szervezték, 1679-től a rend 1773-as feloszlataáig folyamatosan voltak színi előadások a városban. A városi gimnázium piarista átvétele után is folytatódott ez a hagyomány 1776-tól: az itt tanuló növendékek operát mutattak be 1791-ben és 1792-ben is. Az első magyar nyelvű erdélyi színjátszó társulat, az Erdélyi Magyar Nemes Játsszótársaság 1892-ben lépett fel Kolozsváron, erre a célra gróf Rhédey Mihály ingyenesen bocsátotta rendelkezésükre házának báltermét, amelyet további egy évig használhatott a társulat (17.84.-17.85. ábra). Az állandó színház igénye nagyon hamar, már 1795-ben megjelent, amikor adománygyűjtést kezdeményezett a társulat ennek

⁹⁷⁵ Hazatér a nagyváradi színház épületében talált „időkapszula” – sajtóközlemény. 2011. május.11. Az időkapszulában talált dokumentumokról az OSZK készített és őriz másolatot. Tervet sajnos nem tartalmazott az időkapszula.

⁹⁷⁶ NAGY, 1998. p. 62-63.

⁹⁷⁷ NAGY, 2011. p. 31-32.

⁹⁷⁸ A Szigligeti Színház honlapjáról: <https://www.szigligeti.ro/> (megtekintve 2023. 04. 29.)

megépítésére. 1803-ban a Református Kollégiumtól a Farkas utcában (ma Mihail Kogălniceanu) vásároltak telket a főurak, amit az állandó színház építésére ajánlottak fel.⁹⁷⁹

A Színház 1804-től kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen 1821-ig épült – a Fellner és Helmer iroda által tervezett színház elkészültéig ez az épület szolgált állandó színházként a magyar társulatok számára, egyúttal ez lett az első magyar kőszínház, ami felépült az országban. A színház terveit Alföldi Antal és Schütz Antal készítette el.⁹⁸⁰ Az épület barokk téralakítását ellensúlyozza a homlokzat részletformáinak klasszicista jellege (17.86. ábra).

Ötengyenes főhomlokzata síkban tartott, a háromaxisú középrizalitot a földszinti belépő hasábtömbje jelöli ki – ennek két oldalán egy-egy félköríves záródású kapu áll. A piano nobile ablakai egyenes záródásúak, szemöldökpárkánya a középrizalit tengelyeiben egyenes, az oldalrizalitokon timapanon. Az axisok között pilaszterek, az ablakok felett körablakok állnak. A kontyolt tető falán három elliptikus ablak között a Magyar Nemzeti Színház felirat áll. Megközelítőleg 1400 ember befogadására volt alkalmas, nézőtere sokat merített a budai Várszínházból. Az épületet 1865-ben alakította át Kagerbauer Antal, helyi építőmester – ekkor kapcsolt egy vesztibült az épülethez –, de 1855 körül már történtek módosítások, amikor a fűtésrendszert bevezették a színházban. 1874. június 13-án megnyílt a nyári színekör, ami a sétatér és a Szamos-part közelében állt, kifejezetten a melegebb nyári időszakban használták, amikor a Farkas utcai teátrum túl melegnek bizonyult – a favázás szerkezetű nyári színekört Zimmermann Henrik, helyi építőmester tervezte.⁹⁸¹ Az új és régi Farkas utcai színház építésének és állapotának kérdéskörébe Dr. Pisztor Mór cikke nyújt betekintést.⁹⁸² Ebből kiderül, hogy amennyiben a Belügyminisztérium számára a régi színház állapotáról elküldött jelentés a nyilvánosság elé került volna, akkor valószínűleg egyáltalán nem kaphatott volna nyitási engedélyt, sőt senki nem mert volna az épületbe belépni.

A városvezetés az 1900-as években fordult a Fellner és Helmer irodához, elsősorban szakvéleményt kért, ugyanakkor a hírek egy új színház felépítéséről szóltak. Bár a főfejezetben is hivatkozott cikkek megemlékeznek az eseményekről, érdemi előlépésre csak 1904-ben került sor – ekkor az 1900-ban előírányzott tervek szerint folytatódtak a tárgyalások, ugyanebben az évben az építkezés is megkezdődött. Az ünnepélyes megnyitóra 1906 szeptemberében került sor. Ennek első momentuma a Farkas utcai épület búcsúztatása volt, 1906. június 17-én a *Bánk*

⁹⁷⁹ GAAL György: *Kolozsvár kétezer esztendeje dátumokban*. In: *Kolozsvár 1000 éve*. szerk.: Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sipos Gábor, Wolf Rudolf. Erdélyi Erdélyi Múzeum-Egyesület. Magyar Közművelődési Egyesület. Kolozsvár. 2001. p. 327.

⁹⁸⁰ A színházról bővebben: *Kolozsvár*. 1892. november 11. 6. évf. 258. sz. p. 2.

⁹⁸¹ DEMETER Kata: *A kolozsvári Nyári Színekör épülete*. In: *Játéktér*. 2017. 6. évf. 2. sz. p. 58. (továbbiakban DEMETER, 2017)

⁹⁸² *Magyar Polgár*. 1900. február 12. 23. évf. 34. sz. p. 4.

Bánt játszották, a főszerepben Jászai Marival.⁹⁸³ 1906. szeptember 7-én ünnepélyes keretek között zárták be a Farkas utcai színházat, majd az ünneplő közönség másnap a Hunyadi térre vonult az új színház megnyitójára. A régi épület programja szerint gróf Zichy Géza által írt ünnepi nyitányát Petrichevich *Prológja* követte. A következő programpontok Lavotta János *Zrínyi nyitánya* volt, majd különböző darabok jeleneteit adták elő. A búcsúztató ünnepet Váradi Antal *Epilógusa* zárta. A másnapi ünnepélyes megnyitó első momentum a záróköletétel volt, délelőtt 11 órakor szeptember 8-án – ezt az ereklyét a félemeleti páholyok előtt helyezték el. Az ünnepélyen elhangzott a *Himnusz*, majd Fellner átadta Béldi Ákos grófnak a színház kulcsait. Darányi Ignác, gróf Bánffy Miklós és Szvacsina Géza, kolozsvári polgármester is beszédet tartott. Az ünnepély végén Kótsi Patkó János és E. Kovács Gyula színészek előcsarnokban elhelyezett mellszobrait koszorúzták meg – a szobrokat Róna József készítette. A zárókőbe a színház épületének történetére vonatkozó okmányok, az *Esti Ujság* előző napi számai kerültek.⁹⁸⁴ A ceremóniát ünnepi ebéd követte. Este az új színházban a díszelőadás a következő programpontokból állt: Kacsóh Pongrác erre az alkalomra írt nyitányát maga vezényelte, amit dr. Janovics Jenő köszöntője követett. A *Himnuszt* mindenki – színészek és vendégek egyaránt énekelték. Herczeg Ferenc *Prológját – Színházavatás* címmel – Herczeg Ferenc erre az alkalomra írt darabja a *Bujdosók* követte.⁹⁸⁵

Kolozsváron 1919 után nem maradhatott magyar társulat az épületben – az utolsó *Hamlet* előadást követően a társulat tagjait csak rendőri közbelépéssel tudták eltávolítani az épületből, hatalmas tapsvihár mellett –, kizárólag a második bécsi döntést követő időszakban játszhattak itt ismét (17.87. ábra). A ma használatban lévő Kolozsvári Állami Magyar Színház épülete az egykori, Janovics Jenő által megálmodott Nyári Színkör lett, amit 1909-ben a régi Nyári Színkör bontásával, annak helyén kezdtek építeni Márkus Géza és Spiegel Frigyes tervei szerint (17.88. ábra). 1919-ig ezt a színkört a Hunyadi téri teátrummal párhuzamosan használta a magyar társulat.⁹⁸⁶ A Fellner és Helmer által tervezett épületet ma a Román Nemzeti Opera társulata és a Román Nemzeti Színház használja. Az épület bővítésére – új próbaterem kialakításával – 1958-ban került sor, teljesskörűen 1975 és 1976 között restaurálták (17.89.-17.90. ábra)

⁹⁸³ FELLNER-MERÉNYI-RUDNYÁNSZKY, 2004. p. 72.

⁹⁸⁴ *Budapesti Hírlap*. 1906. szeptember 9. 26. évf. 247. sz. p. 7.

⁹⁸⁵ JANOVICS, 2001. p. 40-41. A teljes ünnepi köszöntő elérhető: *Budapesti Hírlap*. 1906. szeptember 9. 26. évf. 247. sz. p. 8.

⁹⁸⁶ DEMETER, 2017. p. 59-61.

Összefoglalás

Dolgozatomban Ferdinand Fellner (1847-1916) és Hermann Helmer (1849-1919) Magyarországon épített színházainak monografikus feldolgozására vállalkoztam. A vizsgált korszak alapvetően az Osztrák-Magyar Monarchia idején működő bécsi építészpáros közös irodájának aktív időszakára, 1873-1919 közé esik. Magyar vonatkozásban ez az időszak Ferdinand Fellner életművéhez kapcsolódik szorosabban, így a kezdet inkább 1872-re, a budapesti Népszínház építésének első tervezési fázisára tehető, a korszak lezárása pedig az utolsó magyarországi munkához, a kolozsvári színház építéstörténetéhez, 1904-1906-hoz köthető. A vizsgálathoz természetesen hozzátartoznak az előzmények, elsősorban a színházépítészet alaprajzi és belső elrendezésének változása, a magyarországi színházépítészeti viszonyok alakulásának áttekintése és az építészpáros – és idősebb Ferdinand Fellner, ifjabb Fellner szintén építész édesapja – életrajzának, valamint életművének rövid ismertetése is.

A vizsgálat elsődleges tárgyát a Fellner és Helmer életműben található magyarországi színházakhoz tartozó ismert, és eddig kevésbé vagy egyáltalán nem ismert források, levéltári iratok és tervrajzok képezik. Ezek hiányában a korabeli sajtóra és a színházakról publikált magyar és idegen nyelvű tanulmányokra – Fellner és Helmer saját tanulmányaira is –, valamint az építészpárosról eddig megjelent kötetekre támaszkodhatunk. A dokumentumok segítségével megismerhető a teátrumok részletesebb építéstörténete és épületleírása, ami nemcsak abban segít, hogy teljesebb képet kapjunk Fellner és Helmer stílusának alakulásáról – és elhelyezzük azokat a teljes életműben –, hanem a városok szintjén is vizsgáljuk az állandó kőszínházra vonatkozó igény megjelenését, a pályázati, majd tervezési fázist és a megvalósítást is. Fontos aspektusa ennek a folyamatnak a bécsi építészpáros és a közvélemény, a magyar építészeti szakma, valamint a városvezetés viszonya. Különösen izgalmas ez a kérdés, hiszen a magyar építészet és építészetoktatás a vizsgált korszakban látványos fejlődésen ment keresztül, és a fejlődő városokban megjelenő újabb épülettípusok számos lehetőséget teremtettek a hazai – és a külföldről érkező és letelepedő – építészeknek. Ebbe természetesen a színház, mint a társadalmi élet és a polgári szórakozás fontos helyszíne is beletartozott, ám a bécsi iroda a legtöbb esetben épp a hazai építészekkel szemben nyerte el a megbízásokat, ami több szinten is feszültséget keltett. A dolgozat az építéstörténeti vizsgálat mellett e fenti problémakör okaival is foglalkozik.

Bízom benne, hogy a dolgozat eredményei újabb és értékes forrásokkal, valamint adatokkal látják el az építésztörténet tudományterületét, egyúttal lehetőséget teremtenek az építészpáros munkásságának későbbi teljes, magyar nyelvű feldolgozására.

Summary

In my thesis I undertook a monographic analysis of the theatres built by Ferdinand Fellner (1847-1916) and Hermann Helmer (1849-1919) in Hungary. The examined period falls on the active period of the shared office of the two Viennese architects, who were operating in the Austro-Hungarian Monarchy between 1873-1919. In terms of Hungary, this period is more closely related to the oeuvre of Ferdinand Fellner, therefore the beginning is rather 1872, the first planning phase of the construction of the People's Theatre in Budapest, while the end is linked to his last work in Hungary, which was the construction of the theatre in Cluj Napoca, between 1904-1906. The research also includes the antecedents: the changes of the floor plan and interior layout of the theatres, the development of theatre architecture in Hungary and also a brief description of the biography and oeuvre of the architects – also architect Ferdinand Fellner Sr., the father of Ferdinand Fellner Jr.

The primary subject of the research is based on the well-known, the less-known and the so far unknown sources, mainly the archival documents and blueprints in connection with the Hungarian theatres planned by the Viennese architects. Where documents were not available, reliable sources could help the research, such as the contemporary press, case studies published in Hungarian and foreign languages regarding the theatres in question – or published by Fellner and Helmer –, as well as the volumes published about the architects. These documents help to create a more detailed construction history and description of their theatre buildings, which indicates not only the evolution of Fellner's and Helmer's style – and helps us place them in their whole oeuvre –, but also presents the need for a permanent theatre in the cities – the application, the planning phase and the implementation. An important aspect of this process is the relationship between Fellner and Helmer and the public opinion, the Hungarian architectural professionals and the city administration. This is a particularly exciting question, since Hungarian architecture and architectural education went under a spectacular development in the examined period: the new types of buildings appearing in developing cities created many opportunities for Hungarian architects – and for those who settled here from abroad. Theatres, as an important place of social life and civic entertainment, were one of these types, but the Viennese office won most of the commissions over the Hungarian architects, which caused tension between them on several levels. In addition to the historical aspect, the thesis also examines the cause of these problems mentioned above.

I hope that the results of this thesis will provide the field of architecture history with new and valuable sources and data, and at the same time it will create an opportunity to continue the research in order to complete the whole oeuvre of Ferdinand Fellner and Hermann Helmer in Hungarian.